

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ALTAY, TUVA VE HAKAS DESTANLARINDA TABİAT
KÜLTLERİ

Havva YILDIZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2022

©2022-Havva YILDIZ

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜVİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ALTAY, TUVA VE HAKAS DESTANLARINDA TABİAT
KÜLTLERİ
NATURAL CULTS IN ALTAY (ALTAI), TUVA (TYVA) AND
KHAKASS EPICS

Hazırlayan
Havva YILDIZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

KIRŞEHİR-2022

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Havva YILDIZ tarafından hazırlanan “*Altay, Tuva ve Hakas Destanlarında Tabiat Kültleri*” adlı tez çalışması 10.10.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman(İmza)

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Üye.....(İmza)

Doç. Dr. Ezgi METİN BASAT

Üye.....(İmza)

Doç. Dr. Cavit GÜZEL

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2022

Prof. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2022

Havva YILDIZ

İmza

ÖZET

ALTAY, TUVA VE HAKAS DESTANLARINDA TABİAT KÜLTLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Havva YILDIZ

Danışman: Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

2022-(XXII+373)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Doç. Dr. Ezgi METİN BASAT

Doç. Dr. Cavit GÜZEL

Kült, benzerlerinden tanrısal bir güç kaynağı vasıtasıyla ayrılan, yaratıcı-insan ilişkisinde aracı bir misyon yüklendiği gibi yüce ve kutsal kabul edilen, arkaik bir geçmişe sahip, çeşitli ritüellerle hayata geçen mitik ve dinsel bir inanç örüntüsüdür. Tabiat kültürleri içerisinde yer alan su, ağaç, toprak, dağ ve taş kültürleri; insanoğlunun canlı olarak tasavvur ettiği, yüce ve kutsal kabul ettiği, dini ve dünyevi olarak saygı duyduğu, Tanrı ile arasında vasıta kılarak bünyesinde barındırmış olduğu olağanüstülükten ve güçten faydalandığı ibadet aracı, yaşam kaynağı olan kutsal mekânlar ve kutsal varlıklardır.

Eski Türklerin dini inançlarının temelini Gök Tanrı inancı, atalar kültü ve tabiat kültürleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte geleneksel inanç ve düşünüş sistemine göre canlı ve cansız her şeyin bir ruhu olduğuna inanılmaktadır. Tabiat kültürlerinin temelini de bu inanış oluşturmaktadır. Bu inanışa göre ağaç, su, taş, ateş, yağmur vb. gibi tabii unsurların bir koruyucu ruhu ve hamisi vardır. Türk inanç sisteminde iye olarak adlandırılan bu ruhlar, tanrısal güçlere sahip, nesnelerin ve tabiat unsurlarının koruyucusu veya sahibidir. Yeryüzünde iyesi olduğuna inanılan tabiat unsurları da (ağaç, su, dağ vb.) aynı zamanda bir kült nesnesidir. Dolayısıyla tabiat kültürleri insanoğlunun inanç ve düşünüş sistemini, tabiatı algılayış biçimini, yaşam tarzını, dini nasıl yaşadığını ve bunun hayatına nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır.

Kâinatın ve insanlığın yaratılışını, milletlerin doğuşunu, yaşatıldığı toplumun kolektif bilincini, inançlarını ve kültürel değerleri gibi birçok unsuru barındıran kültür tarihimizin en önemli kaynaklarından biri olan destanlar, bu araştırmanın temel kaynakları olarak belirlenmiştir. Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanların ele alınmasında bu sahaların sözlü kültür açısından zengin ve önemli bir destan külliyyatına sahip olmaları ile Altay, Tuva ve Hakas destanlarının konu, inanç sistemleri, mitolojik ve kültürel unsurlar bakımından benzerlik göstermeleri belirleyici olmuştur.

Çalışmamızda Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlar incelenerek tespit edilen tabiat kültürleri niteliklerine, özelliklerine, amaç ve işlevlerine göre isimlendirilmiş ve kendi içerisinde bir tasnife tabi tutularak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ağaç kültü, dağ kültü, kült, su kültü, taş kültü, toprak kültü.

ABSTRACT

NATURAL CULTS IN ALTAY (ALTAI), TUVA (TYVA) AND KHAKASS EPICS

MASTER’S THESIS

by Havva YILDIZ

Thesis Advisor: Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

2022-(XXII+373)

Kırşehir Ahi Evran University, Institute of Social Sciences

Department of Turkish Language and Literature

Jury Members

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Assoc. Prof. Ezgi METİN BASAT

Assoc. Prof. Cavit GÜZEL

Cults are defined as mythical and religious belief patterns that are deemed to hold the mission of mediating the creator-human relationship, are considered sublime and sacred, are based on an archaic background, and are brought to life by various rites and rituals. Cults under the umbrella of natural cults such as water, tree, soil, mountain, and stone cults had revered and respected entities of worship in the forms of holy beings envisioned to be living as well as holy sites that served as sources of life. These beings were thought to be intermediaries for God, being able to benefit from the extraordinariness and authority it embodied.

The veneration of the Sky God (Tengri), the cult of ancestors, and the cult of nature establish the cornerstone of the ancient Turks' religious sentiments. Alongside these religious sentiments, the traditional belief and thought system held that all animate and inanimate objects have souls, which served as the basis of nature cults. According to this belief, natural elements –trees, water, stone, fire, rain, et cetera– have spiritual guardians and holy patrons. These spirits, known as proprietors in the Turkish belief system, retain divine forces and are the protectors or owners of entities and natural elements. The elements in nature (trees, water, mountain, etc.) believed to have proprietors on earth are also cult objects. Therefore, natural cults unveil human belief and thought patterns in addition to revealing how they perceive nature, their lifestyles, how they practice their religion, and how this reflects upon their lives.

Epics, sources among the most vital origins of our history depicting diverse aspects such as the creation of the universe and humanity, the founding of nations, the collective consciousness of the society in which they live, and their beliefs and cultural values, were chosen as this study’s primary sources. The study specifically focused on epics in Altay, Tuva, and Khakass regions. The key rationale for significantly defining the Altay, Tuva, and Khakass regions as study areas was due to their extensive and rich oral epic corpus in terms of oral culture and the resemblances in theme, shape, style, belief systems, mythical components, and cultural features among the Altay, Tuva, and Khakass epics.

This study designated the identified nature cults according to their attributes, traits, purposes, and functions via assessing the epics of the Altay, Tuva, and Khakass Turks and evaluated them under the headings by subjecting each epic in question to the classification process separately within themselves.

Keywords: Tree cult, mountain cult, cult, water cult, stone cult, soil cult.

ÖN SÖZ

Eski Türkler Gök Tanrı'ya inandıkları gibi tanrısal ruhların varlığına da inanmışlardır. Yeryüzündeki tanrısal ruhların varlığını ise “yer-su” terimiyle ifade etmişlerdir. Yer-su terimini yeryüzündeki kutsal kabul edilen ve ilahi bir güce sahip olan tabii varlıklar (su, ağaç, dağ vb.) ile onların koruyucu ruhları olarak tanımlayabiliriz. Dolayısıyla tabiat kültürlerinin meydana gelmesini sağlayan inancın özünde de yer-su inancı yatmaktadır. Yer-su inancı içerisinde yer alan ağaç, dağ, su ruhları zamanla ayrı ayrı kültürleri meydana getirmiştir. Bu kültürler çalışmamızda tabiat kültürleri başlığı altında toplanmıştır. Bu kültürler; su kültürü, ağaç kültürü, toprak kültürü, dağ kültürü ve taş kültürüdür.

Destanlar, kâinatın ve insanlığın yaratılışını, milletlerin doğuşunu, yaşatıldığı toplumun kolektif bilincini, inançlarını ve kültürel değerleri gibi birçok unsuru bünyesinde taşıyan önemli kaynaklarından biridir. Çalışmamızda Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlar tabiat kültürleri başlığı altında ele aldığımız su, ağaç, toprak, dağ ve taş kültürleri açısından incelenmiştir. Destanlarda tespit edilen tabiat kültürleri özelliklerine, amaç ve işlevlerine göre tasnif edilerek başlıklar halinde açıklanmıştır. Çalışmamızda tespit edilen ve incelenen tabiat kültürleri bağlam temelli bütüncül bir yaklaşımla incelenerek tabiat kültürlerinin eski Türk inanç sistemi içerisindeki yeri ve önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız “Giriş” dört ana bölüm ve “Sonuç” kısmından oluşmaktadır. “Giriş”te genel hatlarıyla inanç sistemlerine, kültür kavramına, iye inancına ve tabiat kültürlerine değinilmiştir.

Birinci bölümde çalışmamıza kaynaklık eden destan külliyatı ile bu destanların derlendiği Altay, Tuva ve Hakas Türk Cumhuriyetleri ile ilgili bilgilere yer verilmiş ve bu sahalara ait incelenen destanlara kısaca değinilmiştir.

İkinci bölümde inanç sistemlerine ve ele alınan inanç sistemlerinin tabiat kültürleri ile ilişkisine yer verilmiştir. Ardından tabiat kültürlerinin kut ve kutsallık ilişkisiyle birlikte mit ve ritüeller ile ilişkisine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde kültür kavramına ve tabiat kültürlerinin Türk kültüründeki yansımalarına yer verilmiştir.

Çalışmamızın esasını teşkil eden dördüncü bölümde ise incelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destan metinlerinde tespit edilen tabiat kültürlerine ait örnekler inanışlar, uygulamalar ve ritüeller bağlamında tasnif edilerek değerlendirilmiştir.

Çalışmamızın “Sonuç” bölümünde ise Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanların incelenmesiyle inanışlar, uygulamalar ve ritüeller bağlamında tasniflenen tabiat kültürleri ile ilgili kısa değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmamın başından sonuna kadar karşılaştığım her güçlükte desteklerini esirgemeyen, sorduğum her soruya içtenlikle cevap verip bana yol gösteren, ilmiyle ufkumu genişleten saygıdeğer hocam Prof. Dr. Salahaddin Bekki'ye ne kadar teşekkür etsem azdır.

Yüksek lisans ders sürecinde İstanbul'dan Kırşehir'e derslere katılmak için geldiğimde bana evini açan, sofrasını benimle paylaşan, başaracağıma inanarak, bana hep destek olan kıymetli Hocam Dr. Meltem Yılmaz'a çok teşekkür ederim.

Bana inanan ve sonsuz güveniyle beni motive eden, her zaman maddi ve manevi olarak beni destekleyen eşim Metin Yıldız'a ve hayatım boyunca maddi ve manevi olarak desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen hayallerime ve bana inanan babam İsmail Ertuğrul Balıkcı'ya ve annem Huriye Balıkcı'ya ne kadar teşekkür etsem azdır.

Havva YILDIZ

Kırşehir-2022

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	5
ALTAY, TUVA VE HAKAS SAHASI.....	5
1.1. İNCELENEN DESTAN KÜLLİYATI	5
1.1.1. Altay Sahası	6
1.1.2. Tuva Sahası.....	8
1.1.3. Hakas Sahası	10
II. BÖLÜM.....	13
İNANÇ SİSTEMLERİ, MİTLER, RİTÜELLER VE TABİAT KÜLTLERİ	13
2.1. İNANÇ SİSTEMLERİ	13
2.1.1. Animizm ve Tabiat Kültü	14
2.1.2. Dinamizm ve Tabiat Kültü.....	16
2.1.3. Manizm ve Tabiat Kültü	17
2.1.4. Fetişizm ve Tabiat Kültü.....	18
2.1.5. Totemizm ve Tabiat Kültü	19
2.1.6. Polidemonizm ve Tabiat Kültü	20
2.1.7. Politeizm ve Tabiat Kültü	22
2.1.8. Monoteizm ve Tabiat Kültü	22
2.2. TABİAT KÜLTLERİNİN KUT VE KUTSALLIK İLE İLİŞKİSİ	23
2.3. TABİAT KÜLTLERİNİN MİT VE RİTÜEL İLE İLİŞKİSİ	26
III. BÖLÜM	31
TÜRK KÜLTÜRÜNDE KÜLT KAVRAMI VE TABİAT KÜLTLERİ.....	31
3.1. TÜRK KÜLTÜRÜNDE KÜLT KAVRAMI.....	31
3.2. KÜLT-İYE KAVRAMI	37

3.3. MERKEZ-ÇEVRE PERSPEKTİFİNDE YER-SU İNANCININ KÜLTE DÖNÜŞÜMÜ.....	47
3.4. TÜRK KÜLTÜRÜNDE TABİAT KÜLTLERİ.....	51
3.4.1. Su Kültü	51
3.4.2. Ağaç Kültü	63
3.4.3. Toprak Kültü	74
3.4.4. Dağ Kültü	79
3.4.5. Taş Kültü	87
IV. BÖLÜM	94
İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA TABİAT KÜLTLERİ.....	94
4.1. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA SU KÜLTÜ	94
4.1.1. Kutsal Kabul Edilen Sularla İlgili İnanışlar	94
4.1.1.1. Suyun Güç Vermesi	94
4.1.1.2. Suyun Ruhu ve Bedeni İyileştirmesi	104
4.1.1.3. Suyun Ölümsüzlüğü Sunması	106
4.1.1.4. Suyun Kahramanların Giyim-Kuşamlarını Takdim Etmesi	108
4.1.1.5. Su İyesinin Kutsal Suları ve İnsanları Koruması	109
4.1.1.6. Suların ve Su İyelerinin Kişilerin Niyetine ve Davranışlarına Göre Geçit Vermesi	117
4.1.1.7. Kahramanın veya Atının Su Ruhundan (İyesinden) Yaratılması	123
4.1.1.8. Suyun Köpüğü ile Hamile Kalma	126
4.1.1.9. Suyun ve Köpüğünün Besleyiciliği	127
4.1.1.10. Suyun Yönünün ve Yerinin Değiştirilememesi	129
4.1.2. Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Uygulamalar	130
4.1.2.1. Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Diriltme Uygulamaları	130
4.1.2.1.1. Su ile Diriltme	132
4.1.2.1.2. Suyun Köpüğü ile Diriltme	141
4.1.2.1.3. Süt ile Diriltme	145
4.1.2.1.4. Hayat Suyu ile Diriltme	149
4.1.2.2. Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Sağaltma Uygulamaları	155
4.1.2.2.1. Su ile Sağaltma	156
4.1.2.2.2. Hayat Suyu ile Sağaltma	158

4.1.2.2.3. Suyun Köpüğü ile Sağaltma	159
4.1.3. Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Ritüeller	162
4.1.3.1. Su ile Arınma	162
4.1.3.2. Kutsal Sulara Dua etme	168
4.1.3.3. Kutsal Sular ve Saçı Yapma Ritüeli	171
4.1.3.3.1. Sulara Saçı Yapma.....	172
4.1.3.3.2. Sular ile Saçı Yapma	174
4.2. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA AĞAÇ KÜLTÜ	179
4.2.1. Kutsal Kabul Edilen Ağaçlarla İlgili İnanışlar.....	179
4.2.1.1. Hayat Ağacı İnancı.....	179
4.2.1.2. Ağaçtan Doğma.....	185
4.2.1.3. Ağacın Kut Vermesi.....	187
4.2.1.4. Ağacın Tehlikelerden Koruması	191
4.2.1.5. Ağacın Güç Vermesi	196
4.2.1.6. Ağacın Geleceği Bilmesi ve Haber Vermesi.....	198
4.2.1.7. Ağacın Ana ve Ata Olarak Tasavvur Edilmesi	201
4.2.1.8. Ağaç Ölüm ve Defin.....	204
4.2.2. Kutsal Kabul Edilen Ağaçlar ile Yapılan Uygulamalar.....	207
4.2.2.1. Gökyüzüne Çıkma.....	207
4.2.2.2. Diriltme	208
4.2.2.3. Bez Bağlama	211
4.2.2.4. Ad Verme	216
4.2.3.Kutsal Kabul Edilen Ağaçlar ile Yapılan Ritüeller.....	217
4.2.3.1. Arındırma	217
4.2.3.2. Dua Etme.....	218
4.3. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA TOPRAK KÜLTÜ	220
4.3.1. Kutsal Kabul Edilen Topraklarla İlgili İnanışlar.....	220
4.3.1.1. Topraktan Yaratılma	220
4.3.1.2. Toprağın Kahramanın Giyim-Kuşamlarını Takdim Etmesi.....	222
4.3.1.3. Toprağın Güç Vermesi	225
4.3.1.4. Toprak Ana Tasavvuru.....	225
4.3.2. Kutsal Kabul Edilen Topraklar ile Yapılan Uygulamalar.....	233

4.3.2.1. Toprak ile Diriltme	233
4.4. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA DAĞ KÜLTÜ	236
4.4.1. Kutsal Kabul Edilen Dağlarla İlgili İnanışlar	236
4.4.1.1. Kozmik Dağ Tasavvuru	236
4.4.1.2. Dağın Yurdu ve İnsanları Koruması	243
4.4.1.3. Kahraman ve Atının Kutsal Dağın Ruhundan Yaratılması	250
4.4.1.4. Dağın Ana ve Ata Olarak Tasavvur Edilmesi	252
4.4.1.5. Dağın Üzerine Çıkıldığında Aranılan Şeyi Görünür Kılması	256
4.4.1.6. Dağın ve Dağ İyelerinin İnsanların Niyetlerine Göre Geçit Vermesi	261
4.4.1.7. Dağdan Doğma	263
4.4.1.8. Dağın Kahramanın Giyim-Kuşamlarını Takdim Etmesi	266
4.4.1.9. Dağa Dönüşme	271
4.4.1.10. Dağ Ölüm ve Defin	275
4.4.2. Kutsal Kabul Edilen Dağlarla İlgili Ritüeller	281
4.4.2.1. Dua Etme	281
4.4.2.2. Kurban Sunma	283
4.5. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA TAŞ KÜLTÜ	287
4.5.1. Kutsal Kabul Edilen Taşlarla İlgili İnanışlar	287
4.5.1.1. Kozmik Taş Tasavvuru	287
4.5.1.2. Yada Taşı Tasavvuru	291
4.5.1.2.1. Yada Taşı ile Doğma	295
4.5.1.2.2. Yada Taşının Hava Şartlarını Değiştirme Gücüne Sahip Olması	300
4.5.1.2.3. Yada Taşının Savaş Silahı Olarak Kullanılması	301
4.5.1.3. Taştan/Kayadan Doğma	306
4.5.1.4. Ulu Kayanın/Mağaranın Kahramanların Giyim-Kuşamlarını Takdim Etmesi	313
4.5.1.5. Taşa Dönüşme	317
4.5.1.6. Taş/Kaya ve Defin	324
4.5.2. Kutsal Kabul Edilen Taşlar ile Yapılan Uygulamalar	337
4.5.2.1. Yada Taşı ile Hava Şartlarını Değiştirme	337
4.5.2.2. Taş ile Sağaltma	348
4.5.3. Kutsal Kabul Edilen Taşlar ile Yapılan Ritüeller	353

4.5.3.1. Taşlara Dua Etme	353
4.5.3.2. Taşlara/Kayalara Saçı Yapma	357
SONUÇ	359
KAYNAKÇA	365
ÖZGEÇMİŞ	373

KISALTMALAR

AAD	:	Altın Arığ Destanı
ABD	:	Altay BuuÇay Destanı
ABYD	:	Ak Biy Destanı
AÇAD	:	Ak Ėibek Arığ Destanı
AÇD	:	Altın Ėüs Destanı
AED	:	Altın Ergek Destanı
AHD	:	Arı Haan Destanı
AKAÇKMD	:	Arzılan Kara Attığ ĖeĖen Kara Destanı
AKD	:	Almıs Kaan Destanı
ALBD	:	Alday BuuÇı Destanı
ALĖD	:	Aldın Ėaagay Destanı
ALKD	:	Aldın Kurguday Destanı
ALTD	:	Altın TayĖı Destanı
AMD	:	Alp Manaş Destanı
ASKSD	:	Ay Sologoy Lo Kün Sologoy Destanı
ATD	:	Ak TayĖı Destanı
AYHD	:	Ay Huucın Destanı
bk.	:	Bakınız
BKBŞD	:	Boktu Kiriş Bora Şeeley Destanı
BTD	:	Bayan Toolay Destanı
Ėev.	:	Ėeviren, Ėevirenler
Ed.	:	Editör, editörler
EKD	:	Erke Koo Destanı
EMHMAD	:	Erelzey Mergen Haragalzay Mergen Alkışkılar Destanı
ESD	:	Er Samır Destanı
ET.	:	Edinim Tarihi
HAD	:	Huban Arığ Destanı
Haz.	:	Hazırlayan
HOD	:	Han Orba Destanı
HŞAHHD	:	Han Şilgi Attığ Han Hülük
HTD	:	Haan Tögüldür Destanı
KCAKAD	:	Kan Ceeren Attu Kan Altın Destanı

KD	:	Közüyke Destanı
KED	:	Kökin Erkey Destanı
KEŞD	:	Kozın Erkeş Destanı
KKBD	:	Köğüdey Kökşin Le Boodoy Koo Destanı
KKD	:	Kan Kapçıkay Destanı
KKGD	:	Kara Kuzgun Destanı
KKKMD	:	Katan Köşkin Le Katan Mergen Destanı
KMD	:	Kangıvay Mergen Destanı
KTKD	:	Kara Taacı Kıs Destanı
MKD	:	Maaday Kara Destanı
MMD	:	Malçı Mergen Destanı
MSTD	:	Möga Sogaan Toolay Destanı
OBD	:	Oçı Bala Destanı
ÖD	:	Ölöştöy Destanı
ÖUD	:	Ösküs Uul Destanı
SBASKD	:	Söögün Bora Attıg Söögün Köögün Destanı
ŞBAŞKD	:	Şöögün Bora Attıg Şöögün Köögün
ŞŞD	:	Şulmus Şunı Destanı
TAHD	:	Ton Aralçın Haan Destanı
TDK	:	Türk Dil Kurumu
THD	:	Tanaa Herel Destanı
TKD	:	Temene Koo Destanı
ÜKAKAD	:	Üç Kulaktu Ay Kara At Destanı
vb.	:	ve benzeri

GİRİŞ

İnsanlar en eski dönemlerden itibaren dünyayı anlamak ve anlamlandırmak için birçok inanç ve düşünce sistemi ortaya koymuştur. Anlamlandırmaya çalıştığı evreni ve tabii unsurları düşünce ve hayal dünyasında çeşitli olaylar ile birleştirerek de çeşitli inanç unsurlarını meydana getirmiştir. Çeşitli kutsal varlıkların söz konusu olduğu hiyerarşide en yüksek konumda olan Tanrı, mitlerin çoğunda görüldüğü gibi dünyayı, insanları, hayvan ve bitkileri yarattıktan sonra yeryüzünden uzaklaşmıştır. Daha sonra Tanrı ile insan arasında birçok ikinci ve üçüncü derecedeki tanrılar, tanrıçalar, mitik atalar ve manevi varlıklar girmiştir. Yüce Tanrı, ancak her yol denenip ikincil tanrılardan, tanrıçalardan, atalardan ve doğaüstü kuvvetlerden yardım istenip bir sonuç alınamadığı zaman son çare olarak yardım istenilen bir kudret niteliğini taşımaktadır (Örnek, 2014: 76). Dolayısıyla insan kendini ve yaşam alanını kutsayarak Tanrı'ya veya tanrısal bir güce yakın olmak istemiştir (Baysal, 2020: 143). Böylece insanoğlu çeşitli inanışlar ve uygulamalar geliştirerek birçok inanç sisteminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Yeryüzünde var olan inanç sistemlerinin temelinde animistik bir dünya görüşü yatmaktadır. Her varlığın maddi varlığının ötesinde bir ruha sahip olduğu ilkesine dayanan animizim, her nesnenin tanrısal bir ruh taşıdığını ifade etmektedir. Genel olarak bu tür ruhlara sahip anlamında iye/ eye/ izi denilmektedir. Bengü taşlarında “idi” şeklinde geçen ve “sahip” anlamına gelen bu kelime çeşitli kaynaklarda “efendi” ve “Tanrı”¹ olarak da anlamlandırılmaktadır. Eski Türklerin yeryüzünde varlığına inandıkları gizli kuvvetler de özellikle iye/ idi/ izi adıyla bilinen koruyucu ruhlardır (Memmedov, 2002: 330-337). Dolayısıyla tabiatın ve tabii varlıkların canlı ve mitik unsurlar olarak tasvir edilmesinde animistik dünya görüşü hâkimdir.

Başka bir ifadeyle insanlar çok eski zamanlardan itibaren tabiatı sadece tabîi olarak değil ona dini değerler de yükleyerek algılamışlardır. Dolayısıyla eski Türk inanışlarının arasında tabiat unsurlarına saygı gösterilmesi, dua edilmesi, kutsal kabul edilmesi gibi çeşitli inanışların ve uygulamaların var olduğu görülmektedir (Çobanoğlu vd. 2011: 65). Eski Türkçenin en zengin metinleri arasında yer alan Tonyukuk Yazıtı ve Orhun Yazıtları'nda da kutsal varlıklar olarak karşımıza “Kök Tengri”, “Umay”, “Yağız Yır” ile birlikte “Iduk Yır Sub” da çıkmaktadır. Geleneksel Türk kültüründe ırmak, göl, deniz, dağ gibi pek çok doğal ve coğrafi unsurun insanlara yardım eden ruhlar olduğuna inanılmaktadır. Nitekim Türk dünyasında pek çok dağ, deniz, nehir, kaya gibi yerler aynı zamanda bu yerlerde yaşadığına

¹ Buradaki “Tanrı” kelimesi “koruyucu ruh” anlamındadır.

inanılan söz konusu ruhların adları olarak karşımıza çıkmaktadır (Çobanoğlu vd. 2011: 66). Özellikle Tonyukuk Yazıtı ve Orhun Yazıtları'nda geçen “Iduk Yır-Sub” ifadesi Eski Türklerdeki “yer-su” kültürünü yani “tabiat kültürlerinin” temelini oluşturmaktadır. Kısacası insanın hayatı ve tabiatı anlamlandırmaya çalışma süreci çeşitli inanç ve inanışlar çerçevesinde çeşitlenmeye, gelenekselleşmeye ve kalıplaşmaya da maruz kalarak tabiat kültürlerini meydana getirmiştir.

Kült kelimesi yaygın olarak literatürde “saygı duyma”, “kutsama”, “kendini bir şeye adama”, “ululama” ve “yüceltme” gibi anlamları ifade ederken arkaik ve teolojik tanımlamalarda ise kült, “ibadet etme” veya “tapma” kelimelerini de karşılamaktadır (Yıldız Altın, 2019: 1055-1058). Türk mitolojisinde ve destanlarda ise kült; “tapma”, “tapınma” ve “din” anlamlarına gelerek Tanrı veya tanrısal kabul edilen yüce ve kutsal varlıklara karşı gösterilen saygı ve bağlılığı ifade eder. Bununla birlikte kutsal kabul edilen tabii kuvvetlerin çevresinde saygı ve bağlılıklarını göstermek veya onlardan yardım istemek için yapılmış çeşitli uygulamaların ve ritüellerin varlığına da rastlanmaktadır.

Eski Türk düşünce ve inanç sisteminde insan ve tabiat bütünleşmiş hatta aynileşmiştir. İnsan ve toplum kozmik âlem ile ilgili unsurlarla bütünleşerek gök, deniz ve ağaç gibi unsurlar ayrı bir antropomorfik sistem oluşturmuştur (Türkmen, 1999: 176). Böylece dağlar, denizler ve çeşitli coğrafik unsurlara insanî nitelikler atfedilmiştir. Bu durum destanlarda coğrafi unsurların beşerî niteliklerle ifade edilmesine ve iyelerin de insan şeklinde tahayyül edilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla doğada var olan her unsurun ruhu olduğunu ifade eden animizim, Türk inanç sisteminde kendini tabiat kültürlerinde göstermiştir (Baysal, 2020: 147).

Tabiat kültürü içerisinde su, toprak, dağ, taş ve ağaç gibi birçok tabiat unsuru yer almaktadır. Türk inanç sisteminde ve birçok inanç sisteminde olduğu gibi su, yaratmayı, arınmayı, yeniden doğumu, ölümsüzlüğü, kutsallığı ve kutsal olanı yani Tanrı'yı simgelemektedir. Nitekim su kültürü etrafında gelişen her uygulama ve inanış suyun Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü olarak görülmesiyle bağlantılıdır. Canlı ve ölümsüz olarak tasavvur edilen su kaynakları (göller, ırmaklar, denizler vb.) dünyada insanlara en yakın tanrılar veya kutsal ruhlardır. Burada su, tanrı kutu taşıyan kutsal bir tabiat unsuru olarak Tanrı'ya ve kutsala en yakın olan konumdadır. Tarihi süreç içerisinde ise Türkler suya temsil ettiği özellikler doğrultusunda çeşitli anlamlar yüklemişlerdir. Dolayısıyla su etrafında çeşitli inanışlar ve uygulamalar gelişmiş suya hürmet edilip alkışlar söylenmiştir.

Yaratılış mitolojilerinde su gibi temel unsurlardan biri de topraktır. Dünya mitolojilerinde başlangıçların konu edildiği kozmogoni ve etiyoloji mitlerinin hemen hepsinde kaostan ortaya çıkan ilk unsur topraktır. Toprak bu yönüyle kaostan kozmosa geçişin tanrısal simgesi olmuştur (Taş, 2002: 13). Yaşamın kaynağı olan toprak aynı zamanda ölümle birlikte başlayacak olan başlangıca dönüşünde kaynağı ve mekânıdır.

Türk inanç isteminde ağaç; hayatı, türeyişi, ölümsüzlüğü, bilgeliği ve üç katmandan oluşan âlemi birbirine bağlamasıyla kozmik bir ağacı sembolize ederken aynı zamanda Tanrı ile irtibat kurma, dilek dileme gibi aracı bir rol üstlenmiş tanrısal bir varlıktır. Ağaç, mevsimden mevsime kendini yenilemesi ve daha birçok özelliğiyle de hayatın ve sonsuzluğun sembolü olarak Türk toplulukları arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Yapısı gereği gökle ilişkilendirilen canlılığı, hayatı ve varoluşu temsil eden ağaçlar, Türk inanışlarına bağlı olarak ata ve ana olarak kabul edilmiştir. Ağacın Tanrı'yı simgelediği düşünülerek kutsallık atfedilen ağaçlar, Tanrı kutunun kaynağı olarak görülmüştür (Ergun, 2004: 16). Aynı zamanda kozmik ağacın en önemli özelliği üç katmanlı âlemi birleştirerek yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü olan üç kozmik alanı birbirine bağlanmasıdır (Ergun, 2004: 18-20). Türk ve dünya kültüründe ağaca asırlar boyunca pek çok farklı işlevler yüklenip çeşitli roller verilmiştir. Bundan dolayı insanların üzerinde bıraktığı etkiler neticesinde ağaç bağlılık ve saygı gösterilecek kutsal bir varlık haline dönüşmüştür.

Türk kültüründe Hayat Ağacının Tanrı'nın tekliğini, birliğini, sembolize etmesinin aksine ormanlar, çokluğun, kargaşanın, kötülüğün sembolü olmuştur. Ancak Türkler ormanları, ruhların özelliklerine bağlı olarak iki gruba ayırmaktadır: Bunlar iyi ruhların yaşadığı, ata ruhların veya kutlu hayvanların dolaştığı aydınlık-ışıklı ormanlar ve kötü ruhların yaşadığı karanlık ormanlardır. Bu tür yerler dikkatli olmayı gerektirmektedir. Ruhları kızdırmamak ve hayır dualarını almak için sessiz ve saygılı olunmalıdır (Ergun, 2010: 114).

Türk Mitolojisinde dağlar, dünyanın direği ve yaratılışın başlangıcı olarak görülmektedir. Üç âlemi birbirine bağladığına inanılan dağlar, aynı zamanda Tanrı mekânı olarak görülmektedir. Dağların Tanrı mekânı olarak kabul edilmesiyle birlikte insanlar ibadetlerini yapmak, kurbanlarını sunmak için dağların tepelerini tercih etmiştir. Ayrıca dağlara kurban sunmanın başka bir nedeni de dağ iyleridir. İnsanlar dağ iylerini memnun etmek, kızdırmamak veya yardım dilemek için dağ iylerine kurbanlar sunmuşlardır. İnsanoğlu dağları Tanrı mekânı olarak kabul etmesi ve dağların göğe yakın olması sebebiyle ölülerinin ruhunun Tanrı katına ulaşacağına inanmışlar ve ölülerini dağlara gömmüşlerdir (Sönmez, 2008: 190-191).

Kutsal kabul edilen dağın “Han”, “Hakan” ve “Ata” gibi adlandırılması onların kişileştirilerek kutsallaştırıldığını gösterir. Aynı zamanda dağların “ıduk”, “ata” gibi terimlerle anılması bu dağın hem kutsallığına hem de atalık işlevine işaret etmektedir. Mitolojik verilere göre ilk insanı dağ doğurmuştur (Bayat, 2006: 52). Yücelik sembolü olarak görülen dağ, Tanrı’ya en yakın mekân olması ve dünyanın eksenini koruyan eksen veya kazık vazifesi görmesi sebebiyle Türk mitolojisinde ve Türk kültüründe büyük bir önem ve kutsiyet arz etmektedir.

Dağ kültürünün bir bakıma parçası olan taşların da kutsal kabul edildiği görülür. Kutsal kabul edilen taşlar vatanın birliğini ve bütünlüğünü sembolize etmektedir. Taşların sahip olduğu olağanüstü özellikler neticesinde taşların koruyucu ruhların, tanrısal ve kutsal güçlerin mekânı olduğuna inanılmıştır. Aynı zamanda taşlar doğurma ve doğurganlaştırma gibi birçok özelliği de sahiptir. Örneğin Türk mitolojisinde karşımıza çıkan delikli taşlar, yeniden doğuşu, verimliliği, kutsallığı ve yaşamı sembolize etmektedir. Dolayısıyla farklı yapı ve özellikleri nedeniyle bazı taşlar verimliliğin ve kutsal gücün merkezi olarak da görülmüştür (Kıyak, 2011: 131).

Türk kültüründe taşlarla ilgili inanışlarda değerlendirilebilecek en yaygın kutsal taş yada taşıdır. Eski Türklerin atalarına göklerden armağan edilen yada taşı ile yağmur, kar, dolu yağdırdıkları ve fırtına çıkardıkları bilinmektedir. Bu taşı “yadacı” adı verilen Türk kamları bazen de Türk beyleri kullanmışlardır. Aynı zamanda çeşitli kaynaklarda Türklerin savaşlarda karşı tarafa felaket getirmek veya askere rahatlık vermek amacıyla yanlarında yada taşı ile yadacı bulundurdıkları ve bu taşı kullanarak çeşitli zaferler kazandıkları anlatılmaktadır (Tanyu, 1969: 54, 67-68).

Sonuç olarak, insanoğlu Türk inanç ve düşünüş sisteminde önemli bir yere sahip olan su, ağaç, toprak, dağ ve taş kültlerine saygı gösterip kutsal kabul etmişler, onlara dualar edip adaklar adanarak kurbanlar sunmuştur.

Altay, Tuva ve Hakas destanları çerçevesinde ele aldığımız tabii unsurlar su (deniz, göl, nehir, su, deniz köpüğü, süt vb.), ağaç (ağaç-orman), toprak, taş (yada taşı, kaya vb.) ve dağdır. Çalışmamızda Altay, Tuva ve Hakas bölgelerinin çalışma sahası olarak belirlenmesinde ve Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanların ele alınmasında bu sahaların sözlü kültür açısından zengin ve önemli bir destan külliyyatına sahip olmaları ile Altay, Tuva ve Hakas destanlarının konu, inanç sistemleri, mitolojik ve kültürel unsurlar bakımından benzerlik göstermeleri belirleyici olmuştur.

I. BÖLÜM

ALTAY, TUVA VE HAKAS SAHASI

1.1. İNCELENEN DESTAN KÜLLİYATI

Destanlar ulusların tarih öncesi zamanlarında oluşmuş ve gelişmiş yapıtlardır. O çağlara ait hem yaratılışa ve dönüşümlere hem tanrılara ve olağanüstü varlıklara hem de toplumun geçmişine dair birçok bilgiye destanlar vasıtasıyla ulaşılmaktadır (Boratav, 2019: 41). Dolayısıyla destanlarda hem mitoloji konuları hem de uluslar ile ilgili önemli olaylar, liderlerin düşmanları ile mücadeleleri ve kahramanların yolculukları anlatılmaktadır. İşlenen bu konular destana farklı bir nitelik kazandırarak çeşitli inanışlara ve geçmişe dair bilgilere kaynaklık etmektedir.

Balkanlardan Sibirya'ya kadar Türk boylarının kültürü, tarihi, inançları, örf-adetleri, dünyaya ait tasavvurları destanlarda yaşamaktadır. Destanlarda yaşayan bu kültürel unsurlar da Türk kültürünün zemini oluşturmaktadır. Bu destanları belirlemek ve bir külliyyat hâlinde bir araya getirerek Türkiye Türkçesine kazandırmak amacıyla bir projeler geliştirilmiştir. Günümüz yazarları için de önemli bir sanat tabanı oluşturacak bu projenin kapsamına Türk dünyasının bütün destan ve halk hikâyeleri girmektedir. Ayrıca Türk destan ve halk hikâyeleri üzerine yapılmış önemli bilimsel çalışmalar; çeşitli Türk boylarına ait destan gelenekleri, bu geleneklerin olduğu çevre ve destan yaratıcılarını ele alan çalışmalarda proje kapsamında düşünülmüştür (Terzi, 2007: 113).

Bu tasarı, 1997 yılında Prof. Dr. Fikret Türkmen'in proje yöneticiliğinde yürütülen "Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi"dir. Diğer bir önemli projede Nevzat Kösoğlu'nun başkanlığında tamamlanan "Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Projesi"dir.

Bu projede bugüne kadar birçok eser yayımlanmıştır. Proje kapsamında bir araya getirilen ve Türkiye Türkçesine kazandırılan eserler Türk Dil Kurumunca yayımlanarak Türk Dünyasına tanıtılmıştır. Çalışmamıza kaynaklık eden eserlerin büyük bir kısmı Fikret Türkmen'in başkanlığında yürütülen proje kapsamında yayımlanan destanlardandır.

Çalışmamız arkaik özellikleri ile ön plana çıkan Altay-Sayan/Sibirya bölgesine ait destanlar ile sınırlandırılmıştır. Çalışmamızın başlığından da anlaşılacağı üzere Altay-Sayan/Sibirya bölgesine ait destanlar Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlardır.

Günümüzde Güney Sibirya'da Rusya Federasyonu içerisinde üç Türk Cumhuriyeti bulunmaktadır. Bunlar, "Tuva Cumhuriyeti", "Hakas Cumhuriyeti" ve "Altay

Cumhuriyeti”dir. Bu cumhuriyetler içerisinde yaşayan Türklere de Tuvalar, Hakaslar ve Altaylar denmektedir. Bu topluluklar Türklerin ilk anayurdu olarak bilinen bölgede yaşamaktadırlar. Buradaki Türkler, bilinen en eski kültürümüzü kısmen değişmiş olsa da korumaya devam etmektedir. Bu coğrafyada Türklerin atalarından kalan yüz binlerce kurgan ve Köktürk yazılı yüzlerce Bengü Taş bulunmuş ve çeşitli müzelerde koruma altına alınmıştır. Bazı araştırmacılara göre, Yenisey Havzası’nda bulunan yazılı taşların tarihi Orhun bölgesinde bulunan taşlardan daha eskiye dayanmaktadır. Sözlü edebî gelenekleri kaybolmuş olsa da yüzlerce destan metni derlenmiş ve bazıları yayımlanabilmiştir. Bu bölgelerde yaşayan Türk boylarının konuştuğu Türk lehçelerinde ise Türkçenin tarihini aydınlatacak pek çok unsur bulunmaktadır (Arıkoğlu, 2011: 135).

Kısaca Türk boylarının kültürü, tarihi, inançları, örf ve adetleri, dünyaya ait tasavvurlarının benzerliği, sözlü kültür açısından zengin ve önemli bir destan külliyyatına sahip olması ve Altay, Tuva ve Hakas destanlarının konu, şekil ve üslup bakımından benzerlik göstermesi çalışmamız için büyük bir öneme sahiptir.

1.1.1. Altay Sahası

Altay Türkleri, Güney Sibirya’da Rusya Federasyonu sınırları içerisinde yer alan Dağlık Altay Özerk Cumhuriyetinde yaşamaktadır (Dilek, 2002: 149). Rusya Federasyonu’na bağlı Dağlık Altay Cumhuriyeti’nin güneyde Moğolistan, güneybatıda Çin ve batıda Kazakistan’la sınırları vardır. Aynı zamanda Altay Cumhuriyeti, doğusunda Tuva Cumhuriyeti, kuzeydoğusunda Hakas Cumhuriyeti, Altayskiy Kray ve Kemerova bölgeleriyle çevrelenmiştir. Cumhuriyetin yüzölçümü 92.903 kilometrekaredir (Arıkoğlu, 2011: 137). Altay Cumhuriyeti’nin 1 Ocak 2021 verilerine göre nüfusun 221.050 kişi olduğu belirtilmiştir.² Bu nüfusun yüzde 56’sını Ruslar, yüzde 33,9’unu Altay Türkleri, yüzde 6,2’sini Kazaklar, yüzde 3,3’ünde diğer milletler oluşturmaktadır.

Altay Türkleri, bölgede kalan değişik Türk boylarının bir araya gelmesiyle oluşturulmuş bir Türk topluluğudur (Arıkoğlu, 2011: 137). Rus literatüründe Altaylılar olarak tanımlanan bu Türk topluluğu Kuzey ve Güney grubu olmak üzere iki ayrı gruba ayrılmıştır (Küçükballı, 2019: 22). Kuzey Altay grubunu; Kumandı, Tuba ve Çalkandu, Güney Altay grubunu ise Telengit, Teleüt ve Altay-kiji Türkleri oluşturmaktadır (Arıkoğlu, 2011: 137). Eski Türk boylarıyla olan ilişkileri dillerine yansımıştır. Kuzey Altay ağızlarında Eski Türkçenin özellikleri daha iyi korunurken, Güney Altay Türkçesi ağızlarında da Eski Kırgız

² Altay Cumhuriyeti’nin resmî internet sayfasında 1 Ocak 2021 verilerine göre nüfusun 221.050 kişi olduğu belirtilmiştir. www.altai-republic.com

Türkçesi özellikleri korunmakla beraber Kıpçak Türkçesi özellikleri de görülmektedir (Küçükballı, 2019: 22).

Altay Türklerinin bugün yaşadığı topraklar tarih içinde pekçok önemli hükümdarlıkların kurulduğu bir coğrafyadır. Türklerin en eski tarihi buluntularından sayılan Pazırık kurganları, Altay Cumhuriyeti'nin sınırları içindedir. Bölge önce Hunların, sonra ise Göktürk Kağanlığının ve daha sonra Uygur ve Kırgız devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır (Arıkoğlu, 2011: 141, Somuncuoğlu, 2002: 141). 10. asrın başlarına doğru Kitan dönemi, 12. asrın sonlarında geçici Nayman egemenliği daha sonra ise Cengiz Han önderliğinde kurulan Türk-Moğol devleti bölgeye hâkim olmuştur. 18. asrın ikinci yarısından itibaren ise bölgeye Ruslar girmeye başlamıştır. 20. asrın başlarına kadar Ruslar, bütün Sibiryâ'da olduğu gibi Altay Türklerinin yaşadıkları topraklarda da bir taraftan bölge halkının geçim kaynağı olan ormanlarını kontrol altına alarak Altay Türklerinin ekonomisini ellerine geçirmişler, diğer taraftan ise misyoner faaliyetleri yoluyla halkın üzerinde dinî ve kültürel bir baskı kurmuşlardır. 1756 yılından sonra Altay Türkleri Rus kontrolünün ve hâkimiyetinin altına girmek zorunda kalmıştır. Ruslar 1919 yılında bölgedeki kontrolü tamamen ele geçirmişlerdir. 1922 yılında SSCB'ye bağlı olarak Oyrot Otonom Bölgesi kurulmuş, 1948 yılında ise Oyrot adı değiştirilerek Gorno-Altayskiy (Dağlık Altay) adı verilmiştir. 3 Temmuz 1991 tarihinde de Rusya Federasyonuna bağlı Gorno-Altayskiy Respublika (Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti) adıyla bir cumhuriyet olarak statüsü belirlenmiştir. 7 Temmuz 1997 tarihinde ise Altay Cumhuriyeti bayrağı ve devlet sembolü kabul edilmiş ve Altayca Rusçayla eşit devlet dili seviyesinde kabul edilmiştir (Arıkoğlu, 2011: 141).

Altayların geleneksel dinî inancı Şamanizmdir. Ancak misyonerlik çalışmaları ve ardından gelen komünist sistem ile 1750'li yıllardan sonra Altaylar arasında Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır (Küçükballı, 2019: 24). Altay Türkleri kendi inançları üzerine yapılan baskılara tepki olarak 20. asrın başında Burhananizm veya Ak Cañ adında yeni bir inanç sistemi geliştirmişlerdir. Şamanizm'le ortak özelliklere sahip olan bu inanç sistemi Altaylar arasında çabuk benimsenmiştir (Küçükballı, 2019: 24). Milli kültüre artan ilginin etkisiyle Altay'da 1988 El-Oyun, yani millî oyunlar festivali düzenlenmiştir. Daha sonra her iki yılda bir kutlanacak olan El-Oyun festivali millî uyanışın dönüm noktası olmuştur ve birçok Altay Türkü, bu festivaller vasıtasıyla kimliğinin farkına varmıştır (Arıkoğlu, 2011: 146-47).

Altay Türklerinin destanları üzerine yapılan araştırmalar konusunda Metin Ergun'un yayımlamış olduğu "Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alp Manaş" adlı çalışması bize kapsamlı bir bibliyografya sunmaktadır Altay destanlarıyla ilgili ilk müstakil eser "Alp

Manış” ikinci eserde Emine Gürsoy Naskali’nin yayınladığı “Maaday Kara”dır (Bekki, 2009: 21).

Bu sahaya ait olan destanlara bakıldığında çalışmalarının büyük bir çoğunluğuyla ön plana çıkan İbrahim Dilek’tir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi kapsamında yayımlanan ilk eserler Altay Türklerine ait destanlardır. Bu eserler İbrahim Dilek tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Terzi, 2007: 115, 121). Fikret Türkmen’in başkanlığını yaptığı projenin ilk eseri olarak İbrahim Dilek “Altay Destanları I” adlı eserinin ilk cildini yayımlamıştır. Altay Destanları I’ in devamı niteliğinde de “Altay Destanları II” ve “Altay Destanları III” başlığını taşıyan iki eser daha yayımlamıştır.

Çalışmamızda Altay sahasına ait “Altay Destanları I” başlığını taşıyan ciltte yer alan “Er Samır”, “Ak Tayçı”, “ Kökin Erkey”, “Altay Buuçay”, “Malçı Mergen”, “Kozın Erkeş” ve “Közüykey” adlı destanlar, “Altay Destanları II” başlığını taşıyan ciltte yer alan “Oçı Bala”, “Ay Sologoy lo Kün Sologoy”, “Öskül Uul”, “Kan Kapçıkay”, “Kan Ceeren Attu Kan Altın”, “Temene Koo”, “Kögüdey Kökşin le Boodoy-Koo” ve “Altın Ergek” adlı destanlar “Altay Destanları III” başlığını taşıyan ciltte yer alan “Erke Koo”, “Ölöstöy”, “Katan Kökşin le Katan Mergen”, “Şulmus Şunı”, “Ak Biy” ve “Üç Kulaktu Ay Kara At” adlı destanlar ile “Maaday Kara”, “Alıp Manaş” ve “Almıs Kaan” destanları incelenmiştir.

1.1.2. Tuva Sahası

Güneyinde Moğolistan Cumhuriyeti, doğusunda Buryat Cumhuriyeti, kuzeydoğusunda İrkutsk Bölgesi, kuzeyinde Krasnoyarsk Bölgesi ve Hakas Cumhuriyeti, batısında Altay Cumhuriyeti bulunan Tuva Cumhuriyeti’nin yüzölçümü 170.500 kilometre karedir. Ülkenin kuzeyini boydan boya çevreleyen Sayan Dağları, Rusya’yla doğal bir sınır teşkil etmektedir. Tuva Cumhuriyeti’nin nüfusu ise 2009 verilerine göre 313.914 dür (Arıkoğlu, 2011: 135-36).

Tıva olarak da bilenen “Tuva” kelimesinin çeşitli kaynaklarda Soyon, Soyot, Uranhay, Uryanhay, Tuba kelimeleriyle de ifade edildiği görülür. Günümüzde Tuva adıyla bilinen bu Cumhuriyetin insanları, Bay-kara, Deleg (Telengit), Doňgak, Balıkçı, Hertek, Kırgıs, Küjuget, Kuskun, Oyun, İrgit, Sat, Salçak, Sayan, Tumat, Toju, Uygur, Höyük, Homuşku, Monguş, Hovalıg, Hoyug gibi çeşitli boylardan ve oymaklardan gelmiştir. Bu oymaklar çeşitli Uygur, Kırgız, Türkmen boylarından günümüze ulaşmışlar, ortak bir ad olarak da “Tuva” kelimesini kullanmaya başlamışlardır (Arıkoğlu, 2011: 137).

Günümüz Tuva Türklerinin yaşadığı topraklar üzerinde tarih boyunca çeşitli milletlerin hâkim olduklarını biliyoruz. M.Ö. III- M.S. II. yüzyıllarda Hunlar, II.-V. yüzyıllarda İskitler, V.-VIII. yüzyıllarda Köktürkler, VIII.-XVI. yüzyıllarda Uygurlar, IX-XIII. yüzyıllarda bugünkü Hakas ve Kırgızların ataları olan Yenisey Kırgızları, XIII.-XVI. yüzyıllarda Moğollar, XVII.-XVIII. yüzyıllarda Altın Hanlar Cunganlar bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir. 1914-1921 yıllarında kısmen Rusların egemenliğinde kalan bu bölgede 1921 yılında Tuva Arat Respublika (Tuva Halk Cumhuriyeti) kurulmuştur (Arıkoğlu, 2011: 137-38).

Tuvaları diğer Türk topluluklarından ayıran en belirgin özellikleri Budist-Lamaist oluşlarıdır. Tuva’da hem Budizm hem de Şamanizm inancı geçerlidir. Şamanizm eski Türk inanç geleneğinin devamı niteliğindedir. Budizm ise Tuva’ya 13.-14. yüzyıllarda gelmiş, ancak yaygınlaşması 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. Tuva’da Budizm inancının kabul edilmesiyle birlikte hâlâ kamlık inancının izlerine de rastlanmaktadır. Zira bu iki inanış Tuva’da birlikte yaşanmış ve yaşanmaya devam etmektedir (TDİA: 2019: 612-614, Arıkoğlu, 2011: 144). Destanlarda Budizm ve Lamaizm’in gibi Gök Tanrı inancını ve Şamanizm’i ön plana çıkaran hususlar görülmektedir. Nitekim Tuva destanlarında kahramanların iyelere (kutsal ruhlara) ve tabiat kültlerine yiyecek ve içecek sundukları, saç yaptıkları saygı ve hürmet gösterdikleri görülmektedir (Arıkoğlu ve Borbaanay, 2007: 115-120).

Tuva kahramanlık destanlarında her tarihsel basamak kendi izini bıraktığından çeşitli tarihsel basamakların etkisi görülmektedir. Başka bir deyişle aynı destan da çok erken zamanların efsanevi ve mitolojik unsurları ile birlikte yeni zamanın işaretleri görülür (Arıkoğlu ve Borbaanay, 2007: 20). Bazı Tuva destanlarının konusu, anlatım tarzı ve türü, komşu olan Moğolların, Kalmıkların, Buryatlarınkilere ve yine dilleri Tuvalar ile akraba olan Altayların, Hakasların ve Şorlarınkine çok benzemektedir (Arıkoğlu ve Borbaanay, 2007: 22-23).

Tuva sözlü edebiyatı yüzyıllardır halkın hayatının bir parçası olarak süregelmiştir. Bu edebiyatta en büyük yeri şüphesiz kahramanlık destanları alır (Arıkoğlu, 2011: 142). Tuva kahramanlık destanları, Güney Sibirya’nın diğer Türk topluluklarının kahramanlık destanlarında olduğu gibi mitolojik motifler bakımından oldukça zengindir (Arıkoğlu ve Borbaanay, 2007: 108). Bununla birlikte Tuva Türklerinin, inanış ve düşünce sistemini, gelenek ve göreneklerini, sosyal hayatını, geleceğe yönelik beklentilerini ve geçmişte verdikleri mücadeleleri anlatan çok sayıda destanları mevcuttur (Ergun ve Aça, 2004: 25).

Metin Ergun ile Mehmet Aça'nın birlikte hazırladıkları iki ciltlik "Tıva Kahramanlık Destanları" ve Ekrem Arıkoğlu ile Buyan Borbaanay'ın birlikte hazırladıkları "Tuva Destanları" ve Salih Mehmet Arçın'ın hazırladığı "Tuva Destanları 2 Haan-Tögüldür" adlı eserler Tuva sahasında önemli bir yere sahiptir.

Metin Ergun ile Mehmet Aça'nın birlikte hazırladıkları "Tıva Kahramanlık Destanları" adını taşıyan iki ciltlik eserde sadece destan metinleriyle değil inceleme kısmıyla da bu sahaya önemli katkıları olan bir çalışmadır (Bekki, 2009: 23). Bizimde çalışmamızda yer alan bu eserin birinci cildinde yer alan destanlar "Alday-Buuçı", "Boktu-Kiriş Bora-Şeeley", "Kangıvay-Mergen", "Aldın-Çaagay", "Aldın-Kurgulday" ve "Erelzey-Mergen Haragalzay-Mergen Alkışkılar" dır. Eserin ikinci cildinde ise "Han-Şilgi Attıg Han-Hülük", "Arı-Haan", "Arzılan Kara-Attıg Çeçen Kara-Möge" ve "Şöögün Bora-Attıg Şöögün-Köögün" adlı destanlar bulunmaktadır.

Ekrem Arıkoğlu ile Buyan Borbaanay'ın birlikte hazırladıkları "Tuva Destanları" adlı eserde ise "Möga Sagaan-Toolay", "Tanaa-Herel", "Ton-Aralçın-Haan", "Kangıvay-Mergen", "Bayan-Toolay" ve "Aldın-Çaagay" adlı eserler bulunmaktadır.

1.1.3. Hakas Sahası

Hakas Cumhuriyeti, kuzey ve doğusunda Rusya Federasyonu'nun Krasnoyarsk, batısında Kemerova bölgeleri, güneyinde Dağlık Altay Cumhuriyeti ve Tuva Cumhuriyeti bulunmaktadır. Hakas Cumhuriyetinin yüz ölçümü 62 bin kilometrekare, nüfusu 1989 sayımlarına göre sayıları 80328 kişidir. Hakaslar, Hakas Cumhuriyeti nüfusunun %11,5'ini oluşturmaktadır. Bu sayıların çeşitli kaynaklarda farklı gösterilmesinin nedeni sadece Hakas Cumhuriyetindeki Hakasların sayını belirlemek veya Rusya Federasyonundaki tüm Hakasların hesaplanmasından kaynaklanmaktadır (Arıkoğlu, 2011: 136).

Bugünkü Hakasların ataları eski Kırgızlardır. Çin kaynaklarında eski Kırgızlardan Hakas, Hyagas, Hagas, Syagesi, Hehe, Hyakya vb. farklı şekillerde bahsedildiği görülmektedir (Arıkoğlu, 2011: 137). Hun ve Kırgız devletleri döneminde (M.Ö. II. yy-M.S. XIII. yy.) Hakaslar, Yenisey Kırgızları olarak isimlendiriliyorlardı. Türkistan'ın en eski halklarından olan Yenisey Kırgızları yalnızca Hakasların kökenini oluşturmamış aynı zamanda bugünkü Kırgızistan Kırgızları veya diğer adıyla Tanrı Dağı Kırgızlarının da kökeninde önemli yere sahip olmuştur (Deliömeroğlu, 1996: 54). Bu topluluğun Hakas ismini kabul etmesinde Rus istilasından sonra yaşanan sürecin etkisi büyüktür. Ruslar bu bölgeleri istila edene kadar ve daha sonraki uzun yıllar Hakaslara, diğer Rus hâkimiyetindeki Türk

halklarında olduğu gibi “Tatar” demektedir. Diğer yandan Ruslar tarafından yıkılan Hakas devletinin hanedanlığını ise “Hırgız Soyu” (Kırgız) sürdürmektedir. Bölge halklarını tanıyan Rus Türkolojisi, Hakas Türklerini hem Kırgızlardan hem de Tatarlardan ayırt etmek için bölgede Hakas kimliğinin yerleşmesini sağlamıştır (Deliömeroğlu, 1996: 53). Böylece 14. yüzyılın başlarında Hakasların diğer Türk halklarına göre kendilerine has özellikleri oluşmaya başlamıştır. Rus istilasından sonra yani 18. yüzyılın ikinci yarısında Hakaslar sürekli ve bilinçli yapılan propagandalarla yeni bir kimlik etrafında toplanmaya başlamıştır (Deliömeroğlu, 1996: 54).

Hakaslar diğer Türk boylarında görüldüğü gibi “Göktanrı” inancına sahiptirler. Hakas inanışlarına göre kâinat üç bölümden oluşmaktadır. Üstte “Çağan çiri” (Tanrı yeri) denilen dokuz katlı gök bulunmaktadır. Bu göğün en üstünde “Akçağan” veya Hakasların diğer ifadeleriyle “Huday Çağan” oturmaktadır. Akçağan, bütün Çağan Çiri’nin tek hâkimidir. Göğün diğer katlarında ise iyiliği temsil eden ve her biri diğer görevler üstlenmiş Akçağan’ın yardımcıları bulunmaktadır. Bunlar toprakla, bitkilerle, hayvanlarla ve diğer tabiat olaylarıyla meşgul olmaktadır. Dağlarla ilgilenen dağ iyesi Hubay Han, nehir iyesi Sugday Han, rüzgâr iyesi Çildey Han, ateş iyesi Ot İney gibi Akçağan’ın diğer yardımcılarındandır (Arıkoğlu, 2011: 145).

Hakasların Gök Tanrı ve kamlık inancı Ruslarla karşılaşmalarına kadar devam etmiştir. Ruslarla karşılaştıktan sonra Hakaslar Hristiyanlaştırılmaya çalışılmıştır. Günümüzde Hakaslar, Hristiyan olarak bilinse de, eski inançları (Kamlık) hakkında yoğun bir ilgiye sahiplerdir (Arıkoğlu, 2011: 145-46).

Hakas sahasına ait çalışmalara bakıldığında bu sahaya ait çalışma ve destanlarıyla ön plana çıkan isim Ekrem Arıkoğlu’dur. Çalışmamızda da ele aldığımız Ekrem Arıkoğlu tarafından hazırlanan “Hakas Destanları 1” adlı eserde “Altın-Çüs”, “Ak Çibek-Arığ” ve “Ay-Huucın” adlı destanlar bulunmaktadır.

Ali İlgin tarafından hazırlanan “Kara Kuzgun” destanı “Hakas Destanları 2- Kara Kuzgun” adıyla yayımlanmıştır. Erhan Aktaş tarafından ise “Hakas Destanları 3- Han Orba”, Ümmügülsüm Macit tarafında da Hakas Destanları 4- Altın Taycı” destanları yayımlanmıştır.

Timur B. Davletov tarafından hazırlanan “Huban Arığ -Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı” adlı eser Türksoy yayınları, “Altın-Çüs Destanı” ise Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından yayımlanmıştır.

Sonuç olarak Güney Sibirya’da Rus Federasyonu içerisinde üç Türk cumhuriyeti ve sayıları azalmış çeşitli Türk toplulukları bulunmaktadır. Bu Türk cumhuriyetlerinden Tuvalıları ayıran temel farklılık, kendi cumhuriyetlerinde nfusa yüzde 80’e varan oğunluğa sahip olmalarıdır. Aynı zamanda Tuvalılar, diğerk Türk topluluklarından farklı olarak Budist-Lamaist’tirler. Altaylar, Altay Cumhuriyetinde yüzde 40 civarında bir nüfusa sahiptir. Altaylar Hristiyanlaştırılmış bir Türk topluluğu olsa da kamlık inancını canlı olarak yaşatmaktadırlar. Hakaslar ise Hakas Cumhuriyetinde yüzde 11 civarında bir nüfusa sahip olup kendi yurtlarında azınlık durumuna düşmüşlerdir. Hakaslar da Altaylar gibi hristiyanlaştırılmış bir Türk topluluğu olmakla beraber eski kamlık inançlarının etkisi hala devam etmektedir. Hakaslar nüfuslarının azlığı sebebiyle dillerini canlı olarak kullanım alanı bulamadıklarından Hakasça kaybolmakta olan diller listesinde yer almaktadır (Arıkoğlu, 2011: 147).

II. BÖLÜM

İNANÇ SİSTEMLERİ, MİTLER, RİTÜELLER VE TABİAT KÜLTLERİ

2.1. İNANÇ SİSTEMLERİ

Kişinin veya toplumun, bir düşüncenin, bir olgunun, bir nesnenin, bir varlığın gerçek olduğunun kabul edilmesine inanç (Boratav, 2016: 13), duygusal ya da bilinçli olarak bağlı bulunduğu bir takım doğaüstü kudretlere ya da varlıklara inanmasına ve bunlara ibadet etmesine de din denir (Örnek, 2014: 121). Dolayısıyla din ve inanç kavramları birbirinden farklıdır. Din, inanç ve tapınma olmak üzere iki kısımdan oluşurken inanç kavramı daha çok bir düşünceye bağlı bulunma, Tanrı'ya, bir dine inanma, iman, birine duyulan güven, itimat, inanma duygusu, inanılan şey, görüş ve öğretisi olarak karşımıza çıkar (Meydan Larousse, 1971: 300).

Dinin başlangıcını ve gelişme basamaklarını açıklamaya çalışan etnolojik kuramların başlıcaları “animizm”, “dinamizm” ve “ur-monoteizm”dir. Animizm kavramına göre ilkel insan bayılma, ateşli hastalık, ölüm vb. gibi psikolojik ve fizyolojik yaşantılar sonucunda bedeni terk eden bir ruh kavramına varmıştır. Bedenden ayrı tasavvur edilen bu canlılık ilkesinin zamanla bitkilere hayvanlara ve nesnelere uygulanması sonucunda “animatizm” (doğacılık/ doğayı canlandırma) inancı doğmuş; giderek “manizm”e (ölüler ve atalara ibadet/ atalar kültü), “fetişizm”e, “politeizm”e (çok tanrıcılık), en son olarak da “monoteizm”e (tek tanrıcılık) geçilmiştir (Örnek, 2014: 121). İnanç sistemleri içerisinde “dinamizm”, “preanimizm” (ruhçuluk öncesi), “ur-monoteizm” (en eski tek tanrıcılık) ve “totemizm” inançları da önemli bir yere sahiptir.

Tylor, dinin başlangıcını ve gelişimini animizm, tabiat inancı, manizm, fetişizm, politeizm ve monoteizm olarak sıralasa da ruh kavramı inancından yoksun fakat “Yüce Varlık” ve “Tek Tanrı” inancına sahip ilkel toplulukların varlığı da bilinmektedir (Örnek, 2014: 30). K. Dittmer ise dinin ortaya çıkışını “dinamizm”e dayandırmıştır. R. R. Maret'te dinamizmin insanları ilk büyüsel ritlere sevkettiğini, bu ritlerinde dini geliştirdiğini ileri sürerek büyüsel sözlerinde duayı meydana getirdiğini ifade eder. Bu bağlamda dinamizm doğada varolan özellikle bitkilerde hayvanlarda ve insanlarda görülen dinamik ve mistik bir kuvvettir (Örnek, 2014: 34). Dolayısıyla dinin başlangıç ve gelişimi ile ilgili henüz herkesin kabul edebileceği bir kuram bulunmamaktadır. Ancak inanç sistemlerinin zamanla belirli inanç biçimlerine evrilerek farklı inançların ortaya çıkmasına zemin hazırladığını söyleyebiliriz.

2.1.1. Animizm ve Tabiat Kültü

Edward B. Tylor tarafından ortaya atılan animizm, yunanca “anima” sözcüğünden türetilmiş olup “ruh”, “can”, “kök” gibi anlamlara gelmektedir. Animanın geçici veya kalıcı olarak vücuttan ayrılabilen ruha benzer bir güç olduğuna inanılır (Yıldız Altın, 2020: 263). Animizme göre, her varlığın maddi varlığının ötesinde bir ruha sahip olduğuna inanılan bu tanrısal güç insanlar, bitkiler, hayvanlar ve cansız nesnelerin özünde bulunmaktadır.

Tylor’a göre, insanoğlu ruh inancına rüya aracılığıyla varmıştır. İnsan rüyasında çeşitli olayları yaşamakta, uzak ve değişik yerlere gitmekte, tanımadığı kimselerle karşılaşmakta, bu kişilerle dostluk kurmakta veya savaşmaktadır. Oysa rüyayı gören kişi bunlar olup biterken uyumaktadır. Dolayısıyla uyuyan kişiyi, istediği gibi hareket edebilen bir “şey” terk etmektedir. Bu şey, uyuyan kişinin biraz uçucu biraz flu olan benzeri yani ruhudur. Benzer bir durum ölüm için geçerlidir. Ölen kişinin hiçbir yaşam belirtisi göstermeden yatmasının nedeni o kişiye canlılık veren “şey”in yani ruhun bedeni terk etmesinden kaynaklanmaktadır (Örnek, 2014: 29).

Tylor, insanların zamanla çevresindeki şeylere de canlıymış gibi görmeye başladıklarına değinerek, animistik dünya görüşünün animatistik bir dünya görüşüne dönüştüğünü ileri sürer (Örnek, 2014: 30). Böylece insanlar çevresinde gördüğü her şeyin bir ruhu olduğunu düşünerek onları “canlı” görmeye başlamıştır. Tabiattaki su, deniz, ağaç, güneş ve yıldız gibi doğal öğelerinde canlı olduğuna yani kutsal bir ruh taşıdığına inanılması “politeizmi” doğurarak tabiat kültürünün de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Eski Türkler Gök Tanrı’ya ve gökyüzündeki Tengri ruhlara inandıkları gibi yeryüzünde de tanrısal ruhların var olduğuna inanmışlar hatta var olduğuna inandıkları bu tabii unsurlara saygı ve hürmet göstermişlerdir. Yeryüzündeki bulunan bu ruhları da “yer-su” terimiyle ifade etmişlerdir. Eski Türkler bu ruhların yaşadığı bölgedeki dağ, ağaç, deniz veya göllere, kutsiyet atfederek onların ruhlarının bütün bölgeyi koruduklarına inanmaktadırlar (Harva, 2014: 203).

Bulunduğu bölgeye hâkim olduğu ve koruduğu inanılan yer-su ruhları insan veya hayvan şeklinde tasavvur edilir. Çeşitli destanlar, mitler ve inanışlarda da karşımıza bu ruhlar bazen hayvan şeklinde bazen de insan şeklinde çıkar. İncelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas destanlarında da bu ruhların insan veya hayvan olarak tasavvur edilmektedir.

Eski Türklerin içinde manevi bir güç bulunduğuna inandıkları ve canlı addettikleri bu tabii unsurun başında güneş, ay, göl, pınar, dağ, taş, ağaç, toprak gibi çeşitli varlıklar ile gök

gürlemesi, şimşek, yıldırım, ateş gibi tabiat hadiseler gelmektedir (Karakuş, 2014:469). Orhun kitabelerinde kısaca yer-su (yir-sub) şeklinde zikredilen tabiat kuvvetleri, Türklerde diğer arkaik medeniyetlerdeki gibi mitolojik tanrılara dönüşmemiştir (Kafesoğlu, 1980: 43-4, Karakuş, 2014: 469) ama arkaik dönemlere ait destanlarda ve çeşitli kaynaklarda insanların bu tabii kuvvetlere baş eğip dua ettikleri ve onları ilahlaştırıldıkları görülmüştür.

Ebu Reyhan el Biruni, el Asaru'l-Bakiye an el Kurunu'l-Haliye adı kitabında Kimak ülkesinde bir dağda bulunan bir pınara tapıldığını ise şu şekilde anlatılmaktadır:

“Kimak ülkesinde Menkur denen dağda bu göl gibi bir tatlı su gözü vardır. Bu gözün miktarı büyük bir kalkan genişliğindedir. Suyu ağzına kadar doludur. Çoğu defa bu sudan bir ordu içer, fakat bir parmak dahi eksilmez. Bu gözün yanında bir taş üzerinde secde eden bir adamın ayaklarının parmaklarıyla beraber, avuçlarının ve dizlerinin izi vardır. Oğuz Türkleri bunları görünce secde ederler.” (Çoruhlu, 2002: 33).

Maaday Kara destanında da Kögüdey Mergen'in nehre ve Altay'a baş eğip dua ettiği görülür:

*“Kunduz şapkasını çıkarıp,
Mavi nehre baş eğip dua etti
Avuçlarını açıp,
Altay'a baş eğip dua etti.”* (Bekki, 2009: 423).

Tabiattaki bu ruhlar ikincil tanrılar olarak görülmüş ve bu ikincil tanrılara tapılmıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde bu durum değişerek bu tabiat kuvvetlerinin bizzat kendilerine değil, onlara yükledikleri güçlere kutsiyet atfederek bu tabiat kuvvetlerine karşı korku, minnettarlık, saygı gibi hislerin beslendiği görülmektedir.

Tylor tarafında ortaya konan ruh inancı, atalara ve ölümlere ibadeti doğurmuş, buradan da cinler, periler ve devler inancına geçilmiştir. Bu fikre göre, insan ölünce onun ruhu serbest kalır ve insanlar arasında dolaşmaya başlar. İnsanlar bütün iyilik ve kötülüklerin bu ruhlardan geldiğine inanılır. Bunun üzerine insanlar bu ruhların kötülüklerinden korunmak için onlara kurbanlar vermeye ve dualar etmeye başlamıştır. İnsan ruhuyla ilgili süreç bu şekilde işlerken bir yandan da insanoğlu tabiattaki nesnelerin gerisinde, kendisinininkine benzer bir canlı ruh olduğu sonucuna ulaşmıştır. Buna göre güneş, yıldızlar, ağaçlar, nehirler, rüzgâr, bulut gibi varlıklar, insanları ve hayvanları canlı tutan ruha benzer bir cana sahiptir (Karataş, 2013: 58). Tabii varlıklarda mevcut olduğu ve bedenden bağımsız olduğu kabul edilen bu ruh ya da güç, ilk önce üstün varlıklar haline dönüştürülmüş daha sonra da onlara atfedilen varlıklar tanrılaştırılmıştır (Örnek, 1971: 25; Karataş, 2013: 58). Bu bağlamda animizim; gök, güneş,

dağ, ağaç, su gibi tabiat unsurlarının kutsal bir ruha ve güce sahip olması tabiat kültürünün oluşmasında ve gelişmesinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Kısaca animizm terimini “ruhsal varlıklara inanç” olarak ifade edebiliriz. Bu dinsel inancın cansız nesnelere yaşam, ruh veya güç atfedilmesiyle meydana gelmiştir. Dolayısıyla animizim bir din çeşidi değil, dini başlangıcını ve gelişimini, bir inancın oluşum sürecini açıklayan bir kuram veya insan zihninin düşünce yapısını ifade eden bir şemadır. Animizm genellikle akademik din araştırmalarında doğa olaylarının ruh ve gücü olduğunu düşünen yerli halkın inanç sistemlerini tanımlamak için eski bir terim olarak kullanımdan çıkarılmış olsa da popüler kullanımda ve akademik teoride dindeki maddeselliğin anlamı ve değeri hakkında sorunları ortaya çıkarmak için başvurulan bir kuramdır (Chidester, 2020: 427).

2.1.2. Dinamizm ve Tabiat Kültü

İnsanoğlu çevresiyle daima ilgilenmiş, özellikle içinde bulunduğu çevrede olup bitenler insanoğlunun dikkatini çekmiştir. İnsanoğlunun tabiatın içindeki bitkiler, hayvanlar, taşlar, kayalar, su kaynakları ve ağaçlar vb. tabii unsurlar ilgisini çekmiştir ve bu tabii unsurların gözlemlenmesi sonucunda insanlar bir takım bilgiler elde etmiştir. Örneğin bazı bitkilerin insanları zehirleyen bazılarının ise hastalıklar için şifa olan bir öze sahip olmaları yine bazı hayvanların uçabilme, yüzebilme, hızlı olma, kuvvetli olma gibi yetenekleriyle insanlardan üstün olma niteliği de gözlem sonucu ile elde edilen bilgilerdir. Canlı varlıklara özgü olduğu sanılan bu nitelik, etki ve kuvvetler giderek doğayı ve doğayı dolduran öğeleri de içine almıştır. Böylece “doğal” kuvvetlerden “doğaüstü” kuvvetlere geçilmiştir (Örnek, 2014: 33-34).

Dinin ortaya çıkışını animizmin yanı sıra dinamizme dayandıran R.R. Maret gibi düşünürler, dinamizmin insanları büyüsel ritlere sevkettiğini bu ritlerden dinin geliştiğini sözlerden ise duanın ortaya çıktığını ifade eder (Örnek, 2014: 34).

Doğada var olduğuna inanılan özellikle belli nesnelerde, bitkilerde, hayvanlarda ve insanlarda daha belirgin olan dinamik ve mistik kuvvetle yüklü bulunma inancına “dinamizm” denir. Kuvvet ve kudret anlamına gelen dinamizm, Yunanca “dynamis” (kuvvet) kelimesinden türetilmiştir (Örnek, 2014: 34). Bu kuvvet tasarımı birçok yerde rastlamak mümkündür. Eğer bir insan, bir hayvan veya bir başka doğa unsuru nitelik ve nicelik bakımından alışılmışın dışında dinamik ve mistik bir güce sahipse bu “kuvvet” ile doludur.

Bazı insanlarda, hayvanlarda, bitkilerde ve doğa unsurlarında alışılmışın dışında bir takım belirti ve fonksiyonlarla kendisini gösteren bu doğaüstü kuvvet, Malezya dilinde

“mana” olarak tanımlanmıştır (Örnek, 2014: 35). Bu bağlamda mana, insanlara, hayvanlara, bitkilere ve tabiat unsurlarına kutsallık kazandıran bir güç olarak karşımıza çıkar. Türk kültüründe ise bu aşkın güç kavramı “töz” ve “kut” ile ilişkilendirilebilir.

Kısaca tabiatın kendi doğal sonucunu yaratacak dinamizme sahip olduğunu ve maddî varlık olarak içerisindeki tabii kuvvetlerin dinamik-mistik bir güç ile dolu olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda dağ, ağaç, taş, su gibi tabiat unsurlarının animistik düşünceyle bir ruha sahip olmasının yanı sıra dinamizmle de mistik bir güce sahip olduğuna inanılması bu tabii unsurların kutsal bir kimlik kazanmasında dinamizmin etkisini gösterir.

2.1.3. Manizm ve Tabiat Kültü

Mani tarafından kurulmuş olan manizm Latince “manes” kelimesinden türetilmiştir. Bu din ölen kişilerin veya ataların yüceltilmesi inancına dayanmaktadır. Manes, kelime anlamı olarak “ayrılan ruhlar”, “hayaletler” ve “ölmüşlerin canı” anlamına gelmektedir (Yıldız Altın, 2020: 267).

Manizm, ölümün bir son olmadığı ölümden sonra yaşamın devam ettiği ve ölenin öldükten sonra da üyesi bulunduğu aile ve toplumla ilişkilerinin sürdüğü inancı üzerine temellenmiş, aktif ölü korkusu ve onun bir sonucu olarak ortaya çıkan saygının doğurduğu bir dindir (Emiroğlu, 2003: 567). Bu inanışta ölmüş ataların ruhları yeryüzünde kalmakta ve geride bıraktıkları yakınlarının yaşamlarını kendisine yönelik tutum ve davranışlarına göre olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilmektedirler. Örneğin, bu ata ruhları, mahsullerin ve hayvanların verimli olmasında, soyun çoğalmasında, işlerin iyi gitmesinde veya bunların tam tersi sonuçların ortaya çıkmasında etkin rol oynamaktadır. Bu nedenlerle ata ruhlarının yardımlarını sağlamak için gönüllerini hoş tutmak adına mezarlarına, onların yaşamlarında sevdikleri yiyecek ve içecekler sunulur, kurbanlar kesilir belirli zamanlarda özel ritüellerle anılırlar. Heykeller ve maskelerle canlandırılır, adlarına ve anılarına büyük taşlar dikilir (Emiroğlu, 2003: 567).

Yayıncısından ötürü Maniheizm denen bu dinde “madde”yi ve “ruh”u esas alan bir ikilik öngörülmüştür. Ana düşüncesi de iyilik ile kötülük arasındaki zıtlıktır. İyilik ışık ve ruh; kötülük de karanlık ve beden demektir. Evren, iyilik ile kötülüğün insan ise ruh ile bedenin karışımıdır. İnsanlar, “aşk, inanç, yetkinlik, sabır ve hikmet” gibi sahip olmaları gereken 5 erdem sayesinde kötülüğe karşı durabilirler. Bütün ruhlar arınıp ışık göğüne çıktıklarında da her şey alt üst olacak, dünyanın sonu gelecektir. Dolayısıyla Maniheizm’de ışık gönderen güneş ve ay da kutsal kabul edilmektedir (Turan, 2014: 130).

Animizmin gelişmiş bir biçimi olan “ölüler kültü”³ diğer bir ifadeyle Manizm inancında ölümün bir son olmadığı ve ölümden sonra yaşamın devam ettiğine inanılmasının yanı sıra ölen kişinin öldükten sonra ruhunun, bulunduğu toplumun veya ailenin hayatlarını olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilmesine olan inanç ile ölüm korkusunun bir sonucu olarak ortaya çıkan saygı ve tazimin doğurduğu bir dindir. Günümüzde Anadolu’da görülen yatır, türbe, mezar ziyaretlerinde o türbe ve yatırlarda yatan kişilerin hürmetine bulunan istekler ve dualar buralarda edilen dualar, ölenler için mevlit okunması ve ölenin ardından yapılan bir takım uygulamalar bu inancın kalıntıları olarak karşımıza çıkar.

2.1.4. Fetişizm ve Tabiat Kültü

Portekizce “feitiço” kelimesinden üretilmiş olan fetişizm, içinde büyüsel gücün ya da cinin bulunduğu inanılan taş, boynuz, pençe, post, deri, bez parçası, figür vb. gibi objelerden yararlanmak amacıyla yapılan çeşitli pratiklere denir (Örnek, 2014: 48-49). Bu büyü gücü bulunduğu ve iyilik veya kötülük getirebileceğine inanılan nesneye de “fetiş” denmektedir (Emiroğlu, 2003: 315). Feitiço ise elle yapılmış suni, sihirli şey, muska ve yarı kutsal süs eşyası, biblo (Karataş: 2013: 56), büyü, etkileyici güç (Örnek, 2014: 48-49) anlamlarını taşımaktadır.

İçerisinde cin veya koruyucu ruh bulunduğu inanılan fetişler, kişisel olabileceği gibi bir topluluğa da ait olabilir. Hastalık iyileştiren, sahibini koruyan veya düşmana kötülük getiren fetişler vardır. Fetişin gücü zamanla azalırsa, kendisine yemek, kan, vb. sunularak veya çivi çakılarak gücü artırılır. Gücünü yitirdiğine inanılan fetişler ise terk edilir. Fetişler bu kullanımlarıyla dinsel olmaktan çok büyüeldirler ve amulet⁴ işlevine yakınlık gösterirler. Fetişi toplumda dinsel-büyüsel konumu bulunan ve mana gücüyle yüklü kişiler yapabilir (Emiroğlu, 2003: 315).

Din tarihi ve animizm, dinamizm, manizm tartışmalarının kurumsallaştırılmaya çalışıldığı dönemde, fetiş çevresinde dinsel bir inancın olduğu ve özellikle Batı Afrikalıların dininin fetişizm olduğu savunulmuştur (Emiroğlu, 2003: 315). Fetişizm terimini ilk kez 1757’de kullanan Charles de Brosses, dinsel düşüncenin ilk gelişim biçimlerinden birini oluşturduğu savunarak tüm dinlerin fetişist-kültlerden türediğini ileri sürmüştür. Fetişizm kuramı ile dinin kaynağının ilahi olmadığı, ilkel insanın fetişe tapmasının ilk dinsel bir deneyim ve dinsel düşüncenin en eski biçimi olduğunu savunmuştur.

³ Manizm etnoloji dilinde “ölü kültü” olarak ifade edilmektedir. Yine Manizm İngilizce olarak “cult of the dead”, Almanca “totenkult”, Fransızca “culte des mort” olarak ifade edilir.

⁴ Amulet, taşıyanı tehlikeli dış etkilerden ve çeşitli zararlardan koruduğuna, büyü gücü veya dinsel gücü bulunduğu inanılan doğal ya da yapma nesnelere denir (Lenger, 2018: 318).

Başlangıçta Batı Afrika zencilerinin dinleri olarak kabul edilen fetişizm, aslında Afrika'da görülen dinamist dünya görüşünün gelişmiş bir halidir. Fetişizm, insanların dinsel dünyalarını, içlerinde etkileyici güç olduğu sanılan birtakım nesnelere yaslandırmaktan çok gelişmiş bir yüce varlık inancı ile atalar ibadetinin temellendirilmesidir. Fetişler hiçbir zaman kendilerine tapılan birer put ya da ilah olmamışlardır ama amulet ve uğurluk olarak kullanılmıştır (Örnek, 2014: 49).

Fetişizm kısaca, ilk insanın gündelik faaliyeti ve onun tabiat hakkındaki deneye dayalı bilgileri ile bağlantılı olan ve gündelik hayattaki zorluklar ile başa çıkmak için kendisine yardım eden tabiat hadiselerinin ve çeşitli nesnelerin olağanüstü durumları hakkındaki çıkarımlarıdır. İnsanın tabiat ve toplum içerisinde karşılaştığı zorluklarda önüne gelen çeşitli nesnelerin mucizevi yönleri ise ilkel düşüncenin fetişist bakış ve tasavvurlarından doğmuştur. Dolayısıyla ilkel insanlar içerisinde büyü bir güç barındırdığına inandıkları nesnelere hürmetle yaklaşmış ve onlara inanmışlardır (Bayat, 2005: 56-57). Bu fetişlere insanlar kötü güçlere karşı koruyucu ve kurtarıcı bir vasıf yüklenmiş böylece fetişleştirilmiş olan eşya ve objeler bir vasıtaya dönüştürülmüştür. Bununla birlikte tanrısal özellikler kazanan bazı fetişler tabiat kültlerinin şekillenmesine yardımcı olmuştur.

2.1.5. Totemizm ve Tabiat Kültü

İlkel dinler arasında kabul edilen totemizm, bir grubun veya klanın, bir hayvan, bir bitki türüne ya da bir nesneye mistik, majik ve akrabalık duyguları ile bağlanması; bu bağlanıştan doğan çeşitli görevler, kaçınmalar, ritler ve törenlerden oluşan bir inanç sistemidir (Örnek, 2014: 41-42).

Tylor, ilkel insanların çoğunun ölen atalarının ruhlarının hayvan veya bitkilere yönelerek bu tabii unsurların kutsal bir karakter kazandığını insanların bu nesnelerle akrabalık ilişkisi kurarak totemizmi de atalara tapma inancı ile açıklamaya çalışır. Jevons ise totemizmin kökünü olağanüstü varlıklara inançta aramak gerektiğini ileri sürer ve akrabalık bağları ile bir klana bağlanmış olan varlıklara totem adının verildiğini ifade eder (Yücel, 1975: 69-70).

Totemizmin belli başlı özellikleri vardır. Bunlardan birincisi totem ile klan arasındaki duygusal bir akrabalık bağı başka bir ifadeyle aynı atadan gelmiş olma inancı vardır. Aynı zamanda bu insanlar totemin majik gücünü taşıdıklarına inanmaktadır. İkincisi, klan üyelerinin totemlerinin adını veya bir işaretini üzerinde taşımaları gerekir. Üçüncüsü totem kabul edilen hayvanın veya bitkinin yenmesi yasaktır. Totem hayvanını yemek ve öldürmek

yasak olduğu için hayvanın tüyü, pençesi kemiğı, postu vb. başka hayvan olan bir klandan temin edilmesi gerekir. Dördüncü olarak totemleri aynı olan insanlar ortak bir atadan geldiklerine inandıkları için akraba sayılırlar ve birbiriyle evlenmesi yasaktır. Beşincisi ise totemin, klan üyelerine yardımcı olduğu ve onları kötülüklerden koruduğuna inanılır (Örnek, 2014: 42-44).

Totemizmin tasarımı klan (grup) totemizmi, birey totemizmi ve cinse bağı (cinsiyet) totemizm olmak üzere üç şekilde karşımıza çıkar. Klan totemizminde totem ile klan üyelerinin ortak bir atadan geldikleri inancı yer alırken birey totemizminde bir insan ile totemin arasındaki yazgı birliğı inancı vardır. Cinse bağı totemizmde ise erkek veya kadın cinsinin karşıtlığından doğmuştur. Cins totemciliğinin özelliğı aynı grupta yer alan kadın ve erkeklerin ayrı ayrı totemlere sahip olmalarıdır (Örnek, 2014: 42-48).

Freud'un belirttiğıne göre (2012: 125-129) totemler başlangıçta sadece hayvanlar olmuş ve boyların ataları sayılmıştır. Totemin atalar ile olan ilişkisi belirgin bir şekilde boy (klan) totemizminde görmek mümkündür. Bu inanç sisteminde toteme “ata” ve “ilk baba” denmektedir. Adlarını aynı totemden alan klanlar ise kendilerinin bu atadan geldiğini kabul eder ve aralarında kan akrabalığı olduğunu düşünür.

Totemler genellikle hayvanlar olmuş ve bu hayvanlar boyların/klanların ataları sayılmıştır. Ancak totemizmde kutsal varlık, ata veya koruyucu ruh olarak kabul edilen nesnenin kesinlikle bir hayvan olması şart değildir; bu nesne herhangi bir bitki, dağ, kaya, ağaç veya bir yıldız da olabilir.

Eski Türklerde “kurt”un (Gökböri) ata tanınması, Çin kaynaklarında da yer alan Göktürkler'in kurttan türediklerine dair efsaneler, kurt, at, geyik gibi hayvanların kutsal kabul edilmesi ve bu hayvana karşı saygı duyulması totemik izlerin varlığını göstermektedir. Yine eski Türklerde kutsal ağaçtan, kayadan, mağaradan ve su ruhundan doğma veya kutsal dağa, ağaca ve toprağa “ana” ve “ata” denilmesi totemizm inancının izleridir. Dolayısıyla totemizm insanın doğa ile ilişkisinin ve kavrayış tarzının bir yansıması olarak bu tabi unsurların yücelikleri doğrultusunda onlardan fayda sağlamak amacı ile ortaya çıkmış ilkel bir inanç sistemidir.

2.1.6. Polidemonizm ve Tabiat Kültü

İlkel insanlar, çoğunlukla atalar denen ölmüş insanların ruhları gibi maddi olmayan bireysel varlıklar ya da doğaüstü varlıklar olarak tasarlanan çeşitli güçlere bağı olduklarına inanıyorlardı. Bu ruhlar dünyasıyla çeşitli şekillerde iletişim kurulmuş ve bu iletişimin birçok

yolundan biri, “polidemonizm” olarak da anılan arkaik inanç ve ritüellerin bir düzeyi olan ve ata ruhlarıyla doğrudan bağlantılı olan “Şamanizm”dir (Su, 2003: 691; Yıldız, 2020: 270).

Şamanizm, evrimci teoriler doğrultusunda bilhassa Rus ve İskandinav araştırmacıları tarafından “animizmin bir sonraki aşaması, tabiatın kişileştirilmesini esas alan, düalist ruh ve dünya görüşüne dayalı bir inanç sistemi” olarak ifade edilmektedir. Genellikle kâinat gökyüzü (yukarı dünya), yeryüzü (orta dünya) ve yeraltı (aşağı dünya) diye üç kısma ayrılmaktadır. Gökte Altaylarca Bay Ülgen diye isimlendirilen iyilik tanrısı ve ona bağlı iyi ruhlar (aru tös), yeryüzünde insanlar, yeraltında ise kötülük Tanrısı Erlik Han ve ona bağlı kötü ruhlar (kara neme/ kara tös) bulunur. Ülgen evrenin yaratıcısı olan ruhtur, ancak Gök Tanrı’dan da farklıdır. Şamanların görevleri bölgeden bölgeye değişmekle birlikte genelde ruhlar/tanrılar âlemiyle irtibat kurmak suretiyle insanları kötü ruhların etkisinden korumak ya da kurtarmaktır. Dolayısıyla şamanlara ruhlarla bağlantıya girerek birtakım zorlukları aşmak, hastaları iyileştirmek, kayıp eşyaları bulmak, yağmur ve dolu yağdırmak, rüzgâr estirmek, ölü ruhunu öbür dünyaya göndermek gibi sebeplerle başvurulur (Güngör, 2010: 325-328). Dolayısıyla Türkler arasında şamanist etkiler neticesi yayılan çok tanrıcılık düşüncesi dahi, Gök Tanrı kültünü yok edememiş fakat onu Eliade’nin tabiriyle bir “deus otiosus⁵”a dönüştürmüştür (Karakaş, 2014: 468).

Polidemonizmde tek Tanrı inancıyla birlikte yeryüzünde ve gökyüzünde çeşitli ruhların ve olağanüstü varlıkların var olduğuna inanılmaktadır. Polidemonizm, animizm ile politeizm arasında kişileşme yolunda olan ruhlarla bir “polidomonist” devre yani politeizm ve monoteizm arasındaki “monolatrie / monolatriy” dönemidir, diğer bir ifadeyle bu devre bir tek tanrıya tapınma dönemidir (Aydın, 2010: 33). Monolatriy ise bir tanrıya ibadet edilirken diğer milletlerin ya da grupların tanrılarının da kabul edilmesine ya da inanç olarak birden çok tanrının varlığı kabul edilirken dindar insanın dua ya da ibadet şeklindeki uygulamalarında, yüce varlık olarak bir tanrıya yöneltmesine denir (Aydın, 2010: 189). Ancak tek bir yaratıcının varlığına inanılsa da insanlar kutsiyet atfettikleri ruhlara, atalara ve çeşitli tanrıların varlığına da inanmakta ve onlara saygı göstermektedir. Böylece insan ile Tanrı arasında birçok tanrı, tanrıça, ata veya manevi varlıkların oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

⁵ Deus Otiosus “Aylak Tanrı” anlamına gelmektedir. Deus Otiosus kavramı, dünya ve insan üzerinde etkisi olmayan, pasif bir Tanrı anlayışını ifade etmektedir (Karakaş, 2014: 468). Polidemonizm ve politeizm gibi çok tanrılı inanç sistemlerinde yüce Tanrı dünyayı, insanı ve diğer varlıkları yarattıktan sonra yeryüzünden uzaklaşmış ve eksikleri tamamlaması için çocuklarını ya da kendinden daha aşağı derecedeki tanrıları görevlendirdiğine inanılmaktadır (Örnek, 2014: 75). Bu yüzden burada Yüce Tanrı “Aylak Tanrı” olarak ifade edilmektedir.

Hatta bu durumun zamanla dini uygulamaları da etkileyerek inanç ve uygulamalarının çeşitli kutsal varlıklara, doğaüstü kuvvetlere ve ata ruhlarına göre şekillenmesine neden olmuştur.

2.1.7. Politeizm ve Tabiat Kültü

Politeizm, Yunanca “polus” (çok) ve “theos” (Tanrı) kelimelerinden türemiştir. Politeizm yani “çok tanrıcılık” birçok tanrının varlığına inanmak ve bu tanrılara tapınmak anlamına gelir. Çok tanrılı ilahi dünya çok fazla ayrılmış, yapılaşmış ve hiyerarşikleşmiştir. Çünkü insanın evrene bakışı da aynı şekildedir. İnsan dünyayı çeşitlilik ve çokluk içinde deneyimlediği için, onun algılayışına göre “ilahi” addedilen dünyada da birçok tanrı vardır (Su, 2003: 690-692). Zira eski Türkler tabiat kültlerini kutsal ve tanrısal bir varlık olarak görmüştür ancak bir tanrı olarak kabul etmemiştir. Tabiat kültlerine çeşitli anlatılarda tapındığı, dualar edildiği, kurbanlar sunulduğu görülsede bu tabi unsurlara tanrı olarak değil Tanrı’nın bir tezahürü, kutsal ve tanrısal bir varlık olarak yaklaşmıştır.

2.1.8. Monoteizm ve Tabiat Kültü

Yunanca “mono” (tek) ve “theos” (Tanrı) terimlerinin birleşiminden oluşan monoteizm terimi tek, ebedi ve ezeli olan, hiçlikten dünyayı yaratan ve tüm yaratılanlar tarafından kendisine ibadet edilerek saygı gösterilmesi gereken yüce varlık olan tek bir Tanrı’yı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan dinsel yaşantıyı ifade eden bir inanç sistemidir (Su, 2003: 609).

Wilhelm Schimth, “urmonoteizm” kuramına göre monoteizmin insanın Tanrı kavrayışının en erken biçimi olduğu ve “ilkel” dinlerde bulunan tanrıların ve yüce ruhların çokluğunun bu kavrayış biçiminden sapma sonucundan dolayı oluştuğunu iddia eder. Ancak bu kuram dinler tarihinde kanıtlanamamışken, son yıllardaki araştırmalar, arkaik döneme ait insan topluluklarının, dünyayı yaratan ve insanın ahlak ilkelerini belirleyen bir Yüce Tanrı/ Yüce Varlık inancına sahip olduğunu ortaya koymuştur (Su, 2003: 610).

Yüce Varlık, dünyayı ve insanları yaratan, hep varolan, ölümsüz, sonsuz bir kudrete sahip ölümün ve hayatın mutlak hâkimine denir. Yüce Varlık’a Yüce Tanrı da denmektedir ancak Yüce Varlık inancı Tek Tanrı inancı demek değildir. Monoteizm yani Tek Tanrı inancı, dünyayı yaratan tek bir tanrıya inanmakken Yüce Varlık inancında başka tanrılar, mitik atalar ve Yüce Varlık’ın görevlerini üstlenmiş ikincil kudretler vardır (Örnek, 2014: 70-71).

Tylor, dinin başlangıç ve gelişimini açıklamaya çalıştığı kuramını sırayla; animizim, tabiat inancı, manizim, fetişizm, politeizm ve monoteizm dönemlerinden geçirmiştir. Animizim kuramı bazı yönleriyle eleştirilmiş ve bugün geçerliliğini yitirmiştir. Etnolojik

alandaki yapılan araştırmalar sonucunda ruh kavramından ve inancından yoksun fakat “Yüce Varlık” ve “Tek Tanrı” inancına sahip ilkel toplulukların varlığını göstermektedir (Örnek, 2014: 30).

Sonuç olarak inanç sistemleri ve dinler insanların evreni ve onu yöneten gücü algılamaya çalışması ve bu güç ile kendileri arasındaki ilişkiyi sembolik olarak nasıl düzenlediklerini ifade eder. Dinin başlangıcını ve gelişim basamaklarını açıklamaya çalışan araştırmacılar birçok kuram ortaya koymuştur. Bu kuramlar evrimsel bir bakış açısıyla ilkel bir düşünceden genel düşünceye doğru açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak dinin başlangıcını ve gelişimini ele alan hiçbir çalışmada henüz herkesin kabulleneceğı bir inceleme çözüme kavuşturulamamıştır. İnanç sistemlerine baktığımızda ise tabiat önemli bir yere sahiptir. Tabiat ile sıkı sıkıya bağ kuran insan bu düzen içinde onları etkileyen ve belirleyen her şeyin insanüstü güçler tarafından kontrol edildiğine inanmıştır. Dolayısıyla bu inanç sistemleri içerisinde tabiata ve tabiat kültlerine ilişkin unsurların bulunması dikkate değerdir.

2.2. TABİAT KÜLTLERİNİN KUT VE KUTSALLIK İLE İLİŞKİSİ

Kut kelimesi kutsallık, kutsamak ve kutluluk gibi bereket esenlik bildiren kelimelerden gelmiş olan “kud-/kut-” kökünden türemiştir (Karakurt, 2012: 516-517). Kut kelime olarak “ikbal, saadet, baht, bahtiyarlık, uğurluluk, bereket, mana, Tanrı’nın rahmeti, tanrısal gücün desteğı ve egemenlik tözü” gibi anlamlara gelmektedir (Divitoğlu, 2000: 50-51). Bununla birlikte bu tanımlara kutu “siyasi hâkimiyet kudreti”, “sahibine işlerinde başarı sağlayan ilahi kökenli uğurlu töz”, “canlılık ilkesi”, mistik bir yaklaşımla “Tanrı’nın makbul gördüğü hangi cisme temas etse ona kutsilik veren mananın bahşettiğı iyi talih, şans ve daha sonra umumi olarak saadet” şeklinde açıklayan Clauson’un tanımı ile kut tabirini bilhassa hükümdar için “Gök ve Yer tarafından desteklenmesi zaruri, insanın bir nevi otonom ruhi kudreti” olarak değerlendiren G. Doerfer’un tanımları da eklenebilir (Donuk, 1988: 78-79; Karakaş, 2009: 29: 44).⁶

Türk devlet anlayışında yönetim erkinin bir unsuru olarak siyasi otorite veya siyasi iktidar kavramı kut sözü ile ifade edilmiştir. Dolayısıyla kut kelimesi Tanrı bağışı olan sınırlarının kanun gücünün (töre) belirlediğı siyasi hâkimiyet kudretidir (Kalafat, 2018: 29-31).

Kut birçok kaynakta “ruh”, “can”, “hayat gücü” ve “hayat verici başlangıç” anlamlarında da kullanılmaktadır (Beydilli, 2005:359). Yakutlar ve Altaylılar “ruh-can”

⁶ Kut kelimesinin çeşitli anlamları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Donuk, 1988: 77-80.

ifadesini “tın”, “kut” ve “sür” kelimeleriyle açıklar⁷. Tın kelimesi, aynı zamanda esinti, rüzgâr, nefes anlamlarına da gelmektedir. Tın bütün canlı yaratıklarda bulunurken süne (irade) ancak insanlarda bulunur. Kut ise her şeyde bulunur ve bulunduğu şeylere kutsiyet verir. Kutun toprak, rüzgâr ve ana-kut denilen üç unsurdan meydana geldiğine dair çeşitli açıklamalar vardır (İnan, 2020: 179). Bunlardan biri beş unsurun meydana gelişinin anlatıldığı bir efsanede şöyle geçer: Başlangıçta, niteliği bilinmeyen “ilk neden” olarak ezeli Tao (yol, yöntem) belirmiştir. Bundan adem (yokluk) ve “ilk monad (tek varlık) meydana gelmiştir. Bu tek varlıkta şekil nefes ve madde olanakları bulunmaktadır. Bu olanaklar harekete geçtiğinde yin (kararık) ve yang (yaruk) ilkeleri oluşmuştur. Tai-chi denilen tek varlıktaki kararık ve yaruk ilkelerinin ana ve ataya benzetilen nefesleri, sekiz yönden esen rüzgârla taşınıp birleştiğinde su, ateş, ağaç toprak ve maden olmak üzere beş unsur doğmuştur. Çinlerde ve Türklerde bu beş unsur ve gök cisimlerinin çeşitli ailelerin kökü sayılıyor ve bunlara kök, ruh veya aile anlamına gelen “töz”, “oguş/ uğuş” veya “kut” gibi isimler verilmiştir. Dolayısıyla her canlı ve cansız varlığın bu ailelerden birine ait olduğuna inanılmaktadır (Esin, 2001: 24).

Kutun çeşitli türleri bulunmaktadır. Bunlar “Bor-kut (toprak-can)”, “Sal-kut (hava-can)” ve “İye-kut (ana-can)”dur. Bor-kut yer ruhudur. Yani cisimleşmiş, bir nesneyi temsil eden bir nesne halinde beden bulan kuttur (Karakurt, 2012: 516). Bor-kut kavramı yönetimde bulunan kişiler için kullanıldığında onun kağan veya hükümdar bedeninde somutlaştığı söylenmektedir (Pamir, 2003: 171). Sal-kut, hava ruhudur. Dolayısıyla rüzgâr gibi esebilen hareketli bir kuttur. İye-kut ise ana ruhtur. Bir varlığı koruyan ve yansıtan ruhsal enerjidir (Karakurt, 2012: 516).

Eski Türk inanç sisteminde Ötüken kutludur ve yer-su kutluluğu ifade eder. Kutlu dağlar, kutlu ağaçlar, kutlu mağaralar; kut bulmuş dağlar, ağaçlar ve mağaralardır. Türklerde devletin temeli sayılan toprak kutsal addedilmiş ve toprağın kutu, kutsallığı İdik Yer-Su’dan ve Tengri’den geldiğine inanılmaktadır (Kalafat, 2018: 92).

Kut, bazı metinlerde “ilahi bir kaynaktan gelen rahmet ve bereket”, “kutsal enerji” ve “yaşam gücü” (Karakurt, 2012: 515) olarak karşımıza çıkar. Uygurların Göç Destanı buna güzel bir örnektir. Göç Destanında, Uygur ülkesinin refahını Kut Dağı adında iri bir yeşim kayasının sağladığı ve bu kaya sayesinde ülkenin ve halkın felaketten uzak bir hayat sürdüğü anlatılır. Bunu öğrenen Çinliler, Uygur kağanının oğluna imparatorun kızını verme karşılığında kayayı ister ancak halkın karşı koymasına rağmen kağan teklifi kabul eder. Çinliler kayayı parçalayarak onu ülkelerine götürürler. Fakat bu kutlu kayanın gitmesiyle

ülkede kıtlık başlar ve sonunda Uygurlar göç etmek zorunda kalır (Ocak, 1983: 79). Bununla birlikte Türklerde başta “balbal” ve “yada” taşları olmak üzere kutlu ve kutsal kabul edilen taş ve kayalar vardır.

Kut ile kutsal arasındaki en önemli bağlantı ikisinin de ilahi olarak nitelendirilmesidir. Kutsal kavramı Latincesi “sacrum”, Fransızcası “sacre” İngilizcesi “sacred” ve Türk dilinde “ıduk, ıtık, ıyık, ızık” kelimeleriyle ifade edilen, profana (dindışı) yani kutsal olmayanın aksine saygı uyandıran (Dıngıl, 2006: 26), Tanrı tarafından belirlenen ve görebildiğimiz bütün nesnelerde ortaya çıkan tanrısal bir güçtür.

Orhun yazıtlarında ıduk kelimesi kutlu ve mübarek anlamında olup “İduk Ötüken”, “İduk yir sub” şeklinde kullanılmıştır. Türkler bu kavramı hayvanlar, kutsallığına inandıkları su kaynakları, vatan ve devletin başkentinin de yer aldığı Ötüken için yani mekânlar için kullanmışlardır (Kalafat, 2018: 14). Dolayısıyla kutsal tabiri hem mekânları hem de nesneleri nitelendirmektedir.

Homo religiosus⁸ için mekân, zaman, nesne ve varlıklar kutsal ve kutsal olmayan olmak üzere ikiye ayrılır. Aslında bu ayrım insanların Tanrı’ya en yakın yer olarak tasavvur ettiği ve kutsal kabul ettiği bir mekân oluşturmaktır. Böylece kutsal mekân ile profan mekân ayrılır ve hierofaninin kendisini tekrar etmesini, kutsalın dünyaya ait bir form kazanmasını sağlar.

Rudolf Otto, insanın dini bir içgüdüye, din duygusuna hatta kutsallık duygusuna sahip olduğunu ifade eder ve bunu “a priori” kavramı ile açıklar. Otto, kutsalı insan ruhunda mevcut olan, deneyden ve tecrübeden bağımsız olarak doğru kabul edilen bir unsur şeklinde betimler. Böylece kutsal kavramını başka faktörlere indirgenemez bir kategori olarak ortaya koymaktadır (Adıbelli, 2011: 92).

Kutsalın bir nesnede veya bir mekânda tezahür etmesi onun kutsal bir nesne veya mekân haline gelmesini ve aşkın bir özellik kazanmasını sağlar. Dolayısıyla tanrısal güç dünyaya ait olan profan bir nesne aracılığıyla aşikâr hale gelerek o nesne de tezahür eder ve o nesne artık kutsal bir nesne olur. Eliade’ye göre kutsal her biçimde tezahür etmektedir ancak tezahür biçimleri ve vasıtaları milletten millete farklılık göstermektedir (Adıbelli, 2011: 118).

Eski Türk inanç sisteminde kitabelerde yazıldığına göre, canlı bir varlık olarak kabul edilen yeryüzü ve özellikle üzerinde yaşadığımız vatan “ıduk yir-sub”larla doludur. Bu ruhlar

⁸ Mircea Eliade tarafından bilim dünyasına kazandırılmış olan bu terim, inançlı insan, inanan insan, din insanı anlamlarına gelmektedir.

vatanımızı dışardan gelebilecek tehlikelere karşı koruyan kutsal varlıklardır. Eski Türklerde tabiat içerisinde kutsalın tezahür ettiği yerler vardır bunlar; ata ruhların olduğu mezarlar, kırdaki tek başına kalmış bir ağaç, bulunduğu yere göre suyu farklı tat ve renkte olan bir su kaynağı, herhangi bir canlıya benzeyen farklı yapıdaki bir taş, kaya veya ana rahmini ifade eden ve yeniden doğuşu simgeleyen delikli taşlar, mağaralar veya ağaçlardır (Kalafat, 2018: 18-21). Tabiatındaki kutsal kabul edilen bu tabii unsurlar bulundukları mekânda ya tek başına kalmış ya da alışılmış olanlardan yapıcı farklılık arz eden nesnelerdir. Tabiatıta gizli kuvvetlerin olduğuna inanan eski Türkler, kâinatı ruhlarla dolu bir âlem kabul etmişler. Aynı zamanda bu tabii unsurlara kutsal anlamlar yüklemiş ve bu yerleri iyi ruhların mekânı olarak görmüşlerdir.

Kutsallık tabiatüstü bir varlığa değil, bizzat tabiatın kendisine dayanmaktadır. Animizim, fetişizm ve antropomorfizm gibi teoriler dinle ilgili ilk fikirleri tabiatı dayandırsalar da kutsal düşüncesi algılar ile değil kavramlar ile başlar. Yani soyuttan somuta kadar bilgi düşüncelerimizin kaynağı tabiatıtan elde ettiğimiz algılardır (Karataş, 2016: 70).

Müller'e göre insanın duyuyla elde ettiği veriler akıl kapısı verdiği "algı", "kavramlaştırma" ve "isimlendirme" sürecinden geçerek nesnelerin sınırlandırılmasına ve sınırlı ya da nesnel olanın dışında "sınırsızlık" kavramı ortaya çıkmasına neden olur. Böylece kutsal, varlığını insana tabiat yoluyla gösterir, doğaüstü varlık kavramı ya da kutsal düşüncesi tabiatın ve zihnin işleyiş süreciyle birlikte tabiatın kendisinden çıkar (Karataş, 2016: 71).

Sonuç olarak kutu, ilahi bir kaynaktan gelen güç olarak tanımlarsak kutsal ise hayatın geneline yayılmış bir deneyim olarak nesnenin kendisinden ziyade onda tezahür eden ilahi güçtür. Yani kutsal, bu ilahi gücü barındıran, onunla ilişki kurulan ve deneyimlenen nesnedir. Bu durum tabiat kültlerinde açıkça görülmektedir. Tanrısal gücün tezahür ettiği ağaçlar, su kaynakları, dağlar ve taşlar içerisinde tanrısal bir güç barındıran kutsal bir nesne ve kutsal bir mekân konumundadır.

2.3. TABİAT KÜLTLERİNİN MİT VE RİTÜEL İLE İLİŞKİSİ

Mit, Fransızca'daki "mythe" kelimesinin Türkçe karşılığı olarak Türkçe Sözlük'te, "efsane, söylence, masal" kelimeleriyle belirtilmektedir. Bu kelimelerin terim anlamları göz ardı edilerek sadece sözlük anlamlarına bakıldığı zaman mit kavramının efsane, söylence veya masal" kavramlarıyla eşanlamlı olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Ancak o dönemlerde bu anlam kargaşası kavramların semantik alanlarının sınırlarının net olarak belirlenmemiş olmasındandır. Oysa efsane, masal, kutsal, mit ve arketip gibi her kavram kendi spesifik anlamına sahiptir. Daha sonra araştırmacılar mit kavramını "efsane, uydurma, kurmaca veya

koca karı masalı” olarak tanımlamak yerine onu arkaik toplumlarda anlaşıldığı şekliyle yani “gerçek bir öykü”ye işaret eden bir terim olarak kullanmaya başlamışlar. Özellikle etnologlar, sosyologlar ve dinler tarihçileri tarafından “kutsal gelenek”, “ilk vahiy” veya “örnek model” anlamlarında kullanılmıştır (Adıbelli, 2011: 194-200).

Mit, kutsal bir öyküyü yani en eski zamanda “başlangıçtaki” masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Başka bir deyişle mit, doğaüstü varlıkların müdahaleleriyle ister kozmos olsun isterse onun yalnız bir parçası (sözgelimi bir kaya, bir bitki türü, bir insan davranışı, kurum) olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatmaktadır. Demek ki mit her zaman bir “yaratılış” öyküsünü ifade etmektedir. Kısacası mit, bir şeyin nasıl yaratıldığını, nasıl var olmaya başladığını anlatır (Eliade, 2014: 17).

Mitin anlattığı bu öykü, büyüsel-dini bir güçle birlik gelen bir bilgiyi oluşturmaktadır. Bir nesnenin, bir hayvanın veya tabiatın vs. başlangıcının yani ne şekilde var olmaya başladığını bilmek bunlar üzerinde büyüsel bir güce sahip olma anlamına gelmektedir. Ancak bu güç sayesinde o şeye hükmetmek mümkündür (Adıbelli, 2011: 214).

Eliade’ye göre başlangıca dönmek suretiyle yeniden doğulacak, hayat yeniden başlayacak veya bir ilacın ancak menşei bilinirse etkili olacaktır. Bu düşüncenin altında ise bir şeyin daha sonraki değil, ilk tezahürünün geçerli olduğu inancı yatmaktadır. En eski halklardan en uygar halklara kadar birçok toplum tedavi aracı olarak kozmogonik mitini törenle okuma yöntemini kullanmıştır. Ritüelle okunan kozmogonik mitin amacı insanın yeniden doğmasıdır. Böylece tedavi ritüeli, hastayı zaman içinde geriye doğru sürükleyerek dünyanın ve insanın yaratıldığı mitik çağa taşır ve hastalığın ilk kez kendini gösterdiği ve şuan uygulanmakta olan tedavi sayesinde ilk kez iyileştirildiğine inanılmaktadır (Adıbelli, 2011: 214). Bir Tanrı’nın ya da mitik bir kahramanın örnek davranışlarını taklit etmek ya da bunların maceralarını anlatmak insanı profan zamandan koparmakta ve mitin anlatıldığı olayın gerçekleştiği başlangıçtaki zamana yani kutsal zamana kavuşturur (Adıbelli, 2011: 216-217). Mitik zaman ile şimdiki zaman arasındaki köprüyü ise ritüeller oluşturmaktadır. Zira ritüel insanı başlangıçtaki o mitik zamana taşımaktadır.

Ritüel, ilkel toplulukların büyüsel-dinsel ayinlerine denir. Bu ayinler olağanüstü varlıklara ya da güçlere göndermede bulunulan durumlar için önceden belirlenmiş formel davranışlardır. Ritüel/rit, insanların uzlaşarak simgesel anlam yükledikleri geleneksel uygulamalardır (Özbudun, 2003: 100, 716). Ritüeller bilinçli bir şekilde oluşturulmuş, sıradan davranışlardan ayrılarak tekrarlanmaya uygun olarak biçimlendirilmiş sembolik ve bedensel davranışlardır. Bu bağlamda ritüel için gündelik yaşam içinde bireysel veya topluca belli

kuralları olan, sıklıkla tekrarlanan kaynağı itibariyle genellikle mitolojik bir anlatıya dayanan olağanüstü veya manevi unsurlarla temas kurulduğuna inanılan dinsel bir davranış şeklidir diyebiliriz (Olgun, 2016: 84-95).

Ritüeller bir nevi mitosun ifadesi ve canlandırmasıdır. Ritüeller, tanrılar ya da atalar tarafından ortaya konulduğuna inanıldığı için her ritüelin tanrısal bir modeli yani arketipi vardır. Dolayısıyla ritüel tekrar edildiği her seferde Tanrı'nın ya da atanın mitik zamanda yani başlangıçta sergilediği arketipik davranış taklit edilmesidir (Adıbelli, 2011: 277).

Evrenin yaratılışına dair kozmogoni mitleri olarak ifade edilen yaratılış mitleri, evrenin ve tabiatın nasıl meydana geldiğini konu eder. Kozmogoni mitleri, yaratılış ile ilgili en arkaik ve ilksel anlatılardır. Emel Esin'in aktardığı (22-24: 2001) yaratılış mitinde başlangıçta niteliği bilinmeyen Tao vardır. Bundan adem (yokluk) yokluktan da tek varlık meydana gelmiştir. Bu tek varlıkta şekil nefes ve madde olanakları bulunmaktadır. Bu olanaklar harekete geçtiğinde yin (kararık, dişi) ve yang (yaruk, erkek) oluşmuştur. Tai-chi denilen tek varlıktaki kararık ve yaruk ilkelerinin ana ve ataya benzetilen nefesleri, sekiz yönden esen rüzgârla taşınıp birleştiğinde su, ateş, ağaç toprak ve maden olmak üzere beş unsur doğmuştur.

Raloff'un derlediği Altay Yaratılış mitinde ise yer, gök, ay ve güneş yokken sadece Tanrı, kişi ve su vardır. Tanrı (Kuday) ve kişi kara kaz şeklinde suyun üzerinde uçmaktadır. Kişi, rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırdı ve Tanrı'nın yüzüne serper ve kendisini Tanrı'dan büyük gören kişi suya dalar ve nefes alamayıp suda boğulmaya başlar. Kişi, Tanrı'dan yardım istemesiyle kurtulur. Tanrı'nın "Sağlam bir taş alırsın!" sözüyle suyun dibinden bir taş çıkar ve bu taşın üzerine otururlar. Daha sonra Kuday'ın emri ile kişi su altından toprak çıkarır ve Tanrı'nın bu toprağı yere atmasıyla yer yaratılmış olur. Kişinin kendi için yer yaratmak amacıyla ağzına sakladığı toprak ile tepeler meydana gelir. Yerde dalsız budaksız bir ağaç bitti Tanrı'nın emriyle bu ağaçtan dokuz tane dal ve bu dokuz dal kökünden dokuz kişi türeyip bunlardan da dokuz tane ulus meydana gelir (Seyidoğlu, 2017: 39-44).

Mitlerde insan, hayvan ve tabiat, doğaüstü ve kutsaldır (Seyidoğlu, 2017: 45). İki yaratılış mitinde de yerin, ağacın, dağ ve tepelerin ağaç yani tabiatın ve insanın nasıl yaratıldığı anlatılmaktadır. Türk ve dünya mitlerinde su, genellikle toprak yaratılmadan önce vardır. Sudan çıkma hadisesi biçimsel tezahürün kozmogonik hareketlerini tekrarlanmasıdır. Suyu batma ise biçimlerin çözülüşüdür. Yani bu çözülmenin arkasından "yeni bir doğum" gerçekleşir. Antropolojik düzlemde sıvı kozmogonisine tekabül eden şey maddeden canlanmadır ki bu olgu, insan neslinin sulardan doğduğu inancıyla ilişkilidir (Eliade, 1991:

108-109). Bu durum çeşitli ritüeller ile destanlarda da karşımıza çıkmaktadır. Kahramanın yaralanması veya öldürülmesi durumunda onu suya batırarak veya kutsal su ile yıkayarak kahramanın yeniden doğumu gerçekleşir. İnsanoğlunun ölmek ve iyileşmek için son çareyi suda araması suyun insanı ölümden koruduğuna inanmasından kaynaklanmaktadır. Su ile ilgili arkaik inanışlar neticesinde çeşitli ritüeller ve uygulamalar meydana gelmiştir.

Geleneksel toplumlardaki insanın ritüeller ile yapmaya çalıştığı periyodik olarak zamanı askıya alıp tarihin seyrini değiştirmek yani başlangıçtaki zamana dönüp yeniden doğma, yeniden başlama, yenilenme ve tabii kuvvetler üzerinde hâkimiyet sağlama inancını yansıtmaktadır.

Tabiat unsurlarının insanın yaratılışı ile ilişkilendirilmesi onun kozmik alanlarla olan ilişkisinin bir göstergesidir. Örneğin insanın kökenini ele alan antropolojik mitlerde ve destanlarda ağaçtan yaratılma ve su ruhundan yaratılma miti sıkça görülmektedir. Böylece kutsal kabul edilen ağaçlar ve su kaynakları çevresinde çeşitli ritüeller ve uygulamalarda meydana gelmiştir.

Mitlerde sudan sonra yaratılan ikinci tabiat unsuru genellikle topraktır. Toprak ile hayat ve tabiat belirir ve hayatın doğumu gerçekleşir. Türk kültüründe ve çeşitli topluluklarda yeni doğan bebeğin toprağın üzerine konulması ve toprak üzerinde doğum yapmak toprağın bağrında hayatın belirmesi olan o ilksel hareketin bir taklidi ve tekrarıdır. Bu ritüel yeni bir doğuma tekabül etmektedir. İnsanın toprak ile teması yani simgesel bir gömme suya batma ile aynı büyüsel-dinsel değere sahiptir (Eliade, 1991: 120-21).

Eliade'ye göre yapılan bütün ritüellerin altında yatan temel ideolojinin aslında insanın zamanı ortadan kaldırarak tarihi anı aşır başlangıçtaki hale yeniden kavuşmasını, böylece yenilenmesini yani yeniden doğmuş gibi olma arzusunu ifade etmektedir (Adıbelli, 2011: 278).

Doğaüstü güçlerin bir yansıması olan tabiat kültleri içerisinde ele aldığımız kutsal taşlar, mağaralar, dağlar, tepeler, çeşitli su kaynakları vb. ile yapılan ritüeller mitosu çeşitli şekillerde hayata geçiren uygulamalardır. Kültler, mitik düşünmenin insan hayatına etki ettiğine inanılan ve etrafı ritüellerle çevrelenmiş dinsel-büyüsel kategoriler olarak düşünülebilir. Mitik örüntünün temel yapı taşları olan kültler, şekillenmiş bir ruh ve onun kişileştirilmiş tasviri üzerine mitik ve dinsel olarak inşa edilmişlerdir. Palmer'e göre arkaik ritüeller, mitlerin ve mitik olayların bağlantısıyla kültlerin mitlerin taleplerine yanıt olarak bireysel örneklerle gelişmiştir (Dilek, 2020: 51). Mit arkaik ve günümüz insanına kendisini

varoluğu bakımından oluşturmuş en eski ykleri (Rifat, 2018: 24) günümüzdeki birçok inaniş ve uygulamanın da devamını ve uzantısını ğretir. Kısaca ritüeller, mitlerin senkronik ve kalıplaşmış hareketlerle anlatılması iken kültleri hayata geçiren dinsel-büyüsel uygulamalardır. Bu bağlamda tabiat kültlerinin, ritüeller ve mitlerle sıkı bir ilişkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

III. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE KÜLT KAVRAMI VE TABİAT KÜLTLERİ

3.1. TÜRK KÜLTÜRÜNDE KÜLT KAVRAMI

Kökeni Latince tapınma anlamına gelen “cultus” kelimesinden gelen kült terimi, din sosyolojisinde Troeltsch’in (1931) çalışmalarıyla başlayıp zaman içinde antropoloji, arkeoloji, teoloji, sosyoloji ve folklor başta olmak üzere birçok bilim alanında çeşitli şekillerde tanımlanmıştır (Dilek, 2020: 49). Kült ifadesinin her disiplin tarafından kendi bağlamında yorumlanması nedeniyle günümüzde kült kavramının anlam çerçevesi oldukça genişlemiştir. Biz kült kavramını kültleşme eğilimi gösteren inanış unsurları, bir inanç örüntüsü ve dinsel-büyüsel bir uygulamalar bağlamında mitolojik araştırmalar çerçevesinde ele alacağız. Ancak mitolojiyle ilişkili olan diğer disiplinlerde kült kavramının nasıl tanımlandığına ve yorumlandığına bakmak kült kavramının daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir.

Antropolojik bir kavram olarak kült, bir grubun yerel bir yaratıcıya ilişkin inanç ve pratiklerin bütünüdür. Sosyoloji alanında ise kült terimi, inançları tipik biçimde senkretik, ezoterik ve bireyci olan küçük bir dinsel aktivist grubu tanımlamak için kullanılmaktadır (Marshall, 1999: 441).

Sedat Veyis Örnek’in (1971: 147) hazırlamış olduğu *Etnoloji Sözlüğü*’nde kült, “yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı ve onlara tapınış” şeklinde tanımlanmıştır. Bu saygı ve tapınış biçimi dua, kurban ve ona bağlı olarak belirli ritüelleri beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda ritüellerin yapıldığı tepeler, mağaralar, nehirler gibi kutsal mekânlar “kült yeri” olarak kullanılır. Kült için bayram gibi belirli zamanlar seçilir ve kültü ritüellere dönüştüren “kült araçları” vardır. En önemlisi de bu kültü ritüelle icra etmek için bir topluluk ile o topluluğu yöneten bir lider gereklidir.

Charles Winick tarafından hazırlanan *Dictionary of Anthropology* de kült, ritler etrafında düzenlenen mitik ve dinsel örüntünün hammaddesi olarak tanımlanır (Yıldız Altın, 2020: 97). Bu bağlamda kült, belli bir ilahi varlık veya sosyal grupla ilgili düşünce, faaliyet ve uygulamaların toplamını içerir.

Nuri Bilgin’in (2003: 213) hazırlamış olduğu *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*’nde ise kült, dinsel davranış ve olgular bağlamında kullanılan, belirli bir insan topluluğunun üstün kabul ettiği bir gücü kutsamayı ifade etmektedir.

Dünya İnançları Sözlüğü'ne bakıldığında ise teolojik bir bakış açısıyla ele alınan kült kavramı Batı dillerinde “tapım” (Fr. Culte, Alm. Kult, İng. Cult) anlamına gelmektedir (Hançerlioğlu, 2000: 281). Arkeolojide de kült, dinle ilgili, dinsel ve tapım anlamlarını ifade eder (Yıldız Altın, 2020: 96).

Erman Altun *Ansiklopedik Halk Bilimi/ Halk Edebiyatı Sözlüğü*'nde kültü, “yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı ve onlara tapınma” şeklinde tanımlamaktadır (Artun, 2014: 328). Yapılan kült tanımlarındaki tapınma olgusu, kült olan nesne veya kişiye yönelik değil, aslında o şeyin kült olmasını sağlayan kutsal güce yöneliktir. Tanrısal gücün yeryüzündeki tezahürleri olan kültler, Tanrı ile insan arasında bir aracı konumundadır.

İbrahim Dilek, kültü mitik-dinsel açıdan “inancın içinde yer alarak kutsal kabul edilen, yaratıcıyla ilgili olduğu veya onunla ilişki kurmak için bir aracı olduğu düşünülen kutsallaştırılmış ve antropomorfik olarak tasavvur edilen tanrısal güçler veya tanrısal kudretin tezahürleri olup mitsel bilincin özel bir kategorisi” olarak tanımlamaktadır (2020: 49). Dolayısıyla kült nesneleri ya da varlıkları tanrısal kudretin tezahürleri olarak tanrısal gücün özünü temsil etmektedir.

Mitolojik araştırmalar bağlamında Kübra Yıldız Altın ise kültü şu şekilde tanımlamıştır:

“Kült, benzerleri içinde ayrılan; maddi, manevi ve sosyal yönleri olan; mit ve ritüellerle aktarılan; kutsal olduğuna inanıldığından gönüllü bir bağlılık duyulan; arkaik geçmişle bağlantısı sebebiyle varyantlaşırken kalıplaşan ve bünyesindeki uyarlanma sayesinde kendini sürekli yenileyen bir inanış örüntüsüdür. Bu örüntü, genel olarak, mitlerin ve ritüellerin bölünebilen en küçük parçasıdır.” (Yıldız Altın, 2020: 105-106).

Mitolojik olarak her şey, tanrısal veya yarı tanrısal varlıklar vasıtasıyla varlık kazandığı için gerçekliklerin ve bizzat hayatın kendisi dini bir nitelik arz eder. Gerçek ve kutsal kabul edilen mitler içine doğdukları toplumların kültürel ve edebi köklerini oluşturdukları ve hayatın içinde geliştikleri için din ile de ilişki içine girmişlerdir. Dolayısıyla dini ve mitolojiyi birbirinden bağımsız düşünmek doğru olmaz. Çünkü bir yaratıcıya inanmak en temel ihtiyaçlardandır ve insan bu inanma ihtiyacını çeşitli inanışlar ile karşılamıştır. Kimi Tanrı'ya inanmış kimi de kutsal ve Tanrı'nın tezahürü kabul ettiği çeşitli nesnelerle bu ihtiyacını gidermiştir (KüçükTuncer, 2020: 96). Bu yüzden kültü sadece mitolojik veya dinsel açıdan ele olarak tanımlamak eksik bir tanım olacaktır. Çünkü kültler mitolojik ve dinsel bir inanç örüntüsünün ürünüdür.

Sonuç olarak kültü, benzerlerinden tanrısal bir güç kaynağı vasıtasıyla ayrılan, yaratıcı-insan ilişkisinde aracı bir misyon yüklendiği gibi yüce ve kutsal kabul edilen, arkaik bir geçmişe sahip, rit ve ritüellerle hayata geçen mitik ve dinsel bir inanç örüntüsü olarak tanımlayabiliriz.

Dilek, kültürlerin ortaya çıkmasında ve kutsal kabul edilmelerindeki beş ana etkenin varlığından söz eder: “İnanç, ihtiyaç-fayda, korunma, korku ve benzerlerinden farklılık” (2020: 50). Bu beş etkenin varlığı ise beraberinde belli dinsel törenleri, adakları, çeşitli inanç ve uygulamaları getirmiştir.

Ocak’a göre (2002: 113) bir kültürün varlığından söz edebilmek için şu üç şartın bir araya gelmesi gereklidir:

1. Külte konu olabilecek bir nesne veya kişinin varlığı.
2. Bu nesne veya şahıstan kişiye fayda ya da zarar gelebileceğine inancının bulunması.
3. Bu inancı sonucu olarak gerekli faydayı temin ederek zararı defedecek ziyaretler, adaklar kurbanlar ve benzeri uygulamaların varlığı.

Kültler çevresinde çeşitli inanışlar ve uygulamalar vardır. Bu inanışın ve uygulamaların ardında mitik düşünce ve ilahi bir gücün varlığı vardır. Bu inanca bağlı olarak kültürler, diğer inanışlardan bazı özellikleriyle ayrılmaktadır. Çünkü her inanış kült değildir, tıpkı kutsal olan her şeyin kült olmadığı gibi. Bu bakımdan bir inanışı külte dönüştüren unsurlara bakmalıyız.⁹

1. Sözlü Olma: Kültürel ilişkiler, inanışlar, ritüeller, tedavi yöntemleri, ilaçlar ve çeşitli uygulamalar nesilden nesile sözlü iletişim ortamında aktarılmaktadır.

2. Geleneğe Bağlılık/Geleneksellik: Belirli bir form kazanmış külte ilişkin inanış ve uygulamaların nesilden nesile aktarılmasını ve kazanmış olduğu form içinde kültürlerin kendisini devam ettirmesini sağlamaktadır.

3. Kalıplaşma/İnanış Örüntüleri: Kült nesnelerine ve varlıklarına göre belli kalıpların oluşması ve çeşitli varyantlarının meydana gelmesi hâlinde kültürlerin kendi öz formlarını korumalarını sağlamaktadır.

⁹ Dursun Yıldırım’ın “Türk Folklor Araştırmalarının Problemleri” makalesinde, folklorun mahiyeti ile ilgili kaleme aldığı “Sözlü Olma, Geleneğe Bağlılık, Çeşitlenme, Anonimlik, Kalıplaşma” olarak sıraladığı beş maddeden hareketle oluşturulmuştur.

4. Çeşitlenme/Varyantlaşma: Kültlerin sözlü iletişim ortamında aktarılması ve öğrenilmesinden dolayı farklı biçimlerde tekrar edilmesi, eski form ve muhtevadan farklılaşmasına, yeni unsurlar kazanmasına veya bazı özelliklerini kaybetmesine neden olmaktadır. Bu da kültürlerin muhtevasının ve formlarının yeni unsurlar ile varyantlaşmasına zemin hazırlamaktadır.

5. Anonimlik: Kültlere dair inanç ve uygulamaların kimin tarafından yaratıldığının bilinmemesidir. Çünkü bu inanç ve uygulamalar sözlü iletişim ortamında ortaya çıkmış, gelişmiş ve yayılmıştır.

Türk inanç sisteminde tanrısal tezahürün bir yansıması ve somutlaştırılması olan kültürlerin ilk ayrıntılı tasnifi İbrahim Dilek tarafından yapılmıştır:

- “1. Tanrısal Kültler
2. Olumsuz (Şeytani) Güçlerle İlgili Olan Kültler
3. Astral Kültler
4. Yer-Su Kültler: Tabiat Unsurları Ve Hadiseleriyle (Meteorolojik) İlgili Kültler
5. Ateş Kültü
6. Bitki Kültleri
7. Hayvanlarla İlgili Kültler
8. İnsanın Fiziksel Unsurları, Hayatı Ve Ruhlarla İlgili Kültler
9. Atalar Kültü
10. Aile Kültü
11. Yönetim Kültü
12. Bereket; Üretim ve Ekonomi Kültleri
13. Kurban Kültü
14. Bilgi (Rasyonel Bilgi, Mistik Bilgi) Kültü
15. Sanat Kültü
16. Ev (Eşik Kültü, Bahçe Kültü, Çit Kültü, Ateş-Ocak Kültü...) Kültü ve Ev Hayatıyla İlgili Kültler
17. Mülkiyet, Sahiplik Kültleri
18. Sosyal ve Günlük Yaşamla İlgili Kültler
19. Av ve Avcılıkla İlgili Kültler
20. Yol ve Yolculuk Kültleri
21. Tören, Şenlik, Eğlence Kültleri
22. Zaman (Biyolojik Zaman, Kozmik Zaman), Mevsim ve Takvim Kültleri
23. Yer ve Mekân Kültleri: Açık ve Kapalı Mekânlar (Dağ, Ova, Mağara...), Yerleşim Birimleri, Törenselsel Merkezler
24. Tapınak Kültleri
25. Yön Kültleri
26. Renk Kültleri
27. Sayı Kültleri
28. Meslek Kültleri
29. Nesne Kültleri
30. Maden Kültleri
31. Yiyecek ve İçecek Kültleri

32. Söz (Yemin, And, Alkış, Kargış...) Kültü
33. Rüya (Düş) Kültü
34. Sihir, Büyü ve Fal Kültleri
35. Halk Hekimliği ve Fal Kültleri
36. Cinsiyet ve Cinsellik (Fallüs...) Kültü
37. Üreme ve Çoğalma Kültleri
38. Soy (Totemik), Kimlik ve Aidiyet Belirleyici Kültler
39. Sosyal İlişkiler (Akrabalık, dünürlük, komşuluk boylar arası ilişkiler...) İle İlgili Kültler.
40. Kişi (Liderler, kahramanlar, din adamları...) Kültleri
41. Ant (Doğal yolla oluşmuş anıtlar ve insan yapımı anıtlar) Kültleri
42. Simge/ Sembol (Damga...) Kültleri.” (Dilek, 2020: 55-56).

Dilek (2020: 56), yapmış olduğu bu tasnifin maddeleri arasında geçirgenliklerin mevcut olduğunu belirtir. Birinde yer alan bir unsurun genellikle diğerlerinden bir veya birkaçıyla da ilişki halinde olduğunu ifade eder. İncelemiş olduğumuz tabiat kültürlerinde de su, ağaç, dağ, taş ve toprak kültürleri yer yer birbirleriyle iç içe geçmiş oldukları görülmüştür. Kültürlerin iç içe olmasından kaynaklanan anlam kargaşasının önüne geçmek için kültürler incelenirken her biri bulunduğu bağlam içerisinde incelenmelidir.

Yapısal işlevci yaklaşım çerçevesinde kültürlere bakıldığında kültürleri oluşturan inanç unsurlarının üç temel işlevi olduğu görülür. Bunlar kültürlerin maddi (gerçek, fiziki, tabiata ilişkin) işlevi, manevi (mitik, mistik, kutsal) işlevi ve sosyal (toplumsal davranışları düzenleme, pekiştirme) işlevidir (Yıldız Altın, 2020: 104-105). Maddi işlev kültürlerin toplumsal edinimleri ile kapsarken manevi işlev mitik anlatılar ile birlikte dinsel, duyuşsal ve psikolojik tarafları ifade etmektedir. Sosyal işlev ise topluma ilişkin eylem ve faaliyetleri ve toplumsal ilişkileri kapsamaktadır. Bu üç temel olgunun bir araya gelmesiyle kültü konulan inanç unsurunda “gelenekselleşme”, “kalıpsallaşma” ve “çeşitlenme” meydana gelmektedir. Böylece söz konusu olan inanış kültür sınıfına girmektedir (Yıldız Altın, 2020: 105).

Türk kültüründe kültürlerin bazı temel işlevleri vardır. Bunlar İbrahim Dilek tarafından şu şekilde sıralanmıştır:

- “1. Dini işlev
2. Mitik işlev
3. Akli- Rasyonel işlev
4. Sosyolojik işlev (Toplumsal uyumu ve bağları destekleme)
5. Soy bilincini devam ettirme işlevi
6. Töre ve geleneklere bağlılığı pekiştirme işlevi
7. Yaşamsal güç kaynağı işlevi
8. Atalarla bağ kurma işlevi
9. İnsan yaşamını anlamlandırma işlevi
10. Tabiatla uyum ve etkileşimi gerçekleştirme işlevi
11. Ahlaki işlev

12. *Pedagojik işlev*

13. *Ritüellerle yaşam bulma işlevi*

14. *Sanatsal işlev (Sanatsal yaratmalara ilham kaynağı olma).*” (Dilek, 2020: 52).

Kültlerin yapı gereği uyum ve uyarlama ya da yatkınlığı insanoğlunun Tanrı, evren, doğa ve sosyal yaşamı ile daima etkileşim içinde olmasını sağlamıştır. Bu işlevlerden hareketle de kültürlerin, işlevsel olarak birbirinden farklı olsa da birbiriyle iç içe olup içerik bakımından da birbiriyle ilişkili olduğunu söyleyebiliriz.

Kültler, insanlığın aşamalı olarak geliştirdiği yaşam dönemlerinin gizemiyle uyumlu bir şekilde -kültsellikten kültürelliğe geçiş olarak ifade edebileceğimiz bir şekilde- hayata geçmiştir. Dolayısıyla kültürler, tüm kültür gelişimlerinin geçiş noktası ve taşıyıcısıdır. Modern hayatla izleri silikleşmiş ya da anıları bulanıklaşmış olsa da kültürler çağdaş dünyayla bütünleşmiştir (Dilek, 2020: 52-53). Hâlâ insanların inanç ve uygulamalarında kültürel inanışların izlerine rastlamak mümkündür.

Boas, Malinowski, Radcliff-Brown gibi antropologlar tarafından ortaya konan ve kültür incelemelerinde kullanılan üç boyutlu Etnografik Araştırma Modelinden¹⁰ (Bal, 2016: 126) hareketle kültürlerin bileşenlerine bakacak olursak; kültürlerin *bilişsel* (fikirler, değerler, mitolojik unsurlar), *davranışsal* (gözlemlenebilir eylemler, davranışa bağlı eylemler), *maddi* (mekânlar, nesneler) ve *duygusal* (olumlu ve olumsuz hissiyat, tutum, duygu) olmak üzere dört birleşeni bulunmaktadır.

Kültürlerin bilişsel bileşeni, kültür nesnesine ilişkin bilgi düşünce ve inanç unsurlarını içermektedir. Kültürlerin manevi yönünü, arkaik anlamını, mitik-dinsel örüntüsünü içerisinde barındırdığı inanışları ifade etmektedir. Kültürlerin bilişsel bileşeni aslında kültür nesnesindeki tanrısal gücün özünü bize vermektedir. Bu durum aslında kültürlerin ibadet ve tapınma ile ilişkilendirilmesine de kaynaklık etmektedir. Kültürlerin davranışsal bileşeni, insanoğlunun kültür nesnesine karşı tutumunu ve bu tutuma konu olan nesneye ilişkin tüm inanış ve uygulamaları kapsamaktadır. Kültürlerin maddi bileşeni, tanrısal gücün tezahür ettiği kültür nesnesini veya mekânını ifade etmektedir. Kültürlerin duygusal bileşeni ise kültüre yönelik olumlu ve olumsuz duygu ve düşünceleri ifade ederken kültüre karşı tutumları da kapsamaktadır.

Tabiat kültürlerin bileşenlerini bir örnek ile açıklayacak olursak; Kimak Ülkesinde bulunan Menkür dağındaki tatlı su kaynağının yanındaki taşın üzerinde secde eden bir adamın

¹⁰ Etnografi, araştırmacıların ortak kültüre sahip bir grubun değerlerinin, davranışlarının, inançlarının ve dilinin paylaşılan ve öğrenilen modellerini tanımladığı ve yorumladığı nitel bir desendir (Bal, 2016: 126). Etnografik araştırma modeli kültür incelemelerinde kültürün üç boyutunu (bilişsel, davranışsal ve maddi) ortaya çıkaran nitel bir araştırma desenidir. Etnografik araştırma deseni hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız (Bal, 2016: 124-129).

ayaklarının parmaklarıyla beraber avuçlarının ve dizlerinin izi vardır.¹¹ Burada su kaynağına duyulan inanç su kültürünün bilişsel bileşenini, kült nesnesi olan tatlı su kaynağı su kültürünün maddi bileşeni, kutsallığına inanılan bu su kaynağına secde edilmesi kültürün davranışsal bileşeni, kişiyi suya secde etmeye iten saygı ve hürmetin ise su kültürünün duygusal bileşeni ifade etmektedir.

Sonuç olarak, kült teriminin mitoloji, din ve tanrısal bir güç ile ilişkilendirilmesiyle birlikte tapınma, kutsama, saygı, hürmet, ibadet gibi birbirleriyle ilişkili sözcüklerle tanımlandığı ve açıklandığı görülmektedir. Kütlerin oluşumları ve yapısı itibarıyla sözel iletişim ortamında aktarılması, uyum ve uyarlamaya yatkınlığı kültürün varyantlaşmasına neden olmuştur. Böylece bulunduğu bağlam içerisinde kazandığı yeni formla birlikte çeşitlenmiş, çeşitli inanış ve uygulamaları da beraberinde getirmiştir.

3.2. KÜLT-İYE KAVRAMI

Eski Türk inanç sisteminde iye tanrısal güçlere sahip, belli nesnelerin ve tabiat unsurlarının koruyucusu veya sahibi sayılan koruyucu ruhlardır. Orhun abidelerinde “sahibi” anlamında “idi” şeklinde rastlanan “iye” kelimesi Türk topluluklarında “*ezi/ iya (Hakas, Tatar, Altay), ei (Tıva, Kırgız, Kaza), ee (Altay, Türkmen, Nogay, Kazak, Anadolu), iççi (Saha), iye (Çuvaş, Karakalpak, Anadolu), es (Kumuk), i, (Sagay), is/is/issi/ıssı (Tıva) eçe (Osmanlı), idi/izi, ete/ıya (Başkurt), yiye/eka/ega/eğe (Özbek, Azeri), eke/ega (Uygur) ee (Kırgız), eye (Türkmen Azeri), ike (Kazak), iyk/ike (Özbek), ege (Altay)*” vb. şekillerde kullanılmaktadır (Ergun, 2019: 17).

Etimnolojik olarak *iz, iy, ez, ve iç* ile aynı köke dayandırılan iye kavramı “*idikut*” adında kutun sahibi, yani Tanrı anlamında kullanılmıştır (Ergun, 2019: 18). Türkçe Sözlük’te iye “*kendisinin olan bir şeyi, yasaya uygun olarak dilediği gibi kullanabilen kimse, sahip*” anlamına gelir (Türkçe Sözlük, 2005: 1005). Eski Türklerin Tengri inancı kapsamında ise iyeler, genel anlamda “*bir şeyin koruyucu ruhu ve içindeki gizli güç, sahip, malik ve hami ruh*” olarak algılanmaktadır (Ergun, 2019: 17). İyeler her neye sahiplerse onun içinde yaşadıklarına, başka bir deyişle adları ne ise kendilerinin de o olduğuna inanılmaktadır. Dolayısıyla her bir Türk boyunun kendi lehçesine göre dillendirdiği iye sözcüğü esas olarak sahip ve koruyucu ruh anlamlarına gelmektedir (Ergun, 2019: 18).

¹¹ Ebu Reyhan el, Biruni, el Asaru’l-Bakiye an el Kurunu’l-Haliye adı kitabında insanların Kimak ülkesinde bir dağda bulunan bir pınara nasıl taptığı anlatılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bak. (Çoruhlu, 2002: 33).

Eski Türkler, doğada var olduğuna inandıkları gizli güçleri “idi, izi, iye” adıyla adlandırmışlardır. İye adı çoğu zaman Tanrı niteliğinde kullanılmıştır. Bu yüzden onlara “Tanrılar veya ruhlar” denilmiştir. Bundan dolayı da Türklerin çok sayıda Tanrı’ya inandıkları iddia edilmiştir (Beydili, 2005: 274).

Yaratılışın başından beri var olduğuna inanılan iyeler Altay, Tuva, Hakas destanlarında da görüldüğü üzere işler yolunda gitmediği zaman, sahibi olarak görevli oldukları yerle ilgili kaos ortamında hem durumu Tanrı’ya bildirerek şikayet etmekte hem de Tanrı’nın bu konudaki emir ve yasakları bahadırlara iletmektedirler. Bu roller iyelerin Tanrı tarafından görevlendirildiklerinin bir göstergesidir (Ergun, 2019: 17).

Çeşitli kaynaklarda iyelerin hami/koruyucu ve habis/kötü ruhlar olarak ikiye ayrıldığı görülür. Ancak incelenen destanlarda gördüğümüz üzere iyelerin iyi ve saygılı insanları koruduğu onlara yardım ettiği görülürken kendilerine saygısızlık yapanları ve yasakları çiğneyen insanları ise uyarmak ve cezalandırmak için insanlara, mekânlara zarar verdikleri görülmektedir. İyeler, kendilerine karşı saygısız davranılması ya da yasakların ihlal edilmesi durumunda koruyuculuk ya da hamilik görevlerini yerine getirmediikleri gibi böyle durumlarda korudukları yerleri terkettikleri, o kişilere veya o kişilerin bulunduğu mekânlara zarar verdikleri görülür. Bu nedenle iyelere karşı saygısızlık edilmemesi ve onları bulundukları mekânlardan uzaklaştırabilecek davranışlardan kaçınılması gerektiğine inanılmaktadır (Ergun, 2019: 20). Örneğin suyun üzerinden geçecek bir kişi, su iyesine selam verip hoş sözler söyler ve saçını yaparsa su iyesi o kişiye geçit verir ve yolunu uğurlu kılar. Ama su iyesine selam verilmeden suya girer, tükürür veya su pis bırakırsa su iyesi o kişiye kızar ve onu cezalandırır. Kanaatimizce tanrısal güçlere sahip olan bu kutsal ruhların, insanların niyet ve davranışlarına göre koruyucu, iyiliksever veya uyarıcı ve cezalandırıcı oldukları görülmüştür.

Türk kültüründe tabiatın, nesnelerin ve insanların hayatını etkileyen tabii varlıkların “sahibi” ve “koruyucu ruhları” olan iyeler özleri itibarıyla hem saygı duyulan hem de korkulan bir varlık olmuştur. İyeler sahibi oldukları varlıklar ile bütünleşmiştir. Dolayısıyla insanlar bu koruyucu ruhların sahip oldukları varlıklara karşı çeşitli tabu ve davranış kalıpları geliştirmiştir (Kumartaşlıoğlu, 2014: 176).

Eski Türk inanç sisteminde iyelerle ilişkili inançlardan biri olan “ruh inancına” bakıldığında canlı-cansız her şeyin bir ruhu olduğuna inanılmaktadır. Bu ruhların bazılarının insan hayatını ve kaderini etkileme gücüne sahip iken bazılarının ise sadece insanın sağlığını, avını ve diğer işlerini etkilediğine inanılmaktadır. Eski Türklerin Tanrı’ya ve ruhlara olan

inancı gerek bireysel gerekse toplumsal dua ve ritüellerde açıkça görülmektedir. Nitekim bereketli av, sağlıklı çocuk ve bol hayvan sahibi olmanın yolunun ruhlar ile doğru iletişimle mümkün olabileceği genel bir kabule dönüşmüştür (Ergun, 2019: 21).

Ruh için “ikiz iye” terimini kullanan Potapov, iye teriminin Orhun Yazıtları’nda Tanrı, iye ve ruh” anlamındaki “idi” kelimesinden geldiğini belirtir. Buradan hareketle “insanla ikizi ruh” anlayışı “ikiz” sözüyle ifade eder ve bu anlayışı düalist kökene dayandırmaktadır. Potapov (2012: 49-50), doğadaki her nesne ve doğa olayının söz konusu nesneyle bütünleşen bağımsız iyesinin, insan bilincine benzer bir bilince, bir ağaca (dağ, taş, deniz vb.) veya bir hayvana benzer (genellikle kuş vb.) görünümüne sahip bir şekilde yansımalarının bu düşüncenin bir sonucu olduğunu ifade eder. Örneğin, Türk kültüründe yaş ağaç kesenin kendi neslinin kesileceği inancı, ağaç ruhu ile insan ruhunun ikizleştirmektedir (Ergun, 2019: 62). Kitab-ı Dedem Korkut’ta da “*Kölgeliçe kaba ağacın kesilmesün*”, “*Kölgeliçe kaba ağacım kesilüpdür*” ve “*Kaba ağacın kurımş idi yeşerdi ahır*” ifadeleri ağaç ile insan ruhunun bir ve eş olduğu yani ağaç ruhu ve insan ruhunun ikizleştirildiği görülmektedir.

Türk kültüründe ruhların genel olarak iyi ve kötü olarak iki gruba ayrıldıkları görülür. Bunlardan iyi ruhların genellikle insanlara saadet ve hayat bahsettiğine, iyilik kaynağı olduklarına ve hem gökte hem de yeryüzünde yaşadıklarına inanılmaktadır. Gökte yaşayan ruhlar, Gök Tanrı, Ürüng Ayı Toyun, Kayra Han, Ülgen gibi gökyüzünün hâkimi olan Tanrılar iken yeryüzünde yaşayanlar ise doğadaki çeşitli nesne (dağ, nehir, ağaç vb.) veya doğa olaylarının (rüzgâr, ateş) iyeleriyle, ölen kamların ruhları ve hastalık iyeleri yaşamaktadır. Kötü ruhlar ise insanlara hayvanlara her türlü kötülüğü yapıp çeşitli hastalıkları gönderebilen ve kendilerine kurban istediklerine inanılan Tanrı’nın gazabına uğramış Erlik veya Azı olarak adlandırılan ruhlardır. Bu ruhların öldürdükleri canlıların ruhlarını yeraltı dünyasına götürdüklerini ve kendilerine köle yapmaya çalıştıklarına inanılmaktadır (Ergun, 2019: 21-23). Dolayısıyla iyeler değil ruhlar iyi ve kötü olmak üzere vasıflandırılmaktadır.

Eski Türk inanç sisteminde yer alan kültlere baktığımızda kültlerin merkezinde tanrısal güçlere sahip, koruyucu ruhların diğer bir ifadeyle iyelerin olduğu açıkça görülmektedir. Yeryüzünde iyesi olduğuna inanılan tabiat unsurları (ağaç, su, dağ vb.) aynı zamanda bir kült nesnesidir.

Yeryüzünün iyesi olarak ifade edilen ıdık yer-sub gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı olmak üzere üç âlemi birleştirdiğine inanılan Hayat Ağacında yaşamaktadır. Mitolojik bir sembol olarak bu iyenin içinde yaşadığına inanılan kâinatın merkezindeki kutsal ağaç, Aar Hatın’da yaşadığına inanılan ve Aan Doydu İççite yani ana dünya iyesi veya diyarların ruhu olarak

değerlendirilen bu iye Emelyanov tarafından yer ruhu olarak adlandırılmıştır. Bu iye Ergis'e göre bölgenin ve toprağın sahibesi olan Ayı Miçil Hotun'dur. Yine bu iye bahadırlara iyi tavsiyelerde bulunan, bazen de sütüyle güç veren genellikle saygın ve şık giyimli bir kadın olarak tasavvur edilmektedir (Ergun, 2019: 40-42). Kırgızların inanişına göre ise Bayterek olarak ifade edilen çınar ağacın kadın olarak tahayyül edilen bir iyesi vardır. Bu iyenin ağacın dallarından akan sıvı sayesinde ölmek üzere olan insanları hayata döndürdüğüne ve güçten düşenler insanlara ise güç kuvvet verdiğiğine inanılır (Ergun, 2019: 42).

Kutsal ağacın iyesinin bütün canlıları doyurduğuna, kendisine sığınanları koruyup kolladığına, bahadırlara yenilmez güç verdiğiğine, insanlara bolluk, bereket ve çocuk bahşettiğine inanılır. Geleneksel bilince göre ağaç iyesi canlı olan her şeyin koruyucusudur. Bundan dolayı Türk destanlarında kahramanların alplara mahsus olan uzun uyuklarına bu kutsal ağaçların altında yattıkları görülür (Ergun, 2019: 47).

Türk Dünyasında kutsal ağacın iyesi, yaratılış, hayatın başlangıcı ve sonu, sığınak, sağaltma, hakan soyu, gök direği, zürriyet, ev, ocak, at kazığı, nazar, geçiş dönemleri (doğum, evlilik, ölüm) bayrak-tuğ vb. hususlarda Tanrı ile iletişimi sağlayarak insanlara yardımcı olur. Aynı zamanda kutlu ağaçlar ve iyeleri, kutlu kimselerin kutlu mücadelelerinde başarılı olmasının teminatı olarak görülür (Ergun, 2019: 62).

Kutsal ağaç iyesinin bereket, zürriyet, sağaltma gibi inanç kalıpları Anadolu'da atalar ruhuna dönüşerek halen yaşamaktadır. İnsanoğlu özellikle geçiş dönemlerinde yani hayatın herhangi bir eşiğinde ağaç iyesinin koruyuculuğuna ihtiyaç duymuş ve kayın, çam, ardıç, çınar, meşe, kavak vb. kutsal kabul edilen ağaç türleri ile çeşitli ritüeller gerçekleştirmiştir. Kutsal ağaçlar çerçevesinde yapılan ritüeller ve uygulamaların ağaç iyesinin varlığını ve koruyuculuğunu yakından hissedilmesini sağlamaktadır (Ergun, 2019: 62).

Altay-Sibirya Türklerinin inanişlarına göre yeryüzünde ağaç gibi ormanlarında iyeleri vardır. Orman iyeleri, avın bolluğu, insanların ve hayvanların çoğalmasını, barış ve huzuru sağlamaktadır. Onların insanların, hayvanların ve kuşların kutunun yaratıcıları olduklarına inanılmış. Mitik bakış açısına göre orman iyeleri insanoğlu ve çevresini korumak için görevlendirilmişlerdir (Ergun, 2019: 174).

Sibirya Türkleri orman ruhunu ak saçlı kocaman bir ihtiyar olarak tasavvur edilir (Özaslan, 2003: 97). Onun insanları ve ormanı koruduğuna, yolunu kaybeden insanlara yardım ettiğine inanılır (Ergun 2019: 187). Bununla birlikte orman iyesinin kadın ve hayvan olarak da tasavvur edildiği görülmektedir. Orman iyesi olarak tasavvur edilen hayvanlardan

birisi ayıdır. Kutsalın adını söylemenin tabu olması sebebiyle ona “dede” anlamına gelen “ehe” veya “öbüge” derler. Yine Sahalar “ormanların efendisi” anlamına gelen “Tıa Toyon”, “Oyur Toyon” ve “ormandaki, ormada yaşayan” anlamındaki “Oyuurdaagi”, Sayan-Altaylılar onu ormanın hamisi olarak kabul edip “her şeyi duyan” anlamında “Çir Kulak”, Altaylılar ve Hakaslarda onun için “tayganın atası” ve “tayganın sahibi” anlamlarında “tayga adazı” ve “tayga eezi” sıfatları ayıya verdikleri isimlerdendir (Ergun, 2019: 183).

Geleneksel Türk düşünce sistemine göre orman iyeleri, ormanların sıklık renk, ağaç çeşidi vb. özelliklerine göre iyi veya kötü karakterli olarak tasnif edilmektedir. Örneğin Altaylılar ormanları “ışıklı ormanlar” ve “karanlık ormanlar” diye ikiye ayırmaktadır. Bu iyelerden kötülük görmemek ve bol av sahibi olmak için avcılar bu iyelere kanlı ve kansız kurbanlar vermektedir. Böylece avcılar, avlarının bereketli ve uğurlu geçmesi için ateş yakıp orman ruhuna dua ederler (Ergun, 2019: 175).

Mitolojik düşünceye göre eezi (sahip efendi) adıyla anılan bu varlıklar insanların orman, dağ ve nehirlerin gerçek sahipleri olarak saydıkları söylenebilir. Buna göre dağ, su ve orman iyeleri “vatan” dünyasının elemanları olarak kabul edilir (Ergun, 2019: 174).

Eski Türkler her su kaynağının bir iyesi olduğuna inanmaktadır (Kalafat, 2010: 166). Verbitskiy’in derlemiş olduğu Altay Yaratılış mitinde denizin dibinden çıkarak Tanrı’ya dünyanın yaratılışı hakkında fikir veren Ak Ana (Ögel, 1989: 444) başta olmak üzere Talay Han diğer bir adıyla Yayık Han (Kalafat, 2010: 160-161) denizlerin hâkimi yeryüzündeki tüm suların koruyucusu olarak bilinmektedir. Su iyesi olan Talay Han ile Yayık Han sadece suların koruyucusu değil Tanrı iradesini yerine getirmeye çalışan bahadırların destekçisi, zalimlerin cezalandırıcısı olarak karşımıza çıkar (Ergun, 2019: 99).

Türk dünyasında sug ezzi, uiççite, ukulo toyon, Uhun ecen (Kalafat, 2010: 166-169), su atası, su anası, su sahibi, su ıssı, çay ninesi, su iyase, vb. adlarla isimlendirilen su iyeleri genellikle kadın formunda tahayyül edilmektedir. Ancak su iyelerinin erkek olarak tasvir edildiği anlatılarda görülür. Örneğin Altay destanlarından Kan Kapçıkay destanında “*Göl iyesi Köldü kadın*” (KKD: 217) iken Altay destanlarından Ösküs Uul destanında nehir iyesi Talay Kağan adında bir erkektir:

*“Nehir iyesi benim,
Talay Kağan adlı erim,
Yedi kat yeraltında
Benim evim var dedi.
Bizim eve gidelim, dedi.
Altın sarayım var, dedi.*

*Ova dolusu rahvan malım var, dedi.
Ovaya sığmaz giyimim var, dedi.” (ÖUD: 146-147).*

Eski Türkleri su iyelerinin diğer iyeler gibi aile hayatları olduğunu evlenip çocuk sahibi olduklarına dair inançlar geliştirmiştir. Örneğin Tatar Türkleri su iyesi, su babası ile su anasının çocuğu olduğuna inanırlar. Bunlar sulak yerlerde yani nehir, ırmak, göl ve çaylarda yaşarlar (Zaripova Çetin: 2007: 26). Bununla birlikte destanlarda su ruhundan yaratılan kahramanlar ve atlar da karşımıza çıkar. Destanlarda sıkça gördüğümüz bu motif ile kahramanların veya atlarının su iyelerin çocukları olduğuna dair bir inanın varlığından söz edebiliriz. Maaday Kara destanında Altay’ın ruhu yaşlı kadın Kügüdey Mergen’in atı Kara-Kaltar’ın su ruhundan yaratıldığını (Bekki, 2007: 360) söyler. Aynı zamanda su iyeleri, kutlu bahadırların atları için kutlu bir aygır gönderir (Ergun, 2019: 88). Bu aygırdan doğan at kut sahibi olup olağanüstü güçlere sahiptir. Örneğin Kan Kapçıkay destanında Kan Ceeren at, yerin suyun iyesi kızıl aygırın yavrusu’dur. Kan Ceren at, su iyesinden olmuş olağanüstü güçlere sahip bir attır (Dikek, 2007: 252-253). Yine Dedem Korkut Kitabı’nda Bamsı Beyrek’in Boz Aygır’ı “deniz kulunu boz aygır” olarak nitelendirilmektedir (Boratav, 2016: 62). Soylu atların denizden ya da gölden çıkıp bir kısrağa aşan aygırın soyundan geldiği inancı Anadolunun göllerinden bir kaçı üzerine anlatılan efsanelerde de anlatılmaktadır (Boratav, 2016: 63).

Eski Türklerin inanışlarına göre göl, nehir, pınar gibi çeşitli kaynak sularının kirletilmesi yasaktır. Çünkü su iyesi suyun kirletilmesine kızar ve suyu kirletenleri çeşitli hastalıklar ve musibetlerle cezalandırmaktadır. Böylece su kaynaklarına ve iyelerine karşı insanların hem korku hem de saygı duyulduğu görülmektedir. Bu saygı düzenin ve doğanın korunması için gereklidir. Aynı zamandan su kaynakları ve su iyeleri çevresinde çeşitli ritüellerin, saçı ve duaların yapıldığı görülmektedir. Bu su kaynaklarının çevresinde yapılan ritüel, saçı ve dualardaki maksat su iyelerinin rızasını kazanmaktır. Çünkü iyelerin rızası kazanılmazsa iyelerin o mekânları terk edeceğine inanılmaktadır. Su iyesinin hem bereket, düzen, çocuk ve saadet sahibi olmaya yardımcı olma gibi olumlu işlevlerinin yanı sıra yapılan saygısızlık ve hatalar sonucunda cezalandırma işlevine de sahip olduğunu görmekteyiz.

Türk geleneksel dünya görüşünde yer-su ruhları içerisinde en önemlisi dağ ruhudur. Çünkü dağ doğrudan doğruya Gök Tanrı ile bağlantılı bir kültür. Bu bağlamda dağların Han Tanrı, Bayan-ula, Buztağ-ata, Burkhan-ula, Othlon-Tengerc, Iduk Art, Kayrakan, Erdene-Ula, Kuttağ vb. adlarda da görüleceği üzere mübarek, mukaddes, ata, büyük ata, büyük hakan, baba vb. (İnan, 2020: 49-50; Ergun, 2019: 99) anlamlarına gelen sıfatlarla anıldığı görülür.

Dağın ve dağ iyelerinin en önemli fonksiyonu vatanı korumaktır. İnan'ın da dediği gibi yer-sub kültü büyük imparatorluklar döneminde gelişerek vatan kültü derecesine ulaşmıştır. Gök Türklerin “ıduk yer-sub” (mukaddes yer-su) kavramı ile ifade ettikleri hem koruyucu ruhlar hem de vatandır. Abidelerde geçtiği üzere “Eçümüz apamız tutmuş Yer-sub” (atalarımızın idare ettiği Yer-su), vatan kültü'nü ifade etmektedir. Kült olan bu vatan Yer-su Ötügen ve Budun İnli Dağları'dır (İnan, 2020: 49; Ergun, 2019: 100). Bütün vatanı ve milleti koruyan Tanrı'nın makamı olan Budun İnli Dağı'nın anlamı “ülkenin koruyucusu olan ruh”tur (İnan, 2020: 5; Ergun, 2019: 101). Tonyukuk Abidesinde de vatanın korunmasının Tanrı Umay ve Yer-su ruhlarının yardımıyla olduğu açıkça dile getirildiği görülür.

Dağ iyelerinin ülkeyi koruyan ruhlar olarak algılanması, Manas destanında da söz konusudur. Manas'ın düşman işgalindeki ata yurdunun arvahı büyük Ala Dağın'ın kurtulması için gösterdiği hassasiyet ve vasiyetinde oğlunun iki yaşına geldiğinde Ala Dağ'ın koruyucu ruhuna sığınmasını istemesi devletin bekasının sağlanmasında dağ ruhun fonksiyonunu ortaya çıkarmaktadır (Ergun, 2019: 103).

Altaylılar dağ ruhlarını üç zümreye ayırırlar: Yer-su (yer-su ruhları), Yezim Tayka (cümudiyeler ruhu, buz, soğuk ayaz, buzul) ve Altay (dağ ruhu) dur. Bu ruhların adı “ee” yani sahip ve “Yezim-piy”dir (Tanyu, 1973: 36). Dağ iyelerine şöyle dua edilmektedir:

“Bu kurbanım mukaddes ve Ulu Altay’a ulaşsın., onun karar vereceği yere (yargı yerine) bağlansın. Güttüğümüz davayı halledecek mi? Bereket ve refah bize verecek mi? Bu kurbanım her engeli (budakları) aşarak ulu ve mukaddes Altay’a ulaşsın.” (Tanyu, 1973: 41).

“.... Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey mukaddes Altayım, biz ne yapalım! ... Ak sakallı atalarım takdis ettiği ulu Altay'ım geçim versen ne olur? vücudumuz kirlenmese, gözlerimiz yaşarmasa ne olur? Bereketli sürülerimizin kut'larını yaradan mukaddes Altayım, Yer-su'yum, üzülmeylem, Tanrı var, tasalanmayalım, Altay var! “Altayım” diye tapınıyoruz.” (Tanyu, 1973: 41).

Dağlara ve dağ iyelerine yapılan dualardan da görüldüğü üzere canlı ve her şeyi duyan bir varlık olarak dağlara ve dağ iyelerine kurbanlar sunup, dualar ederek yardım istenmektedir. Dağ ruhlarının insanlara saadet, refah bahsettikleri gibi hata ve saygısızlık yapanları cezalandırdıkları görülür.

Tanrı ile dağlar arasında bir ilişki kuran Türkler, dağ iyelerinin Tanrı ile konuştuğuna ve iletişim halinde olduğuna inanmaktadırlar. Bu yüzden dağları kendileri ile Tanrı arasında aracı bir ruh olarak görmektedirler. Dağların, göğün direği, Tanrı mekânı ve Tanrı'ya giden en yakın yol olduğuna inanılmasının yanı sıra dağ iyesini ecdat olarak kabul edildiği de

görlür: “Efsaneye göre çok eski zamanlarda Hakasların ilk atası dağ iyesinin (ta gezi) kızıyla evlenmiştir ve Hakaslar onların çocukları olarak çoğalmıştır.” (Deliömerlioğlu, 1997: 42; Ergun, 2019: 106).

Türk dünyası kültüründe boyların, soyların ve kabilelerin birer kutsal dağları olması soyun kendi ecdadını dağ ruhuyla birleştirmesi dağın ve dağ iyesinin bir tabiat kültü olmasının yanında türeyiş mitinin de özelliklerini yansıttığını görmekteyiz. Dağ kültürünün doğurganlık bağlamında ilk ata veya ecdad olarak şekillenmesinde, dağın bünyesinde hayat gücünü barındırdığına ve enerji kaynağı olarak karakterize edilmesine bağlanmaktadır. Dolayısıyla dağın ilk ecdat ve soyun koruyucusu olması işlevi onun hayat kaynağı ve yaşamın menşei olarak görülmesiyle ilgilidir. Dağ soyun ecdadı olarak kabul edilir. Bu bağlamda Altay-Sayan Türkleri dağları töz/tös olarak kabul ederler ve dağ iyelerini kendi soylarının atası olarak bilirler (Bayat, 2006: 2-10).

Dağ iyesi, Mitolojik-Ana’nın semantik dallanması sonucunda bağımsız bir koruyucu ruha dönüşmüştür. Altay-Sayan Türklerinde tıpkı su iyesi, orman iyesi gibi dağ iyesi de sarı saçlı bir kadın olarak tahayyül edilmiştir. Orman ve su iyeleri genel itibariyle insan formunda karşımıza çıkarken dağ iyesinin daha çok kurt şeklinde gezdiğine inanılmaktadır. Aynı zamanda Altay-Sayan hakları arasında dağ ruhunun erkek ve kadın olarak insan formunda tasavvur edildiği de görülmektedir. Dağ iyesinin insan formunda daha çok erkek olarak tasavvur edilmesi kadın başlangıçlı mitolojik tiplerin yerini erkek iyelere bırakmasından başka bir şey değildir (Bayat, 2006: 3). İlkel toplumlarda kadın olarak tasavvur edilen dağ iyesinin genç ve bekâr avcılarla cinsi münasebete girmesi ve avcılara bol av vermesi avcılar arasında çok yaygındır. Kadın olarak tasavvur edilen dağ ruhuyla evlenen avcılarının zenginleşmesi ancak ailelerini unutması da avcılık mitlerinde karşımıza çıkmaktadır (Bayat, 2006: 3-4).

Altay-Sibiryâ destanlarında bazı kahramanların ve atlarının dağ ruhundan dünyaya geldikleri görlür. Altaylıların Maaday Kara destanında Kögüdey Mergen’in dağ ruhundan yaratıldığı için doğarken elinde dokuz köşeli taş ile doğduğu ifade edilmektedir (Bekki, 2007: 276). Dağın doğurganlık bağlamında ilk ata ve ecdat olarak soyun koruyucu işlevi ve yaşam kaynağı oluşu Maaday Kara destanında açıkça görülmektedir. Hakasların Kara Kuzgun destanında da Ay kara atın ve Kara Kuzgun’un dağ ruhundan yaratıldıkları açıkça dile getirilir (İlgın, 2008: 51).

Dağ iyelerin özelliklerinden biri aşıt ve geçit vermesidir. Âşık Kerem, Âşık Garip, Dede Korkut, Köroğlu ve Er Samır destanı gibi anlatılarda dağ iyelerinin aşıt ve geçit vermesi

motifi karakteristiktir. Köroğlu, geçit vermeyen bir da da evliyaya d n   en iyeden yardım dilemi , bu duanın sonunda ise da  iyesi geçit vermiştir (Ergun, 2019: 106). Altaylıların Er Samır destanında da Kara Tayga (da  iyesi), Er Samır'ı tanımadığı için ilk başta geçit vermemiştir. Ancak Gök Tanrı tarafından gönderilen ak bulutun işareti ile da  iyesi Er Samır'a geçit verir (Dilek, 2002: 68-69).

Er Samır destanında da  ruhlarının ülkeyi korumak için Er Samır'a geçit vermemesi da  iyelerinin vatanı koruma fonksiyonunu ifade etmektedir. Da lar, Tanrı mekânı ve Tanrı'yla iletişime geçmenin en yakın yolu olarak görülmüştür. Gerek   âlemi birleştiren demirkazık tasavvuruyla gerekse bulunduğu yerin bütün canlılarını ve varlığını sahiplenmesi ve korumasıyla büyük bir öneme sahiptir.

Tabiat kültürü içerisinde ele alacağımız iyelerden biride ta  iyesidir. Bunlar bazen yerleşik olarak kaya olabileceği gibi bazen de ve kutsal kabul edilen mekânlardaki ta lar ve diğerinden faklı özellikler taşıyan ta lar olabilir. Bu ta ların iyeleri, genellikle hastalıklara  ifa, ocuk dile i, nazar, tılsım, sihir, u ur, dilek, adak, yemin, yağmur, kar ya dırma gibi vb. niteliklere sahiptir (Ergun, 2019: 155, Tanyu, 1968: 34).

Türk kültüründe ta  kültüyle ilgili en yaygın inanç ve ritüeller “yada” taşı ile ilgilidir. İyeli olduğuna inanılan yada taşının sahibi/iyesi ya ı  ve gökyüzü ruhu olarak kabul edilmektedir. Sahalarda yada iyesi bazı ta larda ka ı gözü ve kulağı olan küçük bir insan kafasına bazıları ise çirkin bir hindiye benzetilmektedir. Bu iyenin hava koşullarını değiştirme gücü olduğuna inanılmaktadır. Sahaların inancına göre yada taşının gücünü açığa çıkarmak için ona vurmak gerekir. Vururken de şöyle söylemek gerekir: “ocu umya amsın! Hayvanlarım ya amsın! E im ya amasın! Ben günah nedir bilmem, seni bilirim!” (Ergun, 2019:159). Yada ta ına vurarak söylenen bu sözler bir nevi yada taşının iyesini çağırma, ona seslenme biçimidir. Böylece yada iyesi havanın koşullarını de i tirmesiyle kuvvetli bir rüzgar çıkartıp yağmur ya dırır veya şiddetli bir kar ya dırır.

İyesi olduğuna inanılan kutsal taşlardan biri de ocaklık veya ocak ta ıdır. Göçebe Türklerin periyodik g lerinde çadırlarını kurup konakladıkları yerlerin belirleyicisi bu ocaklık ta ıdır. Kutsal kabul edilen bu ocak yerlerine zarar verilmez çünkü bu yerler kutsal kabul edilen ve saygı duyulan yerlerdir.   ta tan oluşan ocaklık taşı özelliği iki taşın sabit bir taşın seyyar olmasıdır. Ocak taşının yerli yerinde olması kutlu düzeni sembolize ederken, dağılması ise kaosu temsil etmektedir. Ocak güvenli bir yerde değilse seyyar olan ta  alınır sac kaldırılıp da oca ın yanındaki çiviye ters çevrilerek asılması gerekir (Alptekin-Alptekin, 2017: 44). Ocaklık taşı ve sacaya ı inanca Tuvalara ait M gaa  agaan Toolay destanında da

rastlanmaktadır. Kaynatasının verdiği içkiler ile sarhoş olan Kara Kögel “*Yer-anam, Gök-babam ne yaptın ne ettin?*” diye bağırıp çağırıp giderken Hanın saç ayağı ile birlikte yapılan Tunç kazanını yerle bir edip ayaklarıyla ezerek kül eder. Kara Kögel’in “*Yer-anam ve Gök-babam*” diye bağırmasıyla gökten taş gibi dolu düşüp Hanın halkının yetiştirdiği malın yarısını yerle bir olmuştur. Kara Kögel kendine geldiğinde karısı olanları anlattığında Kara-Kögel, halk ve yetiştirilen mal büyüüp çoğalır der ancak Hanın gökten düşen yıldırımla bile kırılmayan saç ayağı ile birlikte yapılan tunç kazanını yerle bir edip ayaklarıyla ezdiğini duyunca hatasını anlar ve “*Yer-anam, Gök-babam*” diyerek dua eder. Böylece ölenlerin yarısı dirilir. Daha sonra Kara Kögel ezdiği sacayaklı tunç kazanı eritip yeniden yapar (Arıkoğlu-Borbaanay, 2007: 167-169).

Taşlarla ilgili arkaik anlatılardan biride atın kayadan yani kaya iyesinden hamile kalmasıdır (Beydili, 2005: 550). Yine çocuğu olmayan Kazak kadınları çocuk sahibi olmak için iyeli kayaları ziyaret edip ona dua ederek kurban keserler ve geceyi orada geçirirlermiş (Tanyu, 1968: 75). Taş iyesinden çocuk isteme veya taş iyesinin ruhundan çocuk sahibi olma inancı İslamiyet ile birlikte gebe kalmak isteyen kadınların türbelerdeki taşlardan bir tane alıp her gün bu taş ile karnını ovalayarak hamile kalma (Selçuk, 2004: 165) inancına dönüşmüştür.

Türk dünyasında taşların iyelik vasıflarına geçitlerde de rastlanmaktadır. Türkistan’da bazı geçitlerde yüksek sesle söz söylemenin yağmur yağmasına sebep olduğuna inanılmaktadır. Bu yüzden yolculukların kolay geçmesi için bu geçitlerden sessizce geçilmelidir. Bu geçitlerden geçerken hayvanların ayaklarına keçe sarılıp yavaş yürütülmektedir. Buna rağmen eşikten geçirilen hayvanın tırnakları o geçidin taşına dokunursa veya zedelerse hemen yağmur yağmaya başlamaktadır. Bu yüzden ezilen ve kırılan taşlar yada taşı olarak kullanılmaktadır (Tanyu, 1968: 59, 67-68; Ergun, 2019: 162).

Görüldüğü üzere kültü ve kült nesnesini etkin hale getiren iyedir. İye kültün kendisidir, hatta kült nesnesi ile aynı şey olur bilfiil onun yerine geçer. Kendisine özgü güçle insanların hayatını olumlu veya olumsuz olarak etkilemektedir. Her bir türdeş kült ve iye bir bütünün içinde ve onu temsil eden özel bir form olarak kabul edilmektedir. Çünkü mitik düşünceye ve hayal gücüne sahip olan insan her şeyi canlı ve bir ruha sahip olarak tasavvur etmektedir. Onun bu çabasını pekiştiren ise “*ıye*” kavramıdır (Dilek, 2020: 54).

İyelerin insan türüyle benzer davranışlar sergiledikleri görülür. Hatta çoğunlukla iyeler insan şeklinde tasavvur edilmektedir: İye ve insan birbirine karışmış bir durumdadır. Böylece kült kavramı, insan düşüncesinin/bilincinin içine girer. Kült-ıye kavramı gücü ve kutsallığı

nedeniyle yüceltilen fakat içerdiği tehditlerden dolayı korkulan da bir güçtür. İyeler ile doğru iletişime giremeyen insan için tehlike her zaman yanı başındadır. Çünkü kendisine gerekli saygı gösterilmeyen iye ile insan arasında bir çatışma meydana gelebilir. Bu gerilimin yaşanmaması için kült, insan bilincinde bir korku nesnesi olarak yer almıştır (Dilek, 2020: 54).

Mitik düşüncede insanı çevreleyen ve algı sınırları içinde olan her şey kült sisteminin içerisinde yer almaktadır. Böylece kültürler ile insan hayatı arasında sıkı bir ilişki kurmuştur. Kültlerin ruhu, besleyici merkezi ve canlandırıcısı olan iyeler bu ilişkide “aracılık” eden bir konumdadır. Kültler insanlar ve toplumlar için bir yanda ödüllendirici ve fayda temini bakımından faydalı bir yandan da yasak, tabu, cezalandırıcı gibi zararlı çatışmasının temeline oturtulmuştur. Böylece kült- iye kavramı kendi karşısını içinde barındırarak zıtlığa dayalı bir değer taşımaktadır. Kültlerin insan hayatının bütün yönlerine iyilik ve kötülük bağlamında etki edebildiği düşünüldüğü için onları memnun ederek fayda sağlama, öfkelendiklerinde ise onları yatıştırmak için saçı ve dua vasıtasıyla teskin etmek yoluna gidilmiştir. Kültlerin ve tüm uygulamaların amacı Tanrıyla birlik ve etkileşim kurmaktır. Bu durum tanrıların iyi niyetini ve lütfunu kazanma ya da öfkelerini yatıştırma olmak üzere iki cephede gerçekleşmektedir (Dilek, 2020: 55).

Ele aldığımız su, ağaç, orman, dağ ve taş iyelerinde de görüldüğü üzere iyeler kültürlerin tam merkezinde bulmaktadır. Tabiat başta olmak üzere insanı çevreleyen her şey mitsel ve dinsel alan içerisinde kült iye formunda şekillenmiştir. Dolayısıyla tabiat kültürleri, kült nesnesi ile iye kavramı nasıl bütünleştiğini görmemiz ve kült iye ilişkisini ortaya koyması bakımından önemlidir.

3.3. MERKEZ-ÇEVRE PERSPEKTİFİNDE YER-SU İNANCININ KÜLTE DÖNÜŞÜMÜ

Tabiat kültürlerinin oluşmasını sağlayan inancın özünde, insanın doğaya bakışı ve doğayı algılayış şekli yatmaktadır. Tabiat ile iç içe yaşayan Türkler, burada yer alan unsurların kutsal olduğunu kabul ettikleri gibi bu tabiat unsurlarının bir ruhu ve olağanüstü güçleri olduğuna da inanmaktadır. Dolayısıyla yer-su inancı içerisindeki su, toprak, ağaç, dağ ve taş gibi tabi unsurlar kutsal kabul edilen ve kültleştirilen doğa unsurlarıdır (Baysal, 2020: 177).

Eski Türkler, Gök Tanrı başta olma üzere “tengri ruhlarının” varlığına inandıkları için tabiatı kutsal kabul etmişlerdir. Bu tabiat inancı ise “yer-su” terimiyle ifade edilmiştir (İnan,

2020: 38). Yer-su inancının mahiyetine bakacak olursak ilk olarak Orhun Abilerini ele almak gerekir. Abidelerde yer-su “kutsal güç”, “yer-su Tanrısı”, “yer-su ruhları” ve “vatan” olmak üzere çeşitli anlamlara gelmektedir. İnanç boyutu açısından ele alacak olursak burada yer-su, “kutsal güç” ve “yer-su ruhları/iyeleri” anlamına gelir. Orhun Abidelerinde yer-su ruhlarının kutsallığı açıkça belirtilmiştir. Bir nevi tanrısal simgecilik olarak ifade edebileceğimiz bu durum, Yer-suya ait tüm unsurların tanrısal bir ruh taşıdığı, Tanrı’nın bir tezahürü olarak o tanrısal gücün herhangi bir nesnede somutlaştırıldığı ve özlerinde taşıdıkları o kutsal güçle vatani ve insanları korudukları anlamına gelmektedir.

Kül Tigin Abidesinin doğu yüzünün 10. ve 11. satırlarında yer-su ruhlarının Tanrı tarafından Türk halkını ve yurdunu koruması için görevlendirildiği ifade edilmektedir:

“[(Çin Kağanı) Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş. (Türk halkı) Yok olmaya gidiyormuş. Yukarıdaki Türk Tanrısı, Türk Mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye millet olsun diye Babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak.” (Ergin, 2015: 43-45).

Burada yer-su ruhlarının Türk halkını koruduğu ve Türklerin yurdunu kurtarmasında yardım ettikleri görülmektedir. Mitik bilinç ile şekillenen ve Türklerin kültürel belleğinin inşasında önemli işlevler üstlenen yer-su ruhlarının insanların hayatlarını düzenlemeye yardımcı oldukları görülmektedir. Orhun Abidelerinde aktarıldığı üzere Türk halkı yok olmak üzereyken Tanrı’nın ve yer-su ruhlarının İlteriş Kağan’ı ve İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yükseğe kaldırmış ve Türklerin düşmanı bertaraf etmesine yardım etmiştir (Çelebi, 2020: 11). Bu bağlamda Tanrı’nın yer-su ruhlarını dünyadaki düzeni sağlamak için gönderdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Yer-su ruhlarının insanlara zor durumlarda yardım ettiklerine Tonyukuk Abidesi’nde de yer verilmiştir:

“Buralara kadar gelenler”(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, Kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler.” (Tekin, 1994: 16-17; Çelebi, 2020: 12).

Tonyukuk abidesinin Batı yüzünde Türklerin zor durumlarda Tanrı Umay ve yer-su ruhları tarafından korunduklarına dair inanışları açıkça dile getirilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan biri de yer-su ruhlarının daima Tanrı veya diğer tanrısal güçlerle anılmasıdır (Çelebi, 2020: 12). Yer-su ruhların daima Tanrı ile anılması yer-su ruhlarının kutsallık ve tanrısal bir güç kazanmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Yer-su ruhları yeryüzündeki düzeni sağlamada etkin bir rol üstlenmiştir. Ancak ulusal birliğin sağlanması gereken koşullarda yer-su ruhlarının gerçekleştirdiği müdahalelerin tamamı Tanrı iradesiyle meydana gelmektedir. Türk kozmogonisine göre Tanrı dünyayı yarattıktan sonra kendi katına çekilmiş ve dünyada düzeni sağlaması ve insanlara yardımcı olması için yer-su ruhlarını yaratmıştır. Bu nedenle insana yol gösterme, yardımcı olma, insanı kötülüklerden koruma, Tanrı'ya insanın dilek, adak ve kurbanlarını sunmaya aracı olma, ödül ve cezalandırma görevlerinin yer-su ruhlarına ait olduğuna inanılmaktadır (Baysal, 2020: 179).

Yer-su ruhlarının insanları ve vatanı koruyup kağanlara yardım etmesinin yanında yapılan hatalar karşısında da cezalandırıcı ve uyarıcı bir misyona sahip olduğu görülür. Bu durum Bilge Kağan Abidesi'nin Doğu yüzünde şu şekilde ifade edilmiştir:

“(Seçkin, muhterem güç/ kişi) beslemiş olan kahraman kağanına ihanet etti. Üste Tanrı, mukaddes yer su, amcam kağanın devleti kabul etmedi olacak. Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çine doğru gitti.” (Ergin, 2015: 81).

Bu arada Göktürklerin hakana ve devlete karşı olumsuz davranışlarının Tanrı ve yer-su ruhlarının tarafından cezalandırıldığı, bu yüzden Göç destanında olduğu gibi Göktürklerin Çin'e doğru göç ettiği görülür. Hükümdarlık da sağlık, bereket, huzur, birlik gibi yer-suyun erdemlerine bağlı bir kuvvettir (Eliade, 2003: 215). Yer-suyun bünyesinde ve hakanlarda/kahramanlarda bulunan bu kutsal güç yeri geldiği zaman kişileri cezalandırılmak için de kullanılmıştır.

Burada yer-su ruhlarının Tanrı gibi kutsal bir güç olarak kabul edildiği de açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Orhun Abideleri'ne baktığımızda Yer-su ruhlarının kutsal kabul edilmesiyle birlikte insanların hayatlarını düzenleyen, yardım eden, düşmanlara karşı koruyan ve çeşitli zorluklardan kurtaran aynı zamanda hata ve saygısızlıklar karşısında insanları cezalandıran kutsal bir güç unsuru olarak görmekteyiz.

Tabiattaki her varlığın koruyucu bir ruhu olduğunu öne süren yer-su inancı tabiatın kutsal bir bütün olarak algılanmasını sağlamıştır (Baysal, 2020: 178). Kutsal kabul edilen ve kütleleşen yer-su inancı Türk inanç sistemi içerisinde su (deniz, göl, pınar gibi çeşitli su kaynakları), ağaç, dağ, taş (taş, kaya, mağara) gibi tabiat kültlerine dönüşmüştür. Yani yer-su inancı içerisinde yer alan su, ağaç, dağ gibi tabii kuvvetler kendi içerisinde bir inanç örüntüsü oluşturmuştur. Böylece Yer-su inancının bir merkez içerisinde gelenekselleşip kazanmış olduğu belirli bir form çerçevesinde çeşitlenmesi sonucunda yer-su ruhu inancının kendi içerisinde ayrı ayrı kültlere dönüştüğü görülmektedir.

Eski Türk inanç sisteminde bir inancı k lte dönüştüren yapıya ve yer-su inancının tabiat kültlerine dönüşmesine bakacak olursak bu konuyu Edward Shils'in "merkez ve  evre" modeline hareketle ele almak doğru olacaktır. Merkez- evre kavramı ilk kez Amerikalı sosyolog Edward Shils (1975) tarafından ortaya konulmuştur (Morsümbül, 2015: 684). Shils, merkez- evre kavramı ile her toplumun merkezi bir alana sahip olduğunu ve bu merkezi alanın herkesi etkileyebilecek bir ölçüde sahip olduğu gücü o toplumun değerler ve inanç dünyasından aldığını ifade eder. Dolayısıyla bu merkez aynı zamanda toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlarında merkezini teŗkil etmektedir (Gülener, 2007: 37). Bu tanım çerçevesinde, merkez kavramının iki boyutu olduğuna iŗaret eder. Bunlar kültürel boyut ve kuramsal boyuttur. Shils'in terminolojisiyle merkez, bir yandan topluma yön veren değer ve inançları ifade ederken diğer yandan da bu değer ve inançlar üzerinden inŗa edilen kurumlari ifade etmektedir. Kültürel boyutu ile merkez, toplumu yönlendiren semboller, değerler ve inançlar düzeninin özünü oluŗturmaktadır (Morsümbül, 2015: 684).

Shils her toplumun kendi kolektif kimliğinin odağı olarak iŗleyen kutsal bir merkeze sahip olduğunu ifade eder (Yıldız Altın, 2020: 106). Toplumun temel sembol, değer ve inançlarını içeren bu merkez  evre ile sıkı bir iliŗki içerisinde olup bu alanın sahiplenilmesiyle belirli bir kutsiyete sahip olur. Bu bağlamda merkez- evre iliŗkinin kültlerin oluŗumunu ve  eŗitlenmesini etkilediğini d ŗ nmekteyiz.

Yer-su ruhlarının merkez- evre iliŗkisi ile k ltleŗmeye baŗlamasıyla yer-su içerisindeki her tabii unsurun da kendi kültü meydana gelmiŗtir. Bu bağlamda tabiat kültlere baktığımızda tabiat kültlerin merkezinde yer-su ruhlarının olduğu açıkça görülmektedir. İlk baŗlarda yer-su ruhları ile iliŗkili bir inanıŗ söz konusu iken bu inanıŗın k ltleŗmesiyle birlikte bu tabii unsurların mitik ve dinsel d ŗ nce sisteminde kült oluŗturduėu görülmektedir. Türk dünya g r ŗ n , muhtemelen diğer kültlerinde temelini, belirleyen en önemli yapılardan birisinin merkez ve çevreyle kurulan iliŗkilerle olduğunu söylemek mümkündür. Bir inancın k lte dönüşmesini, bir kahramanın k lte dönüşmesini veya bir kültür ürününün deėiŗime ayak uydurup uyduramayacağını belirleyen Şey merkez- evre bağlamlı iliŗkiler bütünüdür (Yıldız Altın, 2020: 107). Bu bağlamda Türk kültürü inanç sistemi içerisinde yer alan yer-su inancının merkezi bir alanlarda geliŗip çevreyle kurulan iliŗkiler sonucunda k ltleŗtiėini söylemek mümkündür.

3.4. TÜRK KÜLTÜRÜNDE TABİAT KÜLTLERİ

3.4.1. Su Kültü

Türk mitolojisi, yer-su inancı ve tabiat kültleri içerisinde yer alan su, Türk dünyası düşünce ve inanç sisteminde Tanrı'nın, yaratılışın, kutsallığın, yaratımın, üremenin, doğumun, bereketin, saflığın, arınmanın, yeniden doğumun, yok oluşun ve ölümsüzlüğün simgesi olmuştur. Birden çok olgunun simgesi haline gelen su, kutsal ve tanrısal bir unsur olarak kabul edildiği için pek çok anlamı ve ritüel fonksiyonu içinde barındıran doğal bir güç kaynağı olarak görülmüştür (Baysal, 2020: 20, 91).

Su kültü, genel olarak çeşitli su kaynakları etrafında oluşmuş olan inanışların kültleşmesi ve bu inanışların bir sistem oluşturmalarıyla bu sisteme bağlı olarak gelişen çeşitli ritüel ve uygulamaları ifade etmektedir.

Mitolojide önemli bir yere sahip olan su, kozmogonik yaratılışın kaynağı, kozmogonik başlangıcın ve kozmosun simgesidir. Birçok yaratılış mitinde kozmos sudan türemiştir (Yolcu, 2020: 94, 95). Başka bir ifadeyle kaosla birlikte var olan su, yaratma eylemini gerçekleştiren kutsal bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yaratılışla ilgili olan mit, evrenin ve evrende var olan her şeyin kökenini anlamasını ve bununla birlikte ilkel insanın kutsal olanla arasındaki bağı hissetmesini sağlar. Bir bakıma mit, bilinmeyen doğal olguları ve temeli unutulmuş dinsel yapıların dayandığı kökleri açıklayan anlatmalardır (Baysal, 2020: 35-36). Kozmogoni mitolojilerine baktığımızda suyun bu anlatmaların temel unsurlarından biri olduğunu ve yaratılış eyleminin suyla gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Su, sadece evrenin yaratılmasında değil insanın yaratılmasında da temel unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türklere ait birden çok kozmogoni mitleri bulunmaktadır. Bu mitler genel itibarıyla birbirine benzese de içerik bakımından ayrıldıkları yerler vardır. Ancak bu mitlere baktığımızda su yaratımın meydana gelmesini sağlayan ana unsurlardan birisidir (Baysal, 2020: 149). Rus araştırmacı Verbitski tarafından derlenen Altay Yaratılış mitine göre her şeyden önce uçsuz bucaksız bir deniz ve Tanrı Ülgen vardır. Ülgen sonsuz denizin üstünde uçarken göklerden *“tut önündeki şeyi hemen yakala”* diye bir ses gelir. Bunun üzerine elini uzatan Ülgen denizin içinden fırlayan taşı tutup üzerine oturur. Ülgen dünyayı nasıl yaratacağını düşünürken sudan çıkan Ak Ana ona dünyayı nasıl yaratacağını söyler ve gider. Bunun üzerine Ülgen, *“Yer yaratılsın!”* der ve denizden yer meydana gelir, *“Gök yaratılsın!”* der ve gök meydana gelir (Ögel, 2010: 432-433). Verbitski'nin derlemiş olduğu Altay

Yaratılış mitine göre, Ülgen'e dünyanın yaratım bilgisini veren suyun ruhu ve iyesi olan Ak Ana (Ak-Ene)'dir yani suyun kendisidir. Burada su yaratılış bilgisine sahip ve yaratılışı başlatan bir unsur olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla Tanrı Ülgen ile her şeyden önce var olan suyun yaratılışın başlamasını sağlayan ana unsur olarak yaratım sürecinde aktif bir role sahip olduğu görülür. Verbitski'nin derlemiş olduğu Altay Yaratılış mitinin devamında da dünyanın kaderi suyun kudretindedir. Dünya yaratıldıktan sonra üç balık üzerine konulmuştur. Balıkların hareket etmesiyle yeryüzü sulara gömülecektir (Ögel, 2010: 434). Bu bağlamda suyun, kozmos gibi kaosu da bünyesinde barındırdığını ve dünyanın düzeninin suyun hükmünde olduğunu söyleyebiliriz.

Verbitski'nin derlemiş olduğu Altay Yaratılış mitine göre dünyanın yaratılışından sonra insanın nasıl yaratıldığı anlatılır. Bir gün suyun üzerinde bir toprak parçası üzerinde de kil belirirmişti. Bunu gören Tanrı Ülgen insanoğlu bu olsun demiştir böylece ilk insan olan “*Erlik*” yaratılmıştır. Ülgen Erliğin hırsı ve kötü niyetinden dolayı dünyanın ve onun bu dünyada yaşayamayacağını düşünen Ülgen kemikleri kamıştan ve etleri topraktan yedi insan yaratmış ve onlara kendi ruhundan üflemiştir (Ögel, 2010: 435-436). Yine dünyanın yaratıldığı gibi ilk insanda denizin üzerindeki topraktan yaratılmıştır. Su dünyanın yaratılmasında olduğu gibi insanın yaratılmasında da etkin bir rol oynamaktadır. Böylece suyun yaratım sürecinde ve yaratılışa önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz.

Raloff'un derlediği Altay Yaratılış mitinde ise sadece Tanrı, kişi ve su vardır. Tanrı (Kuday) ve kişi kara kaz şeklinde suyun üzerinde uçmaktadır. Kişi, rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırıp Tanrı'nın yüzüne atar ve kendisini Tanrı'dan büyük gören kişi suya dalar. Bunun üzerine nefes alamayıp suda boğulmaya başlar ve Kişi, Tanrı'dan yardım istemesiyle kurtulur. Tanrı'nın “*Sağlam bir taş alırsın!*” sözüyle suyun dibinden bir taş çıkar ve bu taşın üzerine otururlar. Daha sonra Kuday'ın emri ile kişi su altından toprak çıkarır ve Tanrı'nın bu toprağı yere atmasıyla yer yaratılır. Kişinin kendi için yer yaratmak amacıyla ağzına sakladığı toprak ile tepeler meydana gelir (Seyidoğlu, 2017: 39-44). Bu yaratılış mitinde ise yeryüzü sudan çıkarılan topraktan meydana gelmektedir. Altay Türklerine ait iki yaratılış mitinde de Tanrı gibi her şeyden önce su vardır. Dolayısıyla hem Tanrı'nın ilk makamı hem de yaratılışın özü olan su Tanrı'dan sonra kutsal kabul edilecek ilk unsurdur.

Eliade'nin (1992: 183) “*biçimi olan her şey suların üzerinden ortaya çıkar ve sulardan koparak evrensel oluşuma katılır*” görüşüne uygun olarak Altay Yaratılış destanlarında da Tanrı ile suyun daima var olduğunu ve suyun yaratımda etkin bir rol oynadığını görmekteyiz. Aynı zamanda Tanrı Ülgen'e su altında yaşayan Ak Ana tarafından

verilen yaratım bilgisi bize su kültünün yaratımda ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu gösterir (Uçar, 2020: 35). Yine Raloff’un derlediği Altay Yaratılış mitinde ise yaşamın sırrına ve yaratım bilgisine ulaşmak için kişinin bir avuç toprak almak için suyun altına girdiğini görmekteyiz.

Yakutlara ait Seroşevskiy tarafından derlenen Yaratılış miti de Altay Yaratılış mitlerine benzemektedir. Yakutlarda da sadece uçsuz bucaksız su, Tanrı ve suda köpük şeklinde beliren şeytan vardır. Tanrı  r ng-ayıtayan suyun üzerinde dururken, su üstünde bir köpük görür. Bu köpük suyun dibinde yaşayan şeytandır. Tanrı şeytana suların dibinden toprak getirmesini ister. Tanrı şeytanın getirdiği toprağı kutsayıp suya atar ve toprak büyür ve katılaşır böylece yeryüzü yaratılır (Ögel, 2010: 448; Harva, 2014: 72).

Abakan ve Lebed Tatarları, Alatay-Kijiler, Yenisey ve Hakaslar olmak üzere Türk dünyasında ait birçok sudan yaratılış mitinde de Tanrı gibi her şeyden önce su vardır. Yaratılış destanların hepsinde de su yaratılışın özünü, sırrını ve başlangıcını temsil etmektedir. Yeryüzünün yaratılması için gerekli olan toprak her zaman suyu içinden çıkar ve yeryüzü ve evren sudan çıkan bu toprak ile yaratılmaktadır. Dolayısıyla yaratılış destanlarında su, Tanrı gibi evrenin ve insanoğlunun yaratılmasında önemli bir yere sahiptir.

Sudan yaratılış mitlerinin bazılarında su, Tanrı’dan üstün olarak bahsedilmektedir. Bu anlatılarda su, doğrudan doğurganlığın ve yaratımın sembolü olmuştur. Sümer ve Babil yaratılış mitlerinde her şeyden önce tek başına var olan suyun, Çinlilere ait yaratılış mitlerinde ise suların sahip olduğu ruhların birleşerek evreni oluşturduğu anlatılmaktadır. Bu anlatılarda su tek başına yaratım gücüne sahip bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaratılış mitlerinde yaratımda aktif bir rolü olan suyun tanrıları ve evreni yarattığına dair inancın varlığından da söz edebiliriz. Sudan yaratılış mitlerinden bazılarında ise tanrılar ya da tanrıların yardımcıları, suya dalarak ya da sudan çıkararak veya sudan bir kara parçasının çıkmasıyla yaratılışı başlatmaktadır. Bu anlatılarda su, tanrılara yaratım sürecinde yardım etmektedir. Su bu anlatılarda ise yaratıcı bir güce sahiptir ancak yaratımı tek başına gerçekleştirememektedir. Yaratımın esas sahibi Tanrı’dır ve su yaratım sürecinde pasif olarak yer almaktadır. Genel olarak yaratılış mitlerinde su yaratılışın gerçekleşmesini sağlayan ana bir unsur olarak karşımıza çıkar (Baysal, 2020: 85-86). Su, mitik anlatılarda Tanrı’nın ilk mekânı, kutsalın tezahürü, yaratımın, üremenin doğumun, yok oluşun ve ölümün simgesi olarak tasavvur edilir. Aynı zamanda yaratılışın özü olan suyun, kaosun kozmosa evrilmesini sağlamasıyla dünyanın simgesel olarak yeniden yaratımını amaçlayan inanç ve uygulamalarda

da yer almasına neden olmuştur. Çünkü su yaratılıştan sonra da tanrısal ve kutsal bir güç kaynağı olarak kabul edilmiştir (Baysal, 2020: 176, 450).

Eski Türk halklarının dinleri tek Tanrı'ya ya da en azından diğer tanrılardan daha üstün olan Gök Tanrı inancına dayanmaktadır. Ancak Türkler çeşitli doğaüstü güçlere, tabiat kültlerine, ata ruhlarına, Totemizm ve Şamanizm gibi çeşitli inanç sistemlerine meylenmiştir (Roux, 2011:6, 93). Bu durumu suyun yaratım bilgisine sahip olması ve suyun Tanrı'dan daha üstün olarak ifade edilen yaratılış mitlerinde açıkça görülmektedir.

İlkel ruh inançlarına dayanan Şamanizm (Harva, 2015: 363) çeşitli büyüsel pratikler vasıtasıyla ruhlarla iletişim kuran ve bu ruhlar ile insanlar arasında bir bağ kurarak makro-kozmos ile mikro-kozmos arasındaki dengeyi sağlayan bir sistemdir. Bu inanç sisteminin uygulayıcısı olan şamanlar, Tanrı tarafından ilahi düzenle yeryüzündeki düzen arasındaki dengeyi sağlaması veya var olan dengeyi koruması için seçilmiştir. Bunun için çeşitli ayin ve törenler yapan şamanlar bu törenlerde çeşitli malzemeler kullanmakta ve bu törenler esnasında kutsal ruhlar tarafından desteklenmesiyle amacına ulaşmaya çalışmaktadır. Türk inanç sisteminde kutsal kabul edilen ve kendisine ait bir ruhu olduğuna inanılan su, şaman ayinlerinde şaman tarafından kullanılan tabiat unsurlarından biridir (Baysal, 2020: 166). Aynı zamanda şamanlar, ayinlerden sonra veya kendilerini ruhen kirli hissettikleri dönemlerde su ile yıkanıp hem bedenlen hem de ruhen arınmaktadırlar (Baysal, 2020: 167; Eliade, 1999: 145-146).

Yaratılışın özü olarak kabul edilen su, Türkler için kutsaldır. Bu nedenle su ile yapılan ayinlerde suyun kutsallığı ile kutsanarak su iyesinin desteğini almak amaçlanır. Bunun yanı sıra şamanların bedenlen ve ruhsal bakımdan arınmak için su ile yıkanması suyun hem maddi hem de manevi anlamda temizliği sağlayan bir unsur olduğunu göstermektedir (Baysal, 2020: 167). Böylece su ile yıkanan şaman bedenlen ve ruhen ruhu arınır ve kutsanır. A.A. Popov'un Avam-Samoyedlerden derlediği bir şamanın sırta erme ritüelinde, çiçek hastalığına yakalanan şaman adayının, kendisinin bir denizin ortasına götürüldüğünü ve orada kendisine “Suyun Efendisi”nden şamanlık yapma yetisinin verileceğinin söylendiği belirtmiştir. Sonrasında şaman adayının denize girdiğinde hastalığının suyu bulandırıp ortadan kaybolduğunu, bir süre sonra bulanık sulardan çıkıp bir dağa tırmandığında dağda çıplak bir kadın görüp memesinden emdiğini söyler. Şaman adayı, bu kadının suyun efendisinin hanımı olduğunu belirtir ve bu kadının kendisini kocasına yani “suyun efendisi” olan yeraltı beyine götürerek orada hastalıkları tanımlayıp nasıl sağaltacağını öğrettiğini anlatmaktadır. Şaman adayı daha sonra kadın şamanların ülkesine gittiklerini orada da boğazını güçlendirip sesini gürleştirecek şarkı

söylemeyi öğretiklerini ve şaman adayını dokuz denizin kıyısına bıraktıklarını anlatmıştır. Bu denizleri kuşlarla uçarak gezdiğini anlatan Şaman adayı, denizin ortasında da Toprağın Beyi'nin ağacı olan kayın ağacının yani Evren Ağacının olduğunu tepesinde de çeşitli uluslara ait insanların olduğunu söyler. Şaman adayının çeşitli olaylarla sırma erme sürecinin tamamlanmasıyla şaman adayı hastalıktan kurtularak şamanlığa erişir (Eliade, 1999: 61-66). Şaman adayının şamanlık öğretisini, hastalık ve sağaltma yöntemlerini suyun ruhundan öğrenmesi, suyun her şeyden önce varoluşu, evrenin, düzenin ve varlıkların kadim bilgisine sahip olduğu inancından geldiğini söyleyebiliriz. Yine şaman adayı denize girip çıkması şaman adayının sembolik olarak ölüp dirilmesi ifade eder. Anlatıda denizin ortasındaki kayın ağacının dallarında birçok ulusa ait insanın olması suyun yaratım ve doğurganlık özelliğini göstermektedir. Şaman adayının sırma erme sürecinde ve ölüp-dirilme ritüelinde su, şaman adayını kutsayan, koruyan ve ona yardımcı olan bir konumdur.

Şaman adaya sırma erme sürecinde yemek ve içmek için sadece “kara su” verilmektedir (Bayat, 2006: 48; Baysal, 2020: 172). Şamana sadece yemek ve içmek için “kara su” verilmesinin ruhun gibi bedeninde arınması sağlamak amacıyla suyun arındırıcı, kutsayıcı ve yeniden yaratım özelliğinden faydalanmak için yapılan bir uygulama olduğunu söyleyebiliriz. Şaman adayının şamanlığa geçiş sürecindeki şamanın kaldırılması yani canlandırılmasındaki en önemli uygulama temizlenmesidir. “Usuyu” ritüeli olarak geçen bu uygulama da kutsanma ve temizlenme suyla yapılır. Bu ritüel için en yaşlı şaman veya ata şaman dokuz genç seçer. Seçilen dokuz genç, şaman adayının temizleneceği suyu nehirden getirir. Nehirden getirilen sular ocağın üzerine konular içerisine çeşitli otlar ve ağaç kabuğu atılır. Bir yandan da kurban olarak kesilen keçinin tüyleri, toynak ve boynuz parçaları küvete konup ve kanı da oraya akıtılır. Daha sonra yaşlı şaman süpürgeyi suya batırarak adayın sırtına vurur ve şamana yemin ettirilir. Şamanı temizleme ve kaldırma ritüeli şamanın yardımcı ruhlara saç yapması ile son bulur. Şamanın yardımcı ruhlara saç yapması ve şaman adayını suyla temizlenmesi bize su ile arınmanın ve kutsanmanın şamanist uygulamalardaki varlığını açıkça göstermektedir (Bayat, 1999: 86-87).

Başka bir inanışa göre ise, şaman olabilmek için pek çok sınava tabii tutulan şaman adayının bedeni, ata ruhları tarafından parçalanarak etleri kemiklerinden sıyrılmaktadır. Parçalanan şaman adayının etleri ata ruhlarının ağız suyuyla kemiklerine tekrar yapıştırılır. (Bayat, 2006: 53). Böylece şaman adayı suyun kutsallığı ile arındırılır, kutsanır ve yaratım gücüyle yeniden yaratılır.

Eski Türk inanç sisteminde su aynı zamanda korunması ve saygı duyulması gereken bir tabiat unsurudur. Altaylılara göre su insanları yaratan ve kötü varlıklara karşı koruyan kutsal bir varlıktır. Genellikle bir insan gibi tahayyül edilen su ruhları bir dağ, ırmak veya bir göl gibi belli bir yerin sahibi sayılmaktadır. Dağ, göl, ırmak gibi tabiat unsurları sadece coğrafi bir mekândan ibaret olmayıp aynı zamanda o yerlerin sahipleri olan ruhların da mekânıdır. Bu sebeple her halk kendi bölgesinde bulunan dağları, ırmakları ve gölleri birer koruyucu varlık olarak kabul edip ve onlara saygı göstermektedir (Oymak, 2010: 39-40).

Türk kültüründe mukaddes kabul edilen yer-sular, Orhun Abidelerinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Kül Tigin Abidesinin doğu yüzünün 10 ve 11. satırlarında Yer-su ruhlarının Tanrı tarafından Türk halkını ve yurdunu koruması için görevlendirildiği ifade edilmektedir. “*Yukarıdaki Türk Tanrısı, Türk Mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş.*” (Ergin, 2015: 45; Özdemir, 2014: 38) ifadesinde görüldüğü üzere su, Tanrı tarafından dünya nizami içerisinde tanzim edilmiştir. Abidelerde Tanrı tarafından tanzim edilen suyun korunması ise hükümdarın görevidir. Ecdadımızın tutmuş olduğu yer-su sahipsiz bırakılamaz (Ergun, 2015: 47) çünkü yer ve sular milletin birlik ve bütünlüğünün sembolü haline geldiği için sahipsiz bırakılmayacak kadar önemlidir. Bu sebeple Türk hakanları yer ve suları tanzim ve tertip etmeyi asli görevlerinden biri olarak kabul etmişlerdir. Suyun ilahi bir güç tarafından kutsandığını anlayan Türkler, yer ve suları korunduğu sürece dirlik ve düzenin korunup düşmanlara karşı zafer kazanılacağına inanmışlardır (Özdemir, 2014: 38).

Türkler için yer-su aynı zamanda vatan anlamına da gelmektedir. Türklerin yaşam alanlarındaki su ve dağların Türk yurdunu oluşturması, halk ile bu dağ ve sular arasında ruhani bir bağ oluşmasına neden olmuştur. Türkler ruhu olduğuna inandıkları yaşam alanlarındaki su ve dağların, kendilerini koruduklarına ve yeni yurtlar edinmede kendilerine yol gösterdiklerine inanmışlardır. Aynı zamanda Türkler vatanlarının esas sahibi olarak dağ ve su iyelerini görmüşlerdir. Bu nedenledir ki doğa ile ilgili herhangi bir işleri olduğunda dağ ve su iyelerinin rızasını almadan o işe başlamamaktadırlar (Baysal, 2020: 272).

Türklerde suya yönelik inanışlar sadece Orhun Yazıtları’nda değil, Çin kaynaklarından İslam kaynaklarına kadar birçok eserde karşımıza çıkar (Uçar, 2020: 28). Çin kaynaklarına göre Hunların, yılın beşinci ayında Lung-çeng şehrinde toplanıp atalarına, Gök Tanrı’ya ve yer-su ruhlarına kurban sundukları anlatılır. Çin kaynaklarında Hunlardan sonra Orta Asya’da kurulan çeşitli boylarında Gök Tanrı’ya, yer-suya, güneşe ve aya kurban sundukları belirtilmiştir (İnan, 2020: 18-19, Uçar, 2020: 28). T’u-küeler’in (Gök Türkler) ise 6. ve 7. yüzyıllarda yılın beşinci ayında kutsal kabul etikleri Tajen (Tamir) nehri kıyısında toplanarak

senede iki kez dini tören yaptıklarına, bu törenlerde Gök Tanrı'ya, ata ruhlarına ve yer-su ruhlarına at veya koyun gibi çeşitli kurbanlar sunduklarına rastlanır (Köprülü, 2005: 40; Çeşmeli, 2015: 61; Özen, 1991: 9). Tanrı'ya, ata ruhlarına ve yer-su ruhlarına sunulan kurbanların genellikle su kenarlarında gerçekleştirilmesin nedeni; suyun Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü olarak görülmesinden ve su iyesinin rızasını almak onu memnun etmek için veya Tanrı'ya ve ata ruhlarına sunulan kurbanların kolaylıkla onlara ulaşması sağlamak için su ruhunun aracılığı istemektir.

7. yüzyılın başlarında, Bizanslı Tarihçi Theophlyatos Simokkates, Gök Türklerin inanç sisteminde Gök Tanrı'nın tek yaratıcı varlık olduğunu, bunun yanında Türklerin su gibi bazı tabii unsurlara kutsallık atfettiklerini ancak yer ile göğün yaratıcısı olan Tanrı'ya taptıklarını ifade eder (Uçar, 2020: 29; Esin, 2001: 24-25). Çin ve Bizans kaynaklarının dışında bazı İslam kaynaklarında da su kültü ile ilgili çeşitli bilgilere rastlamak mümkündür. 8. yüzyılda Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) hakkında bilgi veren Arap gezgini Temin İbn Bahr, Uygurların Nüşacan şehrindeki kasaba ve köy halisinin ilkbaharda yılda bir kez bir gölün etrafında dolaşarak Tibet ve Kimek yönünden gelen küçük büyük 150 derenin sularını bu göle dökerek bir tür dinsel bir tören icra ettiklerini ifade eder (Sağır, 2006: 8). 10. yüzyılın ünlü Arap bilgini ve gezgin İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde, Ural Nehri civarındaki Başkurt ülkesi hakkında verdiği malumatta ise onların on iki rabbi olduğunu, bu Tanrıların en büyüklerinin Gök Tanrı olduğunu söylerken bu on iki tanrıdan birinin de su tanrısı olduğunu ifade eder (Uçar, 2020: 29). Buna benzer bir ifadeyle Gardizi, Kimeklerinden bahsederken 10. yüzyılda İrtiş ırmağı boylarının işgal eden Türk-Kimek kabilesinde suyun Kimeklerin tanrısı olduğunu ve bu suya taptıklarını anlatır. 10. yüzyılda İslam coğrafyacılarından İbn el-Fakih'in de Barshan Türklerinin Isık gölünü kutsayıp ona taptıklarını ifade eder. Büyük İslam bilgini El Biruni "El-Asarü'l-bakiye" adlı eserinde ise Oğuzların bereketli bir pınara secde edip taptıklarını yazmıştır (İnan, 2020: 45-46).

Yukarıda anlatılan kaynaklarda suya atfedilen kutsallık ve özelliklerin Türk inanç sistemi içerisinde su kültürünün kültürel ve inançsal değerini ortaya koymaktadır. Kültürel, inançsal ve hayata dair birçok bilgiye ulaşabileceğimiz destanlarda ise su kültürüyle ilgili birçok inanış ve uygulama mevcuttur.

Oğuz Kağan destanına baktığımızda su kültürüyle ilgili olarak Oğuz Kağan'ın avdayken ormanda gölün ortasında tek bir ağacın uzadığını ve bu ağacın kovuğundan çıkan kızla evlendiğini, ondan doğan üç çocuğuna sırayla ise Gök, Dağ ve Deniz ismi verdiğini görmekteyiz (Ögel, 2010: 117-118). Oğuz Kağan destanında gölün ortasında büyüyen bir

ağacın kovuğundan kadının çıkması, yaratılış mitlerinde de olduğu gibi var olan her şeyin suyun içinden çıkması inancıyla örtüşmektedir. Böylece Oğuz Kağan destanında ilksel sulara gönderme yapılarak suyun yaratım ve hayat verme gücü vurgulanmaktadır.

Oğuz Kağan destanında yer ve suya ait unsurlarla tasvir edilen bu kız, ağaç ve su ile yerin ve suyun bir sembolüdür. Dolayısıyla yer-su inancına göre bu kız yer ve su ruhları vasıtasıyla yaratılmıştır. Oğuz Kağan'ın bu karısından doğan çocuklara verilen Gök, Dağ ve Deniz isimleri Gök Tanrı'yı ve yer-suyu temsil eden isimlerdir.

Destan'ın "Oğuz Kağan'ın Türklerin Büyük Kağanı Olması" adlı bölümünde Oğuz Kağan'ın kendini Türklerin "Büyük Kağan"ı ilan ederken millete şöyle seslenir

*"Ey benim beğlerimle ilimin ey budunu!
Sizlerin başınıza, ben oldum artık kağan,
Elimizden düşmesin, ne yayımız, ne kalkan!
Damgamız olsun bize, yol gösteren bir buyan!
Alpler olun savaşta, Bozkurt gibi uluyan!
Demir kargılar ile olsun ilimiz orman!
Av yerlerimiz dolsun, vahşi at ile kulan.
Yurdumuz ırmaklarla denizlerle dolsun
Gökteki güneş ise yurdun bayrağı olsun
İlimizin çadırı, yukardaki gök olsun,
Dünya devletim olsun, halkımızda çok olsun!"* (Ögel, 2010: 118-119; Aslan, 2007: 91-92).

Oğuz Kağan'ın Türk milletine hitaben yaptığı bu konuşmada Türk milletinin yurdunu ırmaklarla ve denizlerle doldurmak istemesi suyun yaratım sırrı, hayat verme gücü, bolluk ve bereketin kaynağı olmasından dolayıdır (Aslan, 2007: 92).

Şu Destanı'nda Hakan Şu'nun yanında taşıdığı gümüşten bir havuzu vardır. Gittiği her yere yanında havuzunu da götüren Hakan Şu konakladığı her yerde içine su doldurtur, kazlar ve ördekleri su dolu havuza salar ve onları seyrederek dinlenir ve halkın geleceği ile ilgili kararları yine bu havuzun başındayken vermektedir (Aslan, 2007: 95-96; Baysal, 2020: 336). Gidilen yere yanında su taşınması, özünde suyun kutsallığına ve korumasına duyulan inanç ile alakalıdır. Çünkü insanın yanında kutsal bir nesneyi veya varlığı bulundurması, kutsalla ilişki halinde olarak bireyi ve toplumu kutsayan ve koruyan bir durumdur. Kişi yanında taşıdığı kutsal su ile Tanrı'nın desteği alınarak güvende kalmayı sağlamaktadır. Bununla birlikte Hakan Şu'nun kararlarını suyun başında vermesi suyun yaratım ve üretim sürecindeki etkisi ve gücü ile ilişkilendirilebilir (Baysal, 2020: 336).

Suyun ilksel ve tanrısal oluşu her şeyin özünde yer aldığı düşüncesi ve bu nedenlerle ona atfedilen kutsallık ile sonsuzluk ve edebi hayatın simgesi haline gelmiştir. İnsanoğlu,

ölümsüzlüğü aradığı yolda bu tanrısal lütfun ancak Tanrı'ya en yakın olandan geleceğine inanmış ve yaratılış mitolojilerinden yola çıkarak bu üstünlüğü suya atfetmiştir. Ölümsüzlük veren su, aynı zamanda hastalıkları iyileştirmekte ve ölüleri diriltmektedir (Baysal, 2020: 234).

Er Sogotoh destanında Hayat Ağacının dibinde insanlığa ölümsüzlüğü bahşeden ebedi “hayat suyu” akmaktadır. Er Sogotoh destanında hayat suyu ile ihtiyarlamış hayvanların bu suyundan içmesiyle can bulup gençleştiği, gökyüzünde uçup yorgun düşen kuşların ise bu sudan içtiğinde kuvvet buldukları görülmektedir. Aynı zamanda bu destanda hayat suyuyla savaşta kalbine ok isabet etmesiyle ölen Er Sogotoh'un diriltildiği görülür. Böylece dünya mitolojilerinde çok sık rastlanılan “hayat suyu” motifi Er Sogotoh destanında ihtiyarlamış olan hayvanları gençleştirdiği, yorgun olup güçten ve kuvvetten düşen canlılara güç ve kuvvet verdiği, ölmüş olan canlılara -Er-Sogotoh'a olduğu gibi- hayat verdiği görülür (Aslan, 2007: 86-89; Ögel, 2010: 97-106). Ölümsüzlüğü sağlayan unsurun su olarak ifade edilmesi, muhtemelen ilksel suların sonsuz, ezeli ve ebedi olmasıyla ilişkilidir. Tanrı'nın tezahürü olarak ifade edilen su, Tanrı'nın pek çok özelliğine sahip olduğu gibi Tanrı'nın inayetiyle ölümsüzlük özelliğine de sahip olmuştur ve bu su Tanrı tarafından yalnızca onu hak edenlere bahşedilmektedir. Kutsal olan, varlığın temelini oluşturan, gençleştiren, tedavi eden, var olan her şeyin özü olan suyun kaynağı göklere dayandırılmaktadır. Her şeyden önce var olan suyun her şey bittikten sonra da var olacağı inancı Tanrı ile birlikte suyu da ölümsüz bir hale getirmektedir (Baysal, 2020: 234-235, 274).

Mitolojide ve yaratılış destanlarında insanın yaratılışının bir kaynağı olarak karşımıza süt rengi gibi ak olan göller çıkmaktadır. Radlof'un verdiği bilgiye göre “Ak” sözü Altay Türkçesinde cennet anlamına gelmektedir. Cennette oturan tanrılara da “Aklılar” yani rengi ve ruhu ap ak olanlar anlamına gelen “Aktu” ismi verilmektedir. Bu tanrıların oturduğu göğün üçüncü katında “Süt Ak-Köl” yani süt rengi gibi ak olan bir göl vardır. İnsanların bütün hayatı ve ruhu bu göle bağlıdır. Bir çocuk doğacağı zaman Tanrı Ülgen, oğlu Yayıçı'ya emir verir, o da yaratıcılardan birine bu işi havale eder. Yaratıcı, bu Süt Göl'ünden ruh alır ve doğacak çocuğa verir. Başka bir rivayete göre de “Enem Yayıçı” yani Anam-Yaratıcı göğün beşinci katında oturur ve insan ruhlarının tek hazinesi olan Süt Göl'ünün işlerine bakar. Doğacak çocukların ruhunu bu süt gölünden gönderir (Ögel, 2010: 571-572; Balıkcı, 2019: 213; Mezgit Saban, 2021: 202). Yani Altay Türkleri çocuk ruhlarının/ kutunun göğün üçüncü katında bulunan süt rengi gibi ak olan bir gölünden Enem Yayıçı'nın (Yayıçı Ana) aracılığıyla çocuklara ruh verdiğine inanırlar.

Şamanlar tarafından söylenen şu şarkı da ruhun semavi cennetteki süt gölünden geldiğini gösterir:

*“Anne Yayıçı beşinci gök katında ap ak olanı paklayan süt beyaz gölde
Ey Tapkay! Göbek bağını çözersin
Sana yalvarıp yakarıyorum ey Yayıçı Khan.”* (Çoruhlu, 2000: 43; Balıkcı, 2019: 213).

Altay şamanlarının söyledikleri ilahilerde de bu süt gölünün çocuk ruhlarının mekânı olduğu belirtilirken bu suyun bir bengü su olduğu da vurgulanır (Harva, 2014: 135-138; Balıkcı, 2019: 213). Ayrıca şamanların Süt Ak Göl’de temizlendikleri düşünülür ve atlarının bu göl çevresinde yaşayarak buradan su içtiklerine inanılır (Dilek, 2014: 166; Uluişik, 2021: 501).

Altay Mitolojisinde Ak-Göl olarak ifade edilen Süt-Ak Göl’ünün göğün 7. katında yaşam ağacı üzerinde olduğuna inanılır. Aynı zamanda Eski Türkler yağmuru gökyüzündeki süt gölünden yağın süt damlaları olarak düşünmüşlerdir. Bu inanış Er Sogotoh destanının varyantlarından birinde de görülmektedir. İlk insan sıkılır ve kendisine arkadaş verilmesi için dua eder. Dua sonunda ağaç hışırdamaya başlar ve süt şeklinde yağmur yağar. Ağaç köklerinden yarı beline kadar çıplak olan bir kadın çıkarak “Ak gence (ilk insan)” gençlik sütü sunar. Sütü içen gencin gücü yüz kat artar (Çoruhlu, 2000: 113; Balıkcı, 2019: 213-214).

Yakutlara ait N. Gorohov tarafından derlenmiş Er Sogotoh destanında ise “Süt-Deniz”i şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Ak-Oğlan güneylere, ne var diyerek bakmış,
Bir Süt-Denizi görmüş, rengi de süttten akmış
Denizin kenarında, beyaz çamurlar varmış
Sanki süt ekşimiş de, köpüklenip kabarmış.”* (Ögel, 2010: 102).

Bu destanda Er Sogotoh’a Ak Oğlan denmektedir. Buradaki ak ifadesi, süt gölünün ak/beyaz renginde olması gibi kutsallığın bir ifadesidir. Ak Oğlan’ın güneyde gördüğü denizin süt denizi olduğu ve denizin kenarındaki oluşan beyaz çamurların sütün köpüklerinden meydana geldiği ifade edilir. Er Sogotoh destanındaki bu süt denizi de kozmik ağaçta görüldüğü gibi hiçbir mevsim kurumaz. Burada sütün kutsallığının görülmesinin yanında süt gölünün hiçbir mevsimde kurumamasını da kaynağının cennetteki süt gölünden gelmesine bağlayabiliriz.

Hakas destanlarında da “Ak Süt Göl” adında kutsal kabul edilen ve tanrısal özelliklere sahip bir gölün olduğunu görülmektedir. Geleneksel Türk inanç sistemine de kutsal kabul edilen bazı pınarların “süt pınarı” şeklinde adlandırıldıkları görülmektedir. Bu süt pınarı

suyunun göz ağrısına, sütü az ya da sütü kesilen kadınlara iyi geldiğine inanılmaktadır (Adıbelli, 2019: 185). Süt, mitolojide saflık, ruhsal beslenme, fiziki iyileşme; büyüme ve gelişme sağlama, algıyı ve bilinci belirli bir düzeye çıkartma vb. gibi özelliklere sahip bir kutsal sıvıdır. Bu özel sıvıyı Harva, “Hayat Ağacından damlayan mistik su” olarak tanımlanmıştır (Uluişik, 2021: 501). Altay, Yakut ve Hakas mitolojileri içinde bu kutsal sıvı, ak göller veya süt gölleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk kültüründe ve pek çok kültürde arındırıcı, yeniden yaratıcı ve yok edici gibi anlamlar üstlenen ve kutsal kabul edilen su şifacılar tarafından tedavi aracı olarak kullanılmıştır. Herşeyin başı olması ve yaratılmış olan her şeyin ondan türemesi nedeniyle su, Tanrı’ya has olan şifa verici olma özelliğini de taşımaktadır. Suyun sağaltımlarda kullanım şekli her ne olursa olsun amaç onun sahip olduğu tanrısal güçten yararlanmaktır. Halk hekimliğinde su, hem tedavi öncesi arındırma işleminde hem de tedavi edici bir unsur olarak karşımıza çıkar (Baysal, 2020: 239). Su, bir şifacı tarafından şifa aracı olarak kullanılabileceği gibi, şifacılık yeteneği olmayan halk tarafından da tedavi yöntemi olarak kullanılmaktadır. Türkler kimi suların şifalı olduğuna, bu sularla yıkanmanın veya bu sulardan içmenin hastalıkları sağaltacağına inanmaktadır. Anadolu’da hastalıklara iyi geldiğine inanılan pek çok su kaynağı bulunmaktadır. Bu sular kimi zaman türbe veya bir yatır kenarında bulunurken kimi zaman bir akarsu, göl, ılıca veya çeşmedir (Baysal, 2020: 242).

Destanlarda çeşitli özellikleriyle karşımıza çıkan su kültü ile ilgili inanç ve uygulamalarda suyun kutsallığını dile getirmek için zaman zaman ilksel sulara göndermeler yapıldığını görmekteyiz. Manas Destanı’nda yer alan “su su olduğu zaman” (İnan, 1998a: 134) ifadesi buna örnektir. Bu ifade de anlatılmak istenen aslında suyun ve Tanrı’nın var olduğu ilksel zamandır (Baysal, 2020: 337). Dede Korkut Kitabı’nda Salur Kazan’ın evinin yağmalandığı anlatıda “*su hakk didarı görmüştür*” (Ergin, 2008: 101) ifadesinde de ilksel zamana bir gönderme yapılmıştır. Çünkü Türk kozmogonisine göre her şeyden önce su ve Tanrı vardır. Bu inanç bağlamında Eski Türkler dileklerini, kurbanlarını hatta ölülerini suya bıraktığını bu su kaynaklarının vasıtasıyla dilek, kurban ve ölülerinin Tanrı’ya ulaştığını yine dileklerinin kabul olduğunu veya olmadığını bu vasıta ile öğrenildiğini görmekteyiz (Baysal, 2020: 338). Dolayısıyla sular Tanrı ile insan arasında iletişim aracı, bir vasıta olarak görülmüştür. Yine Salur Kazan’ın “*yerimin yurdumun ahvalini bilir misin?*” (Ergin, 2008: 101) diye sudan haber sorması ve sudan haber alacağına inanması suyun tanrısal ve kutsal bir kaynak olduğuna inanılmasıyla ilgilidir.

Kutsal kabul edilen sular, insanların dileklerini yerine getirebilme ve Tanrı'ya ulaştırma gibi özelliklere sahiptir. Bunun karşılığında da kutsal sular ve su iyesi insanlardan saygı ve ilgi beklemektedir. İnsanlarda su iyesini memnun etmek için ve dileklerinin kabul olması için bazı dönemler kutsal kabul edilen sulara kanlı ve kansız kurbanlar sunmaktadır. İnsanlar su iyesine sundukları bu kurbanlar ile hem su iyelerinin sahip olduğu tanrısal özelliklerden faydalanmış olurlar hem de güven içinde yaşarlar. Suyu sunulan kurban ritüellerinde kimi zaman bir hayvanın kesilmesi ile yapılan kanlı kurban merasimleri görülürken kimi zamanda kutsal kabul edilen sulara saç yapılması ile kansız kurbanların gerçekleştirildiği görülür. Kutsal kabul edilen sulara kurban sunmadaki amaç, su iyelerinin rızasını alma ve istenilen bir şeye ulaşmada yardımcı olmaları için su iyelerini ikna etme veya Tanrı'ya dileklerini götürmelerini talep etmektir (Baysal, 2020: 272).

Erzurum'un Tortum ilçesine ait "Ziyaretli Ziyareti" efsanesine göre, susuzluktan kavruan köylüler, ulu bir zatın gördüğü rüyalar üzerine bir ark kazmaya başlarlar. Ark dereye bağlandığı halde su akmaz. Daha sonra köylüler su akması için kurban keserler ve arkta dereye su akmaya başlar. Bu olaydan sonra köylüler bu suya her yıl kurban kesmektedir (Seyidoğlu, 2016: 62-63; Baysal, 2020: 367). Suyu koruyan, suyun tanrısal özelliklerini ortaya çıkaran, insanlara yardım eden ve insanların suyun kutsiyetinden ve tanrısal özelliklerinden faydalanmasına izin veren suyun ruhu/iyesi öncelikle memnun edilmeyi ve rızasının alınmasını bekler. Bu nedenle efsanede de görüldüğü üzere su için kazdıkları arkta ilk başta su akmaz çünkü suyun akması için önce suyun iyesinden rıza almak ve onu memnun etmek gerekmektedir.

Türkler suyu varlığın özü olarak kabul etikleri için Tanrı'ya yaklaşmak, kutsanmak, dünyanın merkezine erişmek istedikleri her durumda ve yaptıkları uygulamalarda suyu kullanmışlardır. Şayet bu inanç ve uygulamalarda varlığın bütün bilgisini taşıdığına inanılan suyun, yalnızca Tanrı'nın sahip olduğuna inanılan her şeyi bilme özelliğini üstlendiğini görmekteyiz (Baysal, 2020: 271-273).

Yaratılan her şeyin kaynağının su olması ve her şeyin sudan çıkması inancı su etrafında pek çok inanışın ve uygulamanın meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak yaratılışın sudan geldiğine inanan halkların suya kutsallık ve tanrısal özellikler atfettiğini, ilk yaratılış sürecinden sonra meydana gelen her yaratılış sürecinde su başvurdukları (Baysal, 2020: 452) dolayısıyla simgesel anlamda suyun, doğumu, üremeyi, yeniden yaratılışı, bolluk ve bereketi, arınmayı, yok oluşu ve ölümü simgelediği görülür. Böylece Türk kültüründe su ile ilgili inanışların ve uygulamaların gelenekselleşmesi ve

kalıplaşması su kültürünü meydana getirmiştir. Bu bağlamda su çevresinde oluşan inanç ve uygulamalar destanlara, efsanelere ve birçok anlatı türüne konu olduğu gibi hayatın her alanında da su kültürünün izlerine rastlanmaktadır.

3.4.2. Ağaç Kültü

Türk kültüründe ve inanç sisteminde insanoğlunun varoluşunda önemli bir yere sahip olan ağaç, varoluşu, hayatı ve canlılığı temsil etmesiyle birlikte kozmik bir ağaç olarak; yeraltını, yeryüzünü ve gökyüzünü ifade eden üç katmanlı âlemini birbirine bağlaması ve Tanrı ile insan arasında bir iletişim vasıtası olarak karşımıza çıkar. Türk düşüncesinde ağaç kültürünün özünü “Hayat Ağacı” oluşturmaktadır (Ergun, 2004: 392). Dolayısıyla Türkler Hayat Ağacının özelliklerini yansıtan birçok ağaca kutsiyet atfetmiştir. Kutsal kabul edilen bu ağaçlar çeşitli özellikleri sebebiyle zamanla Tanrı’nın somut bir görüntüsü olarak algılanmaya başlamış ve tanrısallık kazanarak bir nevi Tanrı’nın yeryüzündeki iz düşümü olarak görülmüştür (Ergun, 1998: 72). Böylece kutsal ağaç Tanrı’nın bir sembolü haline gelmiştir.

Kutsal ve tanrısallık olarak tanımlanan ağaç dünya kültürlerinde “Kozmik Ağaç”, “Dünya Ağacı”, “Evren Ağacı” ve “Hayat Ağacı” olarak adlandırılmaktadır. Hayat Ağacının dünyanın yaratılışından beri var olduğuna inanılır. İnanışa göre Hayat Ağacı, dünyanın merkez noktasından göğün yedi kat üzerine kadar uzanan kökleriyle yeraltına kadar inen böylece üç kozmik âlemi birbirine bağlayan, yaz kış yaprağını dökmeyen ve daima canlı kalan tanrısallık bir ağaçtır. Hayat Ağacı yeşil kaldığı müddetçe dünyanın var olacağına inanılmaktadır. Hayat Ağacı sıradan insanlar tarafından görülememektedir. Ancak Tanrı öğretisini bilenler yani Tanrı tarafından gönderilen Hakanlar, kamlar ve şamanlar tarafından görülebildiğine inanılmaktadır (Ergun, 2004: 146).

Şamanizm’de Hayat Ağacı şamanlık mesleğinin temel ögesidir. Kozmolojik olarak, Hayat Ağacı yeryüzünün merkezinden yükselir, dalları da Bay Ülgen’in sarayına kadar ulaşır. Şamanlar da üzerine yedi veya dokuz gök katını temsil eden yedi veya dokuz taptı (çentik, kertik) atılmış bir kayın ağacına tırmanır (Eliade, 1999: 302-303). Dokuzuncu katta Bay Ülgen’in, yani Yüce varlığın karşısında yerlere kapanarak ona kurban ettiği hayvanın ruhunu sunar. Böylece Hayat Ağacı şamanın göğe çıkışı simgelemektedir (Eliade, 1992: 26). Şamanların kabul ayinlerine yönelik rüyalarında, geleceğin şamanı kozmik ağaca yaklaşmakta ve bizzat Tanrı’nın elinden bu ağacın üç dalını almaktadır ve bu dallar onun davulunun derisini gerdiği çemberler olacaktır (Eliade, 1992: 26). Bu açıdan bakılınca davul, şamanın simgesel olarak göğe çıkmakta kullandığı çok basamaklı “şaman ağacına” benzetilebilir. Gerek kayına tırmanarak, gerek davulunu çalarak, şaman Hayat Ağacının üstüne çıkar

(Eliade, 1999: 200). Böylece şaman davulun şamanları dünyanın merkezine taşıdığına ve ilahi âlemle temasa geçirdiğine inanılmıştır. Davulun kasnağı Hayat Ağacından yapılmış olduğu için şaman, davulunu çalmakla, sihirli bir şekilde bu ağacın yanına yani dünyanın merkezine fırlatılmış olmakta ve bu sayede göğe çıkabilmektedir. Ayrıca şaman davulunun üzerine kozmik âlemler arasındaki yolu simgeleyen Hayat Ağacı figürleri çizilidir (Öztekin, 2008: 61).

Yaşayan ve yaşatan bir ağaç olarak (Eliade, 1999: 305) Hayat Ağacı, yer ile göğün yaratıldığı zamanda yaratılmıştır. Hakaslara ait “Altın Çüş” destanında Hayat Ağacının yaratılışı şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Yer damarlanmaya başladığında
Yer gökyüzüyle çevrelendiğinde
Kar beyazımsı dağlar toparlanıp kalktığında
Ak denizler kabarıp aktığı zamanda
Bulutların arkasında güneş battığında
Buzların arkasından sular aktığında
Karmaçla toprak bölündüğünde
Kovayla su süzülendiğinde
Altın pürlü (yapraklı) Pay Hazın (ak ağaç)
Sallanıp ilk defa bittiğinde (büyüdüğünde)
O eski zamanlarda kanatlı kuş
Kanatlarını sallayarak uçtuğunda
Şimdiki nesilden önce
Eski nesilden çok daha önce
Ayna (kötülük) girmeyen arı yerde
Rüzgâr girmeyen ızır yerde
Yüksek denizin yanında
Sayısız mal (at sürüsü) sahibi (iyesi)
Karısı ihtiyar ‘Ak Ölen’le birlikte
Alp Han yaşardı.” (Ergun, 2004: 154).*

Türk inanç ve düşünüş sisteminde yer alan Hayat Ağacı yaratılış, türeyiş ve doğum ile ilişkilendirilmiştir. Altay Yaratılış destanında da anlatıldığı üzere ilk insanın ağacın dokuz dalından türediğini bu dokuz insandan da dokuz ulusun meydana geldiğine inanılır. Altay Yaratılış destanında ilk insanın yaratılışı şu şekildedir:

*“Günlerden bir gün idi, Tanrı dolanıyordu,
Baktı bir ağaç gördü, göğe tırmanıyordu.
Garip bir ağaç idi, dalsız budaksız idi,
Tanrı bunu görünce kendine şöyle dedi:
‘Çıplak kalmış bir ağaç, böyle dalsız budaksız,
Zevk vermiyor gözlere, görünüşü pek tatsız!’
Tanrı yine buyurdu:- “Bitsin, dokuz dalı da!”
Dallar çıktı hemence, dokuzlu budağı da.
Kimse bilmez Tanrının, düşüncesi ne idi,*

*Soylar türesin diye, şöylece emir verdi:
‘Dokuz kişi kılınsın, dokuz dalın kökünden,
Dokuz olmak türesin, dokuz kişi özünden!’” (Ögel, 2010: 453).*

Türk inanç sisteminde canlıların yaratılışı Hayat Ağacı ile başlatılır ve ilk insan da yeri ve göğü kaplayan, birleştiren “dokuz dallı, dokuz köklü, sekiz gölgeli” ağacın altında yaratılmıştır. Aynı zamanda Tanrı insan ile ilk kez bu ağacın altında konuşmuştur (Ergun, 2004: 193). Bu inanışta bize ağaç ile nesil arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Rus Araştırmacı Hudyakof’un derlediği Yakut Türklerine ait Er Sogotoh destanında insanın ağaçtan yaratıldığına dair anlatılan efsane şu şekildedir:

“İlk insan (herhalde âdem), nereden geldiğini düşünmüş ve bu konuda gün geçtikçe kafasını yormağa başlamış. Nasıl doğdum, nasıl dünyaya geldim diye, hep düşünür gezermiş. Artık bir gün kendi kendine şöyle söylenmeğe başlamış: ‘Eğer gökten düşseydim, o zaman kar ve buzla örtülü ve buzdan bir adam olurdum. Güney, kuzey, doğu veya batı yönlerinden birinden gelseydim, o zaman ben de ağaç ve çayırların izleri olur ve bunlar da rüzgârlarla uçuşurdu. Yok yerin en derinliklerinden gelseydim, elbette ki o zaman çamur ve toz içinde kalırdım!’ İlk insan işte böyle düşüne düşüne kala kalmış. En sonunda şu karara varmış. Demiş ki, beni doğursa doğursa, yine Büyük Ana Kübey Hatun doğurmuş olmalıdır. Çünkü onun içinde bulunduğu ağacın göğsünden sütler akar. Bu sebeple ilk insan Hayat Ağacının karşısına gitmiş ve şöyle demiş. ‘Beni doğuran ana sen olmalısın! Beni yaratıp meydana getiren anne sen olmalısın!’ Ağaç ilk insana, ilk insan da ağaca bakmış ve sonunda adam, bu ağacın kendi annesi olduğunu anlamış.” (Ögel, 2010: 96-97).

Türk düşüncesine göre Hayat Ağacı, yer ile gök yaratıldığı zamanda yaratılmıştır. Dalları ve budakları gümüşten, yaprakları altındandır. Gövdesinden ve tepesinden sarı renkte bir su/sıvı akmaktadır. İnsanların ilk atası “kişi”, Âdem yani Er Sogotoh, Hayat Ağacından dünyaya gelmiş, gövdesinden ve tepesinden çıkan öz su ile beslenmiştir. Hem içecek hem de yiyecek ihtiyacını karşılayan bu su, içenlere gençlik, canlılık, zindelik ve hayat bahşetmektedir (Ergun, 2004: 153). Bu Hayat Ağacı, Er Sogotoh’un sarayının doğusunda bulunan cennetin ortasındadır. Adı da “Hakan Ağaç”tır. Er Sogotoh buradan yeryüzüne indirilir. Bu ağaç varlığın sebebi ve her şeyin anası olarak gösterilmektedir. Hakan Ağaç canlılara can, kuvvet ve hayat verme özelliği ile tam bir Hayat Ağacıdır. Er Sogotoh destanının varyantlarında Hayat Ağacı, kahramanın ve bütün canlıların hayat kaynağıdır. Akıttığı su ve süt sayesinde hastalar iyileşir, Er Sogotoh gibi ölenler dirilir (Ergun, 2004: 162, 168, 177).

Gorohof tarafından derlenen destanda ise yaratılan ilk insanın adı “Ak Oğlan”dır. Ak Oğlan’ı yaratan Tanrı, Hayat Ağacından onu beslemesini ve ilk insanların atası olması için

onu yeryüzüne götürmesini ister. Hayat Ağacı onu kendi öz suyu ile besler ve. Ak Oğlan'ın Hayat Ağacının öz suyunu içmesiyle vücudunun her yeri kuvvetle dolar (Ergun, 2004: 165). Hayat Ağacı buraya ilk insanı koruyan büyüten ve insanlar için yaşam hayat kaynağı olan kutsal bir ağaç rolündedir.

Uygur hükümdarlarından Temür-Buka adına dikilmiş olan mezar taşı yazıtında Uygurların ağaçtan türedikleri anlatılmaktadır: Kara-Korum çaylarından yayılan Toğla ve Selenge adında iki nehir vardı. Bu nehirler akarak, Kamlancu adlı bir yerde birleşirler. Bu iki ırmağın arasında iki tane ağaç vardır. Kışın bile bu ağaçların yaprakları, servi gibi hiç dökülmez. Bir gün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık iner. Uygurlar buraya yaklaştıkları sırada kulaklarına çok tatlı ve güzel müzik nağmeleri gelmeye başlar. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında da otuz defa şimşek çakmaya başlar. Bir gün aynı yerde, ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır görülür. Bu çadırların her birinde bir çocuk oturmaktadır. Her çocuğun karşısında da, onları doyurmaya yetecek kadar süt dolu emzikler asılıdır. Bütün boyların reisleri ve halkları, bu manzarayı görünce saygı ile diz çökerek onlara selâm verir. Daha sonra çocuklar alınır ve beslenip büyütölmeleri için sütannelerine verilir. Her fırsatta onlara saygı gösterilip ve ikramlarda bulunulur. Çocuklar konuşmaya başlayınca anne ve babalarını sorarlar. Bunun üzerine halk, çocukları alıp ağaçların yanına gider ve çocuklar ağaçların karşısında diz çöküp yeri öper. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelir ve çocuklara şöyle seslenir: *“Güzel huy ve iyi özelliklerle bezenmiş çocuklar, böyle olurlar ve anne ile babalarına böyle saygı gösterirler, ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhratiniz de devamlı olsun.”* O bölgelerde yaşayan bütün kavimler, bu çocuklara hükümdar oğullarıymış gibi saygı göstermiştir. Çocuklar büyüyünce bu çocuklardan birinin hükümdar olarak seçilmesine karar verilir. Bu çocuklar arasından Bökü-Tegin'i kardeşlerine göre güzellik, boy pos, sabır, irade, ileri görüşlölük ve bütün milletlerin dillerini bilmesi bakımından daha üstün olması sebebiyle Han olarak seçilir. Bökü-Tegin memleketini adaletle yönetir ve bütün dünya Bögü-Tegin'e tâbi olur (Ögel, 2010: 74-75).

Uygurların ağaçtan türeyiş efsanesinin başka bir varyantı ise şöyledir: Uygurların bu eski yurtlarında, Kara-Korum adlı bir dağ vardır. Bu dağdan Selenge ve Tola adında iki nehir çıkar. Bir gece, bu iki nehir arasındaki bir ağaç üzerine kutsal bir ışık iner. Halk bu ışığı görünce hemen toplanır ve bu ağacın yakınında beklemeye başlarlar. Bu ışık indikten sonra ağaçta bir şişkinlik peyda olur ve ağacın gövdesi, tıpkı gebe bir kadının karnı gibi şişer. Gökten inen ışık her akşam devamlı olarak ağacın üzerine iner. Dokuz ay on gün geçtikten

sonra, ağaçtaki bu şişkinlik çatlar ve ağaçtan beş çocuk doğar. Bu çocuklardan en küçüğünün adı Böğü-Han'dır ve bu çocuk Uygurların kağanı olur (Ögel, 2010: 81-82).

Bu anlatıda kutsal ağacın tıpkı bir anne gibi dokuz ay boyunca çocukları içinde büyüttüğü ve bu çocukların bir ağaçtan doğdukları anlatılmaktadır. Bir ana rahmi görevi gören bu ağaç hayatı ve Tanrı'nın kutunu temsil etmektedir.

Oğuz Kağan destanında ağacın kutsallığına değinilerek Kıpçakların ağaçtan türedikleri anlatılmaktadır: Oğuz Kağan vaktiyle İt-Barak adlı bir kavimle savaşmış fakat mağlup olmuştur. Bunun üzerine Oğuz Kağan iki büyük ırmak arasında bulunan bir adaya gider ve bir süre bu adada kalır. İşte tam bu sırada, kocası savaşta ölen kadınlardan birinin doğumu yaklaştığı için doğum sancıları başlar. Etrafta sığınacak hiç bir yer olmadığı için kadın bir ağaç kovuğuna girer ve orada bebeğini doğurur. Bunu gören beyler, hemen gelir ve kadının durumunu Oğuz Han'a anlatırlar. Oğuz Han kadına acır ve şöyle der : -“Mademki bu kadının kocası şehit olmuştur ve bu çocuğun da benden başka bir kimsesi yoktur, şu halde bu doğan çocuk da benim oğlumdur”. Bundan sonra herkes, bu çocuğu Oğuz Han'ın bir oğlu olarak kabul eder. Daha sonra Oğuz Han bu çocuğa “Kıpçak” adını verir. Kıpçak sözü ise Türkçede, ‘içi çürümüş ve oyulmuş ağaç’ demektir, kabuk anlamına gelir. Kıpçakların hepsi Kıpçak adı verilen bu çocuğun soyundan gelmektedir (Ögel, 2010: 171).

Ağaçtan türeme inanişinin başka bir örneğine de Oğuz Kağan Destanında Oğuz'un yerin kızı ile evlenmesi bölümünde rastlarız:

*“Ava gitmişti bir gün, ormanda Oğuz Kağan,
Gölün ortasında bir, tek ağaç uzuyordu,
Ağacın kovuğunda, bir kız oturuyordu
Gözü gökten daha gök, bu bir Tanrı kızıydı,
Irmak dalgası gibi, saçları dalgalıydı.
Bir inci idi dişi, ağzında hep parlayan,
Kim olsa şöyle derdi, yeryüzünde yaşayan:
'Ah! Ah! Biz ölüyoruz! Eyvah! Biz ölüyoruz!'
Der, bağırır dururdu!
Tıpkı tatlı süt gibi, acı kımız olurdu!” (Ögel, 2010: 117).*

Uygurların ve Oğuz Kağan destanında ağaçtan türeme motifi neslin başlangıcını veya soyun devamını ilahi bir kaynağa dayandırmaktadır. Böylece Uygurların soyu ve Oğuz Kağan'ın neslinden gelenler kutsal bir nesil olarak kabul edilmiştir. Oğuz Kağan destanında ağaç kovuğunda doğan Kıpçak Beğ'in de kutsal ağaç içinde doğması onun kut sahibi bir kağan olduğunun göstergesidir. Altay Türklerine ait Yaratılış destanından başlayarak

Türklerin türeyişini anlatan efsanelerde görüldüğü üzere Tanrı kutu kaynağı olan kutsal ağacın zürriyetin devamını sağlamasında önemli bir yere sahip olduğu açıkça görülmektedir.

Tanrı katından kutsal ağaç vasıtasıyla yeryüzüne indirilen kağanlar Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Kutsal ağaç ile han bey arasında sıkı bir bağ vardır. Han'ın olmadığı yerde Tanrı kutunun kaynağı olan “gölgeli”, “kaba” ağaç da yoktur. Han'ın tuğu da doğrudan kendisinin Tanrı katından indirilmesine vasıta olan ve kutun kaynağını teşkil eden kutsal ağacı işaret etmektedir (Ergun, 2004: 339-340). Dolayısıyla Hayat Ağacı hükümdar timsalidir. Tanrı'nın evinin doğu yönüne bakan kapısının önünde bulunan “Hakan Ağacı”nı tezahürü, Türk hakanın çadırının doğuya bakan kapısında da vardır. Türk hakanı Tanrı'yla iletişimini Hayat Ağacını temsil eden bu kutsal ağaç vasıtasıyla kurmaktadır (Ergun, 2004: 157).

Ağaç, kökleri ile ataları, gövdesi ile hayattaki nesli, dallarıyla da gelecek nesilleri sembolize eder. Her ailenin, her boyun ve milletin bir soy ağacı vardır. Ağaç ile soyun devamı arasında sıkı bir bağ vardır. Ağacın canlılığı soyun devam ettiğinin bir kanıtıdır. Bu ağacın kuruması, devrilmesi soyun biteceğinin göstergesidir. Ağaç bir nevi insanın ikizi gibi kabul edilir. Bu yüzden Dede Korkut her boyun sonunda “Devletlü kaba ağacın kesilmesin” diye yöm verir. Çünkü ağacın başına bir şey gelmesi, kesilmesi devrilmesi veya kuruması han soyunun, hanın ailesinin üyelerinin ve onların himayesinde bulunan halkın yok olması demektir (Ergun, 2004: 244-245).

Yer ve gök yaratıldığı zaman yaratılan Hayat Ağacı, ebedi canlılığın sembolüdür. İlk insan onun üzerinde gökte yaratılmıştır. Devlet kuran Türk kağanların soyları yine onun vasıtasıyla yaratılmıştır. Bütün canlıların hayatı ona bağlıdır. Onun kuruması hayatın sona ermesi demektir. Vazifesini tamamlayan Türk hakanlarının Tanrı'ya geri dönüşünün de Hayat Ağacı vasıtasıyla gerçekleşeceğine inanılmaktadır. Eski Türk inancında Hayat Ağacın dalları yeryüzünde yaşayan insan sayısınca yaprak verdiğine bir insan öldüğünde de bu ağaçtan bir yaprak düştüğüne inanılmaktadır (Ergun, 2004: 161). Dolayısıyla Hayat Ağacı hem doğumu hem ölümü hem de yeniden dirilişi temsil etmektedir.

Türk inanç sisteminde kutsal kabul edilen ağaçlar, Gök Tanrı'yı sembolize etmektedir. Ancak tüm ağaçlar kutsal değildir. Kutsal olarak kabul edilen ağaçların belli özellikleri vardır. Pervin Ergun “Türk Kültüründe Ağaç Kültü” kitabında Hayat Ağacının vasıflarını Tanrı'nın vasıflarıyla birlikte yorumlayarak maddeler halinde açıklamıştır. Bu maddelerden hareketle bizde ağaçların kutsallığına işaret eden vasıflarını şöyle sıralayabiliriz (Ergun, 2004: 193-195):

1. Kutsal ağaç, tek ve yalnız bir ağaçtır. Türk düşüncesinde Tanrı tektir, eşi ve benzeri yoktur. Bundan dolayı Hayat Ağacını sembolize eden ve kutsal kabul edilen ağaçlarda Tanrı'nın tek ve bir oluşunu sembolize etmektedir.

2. Kutsal ağaç, yapraklarını yaz kış dökmeyen daima canlı, diri kalan bir ağaçtır. Türk inancında Tanrı'yı sembolize eden ve kutsal kabul edilen ağaçlar genellikle yapraklarını yaz kış dökmeyen daima diri kalan ağaçlardır.

3. Kutsal ağaç, canlıların hayat kaynağıdır. Kutsal kabul edilen ağaçlar öz suyu ile ölüleri diriltmesi, hastaları iyileştirmesi ve insanları beslemesiyle Tanrı'nın gücünü ve kudretini sembolize eden ağaçlardır.

4. Tanrı'yı temsil eden kutsal ağaçlar, bütün ağaçlardan büyük, heybetli, gösterişli ve daha uzundur. Anadolu'da ağacın ululuğu ve büyüklüğü "kaba" kelimesiyle ifade edilmektedir. Böylece kutsal ağaçlar Tanrı'nın yüce ve en üstün oluşunu sembolize etmektedir.

5. Hayat Ağacı meyvesizdir. Türk düşüncesinde Tanrı doğmazmış ve doğrulmamıştır. Bundan dolayı kutsal kabul edilen ağaçlar genelde meyvesizdir.

6. Tanrı'yı ve onu temsil eden kutsal ağaçlar bütün ağaçlardan daha yaşlıdır. Çünkü kutsal ağaç yaratılışın ilk merhalesinde yaratılmıştır.

7. Kutsal ağaçlar genellikle koyu gölgeli ve geniş ağaçlardır. Zorda kalan, başı sıkışan, yorulan ve ihtiyarlayan canlılar onun gölgesine sığınır. Bu yönüyle kutsal ağaçlar Tanrı gibi kendisine sığınılan kutsal bir varlıktır. Zorda kalan insanlar bu ağaçların altına sığınarak ağaç ile konuşur ve bu ağaç vasıtasıyla Tanrı'ya dua ederler.

8. Kutsal ağaçlar kökleri, gövdesi ve dalları ile üç âlemi birleştiren ve iletişimi sağlayan bir yoldur. Ruhlarında onun vasıtasıyla cennete veya cehenneme gönderildiğine inanılır.

9. Kutsal ağaçların yaratılış ile ilgili gizli sırları bildiğine, her şeyi görüp işittiğine ve insanlar ile konuştuğuna inanılmaktadır.

10. Tanrı'yı ve onu temsil eden kutsal ağaçlar herkes tarafında sevilip sayılan, korunan ve korkulan ağaçlardır.

Görüldüğü üzere Hayat Ağacı ve kutsal ağaçlar Tanrı'nın ebediliğini ve birçok sıfatını temsil eden tanrısal bir varlık olarak görülmektedir. Kutsal olarak kabul edilen ağaçların başında da kayın, çam, sedir, ardıç ve çınar ağacı gelmektedir. Tanrı'nın sıfatlarını sembolize

eden ve kutunu taşıyan bu ağaçlar bulundukları yeri ve çevresini kutsallaştırmaktadır. Bu tür ağaçların evlere yakın yerlere dikilmeleri hoş karşılanmamış ve ayak altında bulunmaları tabiatlarına aykırı görülmüştür. Bu ağaçlarından birinin evinin yakınına diken kişi ya da kişilerin mutlaka cezalandırılacaklarına inanılmaktadır. Evi ya da obayı temsil eden ağaçlar, çınar, söğüt, ıhlamur, ekşi nar, iğlek, dut ve turunçtur. Bu ağaçlarda bereketin sembolü ve mutluluğun teminatı olarak kabul edilmiştir. İğde ve dikenli ağaçlar ise kötü ruhlardan korunmak amacıyla evin önüne dikilen ağaçlardır (Ergun, 2004: 195-196). Ancak kayın, kavak ve çam ağacı gibi Hayat Ağacını temsil eden ağaçların evlerin önüne dikilmesi uygun bulunmamıştır.

Ağaç kültürü içerisinde değerlendirilen ve temsil ettiği özellikler neticesinde kutsal kabul edilen ağaç türleri aslında Hayat Ağacının belli özelliklerini temsil etmektedir. Örneğin, kutsal kabul edilen ağaçlardan biri olan kayın ağacına “Tanrı’nın ağacı” denilmektedir. Kayın ağacının yanında yapılan duaların Tanrı’ya ulaştığına ve kabul edildiğine inanılır. Aileye mutluluk, iyilik ve sevgi getireceğine inanıldığı için evlerin direkleri de kayın ağacından yapılmaktadır. Çünkü kayın ağacı Tanrı’nın kutlu ağacıdır. Gök Tanrı’ya yapılan törenlerde de kullanılan tabak tepsi, bardak vs. kayın ağacından yapılmaktadır. Hatta kayın ağacının kesildiği baltanın sapı bile kayın ağacından yapılır. Çünkü kutsala yaklaşmak ve kutsalla temas etmek özel uygulama gerektirir. Zira kayın ağacından yapılan her şeyin onun kutsallığını taşıdığına inanılır. Dede Korkut Kitabı’nda da kayın ağacı ok yapımında kullanılmaktadır. Kayın ağacından yapılan bu ok Tanrı kutunun, hükümdarlığın ve gücün sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır (Ergun, 2004: 200-206).

Türk kültüründe Hayat Ağacının genellikle kayın ağacı olduğu ifade edilir. Bu nedenle şamanlar ayin yaparken Hayat Ağacını temsilen bir kayın ağacının yanında ayinlerini yaparlar veya kayın ağacından bir parçayı mutlaka yanlarında bulundurlar (Öztekin, 2008: 62-63). Bununla birlikte şamanların ayin törenlerinde kayın ağacına kurbanların sundukları görülür. Bir şamanın bir ayin töreninde kayın ağacına hitap ederek kurbanını şu şekilde sunmaktadır:

*“Altın yapraklı mübarek kayın,
Sekiz gölgeli mukaddes kayın,
Dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın,
Ey mübarek kayın ağacı, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum.”* (İnan, 2020: 64).

Bununla birlikte genellikle kamların davullarında güneş, ay, yıldız ve şimşek resimlerinin yanında kayın ağacının resminin de bulunduğu görülür. Bir Sagay kamı, davulundaki iki kayın ağacı resmini şöyle izah eder: “Biz Ülgen atamızdan ilk türediğimiz

zaman Umay anamızla beraber bu iki kayın ağacı yere indi.” Bu ifadeden anlaşılacağı üzere, kayın ağacının, Umay Ana ile beraber Ülgen tarafından yeryüzüne indirildiğine inanılmaktadır (İnan, 2020: 64-65).

Yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünü olmak üzere üç âlemi birleştirdiğine inanılan kavak ağacı ise ölümün ve dirilmenin sembolüdür. Kutsal kavak ağacını kuruması, devrilmesi kutun gitmesini ve ölümü ifade ederken tekrar yeşermesi ise giden kutun geri gelmesini ve dirilmeyi sembolize etmektedir (Ergun, 2004: 217). Kavak ağacı ile ilgili en önemli motiflerden biri de Tanrı tarafından gönderilen kızların, kavak ağacı vasıtasıyla dünyaya gelmesidir. Altay destanlarından Ak Tayçı’nın evlendiği Altın Tana adlı kız kutsal kavak ağacından yeryüzüne indirilmiştir (Dilek, 2002: 128).

Anadolu’da yaygın olarak anlatılan “Ak Kavak Kızı” masalında da ağaçtan türeme inanişinin izlerine rastlarız. Bu masal Dede Korkut kitabındaki Bey Beyrek hikâyesinin Güneydoğu Anadolu örneğidir. Bey Beyrek adını duyduğu Ak Kavak Kızı’nı almaya gider. Bey Beyrek bu kız ile güreşir ve onu yener. Böylece kız Bey Beyrek’e teslim olur. Masalın başında bu kız kötü bir ruh, korkunç bir cadı gibi sunulsa da masalın sonunda iyi ve güzel bir sevgili haline dönüşür (Ögel, 2010: 476).

Türk destanlarında çam ağacı da önemli bir yere sahiptir. Çünkü çam yaygın olan bir ağaç türüdür. Altay destanlarında çam ağacı dünya ağacı ve dünya direği olarak karşımıza çıkar. Hâlbuki Türk Mitolojisinde dünya ağacı bazen kavak bazen de kayın ağacıdır. Ancak kuzeye doğru gidildikçe kayın ve kavak ağacının yerini çam ağacının aldığı görülür. Toroslarda kutsal kabul edilen çam ağacı “dağların müftüsü” olarak sembolleştirilmiştir (Ögel, 2010: 477). Anadolu’da ise çam ağacı “Evliya Şam (Çam)” diye adlandırılmıştır. Bu ağacın altında yağmur için dua edilir ve kurbanlar kesilir. Çam ağacının yanına adak için gelenler “Ey Topçam, sen yetiş” diyerek ondan yardım isterler. Dileklerinin gerçek olmasını isteyenler bu insanlar çam ağacının altına çıralık (mum parası) olarak bir miktar para da atarlar (Ergun, 2004: 207-210).

Çam ağacı, yaz kış yeşil kalması, dağların tepesinde tek başına olması, meyvesiz oluşu ve büyüklüğü ile Tanrı’nın sıfatlarını sembolize eder. Çam ağacının tıpkı Tanrı gibi kendisine sığınanları koruyup gözettiğine de inanılır (Ergun, 2004: 211).

Kutsal kabul edilen ağaçlardan biri de ardıç ağacıdır. Yaz kış yapraklarını dökmeyen, kozalaklı ve güzel kokulu ardıç ağacının karayemişleri ilaç olarak kullanılan bir ağaçtır. Türk kültüründe ardıç ağacı, ateş ile yapılan temizleme de ve kötü ruhların kovulmasında önemli

bir yere sahiptir. Yakutlular ardıc ağacının tanrısal ve sihirli bir gücünün olduğuna inanmaktadır. Ev, bahçe, ağıl gibi yerleri kötü ruhlardan korumak için ardıc tütüsü ile tütülediklerini ifade ederler. Yakutlar gibi Altay Türkleri de ardıc temizliğin ve kutsallığın bir sembolü olarak karşımıza çıkar. Şeytan ve her türlü kötü ruh için ardıc ağaçları kullanılır. Örneğin, Altaylılar dağ geçitlerinden geçerken kötü ruhları kovmak için ardıc ağacından bir dal yakarak bu geçidi tütülerler böylece rahatça yollarına devam ederler (Ergun, 2004: 223-227).

Kazaklar da alça (ardıc) ağacının kutsallığına inandıkların için bebeklerin beşiklerini ardıc ağacı ile tütüleyip küçük çocukların dişlerini de bu ağacın çubukları ile temizlerler. Bu geleneğin sebebi ardıc ağacına kurdun, şeytanın ve kötü ruhların gelmediğine inanılmasından kaynaklanmaktadır (Ergun, 2004: 227). Türk kültüründe ardıc ağacı da Allah'ın koruyup kollayan ve gözetken sıfatını temsil etmektedir.

Türk kültüründe çınar ağacı, devleti, hükümdarlığı ve gücü temsil ederken, selvi ağacı, ebedi hayatın, elma ağacı çocuk ve Tanrı kutunun, dut ağacı evin saadeti ve bereketinin sembolü olarak karşımıza çıkar. Ele aldığımız ağaç türlerinde de görüldüğü üzere yeryüzündeki ağaç türlerinin Tanrı'nın sıfatlarını ve Türk mitolojisinde önemli bir yere sahip olan Hayat Ağacının özelliklerini temsil ettikleri görülür.

Türk inanç ve düşünce sisteminde Tanrı'nın sıfatlarını temsil eden kutsal ağaçların vasıtasıyla tanrısından bir şey dileyen, başındaki bir hastalıktan, felaketten, beladan kurtulmak isteyen insanoğlu, Tanrı mekânına ulaştığına inandığı ağacı bir vasıta olarak kullanılır. Bu ağaç vasıtasıyla kullarının dertlerini, sıkıntılarını öğrenen Tanrı yine bu ağaç vasıtasıyla onlara yardım edeceğine inanılır (Ergun, 2004: 40).

Hayat Ağacı, geniş ve koyu gölgeli yani, “kölgelüçe kaba ağaç”tır. Zorda kalan, başı sıkışan, yorulan, ihtiyarlayan canlılar bu ağacın gölgesine sığınır. Bu ağaçtan sızan kutsal sıvı (su, süt vd.) içenler, zindelik, ölümsüzlük ve kut elde ederler. Hayat Ağacı bütün canlıların altına sığınabileceği, yardım isteyebileceği bir ağaçtır. Anadolu'da “talvar” adı verilen bu tür ağaçlar, altına sığınılan bütün sürüleri ve insanları tehlikelerden korumaktadır. Destan kahramanları da “Bayterek” ve “Bayağaç” adı verilen kutsal ağaçların altına sığınmaktadır. Bu ağacın gövdesinden sızan sıvıyı içenler dirilik ve ölümsüzlük bulur. Düşmanları tarafından öldürülen destan kahramanları, kutsal ağaçların altında bu kutsal sıvı vasıtasıyla yeniden hayata döndürülür (Ergun, 2004: 314).

Türk kültüründe kutsal kabul edilen ağaçların, evin ağacı olduğunda aile fertlerini, obanın ağacı olduğunda obada yaşayan insanları, devletli kaba ağaç olduğunda ise bütün milleti ve onun gelecek nesillerini koruduğuna inanılır (Ergun, 2004: 245). Bu nedenle insanlar hastalıklardan, belalardan kurtulmak, şükran duygularını ifade etmek ve Tanrı'dan istekte bulunmak için kutsal kabul ettikleri ağaçların altında Tanrı'ya kanlı ve kansız kurbanlar sunarak dua etmişlerdir. Çünkü kutsal ağaçların, duada bulunan kişilerin dualarını Tanrı'ya ulaştırdığına inanılmaktadır. Tanrı ile insan arasındaki irtibatı sağlayan kutsal ağaçların altında sunulan kanlı kurbanlar, “at”, “koyun”, “koç” ve “geyik” vb. hayvanlar iken kansız kurbanlar, “saçı”, “yalma” (ağaçlara ve şaman davullarına bağlanan bez) ve “tösleri, ongonları doyurma veya ağızlarını yağlama” vb. uygulamalardır. Kansız kurbanlardan en önemlilerinden biri de bir hayvanı Tanrı'ya bağışlayarak başıboş salıverilmesidir (Ergun, 2004: 372-375).

Kutsal ağaçlar, hem Tanrı'yı hem de Tanrı kutunu temsil etmektedir. Kuraklık felaketler, hastalıklar vs. hep Tanrı kutunun o yerden gitmesi olarak algılanır. Bu durumlar da Tanrı'yı temsil eden ağaçların altında toplanılarak Tanrı'ya adaklar adanır, kurbanlar sunulup dualar edilir. Kutsal ağaçların altında sadece bu nedenlerden toplanılmaz yılın belli dönemlerinde Tanrı'ya şükranlarını sunmak ve bereketi artırmak amacıyla kutsal ağaçlar altında bir araya gelinir. Törenler eşliğinde Tanrı'ya kanlı veya kansız kurbanlar adanır ve Tanrı'dan esenlik, bereket dlenir.

Altaylarda bu ibadete “algıs” bilen ve “algısçan kızı” diye adlandırılan, halk arasından seçilen bir ihtiyar öncülük eder. Törende adak için pişiren hayvanın eti ve şarap, peynir ve kırmızı kayının tepesine serpilir. Algısçan kızı bunları yaparken diğerleri de ellerini göğse doğru kaldırarak “Ter, Ter!” yani “Tanrı, Tanrı! ya da “Gök, Gök!” diye seslenirler (Ergun, 2004: 378). Kutsal ağaçların altında Tanrı'ya ya da göğse yapılan dualardan biri şöyledir:

*“Dokuz dallı kutsal Akağaç, Gök!
Biz dokuz kuzu kestik, Gök!
Yağmur istiyoruz, Gök!
Ürünün bol olmasını diliyoruz, Gök!
Hayat selametli olsun, Gök!”* (Ergun, 2004: 379).

Potapov tarafından aktarılan bu törende, insanların kutsal ağaç vasıtasıyla Tanrı'ya dileklerini ilettikleri, isteklerini kutsal ağaçtan değil de doğrudan Tanrı'dan istediklerini görülmektedir (Ergun, 2004: 379).

Türk kültüründe kutsal ağaçların altında dilek dileme ve bez bağlama oldukça yaygın uygulamalardır. Kutsal ağaçlara bez (çaput) bağlama işlemi sırasında çocuksuzlar çocuk,

kismetsizler kismet, hastalar şifa diler. Çocuksuzluk Tanrı kargışı veya kutsuzluk olarak nitelendirilmiş ve bu kargış ve kutsuzluk kutsal ağaçlar vasıtasıyla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Ağaçların her bahar yeniden yeşermesi ile insanoğlunun doğurganlığı arasında sıkı bir bağ kurulmuştur. Bu nedenle çocuk sahibi olmak isteyen insanlar genellikle su kenarlarında ya da yatırların başlarında bulunan ağaçlar vasıtasıyla Tanrı'dan çocuk dilemişlerdir. Kısırlığı kutsal ağaçlar vasıtasıyla ortadan kaldırmaya çalışan Türkler, diğer yanda da kutsal ağaçlara zarar verildikleri takdirde kısırlık ile cezalandırılacaklarına inanmışlardır. Kutsal ağaç vasıtasıyla Tanrı kutunu elde etme düşüncesinin ve kağan ya da beylerin kutsal ağaçların vasıtasıyla Tanrı katından yeryüzüne indirildiklerine dair inancın, Türklerin kısırlığı ortadan kaldırmaya dair inanç ve uygulamalarda varlığını sürdürdüğünü söyleyebiliriz (Ergun, 2004: 273, 384). Kutsal ağacın altında yapılan törenler, sunulan kanlı-kansız kurbanlar ve dallarına bağlanan çaputlar doğrudan Tanrı'yı muhatap alınarak yapılır. Yapılan duaların, adanan adakların ve sunulan kurbanların kutsal ağaç vasıtasıyla da Tanrı'ya ulaştığına inanılır.

Sonuç olarak ağaç kültü, çeşitli ağaç türleri ile ilgili inanışların kütleleşmesi ve bu inanışların bir sistem oluşturmasıyla bu sisteme bağlı olarak gelişen çeşitli ritüel ve uygulamaları ifade etmektedir. Türk kültüründe ve inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan ağaç; yaratılışın, doğumun, gençliğin, ölümsüzlüğün, gücün, iktidarın, üç kozmik âlem arasındaki bağın en önemlisi de Tanrı'nın sembolüdür. Çeşitli özellikleriyle Tanrı'yı sembolize eden Hayat Ağacı ve kutsal ağaçlar Tanrı kutunun kaynağı olmuştur. Aynı zamanda Türk düşüncesinde mitolojik dönemden günümüze kadar kutsal kabul edilen ağaçlar, Tanrı'ya ulaşmada Tanrı ile insan arasında bir vasıta olmuştur.

3.4.3. Toprak Kültü

Dünya mitolojilerinin merkezi ve ortak simgelerinden biri olan toprak evrenin, insanoğlunun ve tüm canlı türlerinin yaratılışındaki ve çeşitlenmesindeki belirleyici gücüyle merkezi bir sembol olarak (Aça, 2018: 25) yaşamın kaynağını oluşturan temel unsurlardan biridir. Dünya mitolojilerinde evrenin ve insanın yaratılışını konu edildiği kozmogoni ve etiyojoloji mitlerinin hemen hepsinde kaostan ortaya çıkan ilk unsur toprak olmuştur. Bu yönüyle toprak, kaostan kozmosa geçişin tanrısal simgesi olarak karşımıza çıkar (Taş, 2002: 13)

Radloff tarafından derlenen Altay Yaratılış destanında başlangıçta ne gök ne ay güneş ne yer vardır. Tüm evrenin sularla kaplıdır. Tanrı ve Kişi sonsuz suyun üzerinde kara kaz şeklinde uçarken Kişi, Tanrı ile rekabet etmeye çalışır ve böylece yaratılışının ilk emareleri

görülmeye başlanır. Tanrı'nın buyruğu ile sonsuz suyun dibinden ilk olarak bir taş suyun yüzeyine çıkar. Sonrasında Tanrı'nın buyruğu üzerine Kişi suya dalar ve dipten bir parça toprak çıkartarak Tanrı'ya verir. Tanrı bu toprağı suyun üzerine atarak: “Yer olsun” der. Böylece yeryüzü yaratılmış olur (Seyidoğlu, 2017: 39).

Seroşevskiy'in derlediğı Yakutlara ait yaratılış mitinde ise yeryüzü şeytanın denizin içinden çıkardığı bir toprak parçasından meydana gelir: “Büyük Ak yaratıcı Ürüng-ayığ-toyon, başlangıçta büyük bir denizin üzerinde dururken su üstünde yüzen bir köpük görür ve köpüğe kim olduğunu sorar. Köpük, Tanrı'ya bakıp “Ben bir Şeytanım. Ta su dibinde yerde yaşarım” der. Tanrı Şeytan'a su altındaki yerden bir parça toprak getirmesini söyler. Bunun üzerine Şeytan, denizin altına dalar ve bir süre sonra elindeki az bir toprak parçasıyla görünür. Elindeki toprağı Tanrı'ya verir. Tanrı takdis etti bu toprağı suya atar. Toprak birden büyümeye başlar, etrafa yayılır ve sertleşerek katılaşıır (Ögel, 2010: 448). Böylece yeryüzü meydana gelir.

Toprağın yeryüzünün yaratılışının olduğu gibi insanoğlunun yaratılışında önemli bir unsurdur. Verbitskiy'in derlediğı Altay Yaratılış destanında ilk insan, denizin üzerindeki bir toprak parçasının şekillenmesiyle meydana gelmiştir. Bu topraktan meydana gelen ilk insan (Erlik), Tanrı'yı kıskanır ve Tanrı'ya düşman olur. Bunu gören Tanrı, Erlik'i beğenmez ve kemikleri kamıştan, etleri ise topraktan olan yedi insan yaratır. Tanrı bu yedi insanın kulaklarına üfleyerek can ve burnuna üfleyerek de akıl verir (Ögel, 2010: 435-436). Potani'nin derlediğı Altay Yaratılış destanında ise insanın eti topraktan kemikleri ise taştan yaratılmıştır. Tanrı, insanların boynuna kamıştan bir düdükle üfleyerek onlara can ve ruh vermiştir (Ögel, 2010: 446).

Ebu-bekir b. Abdullah b. Ay-Berk Devadari'nin anlattığı efsaneye göre ilk insan rüzgârın mağaraya doldurduğu topraktan meydana gelmiştir: Başlangıca ait bir zamanda yağmurla sürüklenen topraklar (çamurlar) Kara-Dağcı dağında bir mağaraya dolar. Bu mağaranın içinde insanı andıran kayalar vardır. Bu kayaların bazıları yarılmıştır ve bu yarıkların içine kil ile toprak dolar. Yarıklardaki bu toprak su ile hallolur. Güneşin ateşle de insan kalıbındaki kayaların içindeki toprak pişer. Dokuz ay süreyle bir rüzgâr esmeye başlar ve dokuz ay sonra Ay-Atam adında bir insan çıkıverir. Daha sonra aynı şekilde Ay-Va adında ay yüzlü bir kadın yaratılır. Ay-Ata ve Ay-Va evlenir. Yarısı kız yarısı erkek olmak üzere kırk çocukları olur. Bu çocuklar birbirleriyle evlenirler. Böylece soylar ve uluslar meydana gelir (Ögel, 2010: 483-484). Bu efsaneye göre ilk insanı, bir mağarada tabiatın dört unsuru olan

güneş (sıcaklık), toprak (balcık), su (sel) ve rüzgâr kendi kendine bir araya gelerek meydana getirmiş gibi anlatılır.

Ele aldığımız anlatılarda görüldüğü üzere yeryüzünün ve insanın yaratılışında ilk ve ana unsur topraktır. Böylece toprak yeryüzünün ve insanın yaratılışında önemli bir yere sahiptir. Ancak yeryüzünün ve insanoğlunun yaratılışının toprakla ilişkilendirilmesi kadar toprağın yaratılışı ile ilgili anlatılarda önemli bir yere sahiptir. Zira toprağın yaratılışı, yeryüzünün ve insanın yaratılışından önce olmalıdır. Ancak toprak, anlatılarda genellikle sudan çıkan veya kaostan meydana gelen bir tabiat unsuru olarak anlatılmaktadır.

Mitolojide toprak yaygın bir şekilde yaratılışın kaynağı, doğurganlığın, iyiliğin ve cömertliğin simgesi olarak kabul görmüştür. Bu kabulde şüphesiz, toprağın yaratılışın merkezindeki temel bir unsur olması etkili olmuştur. Toprak yaratılmamış olsaydı yaşam ve onu destekleyen unsurlar da olmayacaktı. İlk insanın topraktan yaratılışını ele alan anlatılarda da aynı düşünce söz konusudur. Toprak tüm canlıların kaynağıdır. Bu sebeple ona hürmet edilmiştir. Çünkü her şey topraktan yaratılmıştır ve toprağa dönecektir. Bu kabul çerçevesinde toprak hemen hemen bütün mitolojilerde dışıl bir unsur olarak görülmüş, müşfik bir anne olarak tahayyül edilmiştir (Aça, 2018: 28). Pek çok mitolojide gök Yüce Tanrı, yer de onun eşi olarak tasvir edilir (Eliade, 2009: 244). Türk halklarının geleneksel dünya görüşlerinde de gök ata, toprak ise ana olarak kabul edilmiştir (Aça, 2018: 28). Bu nedenle kadın mistik olarak toprakla iç içe geçmiş bir haldedir ve çocuk doğurma da insani ölçekte toprağın verimliliğinin bir çeşidi olarak görülmüştür. Dolayısıyla toprak, üretkenlik ve doğum ile ilişkin tüm dinsel deneylerde kozmik bir yapıya sahip olmuştur (Eliade, 1991: 122). Anne üretken bir varlıktır, toprak da verimliliği, üretkenliği ve bereketi sembolize etmektedir (Olgunsoy, 2007: 72). Bu bağlamda annelik ile olan bu ilişkisinden dolayı toprağa ana denilmiştir.

Dünyanın birçok yerinde yeni doğan bebeklerin yıkanıp kundaklanmasının hemen ardından yere yatırılması şeklinde benzer uygulamalar vardır. Bu uygulama çocuğun gerçek annesi olan yere yani “Toprak Ana”ya adanması şeklinde yorumlanır. Goldman, bir bebeğin, hasta birinin veya ölmekte olan bir kimsenin toprağa yatırılmasını, onun topraktan geldiğine ve Toprak Ana’ya adandığını işaret etmediğini, bu rit ve ritüellerin topraktaki büyüsel güçlerle temasa geçmek niyetiyle yapıldığını ileri sürer. Diğer düşünürler ise bu ritin “Toprak Ana’dan gelen bir ruh sağaltma yöntemi olduğu görüşündedir (Eliade, 2005: 293-294).

Bu yorumlardan yola çıkarak bu uygulamanın toprağın, ilk gücün “ruhların” kaynağı olarak görülmesinden ve verimlilik (Yer Ana’nın verimliliği) anlayışından kaynaklandığını

söyleyebiliriz. Toprağa yatmak ve yatırılmak birçok halk arasında sıkça görülen bir adettir. Bazı yörelerde hamile kadınların çocukları doğduğu zaman yerde olması için yere uzanarak veya yere oturarak doğum yaptığı görülür. Dünyanın birçok yerinde oldukça yaygın olarak görülen bu ritin esas anlamı, şüphesiz yerin (toprağın) analıdır (Eliade, 2005: 294-295). Dolayısıyla toprak ile yapılan bu uygulamaların temelinde çocukların yerden geldiği ve insanoğlunun topraktan yaratıldığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Yer (toprak), çocukların koruyucusu (ana) ve bütün güçlerin kaynağı olarak görülmüş bu nedenle yeni doğan bebeklerin kutsanması ve korunması için toprak “beşik” olarak kullanılmıştır. Bebekler uyumaları veya dinlenmeleri için hendeğe yatırılmıştır. Toprak beşik anlayışı hem geleneksel (Avustralyalılar ve birçok Türk-Altay halkları arasında) hem de gelişmiş ileri topluluklarda (örneğin İnka imparatorluğunda) oldukça yaygın bir biçimde görülmektedir (Eliade, 2005: 295). Anadolu’da da eskiden bebekler kil ağırlıklı emici bir özelliğe sahip bir toprağa kundaklanmış. Höllük adı verilen bu toprak yerin bir iki metre altından çıkarılarak elenir, güneşte kurutulup kullanılacağı zaman ateşte kavrularak ısıtılır. Daha sonra üç parçadan oluşan Höllük bezine serilerek bebek kundaklanır. Bu uygulama bebeklerin hem gaz sancısı hem de pişik olmaması için yapılan bir uygulamadır. Bu uygulamanın mitolojik olarak arka planında ise toprağın büyüsel gücünden faydalanarak bebeklerin korunması için bir nevi Toprak Ana’ya emanet edildiğini söyleyebiliriz.

Kısaca yaratılış mitlerinde de görüldüğü üzere topraktan türeyen insan soyu inancının yerini, daha geniş anlamli bir inancı, yerin çocukları koruduğu, her gücün kaynağı olduğu ve yeni doğanların yere daha doğrusu orada bulunan anne ruhuna yani Toprak Ana’ya adanması gerektiği inancına bıraktığını söyleyebiliriz. Yeryüzü beşiği temasının bu kadar yaygın olmasının nedeni de budur (Eliade, 2003: 251).

Toprak kültü ile ilişkili olarak, Yer-su ve tabiat kültü içerisinde şekillenmesi ve zamanla bağımsız bir iye hâline gelmesi sonucunda meydana gelen Mitolojik Ana tasavvuru karşımıza “Toprak Ana” veya “Yer Ana” şeklinde çıkmaktadır. Bütün canlı varlıkların anası olan Yer Ana; “yaratıcılığı, bereketi, cinselliği, doğumu, çocuk büyütmeyi ve gelişme döngüsünü” temsil etmektedir (Güleç, 2017: 109). En önemli ise doğumu, hayatı ve ölümü simgelemesidir. Dolayısıyla hayatın simgesi olan Umay’ı ve ölümün simgesi olan Erlik’i ortaya çıkaran Yer Ana’dır (Bayat, 2021: 12). Mitolojik Ana varlığının Yer Ana, Yer-Sub, Ötüken ve Umay kültü şeklinde ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Cengiz Han’ın, Ötüken için “Ötügen anamız” demesi de bunun bir göstergesidir. Ötüken Türklerin yeryüzünde ilk var olduğu ve oradan dünyaya dağıldığı yerin adı olarak da bilinmektedir. Aynı zamanda Ötüken

eski Türklerin Toprak Ana'ya verdiği isimlerden biri olarak devleti, hayvanları ve toprak ile ilgili tüm ürünleri koruyan dişi ruhun adıdır (Küçük, 2013: 120).

Besleyici, barındırıcı ve hayat verici olan Toprak Ana, göğün üçüncü katında oturmaktadır. Kutlu ve güçlü bir kadın olan Toprak Ana aynı zamanda evrenin de ruhudur. Bitmez tükenmez bir hayat gücüne sahip olan Toprak Ana'nın sağ göğsünden iki sol göğsünden bir kez emzirerek yiğitleri üstün bir güce kavuşturduğuna inanılır. Bazen de bu yiğitlerin karşısına çıkan Yer/Toprak Ana onlara çeşitli öğütler ile gelecekte haberler vermektedir. Bu bağlamda zayıf ve çelimsiz çocuklar, anne babaları tarafından toprağa gömülerek çocuğun orada güçleneceğine ve üç gün sonra bir yiğit olarak çıkacağına inanmaktadır (Küçük, 2013: 120).

Yer Ana'nın birçok işlevi vardır. İlk olarak yaratma fonksiyonu ile karşımıza çıkmaktadır. Ülgen'e ve Kayrahan'a yaratma emrini veren Yer Ana'dır. Doğayı koruma, doğada bulunan olaylara müdahale etme, doğurganlık, üretme ve artımı sağlamak da Yer Ana'nın görevleri arasındadır. Yer Ana, bütün hayvanların, kuşların ve bahadırların anası ve koruyucusudur ancak çeşitlenme neticesinde birçok koruyucu ruh ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları da iye kategorisine girmektedir. O halde dağ, nehir, orman vb. iyeleri Mitolojik Ana'nın somutlaşmış ve çeşitlenmiş varyantlarıdır denilebilir (Bayat, 2021: 13, 20, 25, 31).

Toprağın simgesel olarak çeşitli anlam ve işlevleri doğum, yeniden doğma/canlanma ve erginlenme ritüellerinde de karşımıza çıkar. Doğum esnasında doğumun sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi ve doğumun kolay olması için toprak ısıtılarak yere ya da yatağa serilir. Üzerine bir örtü örtülerek hamile kadın bu ısıtılmış toprak üzerine yatırılır (Kumartaşlıoğlu 2012: 332). Doğum sonrası ise loğusa kadının sancılarını dindirmek, çabuk iyileşmesini sağlamak ve kötü ruhlardan korunmak amacıyla toprak yine ısıtılarak loğusa kadının yatağına serilir (Kurum 2008: 55). Bazı yörelerde bu höllük adı verilen bu toprak hem annenin yatağının altına hem de bebeğin kundağının altına serilir. Böyle hem anne hem de çocuk Toprak Ana'nın korumasına bırakılır. Yeniden doğma ritüellerinde de genelde hasta olan çocuklar ve yetişkin insanlar toprağa yatırılır veya gömülür. Bu sadece toprağın gücünü kazanma anlamına gelmez. Aynı zamanda simgesel olarak yapılan bir defin töreni ve yeniden doğum anlamına da gelmektedir. Bu uygulama, ciddi bir günahın arınma veya akıl hastalığı tedavisini sağlamada da kullanılmaktadır (Eliade, 2005: 297-298). Erginlenme ritüellerinde de adayın toprağa gömülmesi, onun simgesel olarak öldürülmesi ve topraktan kalktıktan sonra yeni bir insan olarak doğması anlamına gelir. Erginlenme ritüelinin merkezindeki bu aday Toprak Ana tarafından adeta yeniden doğurularak, geçmişe dair her şeyi unutacak ve yeni

kimliğiyle tamamen farklı bir birey olarak yaşam yolculuğuna devam edecektir (Eliade, 1991: 122).

Ölüm ve definle ilgili uygulamalarda da toprak, mitolojik sistemlerdeki koruyucu ve destekleyici rolüyle karşımıza çıkar. İnanışlardaki defin biçimleri içinde görülen en yaygın uygulama toprağa gömme usulüdür. Böylece topraktan gelen yaşam yine toprağa dönecektir (Aça, 2018: 31). Ölülerini yakan toplumlarda da insanlar ölen çocuklarını toprağa gömdüğü görülür. Bu uygulamanın sebebi yerin rahminin onlara yeni bir hayat vereceğine dair duydukları inançtır (Eliade, 2005: 299).

Sonuç olarak toprak, yeryüzünün ve insanoğlunun yaratılışında önemli bir yere sahip olmakla birlikte başlangıcı, doğurganlığı, yeniden doğumu, temizliği ve arınmayı sembolize etmektedir. İnsanoğlunun topraktan yaratılması ile kadın ve toprak arasındaki analogik ilişki toprağın yeniden doğuş simgeciliği içindeki yerini ve işlevini açıklamaktadır. Bu nedenle sağaltma, arınma ve erginlenme ritüellerinde toprak ilahi bir kaynak olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla toprak kültü, genel olarak toprak ile ilgili inanışların kültleşmesi ve bu inanışların bir sistem oluşturmasıyla bu sisteme bağlı olarak gelişen çeşitli ritüel ve uygulamaları ifade etmektedir.

3.4.4. Dağ Kültü

Eski Türk inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan dağlar; yüksek, dumanlı, gizemli ve ulaşılması zor olması bakımından Tanrı mekânı ve Tanrı'ya ulaşma yolu olarak görülmüştür. Dünya kültürlerinde merkez simgeciliği açısından oldukça zengin inanç ve ritüel yeri olarak kabul edilen kutsal dağlar, inanışa göre dünyanın merkezinde yer almaktadır (Ergun, 2019: 99). Eliade'nin de ifade ettiği üzere merkezin simgesi olan ve üç âlemi birleştiren kozmik dağın zirvesi “*yalnızca dünyanın en yüksek noktası olmakla kalmaz; aynı zamanda dünyanın göbeği ve yaratılışın başladığı yerdir.*” (Eliade, 1994: 29). Dünyanın merkezi, Orta Asya halklarının tasavvurlarında “dünyanın göbek deliğinden yukarıya yükselen heybetli bir dağ”dır. Abakan Tatarları bu dağa “Demir Dağ” adını vermişlerdir (Harva, 2014: 44).

Potain'in derlemiş olduğu yaratılış efsanesinde dağın ve yeryüzünün yaratılışı şu şekildedir:

“Dünya yaratılmadan önce küçük bir tepe varmış. Bu tepe büyüyerek, yerle göğü birleştiren bir dağ olmuş. Etekleri de, yeryüzü olmuş. Bu dağa Temir-Kazık derlermiş.” (Ögel, 1995: 462).

Altaylılara göre dağların ideal prototipleri göklerde (Eliade, 1994: 21). Bu yüzden Altay Türkleri, Ülgen'in göğün ortasında yükselen altından bir dağın üzerinde oturduğunu düşünmüşlerdir (Ergun, 2019: 99). Verbitskiy'in derlediği Altay Yaratılış destanında Ülgen'in dünyayı yaratırken aya ve güneşe değen altından bir dağın üzerinde oturduğu anlatılmaktadır:

*“Dünya yaratılınca, Tanrı rahatı seçti,
Oturmak için yine, Altın-Dağ'ına geçti.
Çok büyük bir dağ idi, Altın-Dağ dedikleri,
Ayla Güneşe değer, gökteydi delikleri.
Bulunurdu Altın-Dağ, gökle yer arasında,
Ülgen de otururdu, bu dağın ta başında!
Dağın etekleriyse, dünyaya değmez idi,
Bir adam boyu kadar, durur da düşmez idi.”* (Ögel, 2010: 434).

Altaylılarda, Ülgen'in gökte altından bir dağda oturduğuna inanılırken benzer bir şekilde Yakut efsanelerinde Tanrı'nın gökte süt beyazı kayalık bir dağda yaşadığı anlatılır (Harva, 2014: 44). Altay destanlarında ise Ulu Tanrı Bay Ülgen'in yeryüzünü yarattıktan sonra göklerde kızıl bir dağda yaşamaya karar verdiği anlatılmaktadır (Beydili, 2005: 146-147). Bu inanış, geleneksel dünya görüşünde kutsal kabul edilen dağların Tanrı makamı olarak algılanmasını, Tanrı'ya yapılan ibadetlerin ve sunulan kurbanların yine bu dağlarda yapılmasını açıklamaktadır (Ergun, 2019: 100).

Çin kaynaklarına göre Hunların eski vatani olan Yeni-si-şan yahut Şan-din-şan sıra dağlarındaki Han-yoan dağı Hunların her yıl Gök Tanrı'ya kurban kestikleri bir dağdır. Bundan başka Gan-tsoan-ışan dağ da Hunların mukaddes dağlarından biridir. Hun hakanları Çin ile yaptıkları sözleşmeleri, Hundağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek içtikleri antla teyit ederlerdi. Çin kaynakları Orta Asya'nın başka kavimlerinde de Gök Tanrı'ya sunulan kurbanların yüksek dağ tepelerinde sunulduğunu haber vermektedir (İnan, 2020: 49-50).

Mübarek ve kutsal kabul edilen dağlar, Gök Tanrı ile ilişkili olarak “Tanrı makamı” olarak görülmüştür. Bunun yaratılış mitlerinde görüldüğü üzere Tanrı'nın altından bir dağda yahut ak bir dağda oturduğu inanışı da etkili olmuştur. Aynı zamanda gökyüzü varlığıyla aşkınlığı, gücü ve değişmezliği simgelemektedir. Gök yücedir, sonsuzdur, dokunulmazdır ve güçlüdür. Çünkü sadece yüce olmak, yükseklerde bulunmak (dinsel anlamda) kudretli ve kutsal olmakla eşdeğerdir (Eliade, 2003: 62). Dağlar da göğe yakın olması nedeniyle çift yönlü bir kutsallığa sahiptir. Bu bir yandan aşkın olan mekânın yani yüksek ve yüce olan mekânın simgesi iken öte yandan kutsalın ortaya çıktığı yer olarak tanrıların evidir. Bu yönden dağların taşıdığı dinsel ve simgesel değerler çok fazladır. Kutsal dağ, genelde gökle

yerin birleştığı yer olarak kabul edilir, böylece bir “merkeze” dönüşür; dünyanın ekseninin geçtiği bölgedir yani kutsal bölgedir. Aynı zamanda farklı kozmik alanlar arasında yolculuk yapılabilecek bir yerdir (Eliade, 2003: 114).

Bu bağlamda “yüksek” olma erdemi yüksek bölgeleri kutsal kılmıştır. Göğe yakın olan her şey aşkın olana farklı yoğunluklarla bulaşır. Çünkü “yükseklik”, “üstünlük” yani “aşkınlık” insanüstü olanın özellikleridir. Her “yükselme” belli bir seviyeden kopuştur, öteki dünyaya geçirir; dindışı mekân ve insanlık durumunun aşılması anlamındadır. Yüksekliğin kutsal olmasının kaynağının, göğün üst katmanlarının kutsal sayılmasıdır. Yani dağ, “merkez” olma ayrıcalığını paylaşır; temelde evrenin en yüksek zirvesiyle, gökle yerin birleştığı yerle özdeşleştirilir. Yüce ve yüksek dağlarda yapılan ayinler de dağların yüksekliğiyle, göğe yakınlığıyla ve kutsal kabul edilmesiyle yani göğün kutsallığıyla ilişkilidir (Eliade, 2003: 115).

Arne Naess, bir dağın sembolik değerlerini yedi başlıkta sınıflandırır: “1. Yukarı hareket, 2. Göğe Yükselme, 3. Yükseklik, 4. Üstünlük, 5. Cennete yakınlık, 6. Mücadele, 7. Ulaşılamazlık (Polat, 2020: 156). Böylece yüce, yüksek ve ulaşılması zor olan dağların göğe yakın olması, mitolojik olarak da Tanrı mekânı ve merkez kabul edilmesi sebebiyle kutsal kabul edildiğini söyleyebiliriz.

Bir dünya modeli olarak kabul edilen komik dağın, Hayat Ağacında olduğu gibi hayatın kaynağı olduğuna, hayatı ve hayat enerjisini bünyesinde barındırdığına inanılmaktadır (Taş, 2017: 129). Bazı anlatılarda dağ, karşımıza ilk insanın yaratıldığı yer olarak bazı anlatılarda ise çeşitli nedenlerle tükenen soyların yeniden türediği kutsal bir mekân olarak çıkar. Bu nedenle dağların ecdat kabul edildiği ve dağlara ata, ana, hakan gibi sıfatların verildiğini görülmektedir.

Bu bağlamda dağ kültü Türklerin kökeni ile ilişkilendirilmiştir. Radloff’un tespitlerine göre Altay sözcüğü, kelime anlamı itibarıyla “yüksek taşlı dağ” demektir ve birçok efsanelerde de görüldüğü üzere Al-Tayga’dan türemiştir. Altay sözü, mânası üzerinde çok konuşulmuş, çok yazılmıştır ve Ala-Tau (Ala dağ) veya Altın-Tayu (Altın dağ-Kin-şan) şeklinde açıklanmaktadır. Tercüme edildiğinde Al-Tayga kelimesi de Altay sözcüğü gibi “yüksek taşlı dağ” anlamına gelmektedir (Radloff, 1954: 71). Benzer bir biçimde Hakaslar da Hızıl-Haya boyunun kökeninin aynı adı taşıyan dağdaki bir mağarada büyüyen çocuktan geldiğine inanırlar (Lvova vd, 2013b: 44). Bu bağlamda mağaraların dağlarda bulunması, kutsal bir merkez olan dağın kutsal bir türeyiş mekânı olan mağarayla birleşmesiyle mağara-dağ ilişkisinin kozmik düzenin oluşmasında önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir (Bayat,

2021: 35). Mağaraların dağlarda yani merkezde bulunmasıyla dağdan türeme algılayışı atalar kültü ile ilişkilendirilmiştir.

Soy sosyolojisi bağlamında bakıldığında dağ, ata veya büyük akraba olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kocasının evine gelen kadın da soy dağına kayınbabası olarak bakmış ve ondan yüzünü gizlemiştir. Bu durum dağın canlı bir varlık olarak tasarlandığını ve zamanla somutlaşarak gelin için kayınbaba olacak kadar antropomorflaştığını gösterir. Ayrıca bazı Türk halkları dağı “Ada-Kağan”, “Ök-dağ-ana” olarak adlandırırken bazıları ata, ana, ulu ata veya ulu ana olarak nitelendirmektedir (Bayat, 2021: 225).

Eski Çin kaynakları, Altay Türklerinin Bodin İnli adlı kutsal dağlarından söz edilmektedir. Yurdun koruyucusu olan Bodin İnli ve Ötüken gibi dağlar tüm boyların ortak kutlu dağı sayılırken her soyun ve boyun kutsal kabul ettikleri ayrı dağları vardır. Bu soy dağları aynı zamanda hamisi oldukları soyların ve boyların koruyucu ruhlarıdır (Ergun, 2019: 101). Dağın ve dağ ruhlarının en önemli fonksiyonu vatanı korumaktır. İnan’ın da belirttiği üzere ıduk yer-su inancı zamanla vatan kültü derecesine yükselmiştir. Gök Türklerin ıduk yer-sub ile ifade ettikleri hem koruyucu ruhlar hem de vatandır. Kitabelerde de geçtiği üzere “Eçümüz apamız tutmuş yer-sub” ifadesi vatan kültü olarak algılanmıştır. Bununla kastedilen de Ötüken ve Budun İnli Dağı’dır (Ergun, 2019: 100). Ötüken’in batısında bulunan Budin İnli Dağı’nın anlamı da “ülkenin koruyucusu olan ruh” demektir. Adını vatanı koruma fonksiyonundan alan bu dağ, aynı zamanda Tanrı’nın makamıdır (İnan, 2020: 4-5).

İnsanların zor zamanlarında dağa sığınmaları kutsal dağların koruyuculuk, atalık ve iyelik fonksiyonuyla ilgidir. Tarihi ve yarı efsanevi belgelerde Türklerin düşmanlardan kaçarak dağlara ve dağ geçitlerine sığınması dağın atalık ve iyelik fonksiyonunun somutlaştırılmasıdır. Ergenekon Destanında, Türklerin sığındığı dağ soyun korucusu olan demir dağ olarak tasavvur edilir. Türkler dağın koruyuculuğu ile tehlikenin ortadan kalkmasıyla dağdan dışarı çıkarlar (Bayat, 2021: 230-231). Sadece Ergenekon Destanında değil Köroğlu Destanının birçok varyantında kahramanın dağa sığındığı görülür. Köroğlu için varyantlarda Çenlibel, Çamlıbel, Çambıl olarak geçen bu dağ (Bayat, 2021: 231-232) hem sığınmak hem de yüceliğinden güç aldığı bir yerdir. Dağın ve dağ iyesinin kendine sığınanları bütün tehlikelerden koruduğuna duyulan bu inanç başta Ergenekon destanında olmak üzere Köroğlu destanında da açıkça görülmektedir.

Köroğlu’nun eski bir versiyonuna göre Alı kişisi aslında Cembil (Çamlıbel) dağının ruhudur. Cembil, Çenlibel’in değişime uğramış şeklidir. Türkmen ve Özbek destanlarında “Atadan babadan cinsim Köroğlu” diyen kahramanın “manevî atası”nın (ecdadının)

körlüğüne işaret etmektedir. Dağ ruhu çoğu zaman yaşlı ve kör olarak tasavvur edilir. Altayların inanışına göre, dağların zirvesinde yaşayan dağ ruhu aygır atının koruyucusudur. Köroğlu destanındaki Alı de Çenlibel tepesinde yaşayıp at sürülerini korumaktadır. Aynı zamanda eski mitopoetik düşüncede dağ ruhunun şarkı söyleme ve âşıklık yeteneği verdiği inandır. Köroğlu da dağ ruhu yani atası Alı'nın sözüyle Koşabulak'ın suyundan içer ve böylece âşıklık yeteneği kazanır. Bununla beraber Köroğlu'na olağanüstü özelliklerle donatılmış Kıratı veren de yine Alı'dır. Ancak Köroğlu destanlarının varyantlarında Alı'nın kahramanın babası olarak anlatılması ve gözlerinin atlar için kör edilmesi eski mitolojik hikâyenin sonraki inanç ve dönemlerin etkisiyle unutulduğu söylenebilir (Beydili, 2005: 48-51). Nitekim kör olarak tasavvur edilen dağ ruhuna sunulan at kurbanları da Alı ve dağ ruhu arasındaki ilişkiyi arkaik çağlara götürmektedir (Bayat, 2021: 232).

Dağın koruyuculuk işlevi XII. yüzyılda Moğollarda da görülmektedir. Moğolların Gizli Tarihi'ne göre Temuçin (Cengiz Han) daha genç iken Merkit'lerin bir baskını esnasında Burhan Haldun Dağı'na sığındığı ve bu dağın yardımıyla düşmanlarından kurtulduğu şöyle anlatılır: *“Burhan Haldun tepesine çıktım. Handun Burhan'nın yardımıyla bir kırlangıcın hayatı gibi hayatım kurtuldu... Burhan Haldun'a her sabah tapınmalıyım, bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin.”* (İnan, 2020: 52). Bu efsaneye benzeyen bir anlatı da Altay Türklerinde tespit edilmiştir. Moğollar tarafından takip edilen Altaylılar Karagay Dağı'na sığınmışlar ve dağa kurban kesmişler. Birden bu dağ ormanlarla kaplanmış. Böylece Moğollar Altaylıların izini kaybetmiş ve Altaylılar kurtulmuşlar. O günden bu güne Karagay Dağı, Altaylılar için kutsal bir dağ olmuştur (İnan, 2020: 53).

Dağlar ve dağ ruhları şaman olacak kişinin belirlenmesinden ve çağrılmasından ölümüne kadar şamanlığın pek çok aşamasında da önemli bir yere sahiptir. Şaman adayının belirlenmesinde ve yetiştirilmesinde önemli bir rol oynayan dağ ruhları daha sonra şamanların, görevlerini yerine getirmelerinde de şamana yardımcı olan ve onu koruyan ruhlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Sönmez, 2008: 88). Şamanlar, gökyüzündeki ve yeraltındaki ruhlarla temasa geçerken çeşitli geçit araçları kullanırlar. Bu geçit araçlarını başında da dağlar ve dağların içindeki mağaralar gelmektedir. Daha öncede belirttiğimiz gibi dağlar, tüm dünya mitolojilerinde yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünü birbirine bağlayan bir araç olarak görülüp dünyanın merkezi kabul edilirler. Bu üç âlemi birbirine bağlayan dağlarda yer alan mağaralar ise diğer âlemlere açılan bir kapı vazifesi görmektedir (Sönmez, 2008: 88-89).

Kutsal dağın ve dağ ruhlarının etkisini şamanın ruhlarla mücadele ayinlerinde, kostümünde ve davulunda da görmekteyiz (Sönmez, 2008: 89). Şaman giysisi, şamanı kötü

ruhlara karşı koruyan bir zırh görevi görür. Şaman giysisi, dağ ruhu olmak üzere yardımcı ruhların izni ve göstermesiyle yapılır daha sonra bu yardımcı ruhlar şaman giysisinin üzerine yerleşir (Fuzuli, 2006: 174-177). Şamanın bu özel giysisinin yapılmasının yanında giysisinin kutsanmasında da dağlar önemli bir yere sahiptir. Örneğin, Yakut şaman efsanelerine göre yeni yapılan şaman kostümünün kutsanması ritüelinde yaşlı bir şaman, adayı yüksek bir dağın başına ya da bozkıra götürerek ona şaman giysisi giydirebilir, eline bir davul ile at kılı sarılı bir söğüt dalı verir (Ochirova, 2013: 75). Böylece şaman dağ ruhlarının izni ve kutsamasıyla şaman giysisini giyer. Şamanlar ilk davullarını dağ ruhunun izniyle yaptığı gibi hayatı boyunca kaç davul kullanacağını da dağ ruhlarına sorarlar. Bu nedenle davullarında da kutsal dağların resimleri yer alır (Bayat, 2021: 237). Dolayısıyla şaman adayını şaman olmaya çağıran, davulunu ve kostümünü yapmayı öğreten, onu kutsayıp yardım eden onun âlemler arasında geçiş yapmasını sağlayan dağ iyeleri, soyun ecdadı kabul edilen kutsal dağların ruhudur. Şamanizm de dağ ruhları şamanı koruyan ve şaman olma sürecinde şaman adayına yardımcı olan ruhlar arasındadır.

Türklerde kutsal kabul edilen dağlara ve dağ iyelerine kurbanlar sunularak takdis ayinleri yapılmaktadır. Dağlar ve dağ ruhları için kesilen kurbanlar genellikle kanlı ve kansız olmak üzere ikiye ayrılır. Kanlı kurbanlarda hayvanlar kurban edilir, kansız kurbanlarda ise saç yapılır. Altay-Sayan Türklerinin kanlı kurban olarak dağlara genellikle at kurban edildiği, kansız kurban olarak da ateşe çay veya yağ atarak ya da içki sunarak saç yapıldığı gözlemlenmiştir (Bayat, 2021: 232). Dağlarda yapılan ayinler sadece kanlı veya kansız kurban sunma törenleriyle sınırlı kalmamıştır. Dağlar aynı zamanda insanların Tanrı'ya ve dağ ruhlarına yalvardıkları, şükrettikleri, yardım istedikleri ve ibadetlerini yaptıkları kutsal mekânlardır.

Tanrı'ya ve kutsal kabul edilen varlıklara sunulan kanlı ve kansız kurbanların amacı Tanrı'nın ve iyelerin sevgisini kazanmak ve onlardan gelebilecek tehlikeler karşısında kendini korumaktır. Burada aslında ben sana kurban veriyorum, aşkın güçte bana zarar vermesin, iyi davransın demektir. Tanrı'yla veya kutsal varlıklarla iletişime geçmek için sunulan kurbanlar bir araç olarak kullanılmaktadır (Yetkiner, 2017: 332-336). Bazı kurban törenlerinde yer alan şamanlarında görevi de kurbanı kesmekten ziyade kesilen kurbanın ruhunu Tanrı'ya veya kesilen kutsal varlığa ulaştırmaktadır. Örneğin Tuvalı avcılarının av sırasında hiçbir olumsuzlukla karşılaşmaması ve avlarının bereketli olması için kurban merasiminde dağa ve dağ iyesine yaptıkları dualardan birisi şöyledir:

“Av sahibi,

*Gök atam, dünya anam!
Yürüyen özüme yorgunluk yok,
Koşturan ata dinlenme yok,
Dağ iyem! (Oran tangdım), esirge!
Kurganın ulusu sende olsun!
Avin ulusu bende olsun!
Geçidin ulusu sende olsun!
Yükün ulusu bende olsun!
Rengârenk kocaman dudağından
Tombul, kocaman burnundan
Attırıp-dizdirip dur,
Altın dağım!” (Aça, 2002: 176).*

Eski Türkler ava çıkmadan önce bol av için dağa ve dağ iyesine dua ederler. Dağ iyesinin ormanda yaşayan hayvanların sahibi ve koruyucusu olduğuna inanıldığı için avcılık geleneğin de dağ iyesinin rızasını almak ve gönlünü hoş etmek adına kurban sunma, saç yapma ve dua etme gibi çeşitli uygulamalar vardır. Bununla beraber her yıl dağa pişmiş et parçası atarak kurbanlarını sunarlar. Böylece avlanan avın bir parçasını dağa sunmak da bir gelenek haline gelmiştir (Bayat, 2021: 237).

Altaylılar, dolaşırken bile dağ ruhlarını rahatsız etmemek için sessiz olmaya gayret ederler. Yüksek dağ geçitlerinden geçerken dağların kendilerine aşıt vermesi ve yolculuklarının rahat geçmesi için dağ zirvelerindeki ağaçlara “kıyıra” ve “çalama” diye adlandırılan bezlerden bağlayıp saç yapar ve alkış söylerler (Dilek, 1998: 41). Böylece dağ iyelerinin gönlünü hoş edip geçit için izin istediklerinde yolculuklarını rahat geçeceğine inanılır. Kutlu dağların özelliklerinden biri olan aşıt ve geçit vermesi Köroğlu, Âşık Kerem ve Âşık Garip gibi anlatılarda da karşımıza çıkar. Köroğlu geçit vermeyen bir dağa ile karşılaştığına dağın tepesindeki evliyaya -aslında İslamiyet’in etkisiyle evliyaya dönüşmüş iyeye- yalvararak geçit istediğinde dağın geçit verdiği görülür (Ocak, 2002: 121-122).

Dağa ve dağ ruhlarına olan inanç ve saygı günümüzde de varlığını korumaktadır. Kutsal kabul edilen dağlara çıkılırken dağ ruhlarını rahatsız etmeye dikkat edilir. Bu yüzden bu dağlara çıkılırken araba ile çıkılmaz. Aynı zamanda bu dağdan bir şey alırken izin istenir. Örneğin, Ağaçören İlçesi, Göllü Köyü sakinleri “karsambaç” (kar helvası) yapımı için kullanacakları karı almaya gittikleri Hasan Dağının yamacına vardıklarında araçlarını bırakırlar. Yürüyerek bu dağın tepesine çıkarlar ve kar almak için dağdan şu şekilde izin isterler: “*Karından almaya geldim. Alınca yemeye götüreceğim. Benden sana (size) zarar olmaz, senden (sizden) de bana (bize) zarar olmasın.*” (Ergun, 2019: 110-111). Bu husustaki başka bir örnek ise Ayaş’ın Oltan köyünden derlenmiştir. Yağmur duası için Pür Dede

Dağı'na çıkan köylüler yine dağa çıkarken arabalarını dağın eteklerine bırakıp dağa çıkarlar ve bu dağın tepesinde yağmur duası yaparlar (Ergun, 2019: 111).

Türkistan'da “Altay”, “Han Tanrı”, “Tanrı Dağları”, “Buzdağ Ata” gibi ulu dağlarla özdeşleşen dağ kültü, Anadolu'da da hem isim hem de ritüeller açısından baktığımızda “Baba Dağ”, “Ulu Dağ”, “Allahu Ekber Dağları” gibi kutsal kabul edilen dağlara rastlamak mümkündür. Çeşitli yörelerde bugün hâlâ tıpkı eski Türklerin uyguladıkları gibi yılın belirli günlerinde yüce dağların zirvelerinde törenler düzenlenir ve kurbanlar kesilir (Gökçe ve Akgün, 2020: 43-44).

Dağların birçoğunda yatır olduğu inancı da artık bir kült hâline gelmiştir. Bu sebeple Tunceli Düzgün Baba, Denizli Honaz Dağı ve Çoban Dede, Kazdağları gibi dağların tepelerinde bulunan mezarlar etrafında gerçekleştirilen kurban ve çeşitli törenleri görmek mümkündür (Gökçe ve Akgün, 2020: 46). Bu inancın gelişmesinde dağlardan türeyiş efsaneleri ve dağların hayat verici özelliği önemli bir yere sahiptir. Dağlar, destanlarda kahramanlarının doğduğu, yaşadığı veya gömüldüğü yerler olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda bazı boylar, atalarının dağlardan türediği düşünür ve bu inanç doğrultusunda ölülerinin dağlara gömüldüğü görülür. Bu durum kimi anlatılarda ölen kişinin ruhunun Tanrı'ya kolay ulaşabilmesi için yapıldığını gösterir kimi anlatılarda da tekrar yaratılacağına dair inancın varlığına işaret etmektedir. Bu inanın bir uzantısı olarak pek çok evliyanın kutsal kabul edilen dağların tepelerinde mezarlarının olduğunu görmekteyiz.

Sonuç olarak dağlar, Türk ve Dünya mitolojilerinde inanç ve düşünce sistemlerinde dünyanın merkezi, yeryüzünün direği ve yeraltı, yeryüzü, gökyüzü olmak üzere üç âlemi birbirine bağlayan kutlu mekanlardır. Bu nedenle dağlar insanların Tanrı ile iletişim kurdukları ve kutsal kabul ettikleri yerlerin başında gelmektedir.

Yaratılışın başlangıcı, merkez oluşu, üç âlemi birbirine bağlaması; görünüşleri itibariyle yüce, ulaşılması zor ve göğe yakın olmaları sebebiyle dağlar pek çok mitolojide Tanrı mekânı olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle dağlara ve dağ iyelerine sunulacak kurbanlar dağ tepelerinde yapılan törenlerde kesilmektedir.

Dağların, Tanrı mekânı olarak kabul edilmesi, âlemler arası geçişi/bağlantıyı sağlaması ve yaratılışın başlangıcı olan kutsal yerler olarak kabul edilmesi insanların ölülerini dağlara gömmesine neden olmuştur. Böylece ölen insanların ruhlarının Tanrı'ya kolayca ulaşabileceğine inanılmıştır.

Kısaca dağ kültünü tanımlayacak olursak dağ kültü, genel olarak dağ ile ilgili inanışların kültleşmesi ve bu inanışların bir sistem oluşturmasıyla bu sisteme bağlı olarak gelişen çeşitli ritüel ve uygulamaları ifade etmektedir.

3.4.5. Taş Kültü

Taşlar ve kayalar, insanoğlunu görünüşleri ve yapıları itibariyle heyecanlandıran, korkutan ve tehdit eden bir özelliğe sahiptir. İnsanoğlu taşların ihtişamında, sertliğinde, şeklinde ve renginde bir olağanüstülük ve tılsım görmüştür. Bu nedenle bazı taşlara belirli bir gücü temsil etmelerinden ötürü saygı ve hürmet göstermişlerdir (Eliade, 2005: 257). Dolayısıyla Türk ve Dünya kültüründe taşlar temsil ettikleri ilahi güç sayesinde kutsal kabul edilmiştir.

Taşın koruyucu ve kurtarıcı bir kült olmasının ilk izlerini Türklerin ilk yazılı metinlerinden olan Yaratılış ve Türeyiş destanlarda görmek mümkündür. Uygurlara ait bir yaratılış efsanesine göre, Tanrı suda boğulmak üzere olan ve kendisinden yardım dileyen Er Kişi'yi kurtarmak için ‘‘Sağlam bir kaya olsun!’’ der ve suyun dibinden bir kaya çıkarıp Er Kişi'yi kurtarır (Kıyak, 2011: 136). Bu efsanede kaya, insanoğlunu kurtaran ve koruyan bir varlık olarak karşımıza çıkar.

Taşın koruyucunu ve kutsallığını anlatan efsanelerden biri de ‘‘Dokuz Oğuz Menkıbesi’’ olarak Uygurların türeyişini ve göçünün anlatıldığı efsanedir. H k meti, t resi, hakanı bulunmayan yalnızca boylar kümesi olan Dokuz Oğuzlar'ın, bir gece gökten bir nur sütununun yeryüzüne indiğini gördükleri, bu Altın Işık'tan bir am Ağacı'nın gebe kalarak beş şehzade doğurduğu, bunların en küçüğü olan Buğu Han'ın yabgu seçildiği ve böylece Oğuz ilinin bir mucize ile kurulduğu anlatılır. Daha sonra gökten inen nur sütununun yeryüzünde taşlaşarak, yeşim taşından bir kaya dönüştüğü belirtilir. Bu kayaya ‘‘Kutlu Dağ’’ adı verilir ve milli harsın, milli kültürün simgesi olarak kabul edilir. Bir gün aksakallı bir ihtiyar Buğu Han'ın rüyasına girerek, bu kayaya saygı gösterdikleri sürece Oğuzların h kimiyette kalacaklarını söyler. Oğuzların, bu taşa saygıları olduğu sürece büyük bir devlet halinde yaşadıkları fakat Buğu Han'dan otuz göbek sonra torunlarından Yuluntekin' in tahta çıktığı sırada Çin'de Tang s l lesinin hâkim olduğunu söyledikten sonra, bu efsaneyi Gökalp söyle anlatır: Çinliler, çok korktukları Türklerin kuvvet ve şevketlerinin kaynağının ‘‘Kutlu Dağ’’ olduğunu anlayarak onları bu kayaktan mahrum etmeyi d ş n rl r. Çin fağforu ‘‘Kiyeliyen’’ adlı kızını, Türk Hakanının oğlu Galitekin'e vermeye ve fakat buna mukabil Kutlu Dağı istemeye ve almaya karar verir. Böylece Çin diyarından gelen bir elçi Çin hükümdarının kızına karşılık ‘‘Kutlu Dağ’’ denilen ‘‘kaya parçası’’nın armağan edilmesinin

hükümdarı çok sevindireceğini söyler. Kozmopolit olan Yuluntekin, Çin elçisinin teklifini kabul eder ve Çinliler, Kutlu Kaya'yı parçalayarak ülkelerine taşır. Bu felaket üzerine Türkler, dağlardan, taşlardan, vahşi hayvanlardan, memedeki çocuklardan “Göç! Göç! Kaç!” diye hiç kesilmeyen bir ses işitmeye başlarlar. Bir anda bütün sular kurur, bütün yeşillikler sararır, havanın rengi bile yaşlı bir sıkıntıya bürünür. Oğuzlar, artık bu ülkede Yer-Su ruhlarının kendilerini istemediğini, göç buyruğuyla buradan kovulmakta olduklarını anlayarak üç bölüğe ayrılıp giderler (Tanyu, 1968: 35-36). Oğuzların başına gelen felaketlerin sebebi bu kutlu kayanın parçalanarak Çinlilere verilmesinden kaynaklanmaktadır. Yurdun koruyucusu ve milli ruhu olan bu kutlu kayanın ehemmiyetinin unutulup parçalanması suretiyle Çinlilere verilmesi sonucunda tabiat ruhları tarafından Türklerin cezalandırılması ve oradan kovulmasıyla sonuçlanmıştır.

Kutlu Kaya ile ilgi efsanenin çeşitli varyantları da mevcuttur. Bu efsanenin varyantlarında gökten gelen “Altın Işık”ın bu kutlu taşı vücuda getirdiği veya gökyüzünden gelen ışığın iki ağaca inip gebe bıraktığı ve “Türk şevketinin tılsımı olan Kutlu Dağ”ı vücuda getirdiği, yeşim taşından bir kaya olan Kutlu Dağ’ın, Türklerin oldukça, Türk hakanlığının dünyaya hâkim olacağı, fakat Yulug Tekin’in Çinlilere kanarak “Türklüğün bu kıymetli tılsımını elinden” kaptırdığı bundan dolayı Tanrı ve Yer-su ruhları tarafından cezalandırılan Türklerin büyük göçünün vukua gelerek her yana dağıldıkları anlatılmaktadır (Tanyu, 1968: 40).

Dokuz Oğuz menkıbesinin bir benzeri Uygurlara ait bir efsanede de karşımıza çıkar. Uygurlar büyük devlet sahibi olmalarının sebebini Buku Han’a rüyasında beyazlara bürünmüş, başında beyaz şerit olan bir erkek tarafından verilen elinde “Yü taşı”na bağlamaktadırlar. İnanişâ göre, beyazlara bürünmüş adamın Buka Han’a verdiği bu taş dünyanın dört bucağındaki ulusları hâkimiyetin altında bulundurabilecek bir güce sahiptir (Tanyu, 1968: 36).

Taşın yaşam ve bereket kaynağı olarak tıpkı kendisini doğuran toprak gibi insana yaşam verdiği, insanları doğurduğu ve doğurganlaştırdığına dair pek çok anlatı, taşın hem mutlak gerçekliği hem yaşamı hem de kutsallığını açıklayan arketipik bir imge oluşunu kanıtlar niteliktedir (Eliade, 2000: 45). Bir takım kutsal taşların kısır kadınlara doğurganlık gücü verdiğine dair inanışlar çok yaygındır. Örneğin kısır bir kadının taşla ya da bir kayayla temas ettiğinde doğurganlaşacağına inanılır (Eliade, 2003: 228). Delikli taşlar bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır. Zira mitolojide delikli taşlar, yeniden doğuşu ve verimliliği, söz konusu delikler ise tabii döl yatağını sembolize etmektedir. Bundan dolayı insanlar tarafından

delikli taşlara ve kayalara daha çok kısır kadınların çocuk sahibi olması, çocuğu yaşamayanların çocuklarının yaşaması, kısır hayvanların yavrulaması ve çeşitli hastalıklardan muzdarip olanların bu hastalıktan kurtulması için başvurulduğu görülür (Kıyak, 2011: 131). Böylece taşlar sadece çocuk sahibi olmak isteyen kadınların hamile kalmaları ilgili uygulamalarda değil bitkilerin ve hayvanların çoğalmasıyla ilgili ayinlerde de önemli bir rol oynamaktadır (Örnek, 2014: 98).

Anadolu’da kısırlıktan kurtulmak ve çocuk sahibi olabilmek için delikli taşlardan geçme, uğurlu ve kutsal kabul edilen taşları üzerinde veya bir yerde saklama, bazı taşların üzerinde oturma veya yatma, kutsal kabul edilen taş veya kayayı ziyaret etme gibi birçok uygulamaların yapıldığı görülür (Tanyu, 1968: 160-161). Anadolu’nun bazı bölgelerinde ise hasta çocukların delikli taşların ortasından şifa niyetine geçirildiği uygulamalarda mevcuttur. Bu işlem çocukların huysuzluğunun, öksürüğünün giderilmesi, konuşamayan çocuğun konuşabilmesi, şehla gözlün düzelmesi için yapılan uygulamalardır (Tanyu, 1968: 121, 149-155). Bununla birlikte bazı taşlar üzerinde taşınıldığında hastalıkların giderileceğine inanılmaktadır. Hastalığın giderilmesi için bazı taşlar, hastanın sağ bazusuna veya boynuna bağlanır böylece hastalığın geçeceğine inanılır (Tanyu, 1968: 72). Benzer bir uygulama da doğumun kolay geçmesi için yapılmaktadır. Doğum yapacak kadının sağ veya sol oyluğuna “Tavşancıl taşı”, “Kerkes taşı”, “Zümrüt taşı” veya uğurlu kabul edilen bir taş bağlanır. Böylece doğum yapacak kadının rahat bir şekilde doğum yapacağına inanılır (Tanyu, 1968: 72, 100).

Kutsal kabul edilen taşların tedavi amaçlı kullanıldığı başka bir uygulama ise taşların ağrıyan yerlere sürülmesidir. Şifalı kabul edilen taşların ağrıyan yere, sırtta vb. üç defa sürülmesiyle ağrıyı ve sancıyı keseceğine inanılır. Bu taşlar bazen yuvarlak kurşuni renginde büyük bir taş olarak tasvir edilirken bazen de bir taş direk olarak karşımıza çıkar (Tanyu, 1968: 116-117, 123). Antep’in Şeyhcan camiinde “Siyah Amud” adındaki bir kara taş sütunun kutsal tanındığını ve camiin yapılışı sırasında bu taşın Hicaz’dan kendi kendine gelerek oraya dikildiğine inanılmaktadır. Bilhassa bazı kadınların ve baş ağrısı çeken çocukların buraya gelip ağrıyan başlarını taşa dokundurduklarında baş ağrılarının geçeceğine inanılmaktadır (Tanyu, 1968: 123).

Kutsal kabul edilen taşlar, kutsal mekân anlayışı bağlamında ibadet yerleri olarak ve kutsal kabul edilen mekânların ziyaretlerinde uygulanan bir kısım ritüellerde de karşımıza çıkmaktadır. İbadet yerleri olarak kabul edilen kutsal taşlara örnek olarak Yunanistan’daki “Hermesler”i, Romalıların “sınır taşları”nı, İslamiyet’teki “Hacer-i Esved”i, Yahudilerde

“Yakub’un taşı”nı sayabiliriz (Örnek, 2014: 99). Kutsal kabul edilen bazı taşlar, türbe ziyaretlerinde uygulanan çeşitli ritüellerde de karşımıza çıkar. Türbelerde öngörülen yerlere dilek tutulup yapıştırılan “dilek taşları” kutsal kabul edilen taşlardandır. Eğer taş yapışırsa dileğin kabul olacağına aksi takdirde ise dileğin kabul olmayacağına inanılır. Yine türbelerde yer alan “şifa taşları” da taşla yüklenen kutsallığın bir göstergesidir. Kutsalın sırayet özelliğinin bir sonucu olarak bu taşlar gelen ziyaretçiler tarafından vücutlarının ağrıyan kısımlarına sürülerek şifa temenni edilmektedir (Kıyak, 2011: 131).

Türklerin büyük bir devlet kurmalarının temelinde kayaya ve onların sahibine yükledikleri rol ve kutsal kabul edilen taşlar ile ilgili yapılan çeşitli ritüeller dışında taş kültürüyle ilgili belki de en yaygın ritüel ve inançlar “yada” adı verilen taşla ilgilidir. Dünyada su ve taş ile ilgili inanç ve ritüeller oldukça geniş bir yer tutmakla birlikte özellikle yada taşı ile ilgili inanışlar Türklere hastır (Ergun, 2019: 157).

Türk dünyasında yağmur yağdırmak için yaygın bir şekilde kullanılan yada taşı, “yat”, “yede”, “cede”, “ceda”, “cadı”, “cay”, “sata”, vb. adlarla da bilinmektedir. Türklerin bu sihirli taşına “yağmur taşı”, “cada taşı” veya “yeşim taşı” da denilmektedir (Tanyu, 1968: 42-44).

Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın olan inanışa göre, büyük Türk Tanrı’sı Türkler’in cediti alasına “yada” denilen bir sihirli taş armağan etmiştir. Bu taşla ne zaman istenilirse yağmur, kar, dolu yağdırıp fırtına çıkarılabilir. Bu taşın her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunduğu ifade edilir. Şamanistlere göre yada taşı, büyük kamların ve yadacıların ellerinde de bulunmaktadır (İnan, 2020: 163).

Bu taş Divanü Lügat’it-Türk’te “yat/ yad/ yada/yede” adlarıyla geçmekte ve “yağmur taşı” olarak nitelendirilmektedir. Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lügat’it-Türk adlı eserinde yada taşı ile ilgili bilgiler içeren “yat” maddesi şöyledir:

“Bir türlü kamlıktır (kahinlik). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır; rüzgar estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrı’nın izniyle yangın söndürüldü.” (Tanyu, 1968: 41).

Bununla birlikte aynı eserin başka bir “yat” maddesinde “taşlarla yağmur ve rüzgâr getirmek için yapılan kamlık” deniliyor (Tanyu, 1968: 41). Kaşgarlı Mahmut, ayrıca eski Türklerde “kaş” taşının da yağmur taşı olarak nitelendirildiğini, bu taşla yağmur yağdırıldığını, bundan dolayı bu taşla “yağmur taşı”da denildiğini söyler. Korunma amaçlı yüzük yapıp taşınan kaş taşı ile ilgili olarak “Kimin yanında kaş bulunursa şimşek onu yakmaz. Kaş taşı bir bez içine sarılıp da ateşe atılırsa taş yanmadığı gibi bez de yanmaz.

Susamış olan bir adam bu taşı ağzının içine alırsa susuzluğu gider” şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır. Kaş taşı siyah ve beyaz olmak üzere iki türdür. Beyazına “örünk kaş”, siyahına “kara kaş” denilmektedir. Örünk, ak manasında olup beyaz kaş “mühür” şeklindedir. Bu taş yüzük yapıp taşındığında *“yıldırımdan, susuzluktan ve şimşekten emin kalınır”*. Bu taşların sadece Hutun şehrinin iki tarafında bulunan Örnük Kaş Öküz (ırmak) ve Kara Kaş Öküz (ırmak)’de bulunduğu belirtilir (Tanyu, 1968: 42, 59-60).

Türk kültüründe yada taşı ile ilgili pek çok kaynakta *“yumuşak, büyük bir kuş yumurtası büyüklüğünde ve üç türde olduğu”, “Çin sınırlarında yaşayan sürhab adlı kırmızı kanatlı bir su kuşunun mahsulü olduğu”, “yağmur yağdırmak üzere bu taşın yüksek bir yere asılması gerektiği”, “aşağıya akan bir suyun içine atıldığı”, “kullanma metoduna yalnız Türklerin vakıf oldukları ve kimseye de öğretmedikleri”, “bazısının renginin toprak renginde ya da beyaz renkte olduğunu, üzerinde kırmızı noktalar bulunduğunu, bazısının da muhtelif renklerde bulunduğunu”, “yada taşının konduğu suyu içenlerin bulunduğu şehirlere bol yağmur yağdırdığı”* vb. gibi çok sayıda rivayetlerin var olduğu görülmektedir (Tanyu, 1968: 56-58).

Türkler bu taşla yağmur ve kar yağdırıp yel oluşturan, fırtına çıkaran kimselere “yadacı”, “yaycı”, “yatçı”, “cadacı” adı vererek onlara büyük saygı göstermişlerdir ve onların toplumdaki konumu şamanlar kadar önemli bir yere sahip olmuştur (Bayat, 2022: 215). Bir efsaneye göre Türklerin atalarına göklerden gelen sihirli bir taş armağan edilmiştir. Bu taş her devirde yadacıların, şamanların ve büyük komutanların ellerinde bulunmuştur. Halen de bu taşın Türklerin ellerinde bulunduğu inanılır. İlk zamanlarda Tanrı’nın ihtiyarında olan bu taş Türklerin ilk atasına verilmiştir. Başka bir inanışa göre de Tanrı bu taşı büyük şamanlara armağan etmiştir (Bayat, 2022: 215-126).

Yada taşının yıldırım yoluyla düştüğüne de inanılır. Bununla birlikte onun büyük kayalarda kristal şeklinde bulunduğu at, boğa, ayı, kurt, köpek ve geyik gibi memeli büyük baş hayvanlarla; ördek, kaz ve kartal gibi kuş türleriyle kurbağanın iç organlarında bulunduğu da inanılmaktadır. En güçlü olanının kurttan çıkan yada olduğu kabul edilir (Ergun, 2019: 159). Olağanüstü bir güce sahip olan bu taş, bir efsaneye göre de gökten inen altın ışıktan meydana gelmiştir. Bu ışık sonradan Kutlu Dağ’ı vücuda getirmiştir. Bu dağ daha öncede değindiğimiz üzere yeşim taşından bir kayadır. Çeşitli kaynaklarda yağmur taşına yeşim taşı denildiği görülmektedir.

Sibirya Türkleri arasında yada taşının iyeli olduğuna inanılır. Sahaların sata, Altaylıların cada adını verdikleri bu taşın sahibi aynı zamanda yağış ve gökyüzü ruhu olarak

kabul edilir. Sahalarda yada taşının iyesi bazı taşlarda kaşı gözü ve kulağı olan küçük bir insan kafasına benzer, bazıları ise çirkin bir hindiye benzetilmektedir. Bu iyenin hava koşullarını değiştirme gücü olduğuna inanılır. Saha inanışına göre yada taşının gücünü açığa çıkarmak için taşa vurmak gerekir. Vururken de “*Çocuğum yaşamasın! Hayvanların yaşamasın! Eşim yaşamasın! Ben günah nedir bilmem, seni bilirim!*” denir (Ergun, 2019: 159).

Sibirya Türk destanlarında yada taşı hem kahramanların olağanüstü doğumunun sembollerinden biri hem de olağanüstü silahlarından biridir (Ergun, 2019: 160). Anadolu'da ise bazı bölgelerde yağmur duasına çıkan insanlar öncesinde belli sayılarda taş toplarlar. Topladıkları bu taşlara dualar okuduktan sonra bu taşları suya koyarlar ve yağmur yağması için dua ederler. Bu uygulamanın yada taşı inancına bağlı bir geleneğin sonucu olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Taş kültü etrafında görülen bir diğer taş ise “bengü (ebediyet)” taşıdır. Türkler, ölen kağanları ve önde gelen devlet adamları için yaptırdıkları mezar anıtlarındaki barkların önünde bir kaplumbağa heykeli üzerine diktikleri yazıtta o kişi ve dönemi hakkında çeşitli bilgiler ve türlü öğütler yazarlar. Dikili taşlara işlenen bu sözlerin sonsuza dek kalacağına inandıklarından yazıtlara bengü taşı (ebediyet taşı) adını vermişlerdir. Bunların en meşhurları Bilge Kağan, Kül Tigin ve Vezir Bilge Tonyukuk adına dikilen yazıtlardır (Acun, 2011: 142-144)

Türklerde taşlarla ilgili önemli kültürlerden biri mezar taşlarında görülmektedir. Bunlardan en önemlisi mezar başlarına dikilen “balbal”lardır. Balballar hakan veya kahramanın, öldürdükleri düşmanlarının mezarlarına konulan heykel veya insan şeklinde yontulmuş taşlardır. Balbal taşları, ölen kişilerin ruhlarını muhafaza eder çünkü bu taşlar mezarda yatan kişinin ahirette kendisini öldüren han veya kahramanın hizmetine mahkûm edildiğini sembolize etmektedir (Tanyu, 1968: 78, 88-89).

Aynı zamanda mezar taşları ölü ruhunu rahata kavuşturmak ve sükûnetini sağlamak amacıyla da dikilmektedir. Çünkü ölümden sonra ruhların günlük hayata devam edebileceği düşünülmüştür. Mezar taşı böylelikle, ölüme karşı hayatı koruyan bir araç olarak karşımıza çıkar. Bazı kültürlerde ruh, mezarda yaşamış gibi taşta ikamet eder ve mezar taşına ölü adamın evi olarak bakılır. Taş mezar anıtları, ölünün ruhu tarafından gerçekleştirilebilecek muhtemel eylemlere karşı canlıları korumaktadır. Çünkü ölüm, bir belirsizlik durumu olarak belli muhtemel etkileri gerek iyi gerekse kötüye dönüştürebilir. Bir taşta hapis olmuş ruh, sadece faydalı bir şey yapmaya zorlanabilir (Eliade, 2005: 260-261).

Kutsal kabul edilen bu taşlar temsil ettikleri güçten ötürü tapınılan değil hürmet edilen, saygı duyulan ve bünyesinde barındırdığı ilahi güçten faydalanmak amacıyla kullanılan bir araçtır. İlahi bir güç ile kuşatılmış olduğuna inanılan taşlar şu amaçlarla kullanılmaktadır:

- “1. Savaş silahı, taştan yapılmış silah, balta ve ilaveli herhangi bir taş alet,
2. Asalet amblemi, güç simgesi,
3. İster soydan olsun isterse de tayinle olsun kişinin sahip olduğu güç veya tecrübe edilen güç,
4. Törensel nesne,” (Eliade, 2005: 258)
5. Hava olayları yönetme,
6. Tedavi etme,
7. Korunma aracı,
8. İbadet mekânı olan taşlar etrafında ibadet etme,
9. Geleceği öğrenme,
10. Ölen kişilerin ruhlarını muhafaza etme,
11. Dilek dileme,
12. Mezar taşı.

Sonuç olarak taş kültü, genel olarak taş ile ilgili inanışların kültleşmesi ve bu inanışların bir sistem oluşturmasıyla bu sisteme bağlı olarak gelişen çeşitli ritüel ve uygulamaları ifade etmektedir. Türk inanç sisteminde canlı ve kutsal kabul edilen taşların içerisinde bir takım ilahi güçleri barındırdığına inanılır. Genel itibariyle baktığımız da kutsal kabul edilen taşların görünüşleri ve çeşitli özellikleri sebebiyle koruyucu, tedavi edici, hava olaylarını değiştirme, güç ve kudret verme, kutsama, ruhları muhafaza etme, dilek ve istekleri gerçekleştirme vb. gibi çeşitli güçleri temsil ettiği görülür. Böylece bu inanç çevresinde de bir takım uygulamaların meydana geldiği görülmektedir.

IV. BÖLÜM

İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA TABİAT KÜLTLERİ

4.1. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA SU KÜLTÜ

Çalışmamızda incelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen tabiat kültürleri inanışlar, uygulamalar ve ritüeller bağlamında tasniflenmiştir. Bu bağlamda Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen su kültü ile ilgili veriler “Kutsal Kabul Edilen Sularla İlgili İnanışlar”, Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Uygulamalar” ve “Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Ritüeller” başlıkları altında incelenmiştir.

4.1.1. Kutsal Kabul Edilen Sularla İlgili İnanışlar

4.1.1.1. Suyun Güç Vermesi

Evrenin simgesi ve bütün menşelerin kaynağı olan su (Eliade, 2005: 231) kutsal bir güç kaynağıdır. Yaratılışa ve yaşama dair potansiyel bir güce sahip olan su, hayatın, yaşamın, gücün ve sonsuzluğun simgesi olmuştur. Dolayısıyla kutsal kabul edilen ve kendisine olağanüstü güçler atfedilen sular, bünyesinde yaşamı hareketlendiren bütün değerleri barındırmaktadır (Eliade, 2005: 232). Kısaca güç suyun kendisidir. Bu güce sahip olmak içinde özel bir rit ile güç harekete geçirilmektedir (Eliade, 2005: 244). Böylece suyun sahip olduğu bu kutsal güçten faydalanılabilir.

Tanrı; kutsal, yüce ve güçlü bir varlıktır. Tanrı’nın bir tezahürü olan su da kutsal, yüce ve potansiyel bir güç kaynağıdır. Dolayısıyla fiziki ve manevi olarak insanları da güçlü kılmaktadır. Bu suların insanlara hem fiziki bir güç verdiğine hem de ilahi bir güç verdiğine inanılır. Bu güce ancak kutsal kabul edilen suların içilmesi veya bu sularla yıkanılması sonucunda erişilmektedir.

Oçı Bala destanında kahramanın nehre girip yıkanmasıyla tam bahadır gücüne eriştiği, güç ve kuvvet kazandığı şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Anlı şanlı Oçı Bala
Yeni ayın üçünde
Tekrar kalktı.
Kapıyı açıp çıktı.
Ay gibi parlak giyimini çıkarıp
Ak kayına astı.
Ay gibi parlak giyimini çıkarıp*

*Ak kayına astı.
Kutsal yeraltı suyu kıvrılıp akıyordu
Yayılp akıyordu.
İki kara nehrine
Tekrar gelip yıkandı.
Tam bahadır gücüne erişti.
İlk halinden on kat daha iyi,
Eskisinden iki kat daha iyi,
Göğsü saf altın,
Sırtı saf gümüş,
Sabah yıldızı gibi gözlü,
Dolunay gibi yüzlü,
Anlı şanlı bahadır kız
Temiz elbisesini giydi.” (OBD: 69).*

Ölöstöy destanında Kanay göllerinden akan suyun kutsal olduğu ve bu sudan içenlerin gücüne güç, akıla akıl kattığı anlatılır. Bu bilgi Ölöstöy’ün avcunda yazmaktadır. Kutsal kabul edilen bu suyun güce güç kattığı şu şekilde ifade edilmektedir:

*“‘Dokuz ayrı başlı
Kanay dağıdır bu’ diye,
Avucuna yazılmış.
Sol avucuna bakınca,
Kanay göllerinden akan su
Kanına kan ekler,
Gücüne güç verir,
Aklına akıl katar
Canlı suymuş.” (ÖD: 184)*

Canlı su olarak ifade edilen bu suyun kana kan katarak kişiye yaşam verdiğini yani uzun bir ömür bahsettiğini, aynı zamanda bir güç kaynağı olarak fiziklen ve aklen kişiyi güçlü kıldığı ifade edilmektedir.

Üç Kulaktu Ay Kara At destanında ise yorgun ve bitap düşen Üç Kulaktu Ay Kara at, içene güç kuvvet veren “süzülmüş suyu” nerede bulacağını düşünürken süzülmüş su akıp atın yanına kadar gelir. Üç Kulaktu Ay Kara atın güce ve kuvvete ihtiyacı olduğu vakitte yanına kadar gelen bu suda yıkanıp bu sudan içmesiyle gücünün ve kuvvetinin yerine geldiği görülür:

*“Ah, ah gücüm! dedi,
Bir ahmağı büyütüp,
Burada daraldım, dedi.
Keskin otu başı
Nereden rastlanır diye,
Suyun süzülmüşü
Nereden denk gelir diye,
Gidip dururken,
Bir su akıp geldi.*

*Ona girip, yatıp, yıkandı.
Sarı bataklıkta üstüne sinmiş
Kirli çamuru yıkadı.
Kara sakızdan kara olup
Su öylece fokurdadı.
Yıkanıp giderken,
Bedeni öncekinden daha hafif oldu.
Otlanıp, su içip gitti.
Açlığını doyurdu,
Şimdi gücüm yerine geldi diye,
Koşturup baktı ki,
Dört ayağı şahlandı.” (ÜKAKAD: 429-430).*

Destanda Üç Kulaktu Ay Kara atın aradığı su, “süzülmüş su” olarak ifade edilmektedir. Bu su muhtemelen olağanüstü bir güç kaynağı olan saf/arı su yani kutsal bir sudur. Üç Kulaktu Ay Kara atın, süzülmüş suyu nerede bulabileceğini düşünürken suyun akıp yanına kadar gelmesi, bize kutsal sulara herkesin ulaşamadığını yalnızca bu suya onu hakeden kimselerin ulaşabildiğini hatırlatmaktadır. Doğal olarak içerisinde yaşamı ve gücü barındırdığına inanılan bu suyun, herkesin ulaşabileceği ve her yerde bulunan bir su kaynağı olması da düşünülemez.

Almıs Kaan destanında Cılanaş Uul’un gök rengi denizin köpüğünde yıkanıp göle girince gücünün ve kuvvetinin yerine geldiği görülür:

*“Puslu sisli dağdan Cılanaş Uul
İsteksizce indi,
Gök denizin köpüğünde
Gözünü açarak yıkandı
Cılanaş Uul iyice dinlenip, iyileşip,
Göl suyuna girdi.
Göl suyunun şifasından
Sevgili oğula güç eklendi.” (AKD: 48)*

Arı Haan destanında da atının üzerinde yaralanan Arı Haan, atının tavsiyesiyle ak testideki ebedi arjanın bir kısmıyla yıkanır, bir kısmını da içer. Bunun üzerine Arı Haan’ın gücüne güç, kuvvetine kuvvet, aklına akıl eklenir ve yiğit bir ere dönüşür:

*“Atın söylediği gibi,
Ak tulumu karıştırdığında,
Altın ağızlı ak testi varmış.
‘Ak testide ebedi arjan var.
Onun ile yıkanıp,
Birazını içiver” demiş.
O arjanın içileceğini içip,
Yıkanacağı ile yıkananda,
Eskisinden artık ,*

*Etli-kanlı güçlü,
Yiğit er oluvermiş.
Güçsüz kendisi güçlenip,
Akılsız kendisi akıllanıp,
Bir şey bilmez kendisi bilir olup,
Gelişivermez mi.” (AHD: 239).*

Altay-Sibirya Türklerinde dağlardan gelen sulara “arjan su” denmektedir (Şayhan, 2018: 87). Burada “arjan” kelimesi dağlardan gelen suların kutsallığını ifade etmek için kullanılmaktadır. İncelediğimiz destanda da arjan suyunun “edebi” olarak ifade edildiği görülür. Bu durum arjan suyunun hem kutsallığına hem içerisindeki barındırdığı ilahi güç hem de bu suyun ilksel zamanda Tanrı ile birlikte var olduğuna işaret etmektedir. Zira destanda ebedi arjan suyunu içen bu suyla yıkanan Arı Haan’ın gücüne güç, kuvvetine kuvvet, aklına akıl eklenerek yiğit bir ere dönüşmesi bu suyun hem varoluşun, yaşamın, sağlığın ve gücün kaynağı olduğuna hem de kutsallığına işaret etmektedir.

Huban Arığ destanında Alp Hara Han, kırk yıldır kara kayaya baş aşağı bağladığı Hıtay Arığ’a verdiği mühletin dolması üzerine Hıtay Arığ’ı serbest bırakmak için yola çıkar. Yolda giderken Altmış Çatal Boynuzlu Ala Boğa ile karşılaşır. Boğa, Kara Han’a artık eski üstün gücünü kaybettiğini ve gittiği yabancı ülkelerden geri dönemeyip öleceğini söyler. Hara Han’ın eski üstün gücüne kavuşabilmesi için ay kadar yüksek ak karlı zirvelerin arasında altın taşın altındaki gölden altı kez dinlenerek içmesini söyler. Atının da eski gücüne kavuşması için güneş kadar yüksek olan kök karlı zirvelerin arasında gümüş taşın altındaki gümüş gölden dinlenerek yedi kez su içmesini söyler. Böylece Hara Han ve atı, güç ve kuvvet kazanarak eskisi gibi üstün bir güce sahip olacaktır:

*“Ay kadar yüksek
Ak karlı zirvelerin arasında,
Altın taşın altında,
Altın bir göl var.
Altın tüylü ördekler
Orada yüzmekte.
Alp özün Hara Han
Altın gölün suyunu
Altı kez dinlenerek içersen
Onu içmeden sen varırsan,
Arı gücün yetmeden
Yabancı ülkesinde ayrılıp ölür kalırsın
Altın gölün suyunu içsen,
Arı gücün yeniden döner,
Alp özün, sen yeniden yaratılırsın.*

*Güneş kadar yüksek
Kök karlı zirvelerin eteğinde
Ah Han'ın küçük kardeşinin
Yetmiş çatal gümüş boynuzlu kök boğa
Yetmiş ineği gütmekte
Güneş kadar yüksek
Kök karlı zirvelerin arasında
Gümüş taşın yanında
Gümüş bir göl var
Atlayıp bindiğin kara doru atın
Gümüş gölün suyunu
Yedi kez dinlenerek içsin.
Gümüş gölün suyunu içmeden varsa,
Üstün gücü onun yetmeden,
Geçip ölür kalır.” (HAD:15-16).*

Alp Hara Han yüksek bir dağın karlarla kaplı zirvesinde bulunan ak gölün suyundan içmesiyle üstün bir güce sahip olur. Destanda suyundan içene üstün bir güç veren bu göl, ay ve güneş kadar çok yüksekte bulunan ulu bir dağın zirvesinde bulunur. En yüksekte olmak veya en yüksekte bulunmak tanrılara, olağanüstü özelliklere sahip olan ve kutsal kabul edilen varlıklara mahsustur. Çünkü yükseklik; yüceliği, üstünlüğü, ululuğu, gücü, Tanrı'yı ve tanrısallığı ifade etmektir. Bu nedenle aya ve güneşe yakın olduğu vurgulanan yüksek bir dağın zirvesinde bulunan ak gölde, tanrılara özgü olan o aşkınlığa, güce, sonsuzluğa ve olağanüstü güçlere sahiptir. Destanda da görüldüğü üzere bu göl Hara Han'a üstün bir güç bahşetmektedir:

*“Alp Hara Han attan inip
Altın gölün suyunu,
Altı kez dinlenerek içti.
Vücuduna sıcak yayıldı.
Kanına kan eklendi.
Giymdiği giysileri gıcırdamaya başladı.
Katı taştan ot,
Kara yerden su çıkartacak biçimde bastı,
Altı kez dinlenerek içip,
Atın kaldıramadığı kadar iyi oldu.
Alp kara doru atı eline alıp
Güneş kadar yüksek
Kök karlı zirvelere çıktılar (tırmandılar).
Gümüş göl güneşin altında
Gümüş gibi parlamaktadır.
Alp kara doru at
Gümüş göl suyunu
Yedi kez dinlenerek içti
Vücudunda eti arttı,
Yağında yağ arttı.*

*Kolanı dar geldiğinde
Salıp yeniden bağlamıştır.
Zayıf boğanın (bile) koklamayacağı
Düzeye düşen Hara Han ve kara doru at,
Yeni doğmuş, yaratılmış gibi oldular.” (HAD: 19).*

Alp Hara Han’ın atı kara doru atı da ay kadar yüksek ak karlı zirvenin üstündeki ak gölün suyunu su içer o da tıpkı Hara Han gibi suyundan içtiği ak göl sayesinde güç ve kuvvet kazanır:

*“Ay kadar yüksek ak karlı zirvenin üstündeki
Ak gölün suyunu içip,
Üstün güçlü olup gelmiş.
Güneş kadar yüksek kök karlı zirvedeki
Gümüş gölün suyunu kara doru at içip
Güç toplayıp, bu yere dönmüş.” (HAD: 23).*

Hara Han, ak gölden içtiği su sayesinde eski gücüne kavuşur, gittiği yabancı ülkelerde dövüştüğü düşmanlarını arı gücü ile yener ve sağ sağlım yurduna geri dönmek için yola çıkar:

*“Yabancı ülkesine ben giderken;
Ay kadar yüksek ak karlı zirvenin arasındaki
Altın gölden su içirdin
Arı gücüm yeniden girip
Yabancı ülkesini sağ ve salim dolaşarak geri dönmekteyim.” (HAD: 48).*

Huban Arığ destanında Buz denizinden geçen Huban Arığ’ın ve atın ayakları ve bacakları donar. Buz denizinin ilerisindeki Altın göle giren Huban Arığ’ın ve atının bacakları eskisinden de iyi olacak bir şekilde yeniden yaratılır. Daha sonra Altın göl, dalgalanır ve suyu birden çekilerek aksakallı bir ihtiyara dönüşür. Bu aksakallı ihtiyar Altın gölün iyesidir. Gölün suyundan meydana gelen Aksakallı ihtiyar, Huban Arığ’a çıktığı yolculukta yapması gerekenleri söyledikten sonra kendi gücünün yarısını ona vereceğini söyleyerek tekrar göle dönüşür. Bunun üzerine Huban Arığ üstün bir güce sahip olur:

*“Altın göl bir ileri bir geri dalgalanıp,
Bütün suyu solup, kuruyuverdi.
Çene sakalı inmenine dayanan,
Yanak sakalı sırtını örten,
Ak sakalını altı kez çekip kuşanan,
Ak tavşan gibi kırılsan,
İhtiyar kişi ortaya çıktı.
Yanına gelip, elini sıkı,
Hizasına ulaşp, esenlikler diledi.
‘Canım, balam Huban Arığ,
Buz denizini geçip, ayaklarının
Soğuktan donup düşeceğini bilip,*

*Altın göle dönüşüp (seni) bekledim.
Bu ülkeye üç günlük mühlet vermek suretiyle geldim.
Bu gün üçüncü günüm dolmakta
Sığ da olsa öz suyum vardır.
Alçakta olsa öz dağım vardır.
Yurt sahibi kişi olup yurdumu özledim.
Su sahibi kişi olup suyuma susadım
Engin dünya üzerinde,
Senden korkmayan, çekinmez kimse yoktur.
Kök Molat'ın eşi Kün Arığ
Geç doğan balasını, senden korkup,
Bu ülkeye kaçırıp getirdi.
Altı gün sonra,
Ayağa basarak yürümeye başladığında,
Adını verip soyadı tanıtıldığında,
Asla onu (o zaman) kara yerden kapıp kaldıracak,
Alp daha doğup, büyümedi.
Altı güne kadar
Arı canına ulaşamazsan,
Arı canını verirsin.
Ata yurdun kimsesiz kalır,
Yabancılarla dolar.
Ana yurdun ıssız kalır,
Düşmanlarla dolar.
Attiğin adımdan deri dönme,
Tuttuğun elini geri gevşetme.
Geç doğan balanın
Arı canına ulaşp,
Bu ülkede uzun kalmadan,
Ata yurduna geri gidersin.
Ana yurduna dönersin.
Savaş yolu yurdunun insanıyım,
Kanlı savaş yurdunun insanıyım.
Altın göle dönüşüp,
Gücümün yarısını sana verip gidiyorum.” (HAD: 220-221).*

Huban Arığ destanında suyun değil de su iyesinin kahramana güç verdiğini görmekteyiz. Bu da su iyesinin/ruhunun antropolojik düzlemde bir insan gibi tasavvur edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Han Orba destanında ise Han Mirgen girdiği mücadele sonrası güçsüz düşer ve bulunduğu yerde bir nehir görür. Bu nehirden dokuz kere dinlenerek su içer, daha sonra suyun içine girerek yıkanır. Bu nehrin suyunu içince Han Mirgen'in gücüne güç kuvvetine kuvvet gelir, acıkan karnı doyar ve zayıflamış bedeni etlenir. Suda temizlenip yıkandıktan sonra Han Mirgen dinlenmek için nehrin kenarındaki taşta oturur. Ancak bu sırada nehrin iyesi olan Sarı Tamcıl Han Mirgen'e öfkelenmiş bir şekilde çıkıp gelir. Çünkü Han Mirgen bu nehrin

suyundan içmeden ve nehirde yıkanmadan önce nehrin iyesi olan Sarı Tamcıl'dan izin almamıştır:

*“Han Mirgen yazın geldiğini
Alnındaki terden anlamış.
Omzuna kırağı düştüğünde,
Kışın geldiğini anlamış.
Akan suları gördü,
Suyun içine düştü.
Suda kendisini görse,
Sert vücudu erimiş,
Kuvvetli kemiklere dönüşmüş.
Kırt kemiklere dönüşmüş.
Sağlam etleri çukurlaşmış,
Kırt kemiklere dönüşmüş.
İki tarafındaki kemikler takırdamış,
İki göz boşluğunda, kuş
Yuva yapmış.
Kuşandığı ipek kemeri
Yer boyunca sürüklenmiş.
Saf gücü çıkmış,
Yiğit gülüşü meydana gelmiş.
Ulu gücü geçiciymiş,
Er gülüşü meydana gelmiş.
Yiğit Han Mirgen bunu görüp,
Akıp duran nehri,
Dokuz defa dinlenerek içti.
Acıkan karnını doyurdu.
Zayıf bedenini semirtti.
Su kenarında oturup,
Suyla yıkanıp, temizlendi.
Acılı bedenini dinlendirmeye.
Koca taşta oturdu.
Alnındaki ter kuruduğunda,
Etrafına baktı:
Suyun kenarında kendisine doğru,
Sarı zırlı bir yiğit geliyor.
Çene sakalı omzuna düşmüş,
Yanağındaki sakal omzuna ulaşmış,
Yanına yaklaşıp, elini tuttu.
Eyere basıp selam verdi.
Sonra yiğit Han Mirgen'e
Sözünü söylemiş:
'Kara doru atlı Hara Han'ın evladı
Kandan kızıl doru atlı
Han Mirgen sen olacaksın.'
Han Mirgen, bunu işitip,
Yiğide şöyle sordu:
'Bana adıyla hitap eden,
Yiğit kişi, neredensin?*

*Adın sanın nedir?
Hangi hanın soyundansın?
Kimin evladısın?
Hangi yurttan yurtlusun?”
Sarı zırlı yiğit cevap veriyor:
“Benim yurdum buralarıdır,
en su iyesiğim
Sarı zırlı Sarığ Tamcıl
Ben seninle burada
Saf güç göstermeye,
Ulu gücümü denemeye geldim.
Eskiden, bundan önce,
Altın Han denen beyin
Saf canına böyle ulaştım.
Şimdi senin canına ulaşacağım”.
Han Mirgen, Sarığ Tamcıl’ı
Yaka paça tutup, konuşuyor:
“Saf gücüm çıktığında, bekledin.
Saf gücüm çıkmamış olsa,
Yedi gün geçmeden,
Canına ulaşırdım.
Ulu gücüm tükendi.
Ulu gücüm olsa,
Dokuz gün geçmeden,
Canını yok ederdim”.
Han Mirgen ile su iyesi
Yaka paça dövüşüyorlar,
Kötü bir şekilde kapıştılar” (HOD: 77-78).*

Destanda Han Mirgen’in akan nehirde yıkanıp bu nehrin suyundan içmesiyle zayıflayan bedeninin etlendiği ve gücünün kuvvetinin yerine geldiği ifade edilir. Daha sonra su iyesinin Han Mirgen’e kendisinin rızası olmadan suya girip bu sudan içtiği için kızıp onu öldürmeye çalıştığı görülür. Zira eski Türkler, kutsal kabul ettikleri sulardan içerken, bu sularda yıkanırken ve bu suların üzerinden geçerken her zaman sulara hürmet göstererek su iyelerinden izin almak gerektiğine inanmışlardır. Bu inancın bir yansıması olarak Han Orba destanında da Han Mirgen’in güç ve kuvvetini toplamak için nehirden su içerken ve nehirde yıkanırken su iyesinden izin almaması nehrin iyesi Sarığ Tamcıl’ı öfkelenmiştir.

Türk kültüründe su gibi sütte hayat veren bir sıvı olarak yaşamın, üretkenliğin, gücün ve bereketin sembolü olmuştur. Su gibi sütte göl, deniz ve pınar gibi mekânlarla birleşerek kutsal süt denizi, süt pınarı ve süt göllerini meydana getirmiştir. Türk mitolojisinde yaşam havuzu olarak karşımıza çıkan süt gölü aynı zamanda yeryüzüne gidecek ruhların bulunduğu yerdir. Süt-Ak Göl olarak adlandırılan bu göl, Türklerin Gök Tanrı inancına göre gökyüzündeki yaşam ağacının üzerinde bulunan içerisinde tüm yaşamsal unsurları

barındırdığına inanılan süt/ak renginde tılsımlı bir göldür (Karakurt, 2012: 17). Bir çocuk doğacağı zaman Tanrı Ülgen, oğlu Yayıçı'ye emir verir, o da yaratıcılardan birine bu işi havale eder. Yaratıcı, bu Süt Göl'ünden ruh alır ve doğacak çocuğa verir. Başka bir rivayete göre de "Enem Yayıçı" yani Anam-Yaratıcı göğün beşinci katında oturur ve insan ruhlarının tek hazinesi olan Süt Göl'ünün işlerine bakar. Doğacak çocukların ruhunu bu süt gölünden gönderir (Ögel, 2010: 571-572). Yani Altay Türkleri çocuk ruhlarının göğün üçüncü katında bulunan süt gölünden Enem Yayıçı'nın (Yayıçı Ana) aracılığıyla çocuklara ruh verdiğine inanırlar. Birçok Türk boyunda ise bebeklere annesinin ilk sütünün bu gölden alınan bir damlayla Umay Ana tarafından verildiğine inanılır (Uslu, 2014: 170). Destanlarda annenin ilk sütünden yapılan kurutun kahramanlara güç ve kudret verdiği görülür.

Maaday Kara destanında Altay'ın iyesi olan yaşlı kadın, Kögüdey Mergen'in annesi Altın Targa'nın ilk sütünden yaptığı kurutu Kögüdey Mergen'in torbasına koymuştur. Kögüdey Mergen bu kurutu yediğinde gücüne güç, kudretine kudret eklenerek öncesinden on kat daha güçlü bir bahadıra dönüşür:

*"İki parça kurut çıktı.
Annesi Altın-Targa'nın ilk sütünden.
Altay'ın ruhu yaşlı kadın
İki sarma kurut edip
Torbasına koymuştu.
Büyük kurutu tam ortadan bölüp
Kөгüdey-Mergen yuttu.
Gücüne güç geldi,
Kudretine kudret geldi.
Öncesinden iki kat daha güçlü
Kөгüdey-Mergen olup çıktı.
Öncekinden on kat daha güçlü
Bahadır oğlan yiğit olup çıktı."* (MKD: 469)

Benzer bir örnekte Alp Manaş destanında karşımıza çıkar. Ak Köbön'ün, Alp Manaş'ın annesinin ilk sütünden yapılan kurutu yemesiyle güç ve kuvvet kazandığı şu şekilde ifade edilir:

*"Ak-Kөbön bahadır
Alıp-Manış'a acımadı.
Bir tepeyi çekip koparıp,
Zindanın üstüne,
İyice oturtturup bıraktı.
İki büyük kurutu,
Kendisi yedi.
Altın (güzel) tulumdaki kımızı,
Kendisi içip koydu.
Gücüne güç koşuldu."*

*Kemiğine kemik koşuldu.
Güzelliğine güzellik koşuldu
Alıp Manış'a benzedi.” (AMD: 119)*

Güç ve kuvvet verdiğine inanılan göller, denizler ve çeşitli su kaynakları, süt beyazı renginde denizler, süt gölleri ve pınarları veya annenin ilk sütü gücün ve kudretin sembolü olmuştur. Ele aldığımız örneklerde görüldüğü üzere kutsal kabul edilen ve olağanüstü güçlere sahip olan bu göller, denizler ve benzeri su kaynakları içene veya bu sularla yıkanan kahramanlara üstün bir güç vermektedir. Böylece kahramanların gücüne güç kudretine kudret eklenmektedir. Sudaki kut sayesinde üstün bir güce sahip olan bu kahramanlar asla düşmanlarına karşıda yenilmezler. Çünkü sudan aldıkları bu olağanüstü güç onları yenilmez kılmaktadır.

4.1.1.2. Suyun Ruhu ve Bedeni İyileştirmesi

Türk kültüründe olduğu gibi birçok kültürde de su arındırıcı, temizleyici ve yok edici güç gibi anlamlar üstlenerek kutsiyet kazanmasıyla tedavi aracı olarak kullanılmıştır. Her şeyin başı olması ve yaratılmış her şeyin kendisinden türemesi nedeniyle su, sahip olduğu tanrısal güç ile birlikte Tanrı'ya has olan şifa verici olma özelliğine sahiptir. Suyun sağaltımlarda kullanım şekli ne olursa olsun amaç onun sahip olduğu tanrısal güçten yararlanmaktır (Baysal, 2020: 238).

Kutsallığı, arındırıcı, yok edici ve yeniden yaratıcı sıfatlarına sahip olması suyu şifalanma sürecinin olmazsa olmazlarından biri haline getirmiştir. Sağaltma işlemlerinin tümünde suyun rolü insanı iyileştirme, var olan kötülçül etkiyi yok etme ve insanı sağlıklı ve kutsanmış bir formada yeniden hayata getirmektir (Baysal, 2020: 240). Burada kutsal kabul edilen suyun ruhu ve bedeni iyileştirmesine kısa değinilecektir. Kutsal sular ile yapılan uygulamalar başlığı altında ise su ile yapılan iyileştirme yöntemlerine ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir.

Közüye destanında Karatı Kağan, kızıyla evli olan Közüye'yi sarayına davet eder. Amacı Közüye'yi zehirleyerek öldürmektir. Közüyle bu tuzaktan ağaçkakanın yardımıyla kurtulur. Kendi tuzağına düşen Karatı Kağan ve orada bulunanların hepsi zehirlenir. Daha sonra Közüye onları kutsal su ile iyileştirir:

*“Kara zehri içen
Sahte Karatı Kağan
‘İyi’ dünürü Sanıskan bay
Onlardan başka diğer insanlar*

*Oturdukları yerden kalkamadı,
Ateşli göz gibi kızardılar
Demir gibi katılaştılar
Çok zaman geçmeden
Kurumuş odun gibi devrilip düştüler,
Ak buhar gibi kaynadılar.
Bunu gören Közüyke
Kahkalarla güldü.
Yeraltının kutsal suyuyla şimdi
Dünürleri iyileştirdi.” (KD: 355).*

Kozın Erkeş destanında Bayım Sur, Kozin Erkeş’in atı Kızıl Konır’ı kavak ağacına bağlanmış ve yapışmış kuru bir deri olmuş halde acı acı kişnerken görür. Bayım Sur, Kızıl Konır atın yularını keser ve ona kutsal yeraltı suyundan içirir. Böylece Kızıl Konır at iyileşir:

*“Çekilip kutsal kavağa bağlanan
Kızıl Konır atın
Altın yularını kesti.
Kızıl Konır gelip düştüğünde,
Ağaca yapışmış deri gibiydi.
İki gözüne, iki kulağına
Kuzgun, saksagan yuva yapmış.
Kıymetli Kızık Konır
Acı acı kişnedi.
Ak ottan ısırap yedi.
Yeraltı suyundan kanana kadar içti.
Altın tüyü düzelip yayıldı,
Akli yerine geldi.” (KEŞD: 294-295)*

Destanda bağlandığı kavak ağacında bedeni kurumuş ağaç gibi olan Kızıl Konır atın orada akıl sağlığını da yitirdiği ifade edilir. Bayım Sur’ın Kızıl Konır ata içirdiği kutsal su Konır atın hem bedenini hem de aklını iyileştir.

Suyla yapılan sağaltımlar gerek zihinsel ve ruhsal hastalıklar olsun gerekse bedensel hastalıklar olsun bu hastalıkların tedavileri suyla yıkanarak veya bu kutsal sulardan içilerek yapılmaktadır. Tedavideki amaç kutsallığı elde ederek Tanrı’nın kutuna sahip olmak böylece iyileşmektir. Su ile yapılan sağaltımlar yalnızca bedensel hastalıkların tedavilerini yapmak için kullanılmamaktadır. Bu inanma ve uygulamaların içerisine ruhsal ve zihinsel hastalıkların tedavi yöntemleri de girmektedir. Zihin ve ruh hastalıkları Tanrı kutunun kaybedilmesiyle veya kötücül ruhların etkisi altında kalınmasıyla gerçekleşen hastalıklar olarak kabul edilir (Baysal, 2020: 243-245). Bu bağlamda bedensel rahatsızlıklar kadar zihinsel ve ruhsal rahatsızlıkların sağaltımında da suyun şifacılığından faydalandığı görülür.

Kökin Erkey destanında, Kökin Erkey'in atı Kök Çookır uzun süre yeraltında kalması sebebiyle zihinsel olarak hastalanır aklını ve bilincini kaybederek karanlık düşüncelere maruz kalır. Kök Çookır yeraltından yeryüzüne çıktığında yeraltının kutsal suyundan içer ve iyileşir. Destanda yeraltının kutsal suyunun bedene iyi geldiği gibi zihinsel ve ruhsal rahatsızlıklara da iyi geldiği şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Kıymetli at Kök Çookır
Çıkıp yeryüzüne geldi.
Ak ottan ısırap yedi,
Yeraltının kutsal suyundan içti.
Ayı ve güneşi görünce,
Karanlık düşünce aydınlandı,
Zavallı yürek oynadı.” (KED: 197)*

Kutsal kabul edilen suların kötü düşüncelerden uzaklaştırdığı ve ruhsal olarak insanları iyileştirdiği de görülmektedir. Buna örnek olarak Ay Sologoy lo Kün Sologoy destanında Ak Kağan'ın ava giderken Erlik Biy'in elçisi Kara Bökö'nün yurduna savaşmak için geldiği hissine kapıldığı ve bu kötü düşüncelerin onu rahatsız ettiği ifade edilir. Bu düşüncelerle yola çıkan Ak Kağan'ın önüne yetmiş kollu ak nehir akıp gelir. Akan bu nehirden alkış sözler duyulmaktadır. Ak kağan bu nehrin suyundan içer ve bu su ona hem ruhsal hem de bedensel olarak iyi gelir:

*“Altmış kollu ak nehri
Yavaşça aktı.
Akan bu nehri
Alkış sözler söylüyordu.
Yeraltından çıkan nehirden içince,
Ak Kağan'ın vücudu rahatladı.” (ASKSD: 125)*

İnsanoğlu zihinsel, ruhsal ve bedensel hastalıklardan dolayı çeşitli sıkıntılar çekmiş ve bunun giderilmesi içinde Tanrı'ya ve tanrısal olana sığınmıştır. Bu sebeple kutsal kabul ettikleri suyla hem bedensel hem de zihinsel ve ruhsal hastalıklarını tedavi etmeye çalışmışlardır. Geleneksel inanç sisteminde hastalıkların Tanrı kutunun kaybedilmesi sonucunda meydana geldiğine inanılması tedavisinin de tanrısal bir vasıta ile giderileceğini düşündürmüştür. Böylece kutsal kabul edilen suyun tanrısallığının verdiği o güç ile zihinsel ruhsal ve bedensel rahatsızlıklara şifa olacağına inanılmış ve tedavi amaçlı kullanılmıştır.

4.1.1.3. Suyun Ölümsüzlüğü Sunması

İnsanoğlu yüzleşmek istemediği, sonucunu değiştiremediği ve yaşamak zorunda kaldığı ölüm ile başa çıkmaya çalışmış ve ölümsüzlüğe ulaşmak için çeşitli yollara başvurmuştur. Bazı tabii varlıkların gençleştirici, iyileştirici ve ölümsüzlüğü sağlayan

özellikler taşıdıklarına inanılmıştır. Bunlardan biri de her şeyin özünü oluşturan ve kutsal kabul edilen “su”dur. İlksel ve tanrısal oluşu ile varlığın temelini oluşturan her şeyin özünde yer aldığına inanılan bu nedenle de ona kutsallık atfedilen su, sonsuzluğun ve ebedi hayatın da bir simgesi haline gelmiştir (Baysal, 2020: 234).

Çeşitli kaynaklarda içene ölümsüzlüğü sunan suyun adı “âb-ı hayât”, “bengi su”, “dirilik suyu”, “hayat çeşmesi”, “bengüsub”, “âb-ı Hızır”, âb-ı zindegî”, “âb-ı câvidanî”, “âb-ı İskender” (Ocak, 1998: 1-3) ve “hayat suyu” gibi isimlerde ifade edilmektedir.

Türk mitolojisinde ve farklı kültürlere ait mitolojilerde sadece Tanrı ile birlikte var olan su, içerisinden çıkan toprak ile evrenin ve ondan sonraki her şeyin yaratılmasına vesile olmuştur. Bu sebeple suyun gücün, ezeli ve ebedi olmanın, hayatın ve dayanıklılığın formülünü içinde taşıdığına inanılmaktadır (Eliade, 2005: 231). Tanrı’nın vasıflarından biri olan başsızlık, sonsuzluk başka bir ifadeyle ezeli ve ebedi olma hali su vasıtasıyla kimi insanlara Tanrı’dan bir lütuf olarak verilmiştir. Hayat suyu olarak ifade ettiğimiz bu su insana sonsuz bir yaşam veren, yeri herkes tarafından bilinmeyen ulaşabilmek için kişinin ruhsal gelişimini tamamlamış olması gereken kutsal bir sudur (Boratav, 2012: 29). Bu su ile insana bahşedilen bir nevi tanrısal bir makamdır. Çünkü ölümsüzlük Tanrı’ya has bir durumdur. Hayat suyu, tanrısal birçok özelliğe sahiptir. Dolayısıyla hayat suyu insana sadece ölümsüz bir yaşam değil, Tanrı’nın bilgisine nail olmayı ve insanın makamsal anlamda yükselmesini sağlar (Baysal, 2020: 234-237).

Ölöstöy destanında durgun bir kaynak suyuna konulan Ak Koo’nun bu su sayesinde ölümsüz olduğu anlatılmaktadır:

*“Kız kardeşleri anadan doğduğunda,
Yaş ağacı keserek,
Güzelce sararak,
Durgun kaynak suyuna bırakmış.
Bu suya yatınca
O ölümsüz olmuş.
Epey yıl sonra
Durgun kaynak suyun
Tek kız kardeşleri çıkıp gelmiş.
Her canlının dilini bilir,
Öleni diriltir,
Yaşayana merhamet eder.
On yıl dolduğunda,
Bir yaşı ancak dolar.” (ÖD: 236)*

Ak Koo, kutsal suya kardeşleri tarafından konulmasıyla ölümsüz olmuştur. Aynı zamanda bu kutsal su Ak Koo’ya ölümsüzlük ile birlikte her canlının dilini bilme ve ölenleri

diriltme gücü de vermiştir. Bu bağlamda hayat suyunun insana sadece ölümsüzlük değil, çeşitli üstün güçler ve bilgelik verdiğini görmekteyiz. Sonuç olarak ölümsüzlük suyu hayat ve can veren, dirilik sağlayan, ebedi bir hayat sunan ve ebedi bir hayat ile birlikte kişiye bilgelik kazandıran kutsal bir sudur.

Hayat suyu, insanı dünyada ebedi kılmaktadır yani insana hayat verme niteliğine sahiptir (Adıbelli, 2019: 137). Bu sebeple hayat suyunun insanları iyileştirdiğine ve dirilttiğine de inanılır. İncelemiş olduğumuz destanlarda da hayat suyu daha çok ölmüş kahramanları diriltmesinde kullanılmaktadır.

Ak Taycı destanında hayat suyunun kızıl kayanın orta vadisinde kız suretinde kızıl bir taştan aktığı anlatılır. Bu su ölmüş olan her şeye yeniden hayat vermektedir:

*“Kızıl kayanın orta vadisinde
Kız sureti kızıl taş duruyor.
Sağ memesinden yaşam suyu akmaktadır.
Sol memesinden bengi su akmaktadır.
Kızıl taş kız kişinin göğsünden
Pürtüklü bir biçimde (şöyle) yazılmış:
‘Bengi su ile yaşam suyu
Ölmüş kalmış diriltir’.” (ATD: 199).*

İncelemiş olduğumuz destanlarda hayat suyu genel olarak ölmüş kahramanları diriltmek için kullanılmaktadır. Hayat suyu ölümsüzlüğü bahşeden kutsal bir kaynak olduğu gibi ölüleri diriltme, hastaları iyileştirme, yaşlıları gençleştirme ve kahramanlara sonsuz güç verme gibi özelliklere de sahiptir.

4.1.1.4. Suyun Kahramanların Giyim-Kuşamlarını Takdim Etmesi

Kıyafetler, günümüzde olduğu gibi daha önceki dönemlerde de insanların sosyal durumunu, dünya görüşünü ve değerlerini ifade etmektedir. Bu nedenle giyim-kuşam yaşam tarzının, değerlerin ve kültürün göstergesi olarak karşımıza çıkar. Türk kültüründe olduğu gibi birçok kültürde de kıyafetlerin göstergesel ve simgesel bir anlam değeri vardır.

Destanlarda kahramanların Tanrı tarafından gönderilen giysileri, atı ve silahları savaş giysileri olarak dikilen ve kullanılan kıyafetlerden farklı olarak gücü, seçilmişliği ve kutsanmışlığı ifade etmektedir. Bir nevi kahramanı maddi ve manevi olarak bulunduğu konumdan başka bir konuma getirecek olan bu giysiler kahraman için özel olarak gönderilmiş bir zırhtır. Bu nedenle Tanrı tarafından gönderilen bu giysiler kahramana kutsal kabul edilen varlıklarca takdim edilmektedir.

Destan kahramanları yeryüzünde Erlik'in yardımcıları ve temsilcileri ile yeraltında Erlik ile mücadelelere girmektedir. Kahramanın kötülük güçleriyle mücadeleye girebilmesi için iyilik zırhına bürünmesi gerekmektedir (Şayhan, 2015: 100) ve bu zırh kahramanlara Tanrı tarafından gönderilmektedir.

Destan kahramanlarına atları, giysileri ve pusatları ya kutsal dağların zirvelerinde yer alan kutlu kayalar ya kutlu mağaralar ya da kutlu sular tarafından takdim edilmektedir. Kahramanın bu giysileri giyeceği, pusatını kullanacağı ve atına bineceği vakitte kadar Tanrı tarafından gönderilen giysiler bu kutlu mekânlarda muhafaza edilmektedir.

Ölöştöy destanında Erkin Koo'nun oğlu Kan Mergen, babasının dağılmış cesidini bulur ve babasını diriltmek için Erlik'in yanına yeraltına iner. Erlik, Kan Mergen'i oğlu gibi benimser ve Erkin Koo'ya giyeceği kıyafetin ve atının dokuz zirveli dağın zirvesindeki dokuz göllü ırmakta bulunduğunu onları alıp ona vereceğini söyler:

*“Ata Erlik konuştu.
Giyeceğin elbiseni, bineceğin atı
Dokuz zirveli dağdan,
Dokuz göllü ırmaktan
Alıp veririm.” (ÖD: 187)*

Kahramanın ana rahmine düştüğünde giyeceği elbisesi ve bineği atı Tanrı tarafından gönderilen dokuz zirveli dağın tepesindeki dokuz göllü ırmağın içerisinde ona takdim edilmeyi beklemektedir. Yaratım bilgisine sahip olan suyun var olan her şeyi içerisinden çıkardığı gibi Tanrı tarafından kahramana bahşedilen giysinin, atın ve pusatların da sulardan çıkması suyun yaratım gücün ortaya koymaktadır.

4.1.1.5. Su İyesinin Kutsal Suları ve İnsanları Koruması

Türk inanç sisteminde iye kavramı “sahip”, “malik” ve “koruyucu” anlamına gelmektedir. Su iyesi ise “suların sahibi ve koruyucu ruhu” anlamına gelir. Her su kaynağı bir iyeye sahiptir (Karakurt, 2011: 113, 184-185). Yine her iye de sahibi olduğu suyu korumakla görevlidir.

Koruyucu ruhların nasıl meydana geldiği hakkında V. Verbitskiy'in derlemiş olduğu bir Altay miti mevcuttur. Bu mite göre Erlik, kendine yeni bir dünya oluşturup bu dünyanın içini insanlarla doldurmak ister. Ancak Erlik, her defasında çekici örse vurdukça çekicinin altından yılan, ayı, yer eşen gibi yaratıklar çıkar. Ülgen'in emriyle Mangdışire, Erlik'in dünyasını ve adamlarını yeraltına kovmak için bir savaş başlatır. Kerey Han'ı gökten yere atar, Biy Karaş'ı da yenerek onu da yeraltı dünyasına gönderir. Sonunda Mangdışire, Erlik'i

ağır yaralayarak hizmetçilerini yağmur damlaları gibi gökten yere döker. İşte bu sırada suya düşen su eezi (su sahibi), taşa düşen taş eezi (taş sahibi), dağa düşen tu eezi (dağ sahibi), eve düşen uy eezi (ev sahibi), mala düşen mal eezi (hayvan sahibi), düz yere düşen yer eezi (yer sahibi), balıklara, kuşlara ve diğer varlıklara, kısaca kim nereye ve neye düşerse oranın sahibi olur (Bayat, 2021: 138). Mitte de görüldüğü üzere iye kategorisine giren ruhlar sadece bulundukları varlıkların sahibi ve koruyucu ruhudur.

Su iyeleri bazen bir hayvan bazen de insana özgü vasıflarla kadın veya erkek olarak tasvir edilir. Suyun dişil özellikler ile ifade edilmesi nedeniyle su iyeleri daha çok kadın olarak tasvir edilmektedir. Kadın olarak tasvir edilen su iyeleri; iri gözlü, çok güzel, sarı veya siyah saçlı bir kadın görünüşünde, bazen kaşsız, kirpiksiz, boynuzlu, maviye çalan bir renge sahip denizkızı gibi (Karakurt, 2011: 184-185) bazen de bir peri kızı olarak betimlenir. Ancak su iyesinin erkek veya bir hayvan olarak tasvir edildiği anlatılarda az değildir.

Su iyelerinin korudukları suyun derinliklerinde bulunan büyük bir kayanın altındaki geçitten girilen bir sarayda yaşadıklarına inanırlar (Karakurt, 2011: 184). Ösküs Uul destanında, ak nehrin iyesi ve koruyucusu olan “Talay Kağan” suyun yedi kat altında altın bir sarayda yaşar.

Destanda Ösküs Uul, Gök nehrin kenarında yaşamını sürdürmeye çalışmaktadır. Bir gün halkıyla beraber Karatı Kağan adında bir kağan gelerek Ösküs Uul’dan halkını ve hayvanlarını nehirden geçirmesi ister. Bunun karşılığında kendisine yiyecek ve giyecek vereceğini söyler. Ancak Karatı Kağan sözünü tutmaz ve vaad ettiklerini Ösküs Uul’a vermez. Bunun yerine ona nehirdeki altın sırlı balığı tutabilirse gök denizinin altındaki Talay Kağan’ın ona zenginlik vereceğini söyler. Ösküs Uul’a zenginlik değil, köşede duran beze sarılmış köpek ölüsünü istemesini tembihler. Ösküs Uul, oltasını Gök nehre atar ve bu sırlı altın balığı yakalar. Bu sırada suyun altındaki altın bir sarayda yaşamakta olan Talay Kağan yeryüzüne çıkar ve Ösküs Uul’dan altın balığı nehre bırakmasını ve bunun karşılığında ona istediği kadar mal ve mülk vereceğini söyler. Ösküs Uul, altın balığı nehre bırakır. Fakat Talay Kağan sözünde durmaz ve nehre dalıp yeraltındaki sarayına döner. Daha sonra Ösküs Uul altın balığı ikinci kez tutar ve Talay Kağan bir daha gök nehrin içinden çıkar. Talay Kağan yine Ösküs Uul’dan altın balığı nehre salmasını ister. Ösküs Uul yine altın balığı Gök nehre salar. Talay Kağan, Gök nehrin iyesi ve koruyucu ruhudur. Ösküs Uul sırlı altın balığı tuttuğunda gök nehrin korucu ruhu olarak yeryüzüne çıkar. Gök Nehrin iyesi olan Talay Kağan, insan görünümlü tanrısal bir varlık şeklinde tasvir edilmektedir. Talay Kağan ilk sudan çıktığında şu şekilde tasvir edilir:

*“Aylı, güneşli börklü imiş.
Sarı rahvan atlı imiş.
Sarı ipek paltolu imiş
Tatlı dilli kağan imiş.” (ÖUD: 146)*

Talay Kağan ikinci kez gök nehirden çıktığında ise öncekinden bile daha gösterişli tasvir edilmektedir:

*“Önceki halinden altı kat
Güzel ipek paltoluymuş.
Eski halinden iki kat
Altın işlemeliymiş.
Yelesi, kuyruğu yayılan
Sarı rahvan atlıymış”. (ÖUD: 148)*

Talay kelimesi Türklerin okyanus, büyük deniz anlamlarında kullandıkları bir sözcüktür (Ögel, 2010: 317). Gök nehrin iyesi Talay Kağan’ın anlamında “büyük denizlerin kağanı”dır. Talay Kağan’ın börkünün¹² güneşli ve aylı olarak ifade edilmesi onun yüce bir makama ait olduğunu göstermektedir. Talay Kağan, sırlı altın balığın nehirden çıkarılmasıyla ortaya çıkarak duruma müdahale eder. Çünkü ondan izinsiz alınan bu sırlı balık dünyanın nizamını bozabilecek bir güce sahiptir. Bu sebeple nehrin sahibi ve koruyucusu olarak ortaya çıkan Talay Kağan bu balığın alınmasına müdahale eder. Onun görevi sahip olduğu bu gök nehri korumak ve bu bölgenin düzenini sağlamaktır. Bu nedenle bu nehre zarar verecek ve düzeni bozacak bir tehditte ortaya çıkarak duruma müdahale eder. Ösküs Uul’da Talay Kağan’ın bu nehrin iyesi olduğunun farkındadır. Bu yüzden balığı öldürürse nehir iyesini kızdıracağını bilir ve balığı her seferinde geri bırakır (ÖUD: 147).

Asıl görevi sahip olduğu bu nehri ve insanları korumak olan su iyesi Talay Kağan, insanları koruyan ve yardım eden bir varlık olduğu gibi koruduğu suyun ve bölgenin güvenliği tehdit altında olunca korkulacak ve çekinilecek bir varlıktır. Çünkü su iyeleri, suyun kirletilmesinden ve kutsal kabul edilen varlıklara zarar verilmesinden -sırlı altın balık gibi- hiç hoşlanmazlar ve bu kişileri cezalandırırlar. Destanda da görüldüğü üzere Ösküs Uul karnını doyurmak için nehirden balık avlarken Talay Kağan hiç ortaya çıkmaz. Ancak Ösküs Uul ne zaman sırlı altın balığı yakalar Talay Kağan o zaman suyun altındaki altın sarayından çıkıp gelir. Bu durum bize su iyesinin sadece kutsal kabul edilen unsurlara zarar verildiğinde ortaya çıktığını göstermektedir:

*“Ösküs Uul altın balığı
Alıp ak nehirden çıkardı,*

¹² Hayvan postundan yapılmış kürklü ve gösterişli başlık.

*Ak nehre batırmak için
Gök dalganın içinden Talay Kağan
Çıkıp geldi.
Aylı, güneşli börklü imiş.
Sarı rahvan atlı imiş.
Tatlı dilli kağan imiş.
Ösküs Uul'a yalvarmış:
'Heey! Güçlüymüşsün!' dedi.
Dur, dur yavaş ol, oğlum, dedi.
Altın balığı öldürmeyip
Ak nehre salsan.
Doyup gitsin o, dedi.
Nehir iyesi benim,
Talay Kağan adlı erim,
Yedi kat yeraltında
Benim evim var dedi.
Bizim eve gidelim, dedi.
Altın sarayım var, dedi.
Ova dolusu rahvan malım var, dedi.
Ovaya sığmaz giyimim var, dedi.
Başka balığın etini yersin,
Onu öldürme yavrum, dedi." (ÖUD: 146-147).*

Ösküs Uul, altın balığı nehre bırakır ve Talay Kağan sarı rahvan atıyla gitmek üzereyken Talay Kağan'ın atının kuyruğuna tutunarak Talay Kağan ile birlikte gök denizin dibindeki altın saraya varır. Su iyesi Talay Kağan'ın sarayı aya kadar uzanır. Halkı ise ay yüzlü olarak ifade edilir, bu Talay Kağan'ın ve halkının tanrısal bir varlık olduğunun göstergesidir. Talay Kağan Ösküs Uul için çeşit çeşit yiyecekler koyup masa donatır. Ösküs Talay Kağan'ın verdiği değerli hiçbir şeyi almaz. Sadece Talay Kağan'dan istediği yedi kat ketene sarılı köpek cesedini alır ve yeraltından çıkarak ot evine gelir. Ösküs Uul cesedin üzerinde yatıp yedi gün boyunca uyur, ipek bir yastığa baş koymuş altın bir yorgan örtünmüş halde bir sarayda uyanır. Bu sarayda çok güzel Altın Küskü adlı bir kızla karşılaşır bu kız, Talay Kağan'ın köpek cesedine çevirdiği kızıdır. Talay Kağan'ın kızı Ösküs Uul'un ottan evini, saraya dönüştürmüştür (ÖUD: 148-149).

Su iyeleri sahibi oldukları suları korudukları gibi bulundukları bölgedeki insanları da korudukları ve onlara yardım ettikleri görülür. Ösküs Uul'ın Karatı Kağan ile girdiği son mücadele olan boğa tokuşturma yarışında Talay Kağan'dan yardım ister. Talay Kağan, Ösküs Uul'a olağanüstü özelliklere sahip yeni doğmuş bir buzağı verir. Bu buzağı Karatı Kağan'ın buzağısını yener. Karatı Kağan'ın öfkelenen adamları bu buzağı ateşe atıp yakmak isterler (ÖUD: 212-216). Karatı Kağan ve adamları su iyesi tarafından verilen gök boğayı ateşe atıp yaktıkları için su iyesi tarafından cezalandırılır. Böylece Karatı Kağan ve bütün yurdu yanıp

kül olur. Ösküs Uul destanında su iyesinin hem suları koruduğunu, hem insanları koruyup yardım ettiğini hem de kutsal kabul edilen varlıklara saygısızlık yapan insanları cezalandırdığı görülür.

Malçı Mergen destanında ise suları ve insanları koruyan su iyesi gök rengi bir boğadır. Destanda Malçı Mergen, Arslan Kağan adında kötü düşünceli bir kağanın kızı ile evlidir. Arslan kağan damadı Malçı Mergen'i yok etmek için ister ve bu amaçla onu yurduna çağırır. Eğer gök denizin kıyısındaki Gök Boğa'yı yakalayıp getirirse ona her şeyini ve kağanlığını vereceğini söyler. Kayınbabasının isteğini geri çevirmeyen Malçı Mergen, eşine olup biteni anlatır. Malçı Mergen'in Eşi Ak Şankı, babasının getirmesini istediği boğanın göl iyesi olduğunu söyler ve onu bu işten vazgeçirmeye çalışır:

*“Kara düşünceli babamın
Kara boğa dediği
Gök denizin iyesidir!
Hayırlı düşünmüyor,
Kötü düşünüyor.
Ölmez vücudun ölür.” (MMD: 243)*

Suyu ve insanları koruyan su iyesi, normalde iyiliksever bir varlık olup sulara veya kendisine zarar verildiği zaman oldukça korkunç ve tehlikelidir. Hele ki kutsal suyun su iyesine zarar verip onu öldürmenin sonucu ölümle cezalandırılmak olacaktır. Çünkü ortada kutsala yapılan bir saygısızlık söz konusudur. Bu sebeple Ak Şankı, eşi Malçı Mergen'i kararından döndürmeye çalışır. Ancak kocasını kararından döndüremeyen Ak Şankı, göl iyesi gök boğanın dolunay zamanı uykuda olduğunu söyleyerek eşi Malçı Mergen'e yardım etmeye çalışır. Ancak Malçı Mergen, dolunay zamanı gök denizine geldiğinde gök boğanın uyumadığını görür. Gök denizin iyesi gök boğa, Malçı Mergen'in geleceğini bildiği için uyumayıp onları beklemektedir. Malçı Mergen'in atı şekil değiştirerek Altay iyesi kara boğa olur ve gök boğayla bir mücadele girer. Bu sırada Malçı Mergen de gök boğaya kement atarak onu yakalar:

*“Göl iyesi
Geriye doğru kaykıldı,
İlerleyemiyordu.
Böylece gücü çıktığında
Gürleyip böğürerek, konuştu:
'Öldürecekmeniz, öldürün
Daha fazla eziyet etmeyin
Yok edecekmeniz yok edin.
Bunaltıp bana işkence etmeyin!'
'Hayır, biz seni öldürmeyeceğiz.
Arslan Kağan'ın isteğiyle geldik”*

*Malcı Mergen bahadır
Böylece cevabını verdi.” (MMD: 244).*

Yakalanmasının Arslan Kağan’ın emri ile olduğunu anlayan Gök boğa, Malçı Mergen’e onu öldürmek için fırsat kollayan Arslan Kağan’dan korumak ve yardımcı olmak için bir öneride bulunur:

*“- ‘Ben direnir gibi yapayım,
Sen zorla götürür gibi ol’- diye
Gök boğa söyleyerek,
Böğürüp, inledi.” (MMD: 245).*

Bu öneriye göre gök boğa inlerak zorla götürölüyormuş gibi davranacak, Malçı Mergen de onu zorla tutmuş götürüyormuş gözükcek bu sayede Malçı Mergen kötü düşünceli Arslan Kağan’ın isteğini yerine getirmiş olacaktır. Gök denizin iyesi gök boğa kendisine zarar vermek istememesi ve yakalama emrinin Arslan Kağana ait olduğunu öğrenmesiyle Malçı Mergen’e zarar vermez hatta her fırsatta onu yok etmeye çalışan Arslan Kağan’a karşı koruyup Malçı Mergen’e yardım eder. Bunun üzerine Malçı Mergen gök boğayı Arslan Kağan’ının yurduna getirir ve onu at direğine bağlar. Ancak gök boğanın sesinden Arslan Kağan, yurttaki insanlar ve hayvanlar korkar, düz taşlar yıkılır, yerdeki dallar bile paramparça olur. Gök boğanın sesinden korkup altın yatağın altına saklanan Arslan Kağan, Malçı Mergen’den boğayı serbest bırakmasını ister. Bunun üzerine Malçı Mergen Gök denizin iyesi Gök boğayı serbest bırakır (Dilek, 2002: 245-246).

Kan Kapçıkay destanında ise destanın giriş bölümünde su iyesi Köldü Kadın ismi zikredilir ve destan dinlemeye davet edilir:

*“Göl iyesi Köldü kadın
Doğruca gelip destan dinlesin” (KKD: 217).*

Böylece suyun, yurdun ve insanların koruyucu ruhu olan göl iyesi Köldü Kadın’a saygı ve hürmet gösterildiği görülür. Destanda kör bir destancı topçuuruyla -sanki her şeyi görmüş gibi- Kan Kapçıkay’ın destanını beşikte yatışından başlayarak anlatır. Kan Kapçıkay gelince destanı yarıda keser. Bu destanı anlattığı için Altay’ın iyesinin ona yeraltı suyunun iyesi olan rahvan kara bir geyik verdiğini söyleyerek gider:

*“Bu destanı anlattığım için
Altay’ın iyesi bana
Yetmiş çatal boynuzlu
Rahvan kara geyik verdi.
O geyik kara dağın koltuğunda
Kara nehrin kıyısında,*

*Yeraltı suyu var,
O suyu koruyup,
Orayı beklemek için yaratılmış.
Benim Koo Konır atlı
Kojin Erkeş adlı
Bahadır bir oğlum var o oğlumu gönderip,
Geyiği bana diri olarak
Tutturup aldırırım
Getirip uysallaştırarak
At edip binerim
Ben destanın kalanını
Yedi günde anlatırım
Geyiği görmeye delikanlılar
Dokuz gün sonra bizim eve
Gitsin, dedi.” (KKD: 276-277).*

Altay’ın iyesinin destancıya verdiği kara geyik kara nehrin kıyısındaki kutsal yeraltı suyunun koruyucu ruhudur. Bu geyiğin kutsal yeraltını suyunun koruması ve o suyu başını beklemesi için yaratıldığı belirtilmektedir. Ancak bu geyiğin destancıya hediye edilmesi kara geyiğin su ruhundan yaratılmış olağanüstü özelliklere sahip olan bir geyik olduğunu düşündürmektedir. Çünkü su iyesi olan ve hayvan olarak tasavvur edilen koruyucu ruhların görevi yalnızca suları korumaktır ve o suyun bulunduğu yurdun ve halkın güvenliğini sağlamaktır. Dolayısıyla Altay’ın iyesi tarafından destancıya hediye edilen bu kara geyik su ruhundan yaratılmış ve sahibi gelene kadar bulunduğu suyu korumakla görevlendirilmiş olağanüstü özelliklere sahip kutsal bir hayvandır.

Kan Ceeren Attu Kan Altın destanında incelediğimiz örneklerden farklı olarak göl iyesi görevini layıkıyla yerine getirmemesi sebebiyle yurdun düzeninin bozulduğu anlatılmaktadır. Kan Altın’a eşi Altın Çaçak, gölden çıkan bir arpanın ettikleri bütün tahılı yok ettiğini söyler. Bunun üzerine Kan Altın, yanına bahadırlarını alır ve yedi atın çevresini dolaşamayacağı derin kara gölün yanına gider. Bahadırlarına yedi gün boyunca ağ germelerini söyler. Böylece doksan çeşit balık tutarlar ancak tuttıkları balıkları ne yerler ne de öldürürler balıkları geri gönderirler. Göl iyesinin görevi bulunduğu suyu ve bölgeyi korumak olduğunu için neler olduğunu anlamak ve tutulan balıkların neden yenmediğini öğrenmek için gölün üstüne çıkar. Gök Boğa, Kan Altın’a balıkları neden yemediğini ve bahadırlarına neden vermediğini sorar. Aslında Kan Altın’ın göle ağ gerdirip balıkları tutup yememesinin nedeni gök boğanın suyun üstüne çıkmasını sağlamaktır. Böylece Kan Altın, Gök Boğa’ya neden olmamış arpanın gölden çıkmasına izin verdiğini ve olmuş tahılı mahvetmesine engel olmadığını sorar. Bunun üzerine Kan Altın, Gök Boğa’dan suyun ve yurdun iyesi olarak görevini yerine getirmesini söyler:

*“Yedi atın çevresini dolaşamayacağı
Derin kara göle geldi.
Güneyini aşağıya alıp,
Yukarı doğru ağ gerin diye,
Ağ tutturdu.
Gölün arkasını yukarı aldırıp
Ağ gerip bakın diye,
Altmış bahadırına emir verdi.
Yetmiş bahadırı sevk etti,
Yedi gün boyunca avlanmaya başladı.
Ant içmiş altmış dost sıraya dizilmiş yetmiş pehlivan
Yedi gün boyunca ağa çekip,
Yuvarlak gölü dalgalandırdı,
Derin nehir boyunca gidip,
Alt ucu atmıştan fazla,
Üst ucu yetmişten fazla
Çok ağır olunca
Doksan çeşit balığı
Kara gölden ağla çıkardılar,
Şaşırp baktılar.
Göl iyesi gök boğa gölden çıkıp geldi.
...
Doksan çeşit balıktan
Bir balık bile öldürtmedi.
‘Büyük som balıkları var,
Küçük turna balıkları da vardı.
Bu balığı niçin yemedin?
Bahadırlarına niçin vermedin? diye
Göl iyesi gök boğa
Böğürüp, yüksek sesle bağırdı.
...
‘Göl iyesi gök boğa
Hiçbir şeyi görüp bilmiyor musun?
Olmamış arpayı çıkararak,
Olmuş tahılı mahvederken,
Niçin görüp tutmadın?
Suyun, dağın iyesiysen,
Tutup bana getir” dedi.” (KCAKAD: 379-381).*

Destanın başkahramanı olan Kan Altın, Tanrı tarafından seçilmiş kut sahibi bir kağandır. Yurdun kağanı olarak yurdun nizamını sağlamak görevidir. Bu sebeple göl iyesi gök boğaya görevini gerektiğince yerine getirmediği için kızar. Çünkü göl iyesinin görevi bulunduğu suyun ve bölgenin güvenliğini sağlamaktır.

Sonuç olarak su iyeleri sahibi olduğu suyu, bulunduğu bölgeyi ve insanları korumakla görevli tanrısal bir varlık olarak karşımıza çıkar. Bu tanrısal varlıkların kimi zaman çeşitli

hayvanlar şeklinde kimi zamandan insan suretinde kadın veya erkek olarak tasvir edildiği görülür.

4.1.1.6. Suların ve Su İyelerinin Kişilerin Niyetine ve Davranışlarına Göre Geçit Vermesi

Türk geleneksel inanç sisteminde, geçilmesi güç olan suların öte yanına geçebilmek için bu suların iyelerinin rızası alıp onları memnun etmek gerektiğine inanılmaktadır. Böylece geçilmesi güç olan bu suları geçmek mümkün olacaktır ve bu sular sadece su iyesinin yardımıyla geçilebilmektedir. Kutlu ve geçilmesi güç olan bu suların ardında huzur, sağlık, güven ve barış vardır. Bu sebeple bu sulardan herkes geçemez ancak bu sulardan tanrı kutu taşıyan bahadırlar, kutlu atlar, iyi niyetli ve yardıma ihtiyacı olan insanlar geçebilmektedir. Kutsal sular ve su iyeleri bu insanları tanıyıp onları geçilmesi güç olan bu kutlu sulardan geçirmektedir. Ancak kötü niyetli olan, suya ve su iyelerine gerektiği saygıyı göstermeyen ve su iyesinin rızasını almadan geçmek isteyen kişiler ise asla bu sulardan geçememektedir.

Er Samır destanında Er Samır'ın eşi Altın Tana, Kara Bökö tarafından kaçırlır. Bunun üzerine Er Samır, Kara Bökö ile savaşmak için yola çıkar. Bu yolculukta Er Samır'ın karşısına çeşitli engeller çıkar. Bu engellerden biri de kötülüğü tuttuğunda kaygan çamurlu bataklık olan iyiliği tuttuğunda ise insanları üzerinden geçiren kara kuyu suyudur. Kişinin niyetine ve davranışına göre geçit veren bu suyu Er Samır ve Katan Mergen, ak bez bağlayıp ak süt saçarak dua etmesiyle geçer:

*“Böylece gidip dururken,
Kara kuyu suyu akıyor,
Kumu, taşı parlıyordu.
Kara kuyu suyu ise
Erlik Biy'in ikinci
Engeli oluyor imiş.
Kötülüğü tutsa kıyısından aşıp,
Kaygan çamurlu bataklık olurmuş.
İyiliği tutsa geçiriyormuş.
Katan Mergen geçmeden önce
Ak bez bağlamış,
Ak süt saçıp, dua etmiş,
Kara kuyu suyundan içmiş.
Onu gören Er Samır
Ak Sarı atından inip,
Ak bez bağladı,
Ak süt saçarak dua etti.
Kara kuyu suyuna dua edip,
Rahat, huzurlu geçiverdi.” (ESD: 96).*

Er Samır'ın ve Katan Mergen'in yapmış olduğu saçı ve dua ile suya hürmet etmiş olup aynı zamanda su ruhuna geçit için kansasız kurban sunarak onun rızasını aldıkları görülür. Böylece Er Samır geçilmesi güç olan bu suyu rahatlıkla geçebilmiştir.

Tanaa Herel destanında, çocuğu olmayan Şan Haan'ın, Tana Herel'in getirdiği Altın Kraliçe'ye dua eden yüz kadını yüz oğlan, dua etmeyen sekiz kadını ise sekiz enik doğurur. Şan Haan, Altın Kraliçe'yi hile ile almayı düşünür ve Tanaa Herel'i Erlik Lovun'ın yanına gönderir. Tanaa Herel, yola çıkmadan karısından yolda önüne çıkacak engelleri nasıl geçeceğini öğrenir. Bu engellerden biri de kara çamurluk denizidir. Tanaa Herel'in karısı, Tanaa Herel'e kara çamurluk denizini dünyayı dolaştım bu kadar güzel deniz görmedim diyerek oradaki ağaca bir bez bağladıktan sonra denize saçı yaparak geçebileceğini söyler:

*“Korkunç kara çamurluk deniz göreceksin.
‘Dünyayı dolaşmışım,
Bu kadar güzel deniz görmemiştım’ deyip,
Ağaca bezini bağlayıp, kutsayıp,
Çayını serpip, geçeceksin.”* (THD: 269).

Tanaa Herel, yola çıkar ve yolda iken Erlik Lovun hanın şeytanları da Tanaa Herel'in peşine düşer. Tanaa Herel kara çamur denizinin yanına geldiğinde şeytanlar kara çamur denizinin iyesine Tanaa Herel'i tutup vurmasını söyler. Tanaa Herel, kara çamur denizine gelince ağaca bez bağlar, çayını serpip suyu kutsar. Kara çamur denizinin iyesinin, denizi kutsayan zavallı geçsin demesiyle çamur denizi kuru ak bir ova olur ve Tanaa Herel bu engeli rahatça geçer:

*“Kara çamur denizin yanına gelip,
Deminki şeytanlar:
Tanaa-Herel'i tut, vur! deyince
-Ağaca bezini bağlayıp, çayını serpip,
Kutsayan zavallı geçsin, deyip,
Kuru ak ova olup geçirmiş.”* (THD: 279-281).

Kara çamurluk denizinin iyesi, Tanaa Herel'i denizi kutsadığı için geçilmez bu denizden geçirir. Tana Herel destanında da görüldüğü üzere su iyeleri, suları kutsayan ve kendilerinin rızasını alarak sulardan geçmek isteyen insanlara her zaman yardım eder.

Boktu Kiriş Bora Şeeley destanında, Kara Mangıs adında bir tepegöz yoksul ve yaşlı ana babanın çadırına musallat olur. Yaşlı ana babayı yiyip onların üç kızını da yemeye çalışır ancak üç kız kardeş Kara Mangıs'ın elinden kaçar. Üç kız kardeşin yolda karşısına uçsuz bucaksız hırçın bir deniz çıkar. Üç kız kardeş, bu denizi geçebilmek için geçit aramaya başlar ve tam o sırada denizin içinden Sarıg Kundus adında bir kişi çıkar. İki kara gözü içine

çökmüş, saçları sararıp sertleşmiş, dişi çapa gibi kocaman sarı olan Sarıg Kundus, Sarı Deniz ile Hırçın Deniz'in sahibidir. Bu denizlerden geçmek için gelenlere gözünün, saçının ve dişinin nasıl olduğunu sorar. Bu denizi geçmek isteyen üç kız kardeşe de saçının, gözünün ve dişinin nasıl görüldüğünü sorar. Üç kız kardeşin en küçüğü, Sarıg Kundus'a gözünün göğün parlak çolpan yıldızı gibi güzel olduğunu, saçlarının kırılmış saçtan güzel görüldüğünü, dişlerinin ise Çin'in ak incisine benzediğini söyleyerek sorusuna cevap verir. Bunun üzerine Sarıg Kundus, hırçın kara denizin üzerine kıl köprü kurup bu üç kız kardeşi denizden geçirir:

*“Üç kız kardeş bir bakmış ki
Sarı beldeden bakıp görseler ki,
Uçsuz bucaksız hırçın kara deniz,
Gözüküvermiş, böyleymiş.
En büyüğü bunun üzerine:
'Bu hırçın kara denizi,
Geçelim der isek,
Hayatımızı kurtarırız', diye
Söyler dururmuş.
Hırçın kara denizin kıyısında,
Üç kız kardeş koşturup gelip,
Geçilecek geçit bulamadan,
Aşağı yukarı koşuştururken
Kara denizin içinden
Bir kişi çıkıp koşturup
Gelivermiş.
'Nereden geldiniz kızlar? Diye
Soru vermiş.
'Biz çok uzaktan gelmişiz.
Vuruştan-dalaştan
Kaçmaktayız' diye
En küçükleri cevap vermiş.
'adınız, namınız
Nedir acaba? Diye
O en küçüğü sorup
Duruvermiş.
'Sarı deniz ile
Hırçın denizin hâkimi,
Sarıg-Kundus denen kişi benim' diye
Söylemiş.
Üç kız kardeşin küçüğü ise:
'bizi geçiriver, can ağabey' diye
Yalvarır durmuş.
'Geçiveririm elbette
Ancak benim saçım nasıldır,
Benim dişlerim nasıldır,
Benim gözlerim nasıldır?' deyip
Dururmuş Sarıg-Kundus.
Kızların küçüğü bunun üzerine:*

*'Sizin gözleriniz nasıl desem ki,
Gözden güzel,
Göğün parlak çolpan yıldızı gibi, gözdür.
Saçlarına baksam, saçtan güzel,
Kırışmış, güzel mi güzel ağabey.
Dişlerine bakılsa, dişten güzel,
Çin'in ak incisine benzer,
Şeydir, ağabey' demiş.
Hırçın kara denizin hâkimi
Hırçın kara denizin üstüne
Kıl köprüsünü kurup,
Üç kız kardeşi geçirmiş de göndermiş de.'* (BKBŞD: 294).

Kara Mangıs (Kara Tepegöz) da kızların peşinden koşup hırçın kara denizin kıyısına gelir. İki kara gözü içine çökmüş, saçları sararıp sertleşmiş, dişi çapa gibi kocaman sarı olan Sarıg Kundus'a üç kız kardeşi görüp görmediğini sorar. Sarıg Kundus, Kara Mangıs'ın kötü biri olduğunu bilse de kızları gördüğünü söyleyerek sorusuna cevap verir. Bunun üzerine kara tepegöz kendisini denizden geçirmesini söyler. Sarıg Kundus, ona da gözünün, saçının ve dişinin nasıl gözüktüğünü sorar. Kara Tepegöz, Sarıg Kundus'un saçlarının ölmüş it tüyü gibi olduğunu, gözünün içine çökmüş patlak kara bir şey gibi görüldüğünü, dişlerinin ise koca çapa gibi sarı bir şeye benzediğini söyler. Bunun üzerine Sarıg Kundus, Hırçın kara denizin üstüne ağaç kabuğundan köprüsünü kurup kara tepegözün boynuna iki yaşında buzağı kadar kara kaya bağlayıp baldırına da dört yaşında inek gibi kara bir kaya bağlar ve köprüden geçmesini söyler. Kara tepegöz denizin ortasına gelince Sarıg Kundus onu kabuk köprüden yuvarlar. Sarıg Kundus, kendisine kötü davranan ve üç kızı öldürmek isteyen kötü niyetli kara tepegözün hem denizden geçmesine izin vermez hem de onu cezalandırarak hırçın denizin dibine gönderir:

*"Deminki o kara Tepegöz,
Kara denizin kıyısına,
Koşturup geldiğinde
İki kara gözü içine çökmüş
Saçları sararıp sertleşivermiş.
Dişi çapa gibi kocaman sarı,
Böyle bir şey dururmuş.
'Üç kızı gördün mü?' diye
Sormaz mı.
'Gördüm ne olacak, adı' diye
Karşılık vermiş.
'Beni geçir sersem' diye
Gürleyip hiddetlenmeye
Başlamış Kara Tepegöz.
'Geçiriveririm,
Benim gözümün, saçımın, dişimin*

*GörünüŖü nasıldır sence? ' diye karŖı
Soru sormuŖ Sarıg-Kundus.
'Saçlarına bakılınca,
ÖlmüŖ it tüyü gibi,
SertleŖip kalmıŖ sarı Ŗeylerdir.
Gözüne bakılınca,
İçine çöküp kalmıŖ
Patlak kara Ŗeylerdir.
DiŖine bakılınca
Koca çapa gibi sarı Ŗeydir' diye
Gerçeği söyleyivermiŖ.
Sarıg-Kundus hırçın kara denizin üstüne,
Ağaç kabuğundan köprüsünü kurup:
'Boynuna iki yaŖında buzağı kadar
Kara kaya bağlayıver,
Baldırına dört yaŖında inek gibi
Kara kaya bağlan' deyip
DurmuŖ imiŖ.
'Bunun manası ne? diye
SormuŖ.
'Manası böyle olmalı,
Çabuk çabuk' demiŖ.
Kayasını alıp bağlayıp,
KoŖup gidivermiŖ, Tepegöz'ün
'Bu köprüden geçiver deyince,
Köprü üstünde yürüyüp giderken,
Hırçın denizin tam ortasına geldiklerinde
Kabuk köprüden yuvarlayıp, itip,
BatırmıŖ imiŖ.
Hırçın denizin dibine,
Kararıp gidivermiŖ.' (BKBŖD: 295).*

Boktu KiriŖ Bora Ŗeeley destanın da Sarı Deniz'in ve Hırçın Kara Deniz'in iyesi olan Sarıg Kundus, kendisini güzel sözler söyleyerek memnun eden iyi niyetli üç kız kardeŖi Hırçın denizden geçirmesine izin verirken, kendisini kötü sözler söyleyerek onun rızasını almayan kötü niyetli ve kötü karakterli olan Kara Mangıs (Kara Tepegöz)'ı denizden geçirmediği gibi onu cezalandırarak denizin ortasında gelince denizin dibine kadar iter.

Han Orba Destanında, Han Mirgen'in oğlu Han Çibek'e annesi eŖ olarak Kök Han'ın kızı Kök Nincil'i seçer. Ancak Han Çibek'in bu kızı eŖ olarak alabilmesi için bir takım engelleri geçmesi gerekir. Bunlardan biri atların hızlarının sınandığı bir yarıŖtır. YarıŖ sırasında Han Çibek'in ve atının karŖısına baŖı ve sonu belli olmayan ateŖi göğe çıkararak yanan bir nehir çıkar. Bu ateŖli nehri nasıl geçeceğini bilemeyen Han Çibek ve kara doru atın yardımına altın guguk kuŖu donuna girmiŖ Altın Harlık yetiŖir. Altın Harlıh kız ateŖli nehir

boyunca uçar ve iki kanadını çırpıtığında ateşli nehrin alevi söner. Böylece Han Çibek atı kara doru ile bu nehri geçer:

*“Ansızın, kara doru atın karşısında
Ateşli bir nehir kaynayıp akıyor,
Ateşli nehrin sıcaklığı
Ciğeri deler geçiyor.
Ateşli yalım alevlendiğinde,
Ateşi göğe çıkararak yanıyor.
Kara doru at bunu görüp
Göz yaşlarına boğuluyor,
Göz suyuna boğuluyor.
Ateşli nehri geçmeye
Kara yerin üstünde
Kimse yaratılmamış
Hepsi yanıp kalıyor
Göğe çıksa, gök büyük
Yere inse, yer geniş.
Ateşli nehrin başı sonu,
Ötesi hiç görünmüyor.
Kara doru at, zorluklarla ilerleyip,
Ağlayıp, sızlanırken,
Şiddetli bir fırtına geliyor,
Sert toprağa giriyor,
Ateşli nehir ak ovaya yayılıp
Kara kül haline gelerek yakıyor.
Gökyüzünün kara bulutu
Yeryüzünün inerek yayılıyor
Ak bulutun üstünde,
Yiğit olan Altın Harlıh kız,
Atılan oktan süratle geliyor.
Kara doru ata konuşuyor:
‘Yiğit eşin Kök Nincil
Başka bir memlekette olacak’
Ulu bilici Altın Harlıh
Ateşli nehir boyunca uçup,
İki kanadını çırpıtığında,
Ateşli nehrin alevi söndü.” (HOD: 165-166).*

Altın guguk kuşu donuna girmiş Altın Harlıh’ın ateşli nehrin boyunca uçması nehrin iyesinden yardım istemek ve niyetlerini anlatmak içindir. Türk geleneksel inanç sisteminde geçilmesi güç olan suların öte yanına geçebilmek için bu suların iyelerinin rızası alıp onları memnun etmek gerektiğine inanılır. Böylece geçilmesi güç olan bu sular, su iyesinin yardımıyla geçilebilecektir. Bu sebeple Altın Harlıh’ın ateşli nehir boyunca uçup bu nehrin iyesinin rızasını alıp ondan yardım istediğini söyleyebiliriz. Böylece ateşli nehrin iyesi de ateşli nehrin ateşini söndürüp Han Çibek ve atının geçmesine izin vermiştir.

Sonuç olarak incelemiş olduğumuz destanların ilgili bölümlerinde çeşitli su kaynaklarının ve suların iyelerinin kişinin niyetine, davranışına ve karakterine göre geçit verdiği görülmektedir. Türk geleneksel inanç sisteminde geçilmesi güç olan suların öte yanına geçebilmek için bu suların iyelerinin rızası alıp onları memnun etmek gerektiğine inanılmaktadır. Böylece geçilmesi güç olan bu suları geçmek mümkün olacaktır. Aynı zamanda geçilmesi güç olan denizlerden, ırmaklardan ve nehirlerden sağ sağlim geçen bu kişilerin iyi niteliklere sahip kutlu kişiler olduğunu görmekteyiz.

4.1.1.7. Kahramanın veya Atının Su Ruhundan (İyesinden) Yaratılması

Su varoluşun ve bütün varlıkların kaynağı olarak yaratılışın özünü temsil etmektedir. Suyun içerisinde bütün potansiyel güçleri bulundurduğuna, evrenin ve bütün varlıkların yaratılış kaynağı olduğuna duyulan inanç, yaratılan her şeyin menşeyini suya dayandırmaktadır. Dolayısıyla ilksel zamanların ürünü olan mitlerde anlatılan suyun yaratım gücü ve kutsallığı, günümüze daha yakın bir zamanda meydana gelen destanlarda su ruhundan yaratılan kahramanların ve atların varlığıyla karşımıza çıkmaktadır.

Çeşitli anlatılarda kahramanların ve atlarının menşeyinin su olarak belirtmesi, su ruhundan yaratılan kahramanın veya atın kutsallığını, gücünü, kudretini ve sahip olduğu çeşitli özellikleri vurgulanmak içindir. Zira su menşeyli yaratılan kahramanlar ve atlar ilahi özelliklere ve olağanüstü güçlere sahip varlıklardır. Nitekim suyun kutsallığı ve yaratım gücü ile yaratılan kahramanlar ve atlar, suyun kutsallığı ile tanrısal bir misyon kazanarak olağanüstü güçlere de sahip olmuşlardır.

İncelediğimiz destanlardan Oçı Bala destanında, hem Oçı Bala hem de atı Oçı Ceeren su ruhundan yaratılmıştır:

*Oçı-Ceeren'in atına binen
Oçı-Bala idi.
Yeniayın üçünde
Dinleyip, uyurdu.
Attığı oku taştan dönmez,
Söylediği söz beyden dönmez,
Alp gelse, kavrayıp tutar
Bahadır gelse sıkıca tutar
Anlı şanlı pehlivandı.
O savaşa kavgaya gitmez,
Savaşmaya geleni döndürmezdi.
O kavgaya savaşa girmez,
Kavgaya geleni bırakmazdı.
Altı Suu Celbis'ten yaratılmış.
Anlı şanlı Oçı Ceeren'in*

*Kendisi Suu Celbis'ten yaratılmış
Alp, pehlivan Oçı Bala.” (OBD: 43)*

Su ruhundan yaratılan Oçı Bala yiğit, güçlü, kudretli ve Tanrı kutu taşıyan bir bahadır olup atı Oçı Ceeren de su ruhundan hüner almış (Dilek, 2007: 44) güçlü, konuşma, uçma ve şekil değiştirme gibi olağanüstü özelliklere sahip bir attır. Oçı Bala'nın ve atı Oçı Ceeren'in su ruhundan yaratılmaları suyun bünyesinde barındırdığı potansiyel güçler vasıtasıyla Oçı Bala'yı güçlü, kuvvetli ve kut sahibi kılarken atı Oçı Ceeren'i su ruhundan hüner almış, uçabilen ve konuşabilen olağanüstü güçlere sahip bir at kılmıştır.

Kan Kapçıkay destanında, yerin ve suyun iyesi olan Kızıl Aygır'ın kulunu, göğün üçüncü katında Üç Kurbustan tarafından su ruhundan yaratılmıştır. Üç Kurbustan tarafından kutsal suyun ruhundan yaratılan bu at uçma özelliğine sahip güçlü bir attır:

*“Alev gibi kızıl kıymetli at
Argımak'ın kulunuymuş.
Yerin, suyun iyesi
Kızıl aygırın yavrusuymuş.
Göğün üçüncü katında
Yaratılmış kızıl at
Üç-Kurbustan'ın yerinde
Yaratılmış argımakmış.
Yukarı çıktığında
Uçabilirmiş.
Aşağıya indiğinde
Süzülebilmiş.
Bunu gören halk
Şaşırıp kalmış
Bu nasıl yaratılmış aygır
Dedi görenler.
Kızıl atın anasını
Bulan kişi dediler.
Su iyesinden olmuş at
Resmedilmiş gibi durdu.” (KKD: 252-253).*

Su ruhundan yaratılan Kızıl At, suyun gücü ve kutsallığı sebebiyle olağanüstü bir güce, uçma yeteneğine ve ilerlerken gücüne güç katan olağanüstü bir hıza sahiptir.

Kan Ceeren Attu Kan Altın destanında da Kan Ceeren At'ın annesi su ruhundan yaratılmıştır:

*Altın kavalını bıraktı.
Yerin, suyun iyesi
Ceerenkey'in yavrusu
Güzel atı Kan Ceeren
Kaynak suyunda yıkanarak,*

*Başını, gözünü sütle yıkayarak,
Kızıl atını saldı.” (KCAKAD: 375).*

*“Tavşanın gezdiği sık ormana
Kan Altın girdi.
Atı Kan Ceeren’i tuttu.
Yerin, suyun iyesi,
Ceerenkey’in yavrusu-
Ateş kızılı güzel atının
Yelesini, kuyruğunu sıvazladı.
Arkasını, belini kaşağıladı.
Altın dizgini taktı.” (KCAKAD: 377-378).*

Kögügey Kökşin le Boodoy Koo destanında, Kögügey Kökşin’in dağ ruhundan atının ise su ruhundan yaratıldığı söylenmektedir:

*“Kendisi bahadır olan
Kögüdey Kökşin adlı ağabeyim var, dedi.
Atı su iyesinden yaratılmış,
Kendisi dağ iyesinden yaratılmış.” (KKBD: 431).*

Maaday Kara destanında, dağ ruhundan yaratılmış olan Kögüdey Mergen’i büyüten Altay’ın iyesi ihtiyar kadın, kahramana ailesi hakkında bilgi verirken atı Kara Kaltar’ın su ruhundan yaratılmış olduğunu söyler:

*“Adın ise Kögüdey-Mergen
Bineceğin koyu kır at
Su ruhundan yaratılmıştır, dedi” (MKD: 407).*

Su ruhundan yaratılan Kara Kaltar at, olağanüstü özelliklere sahip bir attır. Suyun bünyesinde bardırılmış olduğu çeşitli güçler su ruhundan yaratılmış olması sebebiyle Kara Kaltar ata da sirayet etmiştir. Kara Kaltar at sihir yapma, konuşma, uçma, şekil değiştirme ve olağanüstü bir hıza sahip olup çok uzun mesafeleri çok kısa bir zaman diliminde kat etme gibi özelliklere sahiptir. Kara Kaltar atın, su ruhundan yaratılması onun Tanrı tarafından olağanüstü özellikler donatıldığının bir göstergesidir.

Sonuç olarak su ruhundan yaratılan kahramanlar ve atlar, kutsal sudan yaratılmış olağanüstü özellikler donatılmış kut sahibi varlıklardır. İncelediğimiz destanlarda destanların başkahramanlarına nazaran daha çok atlarının su ruhundan yaratıldığı görülmektedir. Bu atların su ruhundan yaratılarak olağanüstü özelliklerle donatılması kutlu bahadırlar için Tanrı tarafından özel olarak yaratıldığının bir göstergesidir.

4.1.1.8. Suyun Köpüğü ile Hamile Kalma

Evrenin sudan doğması antropolojik düzlemde insanoğlununda sudan yaratıldığına dair inanışları beraberinde getirmiştir (Eliade, 2003: 216). Suyun yaratım, doğurganlık ve üretim gücü, suyun önemli bir unsuru olan köpük ile ilişkili olarak doğumla ilişkilendirilmektedir. Su, deniz, göl, vb. rahmi sembolize ederken köpük ise üreme hücresini simgelemektedir. Bu yönüyle su ve köpük yaşamın, doğumun ve döllenmenin bir sembolü olarak karşımıza çıkar.

Köpükten yaratılan en ünlü mitik kahraman Aphrodite'dir. Kronos, babası Kral Uronos'u devirirken aldığı darbeler ile Tanrı Uronos'un kesilen organları denize düşer ve çevrelerini beyaz bir köpük sarar. Zamanla bunlardan güzellik ve aşk tanrıçası Aphrodite doğar (Dilek, 2018: 68-69). Aphrodite'nin suyun üzerindeki bir köpükten yaratıldığı gibi pek çok anlatıda denizin üzerindeki bir köpükten yaratılan Tanrı ve Tanrıçalar karşımıza çıkar. Dolayısıyla köpükten doğma veya köpük ile hamile kalma motifi, yaratılış mitolojilerinde ve birçok anlatıda yaratımın, doğumun ve döllenmenin sembolü olarak karşımıza çıkar.

Köpük ile hamile kalma motifiyle ilgili tek örneğe Kan Kapçıkay destanında rastlamaktayız. Destanda Altın Şuru gökten durgun suya inmesiyle suyun üzerinde ak bir köpük meydana gelir. Bu köpüğü içen ihtiyar Monus'un eşi yaşlı kadın hamile kalır ve yedi gün içinde bir erkek çocuk dünyaya getirir:

*“İhtiyar büyük Monus
Bizim oğlumuz yok diye,
Şikâyetlenip duruyormuş.
Altın Şuru buluttan
Gelip durgun suya indi.
Hendeğin üstünde
Ak köpüğe dönüşüp kaydı.
Suya giden hizmetçiler
Altın saplı gümüş kepçeyle
Avuç içi kadar köpüğü
Bronz kovaya suyla birlikte
Ak köpük hoşlarına gidip,
Hizmetçi kızlar alıp koydular.
Soğuk suyu getirdiler.
Büyük Monus'un eşi
Besili koyun kuyruğunu yemiş
Besili kısrağın yağını yemiş
Susuzluktan yüreği çarpıyordu.
Altın saplı gümüş kepçeyi
Alan hatun
Soğuk sudan alıp,
Susuzluğunu gidermek için içti.*

*Altın düğme gibi ak köpük
Suyla birlikte (köpüğü) içildi,
Çok zaman geçmedi,
Saksağan uçacak kadar bile olmadı.
Büyük Monus'un eşi
Tam yedi gün sonra
Erkek çocuk koydu beşiğe.” (KKD: 329-330)*

Destanda görüldüğü üzere suyun önemli bir unsuru köpük, dölleyici bir güce sahip olarak ihtiyar Monus'un eşini hamile bırakır. Dolayısıyla tüm evreni doğuran su, bir ana rahmi görevi görürken suyun önemli bir unsuru olan köpükte bir üreme hücresi olarak dölleme işleviyle karşımıza çıkar. Destanda da köpük vasıtasıyla hamile kalan yaşlı kadının hamilelik süresinin yedi gün sürmesi dünyaya gelen çocuğun olağanüstü bir şekilde dünyaya geldiğinin bir göstergesidir.

Destanın devamında denizin üzerindeki ak köpükten dünyaya gelen ve ölen bu çocuğun diriltilebilmesi için nehirden alınan at başı gibi bir köpük ile yıkanması gerektiği anlatılır. Destanda denizin üzerinde köpük vasıtasıyla doğma ve nehir üzerindeki köpük ile yıkayarak diriltme motiflerinin aslında suyun yaratım gücüne işaret ettiğini söyleyebiliriz.

4.1.1.9. Suyun ve Köpüğünün Besleyiciliği

Kozmogoninin simgesi ve tüm tohumların taşıyıcısı olan su hem kutsal hem de büyüsel bir maddedir (Eliade, 2003: 200). Her derde deva olan kutsal su; iyileştirici, güç-kuvvet verici, gençleştirici, besleyici ve yaşamı sonsuz kılacak bir güce sahiptir. Su gibi kutsal suyun köpüğünün de sağaltma, diriltme, yaratma ve besleyici olma gibi çeşitli işlevlere sahip olduğu görülür.

İncelediğimiz destanlarda kutsal su veya kutsal suyun köpüğü ile beslenerek hayatta kalma motifi çok sık karşılaştığımız bir motif değildir. İncelediğimiz destanlarda tespit ettiğimiz iki örneğe Hakaslara ait “Ak Çibek Arığ” ve “Han Orba” destanında rastlamaktayız.

Ak Çibek Arığ destanda, Ak Han'ın hizmetçisi yaşlı kadın, Ak Han'ın ve Ay Huucın'ın yeni doğan bebeğini düşmandan korumak için yerin altına bir in kazıp saklanır. Yaşlı kadın kendi karnını otların kökü ile doyururken bebeği de ak nehrin ak köpüğü ile besler:

*“Yaşlı hizmetçi Ak Hanın yurdunda
Küçük bebekle yatıp kalmış
Yar altında in kazıp,
Orada saklanıp, yaşıyorlar
Ot kökü kazıp,*

*Beslenip yaşıyorlar.
Ak nehrin ak köpüğünden
Erkek çocuğu besleniyor.” (AÇAD: 239).*

Destanda bebeğin ak nehrin ak köpüğü ile beslenmesi ak nehrin ve köpüğünün anne sütü gibi besleyici bir işleve sahip olduğunu gösterir. Tıpkı Maaday Kara destanında düşmandan korunmak için yeni doğan bebeğin bir dağdaki dört gövdeli kayın ağacının altındaki beşiğe terk edilmesi ve beşik içindeki o çocuğun kayın ağacı tarafından öz suyu ile beslenmesi gibi kutsal suyun ve köpüğünün de -anne sütü gibi- besleyici bir özelliğe sahip olduğu görülür.

Han Orba destanında ise Han Mirgen, girdiği mücadele sonrası güçsüz düşer ve bulunduğu yerde akan bir nehir görür. Bu nehirden su içer, daha sonra suyun içine girerek yıkanır. Bu nehrin suyunu içince Han Mirgen’in gücüne güç kuvvetine kuvvet gelir, acıkan karnı doyar ve zayıflamış bedeni etlenir:

*“Han Mirgen yazın geldiğini
Alnındaki terden anlamış.
Omzuna kırağı düştüğünde,
Kışın geldiğini anlamış.
Akan suları gördü,
Suyun içine düştü.
Suda kendisini görse,
Sert vücudu erimiş,
Kuvvetli kemiklere dönüşmüş.
Katı kemiklere dönüşmüş.
Sağlam etleri çukurlaşmış,
Katı kemiklere dönüşmüş.
İki tarafındaki kemikler takırdamış,
İki göz boşluğunda, kuş
Yuva yapmış.
Kuşandığı ipek kemeri
Yer boyunca sürüklenmiş.
Saf gücü çıkmış,
Yiğit gülüşü meydana gelmiş.
Ulu gücü geçiciymiş,
Er gülüşü meydana gelmiş.
Yiğit Han Mirgen bunu görüp,
Akıp duran nehri,
Dokuz defa dinlenerek içti.
Acıkan karnını doyurdu.
Zayıf bedenini semirtti.
Su kenarında oturup,
Suyla yıkanıp, temizlendi.
Acılı bedenini dinlendirmeye.
Koca taşta oturdu.” (HOD: 77).*

Destanda besleyici bir özelliğe saip olan nehrin suyu, kahramanın hem acıkan karnını doyurur hem de açlıktan zayıflamış bedenini eski sağlıklı haline getirir. Bu durum nehir suyunun hem kutsallığına hem yaratım gücüne hem de besleyiciliğine işaret eder.

4.1.1.10. Suyun Yönünün ve Yerinin Değiştirilememesi

Su; bereket, güç ve kuvvet kaynağı sayılmasının yanında koruyucu ve cezalandırıcı bir işleve de sahiptir. Destanlarda insanların yaşadığı yerlerde bulunan bazı su kaynaklarının kutsal kabul edildiği ve iyileştirici, diriltici ve koruyucu özelliklere sahip olduğu görülür. Kutsal kabul edilen ve ilahi niteliklere sahip nehirler, ırmaklar veya göller iyiliğin ve yiğitliğin yaşadığı yerlerde bulunmaktadır. Bu kutsal suların yönü ve yeri değiştirilemez. Çünkü bu sular Tanrı tarafından o yurdun insanları için bahşedilmiş bir sudur. Bu sebeple yönü veya yeri değiştirilmeye çalışılarak başka bir yöne veya yere akması sağlanamaz.

Bu kutsal suların beşerî bir müdahale ile yönü veya yeri değiştirilemediği gibi iyi niteliklere sahip ve yardıma ihtiyacı olan destan kahramanlarının olduğu yere akıp geldikleri görülür. Dolayısıyla kutsal suların bulunduğu yer ve aktığı yön sadece Tanrı'nın tasarrufundadır. Aynı zamanda kutsal suların ve su iyelerinin yardım edeceği kişilerin bunu hak edecek niteliklere sahip olması gerekmektedir.

Maaday Kara destanında yeraltı dünyasının kağanı olan Kara Kula, Maaday Kara'nın yurduna saldırıp halkını esir alır. Kara Kula Kağan, Maaday Kara'nın yurdundaki kutsal kabul edilen yedi büyük ormanlık dağları yakmak ister yakamaz, yüz budaklı demir kavağı devirmek ister deviremez ve yetmiş kollu mavi nehrin yönünü değiştirmek ister ancak başaramaz:

*“Yeryüzünde biten ne varsa hepsini kökünden söktü
Bir dal bile bırakmadan
Ne kadar çalı, ağaç varsa kökünden söktü.
Yetmiş kollu mavi nehri
Batıyı döndürmek istedi, başaramadı.
Yedi büyük ormanlık dağları
Yakmak istedi, başaramadı.
İki benzer at başı büyüklüğünde altın guguk kuşunu
Vurmak istedi, vuramadı.
Yüz budaklı demir kavağı
Batıya devirmek istedi,
Yedi gün uğraştı, deviremedi.” (MKD: 381-382).*

Yeraltı dünyasının kağanı olan Kara Kula, yeryüzünde biten ne varsa her şeyi kökünden koparmış ve yok etse de kutsal kabul edilen ve Tanrı tarafında gönderilen yetmiş kollu mavi nehri Batı'ya döndürmeyi başaramamıştır. Çünkü kutsal kabul edilen bu su,

Maaday Kara'nın yurduna ve orada yaşayan insanlara bahşedilmiş ilahi bir kaynaktır. Bu nedenle Tanrı'nın izni olmadan ne yeri ne de yönü değiştirilemez.

4.1.2. Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Uygulamalar

4.1.2.1. Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Diriltme Uygulamaları

Ölüm dirilme, destan, efsane, masal vb. anlatılarda sıkça karşılaştığımız ve kökeni şamanist geçiş ritüellerine dayanan bir motiftir. Bu tür geçiş ritüellerinin ortak adına “inisiyasyon” denilmektedir. İnisiyasyon, sembolik bir ölümle gelen kişisel bir değişim ve bu değişimin sonucunda yeni haliyle kişinin toplumsal manada kabul görmesi anlamına gelmektedir (Ayaydın, 2003: 16).

Türk mitolojisinde ölüm dirilme motifi, erginlenme ritlerinde bir topluluğa kabul, mevsim değişimlerinde ya da şamanın inisiyasyonunda kişinin sembolik olarak ölüm yeniden dirilmesini ifade eder. Bu simgesel ölüm dirilme eski, bozuk, yanlış veya eksik hastalıklı yapının ya da kişinin ölüm tüm eski veya bozuk yönlerinden sıyrılıp kurtulmasını ve yeni biri olarak yeniden doğmasını sembolize eder (Özden, 2013: 197).

Ölüm dirilme, yaşamda yeni bir statüye geçişle ilgilidir. Ölüm dirilme bütün eski kültürlerde yeni statüye geçişin olmazsa olmaz koşullarındandır. İlkel toplumlarda bu erginliğe geçiş ritüeline benzemektedir. Ölüm dirilme inisiyasyonunda amaç, bir takım simgesel eylemler ve fiziksel edinimler aracılığıyla bireye yeni bir yaşama doğmak duygusunu aşılardır (Bayat, 2006: 50-51). Bir yaş grubundan ötekine geçiş, gizli cemiyetlere geçiş, şamanlığa ve ozanlığa, âşıklığa geçişte ön plana çıkan ölüm dirilme ritüeli, ozan, cınav, akın, kayçı, sesen gibi sanatkarlar tarafından teşekkül ettirilip terennüm edilen ve Türk destanlarında da önemli bir motif olarak karşımıza çıkar. Güney ve Kuzey Sibirya ile Türkistan bölgesi Türk topluluklarının destanlarında görülen ölüm dirilmede kahramanların genellikle kendi yakınları ya da obadaşları, rakipleri veya düşmanları tarafından düzenlenen suikastlar sonucu öldürüldüğü görülmektedir (Aça, 2014: 76). Hiçbir destanda destan kahramanı yapması gereken görevini veya işlevini yerine getirmeden destanın sona erdiği görülmemektedir. Öldürülen destan kahramanlarının Tanrı ve olağanüstü varlıklar veya kahramanın ailesinden biri -genellikle eşi veya atı- tarafından çoğunlukla uygulanan sihrî yöntemler ve uzak diyarlardan çetin şartlar altında temin edilen sağaltıcı sıvılar vasıtasıyla yeniden dirildikleri görülmektedir (Aça, 2002b: 3). Öldürüldükten sonra Tanrı'nın inayetiyle dirilen kahramanlar kendisini öldürenlerden intikamını alıp yarım kalan mücadelesini tamamlar ve destandaki işlevini yerine getirir.

Ölüp dirilme motifi şamanların, şamanlık ve şamanlığa geçiş törenlerinin ana unsurunu oluşturan bu ritüel, sembolik olarak ölüp dirilmeye ya da öldürülüp dirilme vasıtasıyla ruhla bedenin yenilenmesi ile ruhun kemale ermesine, bireyi toplumdaki diğer insanlardan ayıran bazı önemli özelliklerin kazanılması çerçevesinde ele alınır. Ölüp dirilme ile yenilenme kimi durumlarda da tanrısallığı kazanmayı ifade etmektedir (Aça, 2002b: 81-82). Destanlarda karşılaştığımız ölüp dirilme motiflerinin işlevlerine baktığımızda Mircea Eliade'nin de ifade ettiği gibi, bu motifin yetişkin insanın hamlık ve bilgisizlikten olgunluk ve akıl çağına geçiş sürecini yansıtmakta olduğunu görürüz (Kara Düzgün, 2012: 38).

İncelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas destanlarında kahramanların genellikle obadaşları, düşmanları veya rakipleri (komşu ulusun hanı, eş arama sırasında rekabet halinde olunan bahadırlar vs.) tarafından düzenlenen tuzak veya suikastlar sonucunda öldürüldüğü görülmektedir (Aça, 1999: 18-23). Bu sebeple ölen kahramanların, yurdunu ve halkını kurtarabilmesi, düşmanlarından intikam alması ve yarım kalan mücadelelerini tamamlayabilmeleri için kutsal kabul edilen su, köpük veya süt kullanılarak eşi, yakınları veya atı tarafından diriltildikleri tespit edilmiştir.

Ölen kişilerin kutsal kabul edilen sular ile diriltilmesi yeniden doğum ritlerinde oldukça yaygın bir uygulamadır. Her şeyin kaynağı olarak bilinen su, hem ölümü hem de doğumu sembolize etmektedir. Bu sebeple suyla yapılan temas her zaman yeniden doğumu içermektedir. Çünkü su, üretken kılan ve hayat potansiyelini artıran bir eylem olarak ölümün ardından her zaman yeni bir doğum getirmektedir. Diriltme uygulamalarında kullanılan su, yaratılışın meydana geldiği zaman dışı anın geçici olarak güncelleştirilmesidir. Zira bu güncelleştirme “yeni insan”ın doğumunun simgesel bir tekrarıdır (Eliade, 1992: 182).

Su simgeçiliğinde ve ölüp diriltme uygulamalarında suyun işlevi aslında suya daldırma ve tufan mitlerinde görüldüğü üzere su ile yok edip suyun içinden yeni bir yaşamın, dünyanın, hayatın veya insanın oluşmasını sağlamaktır (Özden, 2013: 206). İlk yaratılış anı en mükemmel ve en sağlıklı durumu ifade eder. Bu nedenle kutsal kabul edilen sular ile yapılan diriltme uygulamalarında amaç ilksel zamana simgesel bir dönüş ile o ilk anki en mükemmel ve sağlıklı duruma ulaşmaktır.

Destanlarda yeniden yaratımı sağlayan ana unsurun genellikle su olması suyun yaratımın simgesi olmasından kaynaklanmaktadır. Diriltme özelliğine sahip olan su, varlığın ilk hali olan ilksel suların bir uzantısı olarak görülen ve kutsallığına inanılan sulardır (Baysal, 2020: 348). Kutsal kabul edilen su arındırır, iyileştirir ve tekrar diriltir. Geçmişi yok ederek bir anlığına olsa bile, varlıkların ilk halindeki bütünlüğüne yani eski haline getirip yeniler

(Eliade, 2005: 234). Zira yaratım gücüne sahip olan ve kutsal kabul edilen suların, yeniden yaratımı sağlayan ana bir unsur olarak diriltme uygulamalarında yer alması kaçınılmazdır.

Geleneksel Türk kültüründe ilk ve eski şekline dönerek tedavi etme yöntemi zamanla akla, gözleme ve tecrübeye dayalı yaklaşımlarla zengileşmiştir (Atnur, 2010: 65). Bu nedenledir ki su ile diriltme yöntemlerinde kutsal sularla birlikte çeşitli nesneler ve çeşitli tabii unsurlarda kullanılmaktadır.

4.1.2.1.1. Su ile Diriltme

Türk mitolojisinde ve inanç sisteminde biçimi olan her şeyin suların üzerinden çıktığına inanılır. Meydana gelen her biçim sulardan koparak zamanın ve hayatın yasasında tabi hale gelir. Böylece evrensel oluşuma katılır. Zira tüm varlık olasılıklarının hazinesi olan sular, varlık haline geçmemiş mevcudiyetlerin evrensel toplamını simgelemektedir.

Ölüp dirilme motifinde suyla yapılan temas (suya dalma, su ile yıkanma vs.) ile var olan biçimin veya durumun iptali sağlanırken sudan çıkma eylemi ise yeni biçimin ortaya çıkışı yani kozmogonik hareketinin tekrarlanmasıdır. Zira yeniden doğuşun yeni bir başlangıcı temsil ettiğini de söyleyebiliriz. İncelediğimiz destanlarda ölüp dirilen kahramanların gücüne güç geldiği, eskisinden daha güçlü ve zeki olduğu böylece yarım kalan mücadelelerini yerine getirebildiği görülmektedir.

Kozın Erkeş destanında Kozın Erkeş, kaderinde yazılan olan Karatı Kağan'ın kızı Bayım Sur ile evlenebilmek için yola çıkar. Yolda Karatı Kağan'ın çobanı Kodur Uul'dan Bayım Sur'un üç gün içinde evleneceğini öğrenir. Bunun üzerine Kozın Erkeş kılık değiştirerek düğün yerine gider. Yapılan sınamayı ve yarışmayı kazanan Kozın Erkeş, Bayım Sur'u alarak kaçır. Kaçan çiftin yerini bulan Karatı Kağan, Kozın Erkeş'i sarayına davet ederek zehirlemeyi palanlar. Karatı Kağan'ın davetine giden Kozın Erkeş orada zehirlenir ve demir sandığa konulup altı ormanın ağacıyla yakılır. Bu arada olanları öğrenen Bayım Sur, sıçan kılığına girip yeraltından giderek sandığın içine girer ve Kozın Erkeş'i diriltmek için ağzına aldığı kutsal yeraltı suyunu Kozun Erkeş'in yüzüne püskürterek onu diriltir:

*“Ondan sonra kara sudan içerek,
Dökme demir sandığın içine
Yeraltından kazarak geldi.
Gelip sandığın içine girdiğinde,
Demir sandık yeni ısınmaya başlamış.
Kozın Erkeş'in yakılmasına
Çok az zaman kalmış.
Çaresiz, güzel Bayım Sur
Ağzındaki suyu*

*Kozın Erkeş'in yüzüne
Çabucak sıçrattı.
'Oy, ben ne yaptım?'
Kozın Erkeş böyle bağırarak
Ayağa kalktığında,
Dökme demir sandık parçalanıverdi. ” (KED: 283-284).*

Bayım Sur, eşi Kozın Erkeş'in cesedi yanmak üzere iken bir sıçan kılığına girip ağzına aldığı kutsal yeraltı suyunu yüzüne dökerek onu diriltir. Diriltme eylemi kutsal suyun bedenle temas etmesiyle gerçekleşmiştir. Destanın devamında Kozın Erkeş'in ikinci kez öldürüldüğü görülür. Karatı Kağan ölümünden kurtulan Kozın Erkeş'in peşine çobanı Kodur Uul'u gönderir. Zaten Bayım Sur ile evlenmek isteyen Kodur Uul, yanına asker olarak Kozın Erkeş'in yanına gider. Kozın Erkeş'e onu öldürmesi için kendisini Bayım Sur'un gönderdiğini söyler. Bunun üzerine Kozın Erkeş eşinin arzusunu kabul edip Kodur Uul'a kendisini öldürmesini söyler. Kodur Uul, kahramanın ruhunun bulunduğu bıçak ile Kozın Erkeş'i öldürür. Karatı Kağan da ödül olarak Bayım Sur'u Kodur Uul' a verir. Olup bitenin farkında olan Bayım Sur, Kodur Uul'u kabul ediyor gibi yapar. Kodur Uul'a yeni hayatımıza zarar vermemesi için Kozın Erkeş'in naaşını yıkayalım der ve gizlice Kozın Erkeş'i diriltmek için yanına yeraltı suyu ve altmış çeşit ilacı alır. Kozın Erkeş'in cesedinin bulunduğu yere gelince Bayım Sur, Kodur Uul'u çukura itip öldürür. Ondan sonra Bayım Sur, Kozın Erkeş'in parçalanmış kemiklerini kutsal yeraltı suyu ile yıkayıp yerleştirir. Kozın Erkeş'in kemikleri tutuşur, genç eti canlanıp yüzü dolar, siması aydınlanır ancak Kozın Erkeş canlanmaz. Bayım Sur'un kullandığı altmış çeşit ilaçta işe yaramayınca Bayım Sur oturup ağlamaya başlar. Bu sırada Kozın Erkeş'in arkadaşı Baçıkay Kara gelir ve ak şal ile diriltmeyi dener ancak o da işe yaramaz. Daha sonra Kozın Erkeş'in atı, Baçıkay Kara'ya toprağı eşeleyerek ortadan kırılmış sarı saplı bıçağı gösterir. Baçıkay Kara, kırılan bıçağı kutsal yeraltı suyuyla yıkayıp birleştirir, ilaç ile sıvazlar ak ipek şala sarıp yüreğine tutar ve Kozın Erkeş dirilir:

*“Ondan sonra Bayım Sur
Kozın Erkeş'in kemiklerini
Yıkayıp yerli yerine yerleştirdi,
Ak şalla silip yeniledi.
Kozın Erkeş bahadırın
Kemikleri tutuşuverdi.
Genç eti canlanıverdi,
Güzel yüzü doluverdi.
Bunu gören Bayım Sur'un
Ak siması aydınlandı.
Fakat Kozın Erkeş bahadırı
Canlandırmaya gücü yetmedi. ” (KED: 295).*

Ölüm ruhunun bulunduğu bıçakla kemikleri parçalanmış olan Kozın Erkeş'in kemikleri kutsal su ile yıkanır ve birleştirilir. Kozın Erkeş'in kutsal su vasıtasıyla kemiklerinin kaynadığı ve bedeni iyileştiği görülür ancak Kozın Erkeş canlanmaz. Çünkü Kozın Erkeş'in ölüm ruhunun bulunduğu sarı saplı bıçağın kırılmış olmasından dolayı yapılan diriltme yöntemleri işe yaramaz. Destanda ölüm ruhunun bulunduğu ve kırıldığı bıçak bulunup kutsal yeraltı suyu ile yıkanır, birleştirilir ve sağaltma için yetmiş çeşit ilaç bu bıçağa sürülüp bıçak ak şal ile sarılıp Kozın Erkeş'in yüreğinin üzerine konulduğunda Kozın Erkeş dirilir.

Ölüm ruhu, bir canlının ölebilesi, düşmanın ise öldürülebilmesi için vücuttan ayrı olarak bir nesne veya bir hayvan şeklinde tasavvur edilen şeydir. Ölümün gerçekleşebilmesi için ölüm ruhu adını verdiğimiz şeyin ele geçirilmesi ve yok edilmesi gerekir (Bekki, 2005: 34). Kozın Erkeş de ölüm ruhunun bulunduğu olan bıçağın ele geçirilip bu bıçak ile uzuvlarının kesilmesiyle ve daha sonra bu bıçağın kırılmasıyla öldürülür. Diriltmek içinde yine ölüm ruhu olan bıçağa diriltme unsurları olan kutsal su, sağaltıcı yetmiş çeşit ilaç ve ak şal uygulanır. Ölüm ruhu olan bıçak eski haline getirildikten sonra Kozın Erkeş'in yüreğine konulur ve Kozın Erkeş canlanır:

*“Ansızın Kızıl Konır at
Şırıltı gibi kişnedi.
Kozın Erkeş'in yanındaki
Yerin kırtışını tepip eşeledi.
Tam ortasından kırılıp kalan
Sarı saplı değerli bıçağı
Yer üstüne çıkardı.
Onu gören Bayım Sur
Çarçabuk değerli bıçağı
Eline aldı.
Kutsal yeraltı suyuyla yıkadı.
Kırılan yerini iyice tutuşturarak
Kuvvetli altmış ilaçla
Tutup sıvazladı.
Ak ipek şalına
Sararak yüreğine tuttu.
'Oy, ben ne çok uyumuşum!'
Kozın Erkeş böyle bağırarak,
Yattığı yerden kalkıp yürüdü.”(KED: 298).*

Katan Kökşin le Katan Mergen destanında Katan Mergen'in kardeşi Katan Kökşin kendisine ikinci bir eş almak istediğini söyler. Katan Kökşin, Katan Mergen'in uyarılarına kulak asmaz ve yola çıkar. Katan Kökşin, aldığı ikinci eşi Altın Tana ile yurduna geri döndüğünde ilk eşi Altın Sırğa'nın Eki Toş adlı kardeşler tarafından kaçırdığını öğrenir.

Katan Kökşin, ilk eşini kurtarmak için gittiğinde Eki Toş'un yurdunda etleri kesilerek öldürülür. Katan Kökşin'in atı Kara Küren, Katan Mergen'e haber vermesi üzerine Katan Kökşin'i cesedinin yanına gelir. Katan Mergen abisini kutsal pınar suyuyla yıkayıp bu sudan içirterek diriltir:

*“En sonunda Katan-Mergen
Çeşit çeşit ilaç yaptı,
Katan-Kökşin'i tedavi etti,
Pınar suyundan getirip
Ağabeyini yıkayıp içirdi.
İlk halinden on kat iyi,
Eski halinden iki kat iyi
İki ayağının üstünde durdu.” (KKKMD: 294-295).*

Katan Kökşin, kutsal su ile dirildikten hemen sonra karısını kurtarmak için tekrar Eki Toş ve Can Toş'un peşine düşer. Ekin Toş ve Can Toş kardeşler Katan Kökşin ile girdiği mücadelede yenilmek üzere iken Katan Kökşin'in atı Kara Küren uçarak Katan Mergen'in yanına gider ve Katan Kökşin'in zor durumda olduğunu anlatarak ondan yardım ister. Katan Mergen abisine yardıma geldiğinde abisinin öldürüldüğü görür. Katan Mergen yanına getirdiği ilaç ve altmış çeşit kutsal pınar suyuyla abisini tekrar diriltir:

*“Katan-Mergen bahadır
Şimdi bakıp gördü ki,
Katan-Kökşin ağabeyi
Yenine yaslanıp ölmüş,
Kara kanı akarak
Kara göl gibi yığılmış.
Toprağın yetmiş çeşit ilacını
Hemen verdi,
Altmış çeşit pınar suyuyla
Hemen yıkadı.
Ağabeyi Katan-Kökşin
İlk halinden on kat iyi
Eski halinden on kat iyi
Olarak ayağa kalktı.” (KKKMD: 305-306).*

İkinci kez ölüp dirilen Katan Kökşin, bu kez karısını kurtarmak için yeraltına inip Koo Şilti ile savaşmaya gider ve Koo Şilti, Katan Kökşin'i öldürür. Bunun üzerine Kara Küren at, Katan Mergen'e gidip Katan Kökşin'i diriltebilmek için Katan Mergen'den altmış çeşit ilacı ve yetmiş çeşit kutsal suyu ister. Kara Küren at, Katan Mergen'den aldığı yetmiş çeşit kutsal kuyu suyu ve yetmiş çeşit ilaç ile Katan Kökşin'i diriltir:

*“Katan-Mergen bahadır
Şimdi duydu ki,
Kıymetli at Kara-küren*

*Şöyle dedi:
‘Yetmiş çeşit ilacı
Altmış çeşit suyu
Alıp bana ver, dedi.
Katan-Kökşin bahadırı
Ben hemen iyileştireyim’ dedi.*

*...
Kıymetli at Kara-Küren
Katan-Kökşin’e yetip
Yetmiş çeşit ilacı verdi.
Katan-Kökşin bahadır
İlk halinden on kat iyi,
Eski halinden iki kat iyi halde
Bedeni ayağa kalktı.” (KKKMD: 313-315).*

Katan Mergen’in düşmanları tarafından üç kez öldürülen abisi Katan Kökşin’i kutsal su ile yıkaması ve bu kutsal suyu ona içirmesi bir nevi Katan Kökşin’i kutsal suya batırıp çıkarmaya benzer. Suyu batmak, ölümle eşdeğerdir. Suyun her türlü biçimi parçalama ve her türlü geçmişi silme özelliğine sahiptir; çünkü suya batan her şey yok olur. Suyu batan kişi de tıpkı yenidoğmuş bir bebek gibi günahsızdır, geçmişi yoktur ve yeni bir yaşama başlayabilir. Bu noktada suyun arındırma, yeniden oluşturma ve yeniden doğurma özelliği ortaya çıkar. Su geçmişi silerek ilk baştaki bütünlüğü yeniden kurgulayıp kişiye yeniden doğum bahşeder. Böylece sudan çıkış, biçimin ilk kez dışavurulduğu yaratılış eyleminin bir tekrardır. Suyla yapılan temas her zaman yenilenmeyi temsil eder. Çünkü eriyip giden sonra yeniden doğacaktır (Eliade, 2003: 196-202). Katan Kökşin le Katan Mergen destanında da Katan Kökşin’in yıkandığı ve içtiği kutsal su ona yeniden doğum bahşeder. Katan Mergen’in Katan Kökşin’i kutsal su ile yıkadıktan ve kutsal suyu içirdikten sonra kullandıkları sağaltıcı ilaçlarda onu büyüsel ritüeller vasıtasıyla iyileştirmektedir.

Kangıvay Mergen destanında Kangıvay Mergen’in eşi Karan Çüzün, arzu duyduğu eşinin rakibi Han Küçü ile işbirliği yaparak Kangıvay Mergen’i zehirler. Karan Çüzün ve Han Küçü, öldürdükleri Kangıvay Mergen’i denize atıp birlikte Han Küçü’nün yurduna giderler. Kangıvay Mergen’in kız kardeşi ve onu istemeye gelen dört kardeş, Kangıvay Mergen’i aramaya başlar. Dünürlerinden Demir Möge, bir kaza dönüşüp denize atlar ve denizin dibinde Kangıvay Mergen’in cesedini aramaya başlar. Kangıvay Mergen’in cesedini bulamayan Demir Möge, suyun iyesi Sug Han’ın yardımıyla Kangıvay Mergen’in cesedini bulur ve denizden çıkarır. Daha sonra Kangıvay Mergen kutsal kaynak suyu ve iki atın nefesiyle diriltir:

“-Bu sarı denizinin içinde

*Yiğit er Kangıvay-Mergen'in
Cesedi gelmiştir.
Onu duydunuz mu? Diye sormuşlar.
-Kaynayan Kalçaa-Sarıg denizin
Dipsiz derinliğine
Düşüp kapatan, nereden gelen
Kara kayadır o? Diye
Karşı soru soran
Bel, Mezil imiş
Bel balığı ve menzil ikisi
Demir-Möge'nin yanına vererek,
Gönderen Sug-Haani imiş.,
Denizin dipsiz derinliğine gittiklerinde,
Düşüp kapatan kara kaya
Kangıvay-Mergen'in cesedi
O imiş.
Demir-Möge kaynının cesedini
Çıkarıp getirdiğinde
Üç ağabeyi beklemeyip,
Evine dönmek üzere,
Üzengi üzerinde
Gözyaşlarını döküyormuş.
Kangıvay-Mergen'in cesedini
Kaynak suyuyla yıkayarak,
İki atını iyice koşturarak
İçine nefes vererek,
Hayata döndürüp,
Diriltmişler imiş.” (KMD: 437-439).*

Kangıvay Mergen kutsal kaynak suyu ile yıkanıp iki atı iyece koşturup içine nefes vererek dirilitilir. Ancak Kangıvay Mergen, hem konuşamamakta hem de yürüyememektedir. Kemikleri kontrol edildiğinde konuşamamasının sebebi ağzındaki bir dişin olmaması, yürüyememesinin sebebi ise bir ayak parmağının olmamasıdır. Bunun üzerine dünürleri Demir Möge ve kardeşleri denizde Kangıvay Mergen'in eksik uzuvlarını arayıp bulurlar. Böylece Kangıvay Mergen eskisi gibi konuşup yürür:

*“Kangıvay-Mergen'in cesedini
Kutsal kuyu suyu ile yıkayıp
İki atını soluk soluğa koşturup
Ağzından burnundan nefes verip
Ruhunu geri döndürüp
Diriltmişler.
Dirilip gelse de
Bir şey demeye sesi yok,
Yürümeye ayağı basmaz
Böyle durup dururmuş.
Ne diye böyle oldu diye,
Yüz sekiz kemiğini kontrol ettiğinde*

*Konuşamamasının sebebi ağzında
Bir dişinin olmaması,
Yürüyememesinin sebebi ise
Ayağının büyük parmağının
Tırnak altında bir yuvarlak
Parmağının olmaması imiş.
Demir-Möge altın çantasının içinden
Demir süzgeç çıkarıp getirip
Sarı Deniz'i bir süzmüş
Hiçbir şey çıkmamış,
İkinci kez süzmüş, yine bomboş,
Üçüncü kez süzmüş, bir tek yuvarlak
Parmağı çıkıp gelmiş.
Sarp kayalığın önünü
Araştırıp dururken
Su geçmez engel varmış.
O engelin üstünde
Dört yaşındaki inek gibi bir ak taşın
Başı görünüp dururmuş.
O ak taşı süzünce
Kangıvay-Mergen'in dişi
İşte oymuş.
Dişini getirip yerine yerleştirdince
Sesi-sedası çıkıp
Parmağını getirip taktığında
Kalkıp yürümüş
Kangıvay-Mergen." (KMD: 507-508).*

Kutsal kaynak suyu ve iki atın nefesi yani hava ile diriltilem Kangıvay Mergen her ne kadar kutsal su ile yıkanarak suyu yaratım gücü ile diriltile de dişinin ve ayak kemiğinin eksik olması onun tam anlamıyla yenilenmesini sağlamaz. Bu sebeple eksik bir uzuva sahip olması onu konuşma ve yürüme yetisinden eder. Türk inanç sisteminde yaşamın kaynağı olan kemiklerin geri gelmeyi sağlayan bir unsur olduğuna inanılır. Bu sebeple destanlarda ölen kahramanların kemikleri eksiksiz bir şekilde toplanır, kutsal kaynak suyu ile kemikler yıkanıp birleştirilir. Kemikler kaynayınca kutsal kaynak suyu içirilir ve diriltme işlemi tamamlanır. İncelemiş olduğumuz bu destanda da Kangıvay Mergen'in eksik olan ayak parmağı ve dişi bulunup yerine konulduktan sonra eskisi gibi yürüyüp konuştuğu görülür. Kutsal su ve hava ile dirilen Kangıvay Mergen, fiziki ve ruhsal olarak olgunlaşmış ve yenilenmiş bir bahadır olarak dünyevi arzulardan sıyrılmıştır. Bu yeni doğum aslında ona yeni bir can ile birlikte yeni yaşam ve benlik sunmuştur.

Han Şilgi Attığı Han Hülük destanında da Han Hülük'ün eşi Say Kuu, kocasının rakibi olan Kögeldey Mergen ile birlikte yaşamak istemesi üzerine Kögeldey Mergen ile iş birliği yaparak kocası Han Hülük'ü öldürmek ister. Say Kuu, eşi Han Hülük'a tuzak kurup rakısına

zehir katar ve onu zehirler. Han Hülük zehirin etkisiyle kendisinden geçmek üzereyken Kölgeldey Mergen saklandığı sandıktan çıkıp Han Hülük'e saldırır, aybaltası ile bacağından yaralayıp Han Hülük'ü öldürür. Kölgeldey Mergen, Han Hülük'ü yeraltında altmış kulaçlık bir çukura atıp çukurun üzerini de Boçaytılg Bora Tey ile kapatır. Han Hülük'ün atı Han Şilgi, yeryüzüne çıkıp Han Huva'ya olup biteni anlatır. Han Huva, kahramanın yardım ettiği canlılar (gölün gök boğası, üç taylık Sağan İngiliz) ile birlikte Han Hülük'ün kardeşi Aldın Noyun'u beline altmış kulak ip bağlayarak Han Hülük'ün cesedinin bulunduğu çukura indirilir. Aldın Noyun, kardeşi Han Hülük'ü çukurdan çıkardığında Han Hülük'ün aybalta ile bacağından yaralanarak öldürüldüğü görülür. Bunun üzerine Han Hülük, kardeşi Aldın Noyun'un Üstüü Korzaytı kızıl taygasından getirdiği dokuz tayganın altın arjaanı, ardıç ve Sibiryada ardıcı ile diriltir:

*"Han Huva kadın ise:
'Dokuz dağın altın arjaanı ile,
Ardıç, Sibiryada ardıcı ile yıkayıp,
Diriltmezsek, zehirli rakı içirmiş,
Etine kemiğine sinip kalmış' dediğinde
Aldın Noyun kardeşi buna:
'Ben gideyim' diyerek
Üstüü Korzaytı kızıl taygasına
Koşturup gidivermiş.
Dokuz tayganın altın arjaanını,
Ardıç, Sibiryada ardıcını getirmiş.
Han Hülük'ün etini kemiğini
Onunla yıkamaya başlamışlar.
Han Şilgisi durup:
'Han Hülük iyiyse, bir dönüver!' diyerek
Atlayıp geçende yine bir dönüp
Kalmış
Han Huva da: 'Bugüne dek er kişinin,
Er kendisine basmak bir yana,
Eteğine dokunmamışım ben!' diyerek
Altın bileziği ile,
Üç kere efsunlayıp
'Han Hülük iyi isen,
Ayağa kalkıver!' diyerek
Üstünden atladığında başını kaldırıp,
Geri yatmış.
Aldın Noyun kardeşi ise
'Ölecek zamanı gelmiş mi,
Yoksa benim efsunum, sihirim yetmeyip
Kaldı mı?' diyerek
Gümüş yüzüğü üç kez efsunlayıp,
'Ağabeyim Han Hülük'ün üstünden atlamaktan ziyade,
Er kişinin eteğine bile*

*Dokunmadım!’ diyerek
‘Han Hülük ağabeyim iyiysen,
Yüzünü sıvazlayıp ayağa kalkıver!’ diyerek
Üstünden atlayıvermiş.
Han Hülük:
‘Hay Allah!
Uyuya kalmışım ben’ deyip
Yüzünü silip ayağa kalkıp
Gelivermez mi.” (HAHD: 219-220).*

Aybaltası ile yaralanarak öldürülen Han Hülük, dokuz dağın kutsal kaynak suyu, ardıc ve Sibirya ardıc ile kemikleri yıkanır daha sonra sihirle üzerinden üç kez atlanarak dirilitir. Destanda dokuz tayganın altın arjaanı diye ifade edilen su, dokuz dağın kutsal kaynak suyudur. Bu su hem şifalı hem de kutsal kabul edilmektedir. Han Hülük’ü yeniden hayata döndürebilmek için bu suyun yenileme, iyileştirme ve yeniden doğurma gücünden faydalanılmaktadır. Han Hülük’ün diriltme işleminde kutsal su ile birlikte ardıcında kullanıldığı görülür. Tanrı ile özdeşleştirilen ve kutsal kabul edilen ardıc ağacının sihirli bir güce sahip olduğuna inanılır. Ardıc ağacından yapılan tütsüler ile hastaların üzerindeki kötül ruhların ve hastalıkların kovulduğuna inanılır (Işık, 2019: 551). İncelediğimiz destandan da diriltme işlevinde kullanılan ardıcın Han Hülük’ün vücudundaki zehrin ve yeraltındaki bir çukura gömüldüğü için üzerindeki kötül ruhların def edilmesi için kullanılmıştır.

Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge destanında, Dalay Baybın Han, Çeçen Kara Möge’den demir ağızlı kara mağarada yaşayan üç iblis ile savaşmasını ister. Çeçen Kara Möge, ertesi gün yola çıkıp üç iblisten ikisini öldürür, diğeri altın başlı ördek olup göğe uçup gider. Olayın üzerinden çok geçmeden ineklerin birinden kara kel bir buzağı doğar. Çeçen Kara Möge’nin karısı Narın Dangına, rüyasında vaktiyle ördeğe dönüşen iblisin obasında kel kara bir buzağı olarak dünyaya geldiğini görür. Bu durumdan haberdar olan Çeçen Kara Möge, tekrar ördek şekline bürünen iblis ile mücadeleye girer. Ancak iblis tarafından beli koparılıp öldürülür. Narın Dangına, öldürülen Çeçen Kara Möge’yi dağın dokuz kaynak suyu ve şifalı otlar ile diriltir:

*“O bahadır ölünce,
Prensesi sezmiş ki
Çeçen Kara bahadırı ölmüş.
Zavallı prenses kuş derisi,
Donunu giyip arayarak
Bir yerden belini bulmuş,
Sonra gidip göğsünü bulmuş.
Şoraan Tayga’nın tepesine çıkıverip,*

*Dağın dokuz arjanı ile,
Arındırıp yıkayarak,
O tayganın şifalı, dermanlı,
Otları ile emleyip,
Diriltip iyileştirmez mi.
Narın Dangına, Çeçen Kara bahadırın,
Üstünden üç atlayıp, eteğinin içi içiyle
Efsunlayıp,
Altın yüzüğü ile efsunlayıp:
'Bu güne dek er kişinin,
Vücudunun üzerinden atlamak bir yana,
Eteğinin ucundan bile geçmemişim.
Çeçen Kara bahadır, iyi isen,
Yüzünü sıvazlayıp ayağa kalkıver' demiş.
'Hay Allah, uyuyup geç kalmışım' diyerek,
Çeçen Kara bahadır ayağa kalkıvermiş." (AKAÇKMD, 2005: 328).*

Çeçen Kara Möge'nin karısı Narın Dangına, kocasının öldüğünü sezmesi üzerine kuş donuna girerek kocasının kopmuş belini ve göğsünü alıp Şoraan Tayga'nın tepesinde dağın dokuz kutsal suyu ile yıkar ve bedenini birleştirir. Dağın şifalı otlarını verip diriltir. Kocasını kutsal su ve şifalı otlarla diriltten Narın Dangına, Çeçen Kara Möge'nin üstünden üç kez atlayıp eteğinin içiyle ve atın yüzüğüyle onu efsunlar. Bunun üzerine Çeçen Kara Möge, derin bir uykudan uyanmış gibi ayağa kalkar.

İncelemiş olduğumuz Altay, Tuva ve Hakas destanlarında düşman bahadırlar ve doğaüstü varlıklar tarafından öldürülen bahadırların kutsal su ile birlikte şifalı otlar, büyü-sihir ve ölüm ruhu olan nesnelerin tamir edilmesi gibi vasıtalarla yeniden diriltildikleri görülür. Diriltme işleminde kemikleri yıkamak ve birleştirmek için suyun kullanılması, kişiyi geçmiş yaşantısına dair tüm olumsuz etkilerden arındırmak, ölümüne sebep olan ölümcül etkiyi ortadan kaldırarak yeniden doğumunu sağlamak için yapılan bir uygulamadır.

4.1.2.1.2. Suyun Köpüğü ile Diriltme

Türk kültüründe köpük, çeşitli özelliklere ve niteliklere sahip olmasından dolayı önemli bir yere sahiptir. Kutsal köpük; dölleme, ölümsüzlüğü sunma, diriltme, sağaltma gibi çeşitli özelliklere sahiptir.

Kan Kapçıkay destanında, Kan Kapçıkay yurduna dönerken bir tay ile karşılaşır. Bu tay sahibinin Üç Monus tarafından öldürüldüğü söyleyerek Kan Kapçıkay'dan yardım ister. Kan Kapçıkay, ölen bağışlanmış erkek çocuğunun yerini atından öğrenir ve onu nasıl diriltebileceği araştırır. Kan Kapçıkay, yedi kısağın sütünü sağıp çocuğun ağzına damlatır ve çocuğu kutsal köpük ile yıkarsa onu diriltebileceğini öğrenir:

“Anlı şanlı Kan Kapçıkay
Altın bezle
Bahadır oğlanı yelpazeledi.
Dokuz köşeli kara yada taşını
İnce beline tuttu.
Üç ölüyü diriltten
Altın yüzüğü
Ak bezden çıkarıp
Yüreğine tuttu.
Bağışlanmış küçük çocuk
Gülümsüyordu,
Rengi yavaş yavaş değişti.
Ay gibi kutsal kitabı alıp,
Kan Kapçıkay baktı ki,
Birbirine eş yedi kızıl kırsığın
Sütünü duayla sağıp,
Bağışlanmış oğulcuğun
Ağızına damlatırsa
Yeniden dirilirmiş.
Çok geniş ak nehirde
At başı gibi altın köpük alarak,
Pınar suyunda bahadır oğlanı
Yedi gün yıkarsa
Bağışlanmış oğlan
Tekrar kalkabilirmiş.” (KKD: 306).

Kan Kapçıkay çocuğun ağızına yedi kırsığın sütünü damlattıktan sonra çocuğu Kan Ceeren atın getirdiği altın köpük ve pınar suyunun köpüğü ile diriltir:

“Bahadır Kan Kapçıkay
Demir bukağıyı alıp,
Birbirine eş yedi kızıl kırsığın
Yedisini de bukağılayarak
Bir kadehin içine sağdı.
Yer iyesi yedi kırsığı
Bukağıdan çözüp,
Kemendini çıkardı.
Kızıl kırsakların sütünü
Bahadır delikanlının ağızına
Altın kaşıkla damlattı.
O vakit Kan Ceeren at
Üçüncü göğün dibinden
Aydın, güneşin altında yaratılmış
Sudur nehri adlı nehirde
At başı gibi altın köpüğü
Getirip verdi.
Kan Kapçıkay bahadır oğlanı
Pınar suyuna götürüp,
Ak köpüğü sürüp,
Gece uyumadan,

*Gündüz dinlenmeden,
Yedi gün boyunca yıkadı.
Bağışlanmış erkek çocuk
Önceki halinden on kat iyi olup
Ne kadar derin uyudum deyip,
Ayağa kalkıp yürüdü.
Dökülmüş yerler tüylendi,
Çürümüş etleri iyileşti.
Bahadırdan daha iyi bahadır oldu.
Sönen ateşim yandı dedi.
Erden daha iyi er oldu.
Ölmüşüm dirildim dedi.” (KKD: 306-307).*

Kan Kapçıkay destanında ölen çocuğu diriltecek olan unsur, Sudur nehrinden alınan altın köpüktür. Dirilmesinin ardından ayağa kalmasını sağlayacak onu şey ise pınar suyunun köpüğüdür. Bağışlanmış çocuk pınar suyunun köpüğüyle yedi gün boyunca yıkanmasıyla çürümüş etleri iyileşir, eski halinden daha iyi bir er, bahadır olarak ayağa kalkar.

Alp Manış destanında, Alp Manış’ın evlenmek istediği kızın babası Ak Kağan’ın yurduna yaklaştığında yorgun düşer ve uykusu gelir. Alp Manış, uyku sırasında Ak Kağan’ın adamları tarafından öldürülmeye çalışır ancak ne yaparsa yapsınlar Alp Manış’ı öldüremezler. Bunun üzerine Ak Kağan adamlarına Al Manaş’ı kuyuya atmalarını söyler. Alp Manaş’ın atı Ak Boz at, onu uyarmaya ve bu kuyudan çıkarmaya çalışır ancak çıkaramaz. Ak Boz at, rüyasında üç dağın eteğinde bulunan kutsal gölün köpüğünün Alp Manaş’ı dirilteceğini görür. Bunun üzerine Ak Boz at, gökyüzüne çıkıp üç kutsal gölün ortasındaki gölün üzerindeki altın köpüğü alır. Ak Boz at, altın köpüğün yarısını Alp Manış’a içirir, yarısını da kendisi içer. Böylece Alp Manış altın köpük sayesinde yeniden dirilir:

*“Böylece Ak-Boz düşünüp
İnce kıl olup
Gökyüzüne çıkıverdi.
Üç kutsal gölün üstüne
Yetip gelip baktı.
...
Fakat ortaki göl,
Gündüz görünmezmiş,
Gece ateş gibi yanarmış.
At başınca altın köpük
Altın kuş gibi çalkalanmaktaymış.
At kılınca incelen
Ak-Boz at,
Ortadaki kutsal göle
At kılı gibi gelip indi.
At başınca altın köpüğü
Yutarak uçup çıktı.*

*Yanıp duran kutsal göl,
Birden sönüverdi.” (AMD: 124-125).*

*“Kutsal Ak-boz at,
At başınca altın köpüğü,
Alıp Manaş’a getirdi.
At kılı gibi incelip,
Alıp Manaş’a götürdü.
At başınca altın köpüğü
Ortasından bölüp yuttu.
Ak-boz at,
Eskisinden altı defa,
Öncekinden on defa daha iyileşti.
Alıp Manaş bahadır,
Eskisinden altı defa,
Öncekinden on defa artık iyileşti.
Kutsal ak-bozun,
Yarılan avurtu iyileşti
Yarılan yağmacı sağaldı.
Kopan kuyruğu yeniden bitti.
Alp-Manış bahadır,
Dokuz kat demir zinciri
Kırıp parçaladı.
Aylı-günlü ışığa
Sıçrayıp çıktı.” (AMD: 130-131).*

Alp Manış destanındaki incelediğimiz ölüp dirilme motifinde sembolik bir ölüm söz konusudur. Sembolik olarak ölme, kişinin gerçekten ölmesi değil ancak ölmüş gibi görünmesidir. Yani kişi bedenlen ölme de zorlu bir durumun içinde olmasından dolayı ölmüş olarak kabul edilir (Uğurcan, 2016: 235). Campbell kahramanın erginlenme yolculuğunun önemli bir aşaması olan bu evreyi “balina evresi” olarak adlandırır. Bu aşamada kahraman bilinmeyen bir durumun içinde kaybolur ve ölmüş gibi görünür. Bununla birlikte balinanın karnı ana rahmini simgelemektedir. Dolayısıyla sembolik olarak ölen kahramanın bilinmeyen içinde kaybolduğu yer yani balinanın karnı yine sembolik olarak kahramanın yeniden doğumunun gerçekleşeceği yerdir (Campbell, 2013: 107). İncelemiş olduğumuz Alp Manış destanında da kahramanın derin bir çukura atılması ve o çukurun içinde uzun ve derin bir uykuda olması, bakıldığında bir ölü gibi görünmesi Alp Manış’ın sembolik olarak öldüğünü gösterir. Zira Aça, kuyu veya çukura hapsedilerek ölüme terkedilme motifini, ölüp dirilmenin yakın zamanda ortaya çıkmış bir versiyonu olduğunu belirtir (Aça, 2004: 8-18). Aynı zamanda Aça, bu uzun ve derin uykuyu ölüp dirilme motifinin daha yumuşatılmış bir hali olduğunu ifade eder (Aça, 2014: 75-85). Böylece destanda Alp Manış’ın derin bir çukura hapsedilmesi ve bu çukurun içinde uzun bir uykuda olması gerçekten öldürülmenin yerini -

sembolik bir ölüm olan- uyku ve derin bir çukura hapsedilme motifi almıştır. Alp Manış'ın diriltildiği yer yine bu çukurdur. Bir nevi ana rahmini temsil eden bu çukur. Alp Manış'ın dirilmesini sağlayan kutsal suyun köpüğü ise bir nevi üremi hücresini temsil eder. Bu destan da kutsal su ve köpük; yaşamın, doğumun ve döllemenin bir sembolü olarak karşımıza çıkar.

4.1.2.1.3. Süt ile Diriltme

Mitolojide süt; kadının, yüce Tanrı'nın ve kozmosun ebedi üretken gücüyle özdeşleştirilen bir semboldür. Bu inanç, Altay folklorunda süt gölleri şeklinde karşımıza çıkar. Yedi katlı göğün üçüncü katında bulunan bu süt gölü cenin-ruhların bitip tükenmeyen hazinesidir. Bu hususta Radllof, bebek doğmadan önce Bay Ülgen'in, oğlu Yayık'dan süt gölünden yeni doğan bebek için hayati güç -ruh- getirmesini istediğini bunun üzerine Yayık'ın yeni doğan bebeğe bu gücü -ruhu- ulaştırdığını ve bu gücün hayatı boyunca bebekte kaldığını ifade eder (Lvova vd., 2013a: 155-156).

Süt Ak Köl, yani süt rengi gibi ak olan ak göl Altay mitik sisteminde göğün üçüncü katında yer alır. İnsanların bütün hayatı ve ruhu bu göle bağlıdır. Bir çocuk doğacağı zaman Tanrı Ülgen oğluna emir verir, o da Yayıç'ye yani yaratıcılardan birine bu işi havale eder. Yaratıcı, bu Süt Ak Göl'den ruhu alır ve doğan çocuğa verir. Bir başka rivayete göre "Enem Yayıç" yani Anam Yaratıcı göğün beşinci katında oturur ve insan ruhlarının tek hazinesi olan Süt Ak Göl'ün işlerine bakar. Doğacak çocukların ruhunu da bu süt gölünden gönderir (Ögel, 2010: 571-572).

Benzer bir durum Yakutlarda da söz konusudur. Tanrıça Ayızıt, bir çocuk doğacağı zaman yeryüzüne gelecek ruhların bulunduğu süt gölünden aldığı bir damlayı çocuğun ağzına damlattır. Bu süt çocuğa verilen ruhtur ki buradaki süt damlası çocuğun ruhunu simgeler (Uslu, 2014: 170). Birçok Türk boyunda ise bebelere annesinin ilk sütünün bu gölden alınan bir damlayla Umay Ana tarafından verildiğine inanılır.

Süt gölü Sayan-Altay Türklerinin inancına göre, yedi katlı göğün üçüncü katında bulunan ve bütün hayatın kaynağı sayılan mitolojik bir göldür (Beydili, 2005: 102-103). Sayan-Altay ve Yakut destanlarda sıklıkla karşılaştığımız süt gölü, süt denizi veya ak deniz diriltme motiflerinde oldukça yaygındır. Ölen kahramanları diriltebilmek için süt gölüne batırma, süt gölünden alınan sütü ağzına damlatma, süt gölünde yıkama veya ağıza yedi benzersiz kısırağın sütünü damlatma gibi çeşitli uygulamalar vardır.

Kan Kapçıkay destanında, Kan Kapçıkay yurduna dönerken bir tay ile karşılaşır. Bu tay sahibinin Üç Monus tarafından öldürüldüğü söyleyerek Kan Kapçıkay'dan yardım ister.

Kan Kapçıkay ölen bağışlanmış erkek çocuğunun yerini atından öğrenip onu nasıl diriltebileceği araştırır. Kan Kapçıkay, çocuğu yedi kısırağın sütünü sağıp çocuğun ağzına damlatır ve kutsal köpük ile yıkarsa çocuğu diriltebileceğini öğrenir¹³:

*“Ay gibi kutsal kitabı alıp,
Kan Kapçıkay baktı alıp,
Kan Kapçıkay baktı ki,
Birbirine eş yedi kızıl kısırağın
Sütünü duayla sağıp,
Bağışlanmış oğulcuğun
Ağzına damlatırsa
Yeniden diriltirmiş.
Çok geniş ak nehirden
At başı gibi altın köpük alarak,
Pınar suyunda bahadır oğlanı
Yedi gün yıkarsa
Bağışlanmış oğlan
Tekrar kalkabilirmiş.” (KKD: 306).*

Kan Kapçıkay çocuğun ağzına yedi kısırağın sütünü damlattıktan sonra çocuk Kan Ceeren atın getirdiği altın köpük ve pınar suyunun köpüğü dirilitilir:

*“Kızıl kısırakların sütünü
Bahadır delikanlının ağzına
Altın kaşıkla damlattı.
O vakit Kan Ceeren at
Üçüncü göğün dibinden
Aydın, güneşin altında yaratılmış
Sudur nehri adlı nehirden
At başı gibi altın köpüğü
Getirip verdi.
Kan Kapçıkay bahadır oğlanı
Pınar suyuna götürüp,
Ak köpüğü sürüp,
Gece uyumadan,
Gündüz dinlenmeden,
Yedi gün boyunca yıkadı.
Bağışlanmış erkek çocuk
Önceki halinden on kat iyi olup
Ne kadar derin uyudum deyip,
Ayağa kalkıp yürüdü.
Dökülmüş yerler tüylendi,*

¹³ İlgili bölüm “Kutsal Suyun Köpüğü İle Diriltme” bölümünde de incelenmiş olup bu bölüm de sütün diriltici özelliği ele alınmıştır.

*Çürümüş etleri iyileşti.
Bahadırdan daha iyi bahadır oldu.
Sönen ateşim yandı dedi.
Erden daha iyi er oldu.
Ölmüştüm dirildim dedi.” (KKD: 307).*

Kan Kapçıkay’ın çocuğun ağzına damlattığı yedi kırsrağın süt bir nevi çocuğun ruhunu simgelemektedir. Diriltmek istenilen çocuğa önce süt ile ruhu verilir. Sonra köpük ile diriltme işlemi tamamlanır.

Üç Kulaklı Ay Kara destanında ise Kan Toodıy, ölen Altın Kıldığa’nın ruhu olan ay desenli şalı yeraltındaki şeytanlardan kurtardıktan sonra Altın Kılğa’nın bedenini süt ile yıkayarak onu diriltir:

*“En sonunda Kan-Toodıy
Yuvarlak başları kesiverdi.
Yedisini keserek
İkisine sordu:
‘Altın-Kıldığa’nın
Ay desenli örtüsünü verecek misiniz?’ dedi.
İki yuvarlak baş
İleri geri yuvarlanıp,
Bir yerlerden bulup
Ay desenli örtüyü getirip verdiler.
Kan-Toodıy örtüyü alıp,
Sağ cebine koyup
Kalan iki yuvarlak başın
Başlarını da kesti.
...
(Altın-Kıldığa) yarı canlı yatıyordu
Ay deseni ipek örtüyü çekip verdiler.
Ardıç otumla alasladi,
Ak sütümle yıkadı.
Genç kız Altın-Kıldığa
İç çekip nefes aldı,
Ilık çalıp içine rüzgâr çekti.” (ÜKAKAD: 431-432).*

Süt, su gibi Tanrı’nın ebedi üretken gücünün bir sembol olarak ruhu temsil etmektedir. Bu yönüyle süt yaratılışın, ruhun sembolü olarak kişinin diriltmesinde önemli bir yere sahiptir. Kan Toodıy, Altın Kıldığa’yı diriltme işlemine ilk önce bedeni ve bulundukları mekânı kötücül ruhlardan ve etkilerden arındırmak için ardıç otu ile tütsü yaparak başlar. Daha sonra Altın Kıldığa’nın tüm vücudunu süt ile yıkar. Süt ile yapılan bu uygulama ölen kişinin süt gölüne/suya batırılıp çıkarılmasına benzer. Böylece Altın Kıldığa yeniden hayat bulur.

Maaday Kara destanında Erlik Bey'in kızı Abram Moos Kara Taacı, kendisini istemediği için Kögüdey Mergen'e kinlenir ve Kögüdey Mergen'i büyüyle yeraltına kaçıır. Abram Moos Kara Taacı, Kögüdey Mergen'i öldürüp onun ruhuyla yeraltında yaşamak ister. Destanda Abram Moos Kara Taacı'nın yeraltına kaçırdığı Kögüdey Mergen'in kemiklerini yakacağını ve onun ruhuyla yaşayacağını söylemesi bize, bir kişinin yeniden diriltilememesi için yalnızca bedeninin değil ruhunun da ölmesi gerektiğini gösterir. Ruhun mekânı da kemiklerdir. Geleneksel Türk kültüründe kemiklerin canlıların esasını oluşturduğuna, yaşamaya devam edebilmenin ve geri dönebilmenin ancak kemikler vasıtasıyla gerçekleşebileceğine inanılır (Aydoğan ve Hallaç, 2021: 313). Bu nedenle destanlarda öldürülen kişilerin diriltilerek geri döndürülmemesi için kemikleri yakılıp yok edildiği görülür. Abram Moos Kara Taacı, Kögüdey Mergen'i kemiklerini yakıp yok etmeden atı koyu kır at dört kanatlı kara kartal donuna girerek Kögüdey Mergen'i yeraltından çıkarır. Pamuk yeleli koyu kır at, Kögüdey Mergen'i güneşin ve ayın altında bulunan dokuz benzer süt gölüyle ve pınarın ak suyu ile diriltir:

*“Değerli koyu kır at
Sahibinin ruhunu korumaya alıp
Ay ve güneşin altında duran
Şifalı pınarın ak suyuna
Güneşin ve ayın altındaki
Dokuz benzer süt gölüne
Kөгüdey-Mergen genç bahadırı
Batırıp çıkardı.
Birbirine benzer dokuz ak göl
Kaynayıp duruyordu.
Üçü soğuk, üçü sıcak,
Üçü ılık göl idi.
Çıkıkları burada yerine geldi,
Kırık kemikleri burada kaydadı.
Ağrıyan yerlerini
Şifalı pınarın suyu iyileştirdi.
Dokuz gün suya girip,
Bahadır sağlığına kavuşunca,
Dört kanatlı boz kartal
Mavi gökyüzünün derinliklerinden geldi.
Gölde Yüzen Kөгüdey-Mergen'i
Yanına taş gibi hızlı inip,
Ak tarlaya alıp getirdi.
Kөгüdey-Mergen genç bahadır
Kendine geldiğinde
Onu ak tarlaya getirenin
Pamuk yeleli koyu kır at,
Öz be öz kendi atı imiş.” (MKD: 2007: 501).*

Koyu kır at, Köğüdey Mergen’i diriltmek için ayın ve güneşin altında bulunan şifalı pınarın ak suyuna ve dokuz benzer süt gölüne batırıp çıkarır. Genç bahadırın kırılan kemikleri kayar, çıkıkları yerine oturur. Köğüdey Mergen’in üç benzer süt gölüne batırılması ilk yaratılış eylemine yani başlangıç noktasına dönmeyi, süt gölünden çıkması ise yaratımın ilk dışa vurulduğu yaratılış eylemini ifade eder. Köğüdey Mergen’in bedeninin süt gölü ile ilk teması ve süt gölünden çıkışı yaratılış eyleminin bir tekrarıdır. Çünkü su veya süt ile yapılan bu temas yenilenmeyi temsil eder beraberinde de yeni bir doğumu getirir. Bu gölün süt gölü olarak ifade edilmesi ise bize Köğüdey Mergen’in cennetteki ruhların mekânı olan süt gölüne batırılıp çıkarılarak ona yeni bir ruh verildiğini düşündürmektedir. Çünkü incelediğimiz destanın ilgili bölümünde belirtildiği üzere şifalı pınarın ve süt göllerinin ay ve güneşin altında bulunduğu ifade edilir. Aynı zamandan ilgili bölümde koyu kır atın, tamamen iyileşen Köğüdey Mergen’i almaya gelirken “mavi göğün derinliklerinden” geldiği belirtilmektedir. Bu da bize göğün üçüncü katında bulunan içerisinde doğacak çocukların ruhlarının bulunduğu süt gölünü hatırlatmaktadır.

4.1.2.1.4. Hayat Suyu ile Diriltme

Evrenin simgesi ve tüm menşelerin dayanağı olan su, büyüsel bir madde ve tıbbın kaynağıdır. O, her derde devadır, tedavi eder, gençleştirir ve yaşamı sonsuz kılar. Yeryüzündeki bütün suların kökeni, göğün herhangi bir katında bulunduğu inanılan “hayat suyu”dur. Yaşam, dayanıklılık, güç ve ebedilik bu suda bulunur. Şüphesiz bu su, herkes ulaşabileceği, her yerde bulunabilen veya her bedene girebilen bir su değildir. Bu su, canavarlarca korunan, ulaşılması çok zor olan bir yerde bulunan ve herkesin bulabileceği bir su değildir. Bu su tanrıların, meleklerin veya cinlerin elindedir. Hayat suyuna ulaşmak ve ona sahip olabilmek için bir dizi sınavdan geçmek gerekir (Eliade, 2005: 231).

Hayat suyunun diriltme uygulamalarında kullanılması bizce bu suyun bütün suların kökeni olarak düşünülmesi ve bedeninin ilksel su ile temasıyla sonucunda büyüsel olarak tekrar yaratıldığına inanılmasıdır. Zira hayat suyu öncelikle yaşamı ve sonsuzluğu sembolize etmektedir.

Altın Taycı destanında Kögey Kös, sarhoş olan Altın Taycı’yı pusuya yatıp ok ile vurarak öldürür. Bunun üzerine Altın Taycı’nın kızı Han Tolay Arığ da babasını diriltmenin çaresini aramaya başlar ancak Altın Taycı’yı diriltecek tek şey hayat suyudur. Han Tolay Arığ bu suyu alabilmek için geçilmesi güç olan yollardan geçip bir dizi sınamadan geçmesi gerekir. Yola çıkan Han Tolay Arığ, kanatlı kuşun kanadını çırparak ulaşamadığı, yırtıcı hayvanların

koşup erişemediği, yollarında çeşitli zorlukların ve sınavların olduğu kızıl kayanın ortasında bulunan kız suretindeki kızıl taştan akan hayat suyunu bulur:

*“Kögey Kös ’ün attığı ok ile ölen şeyi
Diriltecek ilacın bulunağı şüpheli, diye
Han Sabah karısı, kederlenerek söylemektedir.
Büyük aklını ortaya koymaktadır,
Büyük büyücülüğünü çıkarmaktadır,
Bildiği şeyi söylemektedir:
‘İyileştirse de iyileştirmese de yaşam suyuyla
Bengi suyu bulmak gerek
Tilki beyinli er gitmedi,
Kanatlı kuş, kanadını çırparak
Uçup ulaşamadı o yere.
Yırtıcı hayvan, ayağı parlayarak
Koşup ulaşamadı o yere.
Kara yerin kenarı yerde,
Gökyüzünün dibi olan yer gideceğin yolun olacak.
Dokuz gün içinden geçilecek
Kızıl kum bozkırı karşına çıkacak.
Aran çıla atın kulağının dibine kadar batacağı
Kızıl kum bozkırı olacak.
Onun içinden geçip gidilse bile,
Ondan sonra kızıl közlenerek yanan
Ateş bozkırını geçmeye
Saf gücü dayanır mı, kuvveti kudreti yeter mi
Aran çula koyu al atın?
Atı kendiyle beraber ateşte yanıp
Saf bedeninin orada kalmasın.
Nazlım değerlim Han Tolay Arığ.
Onu geçersen kızıl kaya
Kızarak kayanın aşağısında
Üç ayrı kızıl dere akar.
Kızıl kayanın orta vadisinde
Kız sureti kızıl taş durmaktadır.
Onun sağ memesinden
Yaşam suyu damlar,
Sol memesinden
Bengu su damlayarak akar.
Ona ulaşp o suyu getirirsen
İlacı şifa olacak, çaresi deva olacak.” (ATD: 189-191).*

Hayat suyunun aktığı kız suretindeki kızıl taşın sağ göğüsünden yaşam suyu, sol göğüsünden hayat suyu akmaktadır. Ulaşılması zor olan ve kutsal kabul edilen bu su öleni diriltme gücüne sahiptir:

*“Kızıl kayanın orta vadisinde
Kız sureti kızıl taş duruyor.
Sağ memesinden yaşam suyu akmaktadır.*

*Sol memesinden bengi su akmaktadır.
Kızıl taş kız kişinin göğsünden
Pürtüklü birbiçimde (şöyle) yazılmış:
'Bengi su ile yaşam suyu
Ölmüş kalmışsı diriltir'." (ATD: 199).*

Han Tolay Arığ, kızı taştan akan bengi ve yaşam suyunu alıp getirir. Bengi suyuyla Altın Taycı'nın bedeni yıkanır, yaşam suyuyla kemikleri yıkanarak bir kısmı da Altın Taycı'nın ağızına dökülerek yutması sağlanır böylece Altın Taycı yeniden dirilir:

*"Ön terkinden iki tulumu çözüp
Altın Taycı'nın evine girdiler.
Orada bengi suyla
Ölmüş olan Altın Taycı'nın
Kalın etini yıkarlar.
Yaşam suyunu etine kemiğine püskürtürler.
Ondan kalanını ağızını tutarak açıp
Altın Taycı'ya yutturdular.
Her damardan kanın aktığı hissediliverdi,
Eli ayağı kımıldamaya başladı.
Ala gözüne ateş girdi.
Geniş göğsüne aklını topladı,
Derin nefes alıp derin derin soluyarak
Altın Taycı ayağı kalktı." (ATD: 201).*

Hayat suyu, gençlik çeşmesi, can suyu, yaşam suyu, bengi suyu aynı metafizik ve dinsel gerçekliğin türevidir. Bu suda da hayat, güç ve ebedilik bulunur (Eliade, 2003: 231). Destanda da Altın Taycı bu su ile dirilitilir. Altın Taycı'nın diriltirme işleminde hayat suyunun bedenin ve kemiklerin yıkanması ve bu suyun içirilmesi şeklinde kullanıldığı görülür. Bu da aslında bir nevi Altın Taycı'nın suya batırılıp çıkılmasıdır ki incelediğimiz diğer destanlarda da görüldüğü üzere diriltme uygulamalarında suya batırıp çıkarma motifinin zamanla yerini su ile bedenin veya kemiklerin yıkanmasına bıraktığı görülür.

Ölöştöy destanında Ak Koo, doğduğunda Togus Süme adlı dokuz erkek kardeşi tarafından su bırakılır. Ak Koo bırakıldığı suya yatınca ölümsüz olur. Ak Koo'nun bebekken kardeşleri tarafından bırakıldığı bu su hayat suyudur. Hayat suyu Ak Koo'ya her canlının dilini bilme, sonsuz bir yaşam ve öleni diriltme gücü vermiştir:

*"Kız kardeşleri anadan doğduğunda,
Yaş ağacı keserek,
Güzelce sararak,
Durgun kaynak suyuna bırakmış.
Bu suya yatınca
O ölümsüz olmuş.
Epey yıl sonra
Durgun kaynak suyun*

*Tek kız kardeşleri çıkıp gelmiş.
Her canlının dilini bilir,
Öleni diriltir,
Yaşayana merhamet eder.
On yıl dolduğunda,
Bir yaşı ancak dolar.” (ÖD: 236).*

Her şeyden önce var olan suyun, her şey son bulduktan sonra da var olacağına duyulan inanç, suyu da Tanrı gibi ölümsüz kılmaktadır (Baysal, 2020: 235). Destanda da bu inancın bir benzeri olarak hayat suyuna bırakılan Ak Koo’nun da tıpkı hayat suyu gibi ölen kişileri diriltme gücüne sahip olduğu görülür.

Altın Arığ destanında Piçen Arığ taht hırsına kapılarak kendisine yetiştirilmesi için emanet edilen tahtın varisi Çibetey Han’ı ile soyun koruyucu olan Altın Arığ’ı ve atı Ak Sabdar’ı, Kirim dağının üzerinde yaratıldıkları kayanın içerisinde başlarını keserek öldürür. Olanları öğrenen Huu İney, oğlu Hulatay’la birlikte Kirim dağına çıkarak dağın zirvesindeki ak kayanın yanına gelir. Yurdun koruyucusu olan Huu iney, hayvan sesleri çıkarıp kuş gibi öterek ak kayanın kapsını açar ve ak kayanın içerisinde başları kesilmiş olan Çibetey Han, Altın Arığ’ı ve atı Ak Sabdar’ı görür. Bunun üzerine Huu iney bengi suyuyla Çibetey Han’ı, Altın Arığ’ı ve Ak Sabdar atı yeniden diriltir:

*“Huu iney, der:
Kara Kula atını eyerle!
Hulatay, Kara Kula adlı atını eyerlemiş.
Huu İney, ‘Benimle birlikte gel’, der.
Yerin zirvesi, Kirim dağına bakarak gitmişler.
Kirim dağına yaklaşıarak,
Kirim dağına tırmanmışlar.
Kirim dağının tepesinde Ak kaya vardır.
Ak kaya, güneşle parlamaktadır.
Ak kayaya yaklaşımışlar.
Huu İney hayvan gibi seslenmiş,
Kuş gibi ses çıkarmış,
Ak kayanın kapısı açılmış.
Ak kayanın içine girince, görürler ki,
Altın Arığ’ın başı kesilmiş, yattıyor.
Ak Boz atın başı direkte,
Sallanıp duruyor.
Altı yaşındaki oğlan çocuğunun
Başı kesilmiş.
Huu İney, Altın Arığ’ın
Başını almış,
Bedenine yaklaştıırıp,
Cebinden, sihirli, ak su çıkarmış.
Sihirli, ak sudan,*

*Altın Arığ'a biraz sürmüş.
Altın Arığ'ın eti, kanı saçılmış,
Derin nefes alıp vermiş,
Gözlerini açıp, oturmuş.
Ak Boz atı da canlandırmış,
Altı yaşındaki oğlanı diriltmiş.
Huu İney, sihirli ak suyu,
Altın Arığ'ın cebine koymuş.
Huu İney, demiş:
-Peki Altın Arığ, gün geir
Bu su sana lazım olur.
Bu suyu, arayarak altmış yıl dolaştım.
Bu suyla, yanmayan ateş yanar.
Ölen insan canlanır,
Canlı, can veren sudur.
Bu suyun varlığından,
Büyüdüğümde haberdar oldum,
Çok aradım, buldum.
Fakat, benden sonraki nesiller
Bu suyu bulamazlar,
Kara halk, tekrar bulamaz.” (AAD: 91-92).*

Huu İney, Altın Arığ'ın Çibetey Han'ın ve Ak Boz atın kesilen başlarını bedenlerine yaklaştırıp bengi suyundan bir miktar alıp üstlerine sürmesiyle kesilen başları bedenleriyle birleşir, ölmüş bedenlerine can ve kan gelir böylece yeniden hayata dönerler. Huu İney, bu ölümsüzlük suyunu altmış yıl boyunca arayıp da bulduğunu ve bu suyun başka biri tarafından tekrar bulunamayacağını söyleyerek elindeki hayat suyunu Altın Arığ'a verir. Destanın ilerleyen bölümlerinde de Altın Arığ ölümsüzlük suyunu lazım olur diye Alp Han Kız'a verir:

*Altın Arığ dönüp gelmiş,
Güzel ve hoş yüzünün şekli bozulmuş.
Alp Han Kız'ın yanına gelmiş.
Huu İney'in verdiği ölümsüzlük suyunu,
Cebinden çıkarıp, Alp Han Kız'ın
Cebine koymuş.
Altın Arığ, Alp Han Kız'a
Fısı lıyla söylemiş:
-işte, Alp Han Kız
Ölen canlıyı diriltecek
Ölümsüzlük suyu, bir gün
Sana lazım olur.
Ondan sonra geri dönüp
Altın yeleli,
Ak Boz'a binmiş” (AAD: 179).*

Destanın devamında Toptaan Mirgen, Alp Han Kız'ın yanına gelip yurtlarının yağmalanıp talan edildiğini, güçlü alpların savaş meydanında öldürüldüğünü ve Altın Arığ'ın

ona verdiği hayat suyuyla orada ölen alpları diriltmesini söyler. Bunun üzerine yola çıkan Alp Han Kız, yurduna vardığında hayat suyuyla ölen kahramanları diriltir:

*“Taptaan Mirgen
Şarkı söyleyerek gelmiş,
Türkü söyleyerek gelmiş:
-Haydi, Alp Han Kız,
Yerinize-yurdunuza
Doğru gidiniz.
Yerimiz-yurdumuz talan edilmiş,
Güçlü alplar ölmüş.
Çibetey Han yetiştirilen hayvanları,
Halkı, sürüp dağıtan,
O savaşa girmiş.
Yurduna- suyuna ulaşınca,
Ölenleri hayat suyu ile,
Diriltirsin,
Sönen ateşini, hayat suyunu damlatıp yakarsın.
Evet ben yeryüzünün çukuru olan yere,
Ayın ve güneşin ışığı değmeyen yere
Ulaşmak için gidiyorum.
...
Taptaan Mirgen, attan inip,
Pora Ninci'yi canlı halısıyla birlikte
İpiyle direğe bağlamış,
Ak tavşana benzeyen Ak Oy adlı atına binmiş,
O zaman, vatanına gitmiş.
Çibetey Han, hayvanlarını ve halkını takip ederek,
Vatanına ulaşmış.
Alp Han Kız, yurduna dönüp,
Ölümsüzlük suyuyla
Ölenleri diriltip,
Sönen ateşini yakmış.
Yetiştirilen hayvanlar ve halk,
Vatanına ulaşmış.” (AAD: 309, 319.).*

Destanda hayat suyunun bir damlasıyla ölen insanların yeniden hayat bulduğu görülür. Bir damlasında bile olağanüstü bir yaşam gücü barındıran bu su, çeşitli zorluklarla ulaşılan kıymetli ve tılsımlı bi sudur.

Genel itibariyle suyun, yaratılışı tekrar oluşturabildiğine duyulan inanç özelde ise hayat suyunun içene yaşam ve ebedi bir hayat bahsettiğine inanılması suyun diriltme uygulamalarında kullanılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü varlıkların temelini oluşturan, kutsal kabul edilen, tedavi eden, var olan herşeyin özü olan suyun kaynağı göklere dayandırılmaktadır. Bu su gücün, hayatın, ezeli ve ebedi olmanın formülünü içinde

taşımaktadır (Eliade, 2005: 231). Kısaca hayat suyu yaşama dair tüm potansiyel güçleri içerisinde barındıran tılsımlı bir sudur.

4.1.2.2. Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Sağaltma Uygulamaları

Türk kültüründe ve pek çok kültürde yaşamın simgesi, arındırıcı, temzileyici ve yok edici güç gibi anlamlar üstlenen bu sayede kutsiyet kazanan su, şamanlar ve şifacılar tarafından tedavi aracı olarak kullanılmıştır. Suyun şifacılığından ve arındırıcılığından faydalandığı gibi manevi bir destek olarak kutsallığından da faydalanılmaktadır. Herşeyin başı olması ve yaratılmış herşeyin kendinden türemesi nedeniyle su sahip olduğu tanrısal güç ile birlikte, Tanrı'ya has olan şifa verici olma özelliğini de taşımaktadır. Suyun sağaltımlarda kullanım şekli her ne şekilde olursa olsun amaç onun sahip olduğu tanrısal güçten faydalanmaktır (Baysal, 2020: 239).

Sağaltım aracı olarak kullanılan su hem tedavi öncesi arındırma unsuru hem de tedavi edici bir araç olarak kullanılmaktadır. Suyun kutsallığı, arındırıcılığı ve yeniden yaratıcı sıfatına sahip olması suyu şifalanma sürecinin olmazsa olmazlarından biri haline getirmektedir. Suyun kullanıldığı tüm sağaltımlarda suyun rolü, insanı ve bulunulan mekânı arındırma, var olan kötücül etkiyi yok etme ve insanı sağlıklı ve kutsanmış bir formda yeniden hayata getirmektir (Baysal, 2020: 239-240).

Sular veya suya ait bütün unsurlar bir şaman veya şifacı tarafından şifa aracı olarak kullanılabildiği gibi şifacı olmayan hatta herhangi bir şifa yeteneğine sahip olmayan insanlar tarafından da tedavi yöntemi olarak kullanılmaktadır. Türk inanaç sisteminde kimi suların şifalı olduğuna, bu sularlarda yıkanıldığında veya bu sulardan içildiğinde hastalıkların iyileştiğine inanılmaktadır. Suyun, yapılan sağaltımlarda gerek zihinsel gerek ruhsal gerek de bedensel hastalıkların tedavisinde kullanılmasında ki amaç, suyla yıkanarak bu suların içine girerek veya bu sulardan içmek süretiyle arınmak, şifalanmak, kutsallığı yeniden elde ederek yeniden yaratılmaktır (Baysal, 2020: 242-243).

Eski Türkler, hastalık ve belaların Tanrı'nın gazabından veya Erlik'ten ve ona bağlı ruhlardan geldiğine inanmıştır. İnanişâ göre Erlik kendisine kurban sunulmasını sağlamak için insanların veya hayvanların başına çeşitli hastalıklar ve felaketler göndermektedir (Bayat, 2020: 317). Sibiryâ-Altay destanlarında da kahramanların öldürölme ve yaralanma sebeplerinin başında Erlik ve onun yardımcıları veya bunlardan destek alan düşmanlar gelmektedir. İncelemiş olduğumuz destanlarda yaralanan, zehirlenen ve öldürölün kahramanların sağaltılmasında kullanılan unsurlarının başında su ve suya ait unsurlar

gelmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde suyun tedavi edici ve iyileştirici ana unsur olarak kullanıldığı bedensel rahatsızlıklara değinildiği gibi zihinsel ve ruhsal rahatsızlıklara da değinilmiştir.

4.1.2.2.1. Su ile Sağaltma

Közüye destanında Karatı Kağan, kızıyla evli olan Közüye'yi zehirleyerek öldürmek için sarayına davet eder. Közüyle bu tuzaktan ağaçkakanın yardımıyla kurtulur. Kendi tuzağına düşen Karatı Kağan ve orada bulunanların hepsi zehirlenir. Daha sonra Közüye onları kutsal su ile iyileştirir:

*“Kara zehri içen
Sahte Karatı Kağan
‘İyi’ dünürü Sanıskan bay
Onlardan başka diğer insanlar
Oturdukları yerden kalkamadı,
Ateşli köz gibi kızardılar
Demir gibi katılaştılar
Çok zaman geçmeden
Kurumuş odun gibi devrilip düştüler,
Ak buhar gibi kaynadılar.
Bunu gören Közüye
Kahkalarla güldü.
Yeraltının kutsal suyuyla şimdi
Dünürleri iyileştirdi.” (KD: 355).*

Destanda Közüye'nin zehirlenen Karatı ve onunla zehirlenen kişileri yeraltının kutsal suyu ile nasıl iyileştirdiği hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kutsal yeraltı suyunun yok edici ve arındırıcı gücüyle zehrin etkisini yok ederek Karatı'ı ve adamlarını iyileştirdiğini görmekteyiz.

Kozın Erkeş destanında Bayım Sur, Kozın Erkeş'in atı Kızıl Konır'ı kutsal kavağa bağlanmış bir vaziyette derisi kemiğine yapışmış acı acı kişnerken görür. Bayım Sur, Kızıl Konır atın yularını keser ve ona kutsal yeraltı suyundan içirir:

*“Çekilip kutsal kavağa bağlanan
Kızıl Konır atın
Altın yularını kesti.
Kızıl Konır gelip düştüğünde,
Ağaca yapışmış deri gibiydi.
İki gözüne, iki kulağına
Kuzgun, saksagan yuva yapmış.
Kıymetli Kızıl Konır
Acı acı kişnedi.
Ak ottan ısırpı yedi.
Yeraltı suyundan kanana kadar içti.*

*Altın tüyü düzelip yayıldı,
Akli yerine geldi.” (KEŞD: 294-295).*

Kavağa bağlanan Kızıl Konır atın akli gitmiş, güçten düşmüş ve bedeni bir ağaç kabuğu gibi kuruyup derisi birbirine yapışmıştır. Bayım Sur’un içirdiği kutsal yeraltı suyu sayesinde Kızıl Konır bedeni iyileşir, akli yerine gelir. Böylece Konır at suyun şifa verici özelliği sayesinde bedenlen ve zihnen eski sağlığına kavuşur.

Kökin Erkey destanında, Kökin Erkey’in atı Kök Çookır uzun süre yeraltında kalması sebebiyle bedensel ve zihinsel olarak hastalanır. Akli ve bilinci kaybederek karanlık düşüncelere maruz kalır. Kök Çookır yeraltından yeryüzüne çıktığında yeraltının kutsal suyundan içerek iyileşir:

*“Kıymetli at Kök Çookır
Çıkıp yeryüzüne geldi.
Ak ottan ısırap yedi,
Yeraltının kutsal suyundan içti.
Ayı ve güneşi görünce,
Karanlık düşünce aydınlandı,
Zavallı yürek oynadı.” (KED: 197).*

Kök Çookır atın, uzun süre yeraltında kalması onun hem bedenlen hem de zihinsel olarak hasta eder. Yeraltı dünyası Erlik’in, ölülerin ve kötülçül ruhların yaşadığı bir yer olması sebebiyle canlı kimsenin yaşayabileceği bir yer değildir. Bu sebeple Kök Çookır at, uzun bir süre yeraltında kaldığı için bedenlen ve zihnen sağlığını yitirir. Kök Çookır atın yeraltından hemen çıktıktan sonra kutsal kaynak suyunu içmesi onun kötülçül ruhların etkisinden kurtarır. Böylece hem bedenlen hem de zihnen eski sağlığına kavuşur.

Ay Sologoy lo Kün Sologoy destanında, Ak Kağan’ın ava giderken Erlik Biy’in elçisi Kara Bökö’nün yurduna savaşmak için geldiği hissine kapılır ve bu kötü düşünceler onu rahatsız etmeye başlar. Bu düşüncelerle yola çıkan Ak Kağan’ın önüne yetmiş kollu ak nehir akıp gelir. Akan bu nehirden alkış sözler duyulmaktadır. Ak kağan bu nehrin suyundan içer ve hem bedensel olarak hem de zihinsel ve ruhsal olarak rahatlar:

*“Altmış kollu ak nehri
Yavaşça aktı.
Akan bu nehri
Alkış sözler söylüyordu.
Yeraltından çıkan nehirden içince,
Ak Kağan’ın vücudu rahatladı.” (ASKSD: 125).*

Destandan Ak Kağan'ı iyileştirecek olan suyun alkış söyler söylemesi bize suyun bir psikolog gibi iyileştirici bir özelliğe sahip olduğunu gösterir. Ak Kağan'ın bu suyu içince kafasındaki kötü düşüncelerin dağılır ve Ak Kağanın zihnini tüm kötü düşüncelerden arınır.

Maddesel bir boyuta sahip olmayan zihinsel ve ruhsal hastalıkların, geleneksel düşüncede Tanrı lütfunun kaybedilmesi veya kötücül ruhların etkisi altında kalınması sonucunda meydana geldiğine inanılır. Su ile yapılan sağaltımlarda gerek bedensel gerek zihinsel ve ruhsal hastalıkların tedavi süreçlerinde tamamen aynı amaca hizmet etmektedir (Baysal, 2020: 243-245). İncelemiş olduğumuz destanlarda kutsal sulardan içirilerek yapılan sağaltımların amacı hasta olan kahramanı veya atını kutsal su ile arındırmak, suyun kutsallığı ile tedavi edilmesini sağlamaktır. İncelemiş olduğumuz destanların ilgili bölümlerinde de görüldüğü üzere kutsallık atfedilen ve şifa kaynağı olarak görülen sular sadece bedeni iyileştirmez, bu sular hem bedeni hem ruhu hem de zihni iyileştirme gücüne sahiptir. Çünkü her şeyin menşei sudan gelmektedir.

4.1.2.2.2. Hayat Suyu ile Sağaltma

Hayat suyu, insanlardan hastalıkları uzaklaştıran ve tüm hastalıkları iyileştiren hatta yaşamı sonsuz kılan sudur. Bu suda yaşam ve sonsuzlukluk vardır (Eliade, 2003: 196-200). Bu su içerisinde gücün, ezeli ve ebedi olmanın, hayatın, dayanıklılığın güzelliğinin ve gençliğin formülünü taşımaktadır (Eliade, 2005: 231). Zira hayat suyunun hayatın ve sonsuz yaşamın kaynağı olarak görülmesi onun çeşitli hastalıkların tedavi edilmesinde sağaltım aracı olarak kullanılmasını açıklamaktadır. Çünkü hayat suyu derde deva olan bir sudur.

Altın Taycı destanında Kögey Kös, sarhoş olan Altın Taycı'yı pusuya yatıp ok ile vurarak öldürür. Altın Taycı'nın kızı Han Tolay Arığ babasını diriltmenin çaresini arar. Altın Taycı'yı diriltecek tek şey hayat suyudur. Han Tolay Arığ ve Yorga Kula at, hayat suyunu almaya bulmaya gider. Hayat suyunu aramaya çıktıkları bu yolda çeşitli zorlukları atlatıp sınavları geçtikten sonra kızıl kayanın bulunduğu vadiye varırlar. Bu vadideki kız suretindeki kızıl taşın sağ göğüsünden yaşam suyu sol göğüsünden hayat suyu akmaktadır. Han Tolay Arığ, önce hayat suyu ve yaşam suyunun birleşip aktığı nehirden su alıp hastalanıp güçten düşen atına içirir. Daha sonra bu suyu atın tüm bedenine sürer. Bunun üzerine gücü ve kuvveti yerine gelen at ayağının üzerine kalkıp basar. Sonra bu suyun yanına gidip tüm bedenini bu su ile yıkar. Hayat suyu ile şifa bulup iyileşen at, eskisinden daha güzel, daha iyi ve daha güçlü bir ata dönüşür:

“Han Tolay Arığ, bakıyor ki,

*Ebedi su ile yaşam suyu birleşip
Tek dere olup akmaktadır.
Tam da ona düşmüş meğer.
Şimdi dönüp alp kız kişi
Ön terkideki iki tulumu çözüp
Az önceki sudan alarak
At iyisinin ağzına verip,
Kalın etine püskürtüp ovmaktadır.
Atın iyisi koyu al at
Ayağının üstüne basıp kalktı.
Oradan akan suya ulaşip,
Doyasıya suvarıp, başından başlayıp
Kuyruğuna kadar yıkamış.
At iyisi iyileşip deva bulup
Eskisinden de güzel, öncekinden daha iyidir.
Kızın yiğidi Han Tolay Arığ
Kız sureti kızıl taşın
İki memesi altına iki tulumu tutup
Bengi suyla yaşam suyunu akıttı.
Sonra ön terkiye bağladı.
Atına atlayıp yola koyuldu.” (ATD: 199).*

Han Tolay Arığ’ın ata verdiği hayat suyu atın hastalığına şifa olup ona güç kuvvet vermiştir. Hayat suyunu içtikten sonra gücünü ve kuvvetini toplayıp ayağa kalkan at, bu suyun içine girip yıkandığında eskisinden daha güzel ve iyi bir ata dönüşmüştür. Ölülere diriltiren, ezeli ve ebedeli kılan, güç veren, güzelleştiren ve gençleştiren hayat suyu arındırıcı ve yok edici özelliği ile vücuttan hastalıkları uzaklaştırıp yaratıcı sıfatıyla atı sağlıklı ve kutsanmış bir formda yeniden yaratmıştır.

4.1.2.2.3. Suyun Köpüğü ile Sağaltma

Türk ve dünya mitolojisinde tanrısal özellikleri temsil eden köpük; diriltme, sağaltma, besleyici olma, yetenek ve olumlu özellikler kazandırma gibi işlevlere sahip olup kutsal kabul edilen suların üzerinde meydana gelen içi su dolu hava kabarcığıdır. İncelediğimiz destanlarda kutsal suların köpüğünün sağaltım aracı olarak kullanıldığı ve yaraları iyileştirdiği tespit edilmiştir.

Ölüşöy destanında kutsal pınar suyu köpüğünün yaraları iyileştirici ve hastalıkları tedavi edici bir güce sahip olduğu ifade edilir. Destanda Kan Mergen, esir alınıp kaçırılmış ve hasta düşmüş bir genç kızı pınar suyunun köpüğüyle iyileştirir:

*“Büyük cebinden ilaç çıkardı,
‘Pınar suyunun köpüğü,
Büyük yaraya ilaçtır’ dedi.
İki kulağa sürdü,*

*Kadının yarası iyileşti.
Pınar suyunun köpüğünden
Kamışın başına yapıştırarak,
Bahadır, ağzına damlattı.
'Sağlığıma kavuştum, diye,
Sağ elini kavradı,
Sağ yanaktan öptü." (ÖD: 242).*

Esir alınıp kaçırılmış ve hasta düşmüş bir genç kızın yaralarına şifalı pınar suyunun köpüğünün sürülmesiyle yaraları iyileşir. Daha sonra Kan Mergen, bir kamışın başıyla aldığı pınar köpüğünü kızın ağzına damlatır böylece genç kız tamamen sağlığına kavuşur.

Alp Manaş destanında Alp Manış, Ak Kağan'ın adamları tarafından kuyuya atılır. Al Manış'ın atı Ak Boz rüyasında üç dağın eteğinde bulunan kutsal gölün köpüğünün Alp Manış'ı dirilteceğini görür. Bunun üzerine Ak Boz at, gökyüzüne çıkıp üç kutsal gölün ortasındaki gölün üzerindeki altın köpüğü alır. Ak Boz at, altın köpüğün yarısını Alp Manış'a içirir, yarısını da kendisi içer. Ak Boz at, Altın köpüğü içtiğinde yarılan avurtu ve yağmacı iyileşir, kopan kuyruğu yeniden biter ve eskisinden de sağlıklı olur:

*"Kutsal Ak-boz at,
At başınca altın köpüğü,
Alıp-Manaş'a getirdi.
At kılı gibi incelik
Alıp-Manaş'a götürdü.
At başınca altın köpüğü
Ortasından bölüp yuttu.
Ak-boz at,
Eskisinden altı defa,
Öncekinden on defa daha iyileşti.
Alıp-Manaş bahadır,
Eskisinden altı defa
Öncekinden on defa artık iyileşti.
Kutsal ak-bozun,
Yarılan avurtu iyileşti.
Yarılan yağmacı sağaldı.
Kopan kuyruğu yeniden bitti." (AMD: 130-131).*

Kan Kapçıkay destanında Kan Kapçıkay, Altın köpük ve yedi kısrağın sütü ile dirilttiği çocuğun çürümüş etlerini sağaltmak ve onu eski sağlığına kavuşturmak için kutsal pınar suyuna götürüp bu suyun ak köpüğü ile onu yedi gün boyunca yıkar. Kutsal pınar suyunun köpüğü ile bağışlanmış erkek çocuğunun çürümüş etleri iyileşir. Çocuğun vücudu kutsal pınar suyunun köpüğü ile tamamen yenileşir ve çocuk eskisinden daha iyi ve sağlıklı bir bahadıra dönüşür:

"O vakit Kan Ceeren at

Üçüncü göğün dibinden
Aydın, güneşin altında yaratılmış
Sudur nehri adlı nehirden
At başı gibi altın köpüğü
Getirip verdi.
Kan Kapçıkay bahadır oğlanı
Pınar suyuna götürüp,
Ak köpüğü sürüp,
Gece uyumadan,
Gündüz dinlenmeden,
Yedi gün boyunca yıkadı.
Bağışlanmış erkek çocuk
Önceki halinden on kat iyi olup
Ne kadar derin uyudum deyip,
Ayağa kalkıp yürüdü.
Dökülmüş yerler tüylendi,
Çürümüş etleri iyileşti.
Bahadırdan daha iyi bahadır oldu.” (KKD: 307).

Almıs Kağan destanında da Cılanaş Uul’un yaraları dostları tarafından yüz şelaleli dağ buzullarından meydana gelen gök denizin köpüğü ile yıkanarak tedavi edilir:

“Puslu sisli dağdan Cılanaş Uul
İsteksizce indi,
Gök denizin köpüğünde
Gözünü açarak yıkandı
Cılanaş Uul iyice dinlenip, iyileşip,
Göl suyuna girdi.
Göl suyunun şifasından
Sevgili oğula güç eklendi.” (AKD: 48).

Destandan ikinci kez yaralanan Cılanaş Uul, içerisinde at başı kadar kızıl köpüğün bulunduğu yedi gölde yıkanmak süretiyle iyileşir:

“Tam dalgalı gök denizin
Göletine gelip yıkandı.
Beyaz ördeğe benzer ak köpükle
Boynunun arkasını sildi.
Ak koyuna benzer ak köpükle
Elini ayağını sildi.
Göz kamaştıran durgun suyla
Yıkanınca bedeni dinlendi.
Göz kamaştıran mavi suyla
Yıkanınca başı dinlendi.” (AKD: 96).

Destan da iki kez yaralanan Cılanaş Uul’un yaraları gök denizin köpüğü ile iyileştirilmiştir. Aynı zamandan destanın sonunda da halkın gök denizin ak köpüğü yakanarak şifa bulduğu da anlatılmaktadır. İncelediğimiz destanlarda yaraların iyileştirilmesinde ve

hastalıkların tedavi edilmesinde köpük, kutsal suyun köpüğü içme/yutma, kutsal suyun köpüğü ile yıkanma/yıkama ve kutsal suyun köpüğünü yaralara sürme şeklinde bir sağaltım aracı olarak kullanılmıştır.

4.1.3. Kutsal Kabul Edilen Sular ile Yapılan Ritüeller

4.1.3.1. Su ile Arınma

Arınma, kelime anlamı bakımından bedenın kirlerden ruhun ise tutkulardan temizlenmesidir. Dini ve mitolojik düşüncede ise arınma ruhsal olarak temizlenmeyi, öze dönmeyi ve kutsanmayı ifade etmektedir. Geleneksel düşünüş ve inanç sisteminde suyun arındırıcı ve temizleyici özelliğine duyulan inanç, arınma ritüellerinde suyu öne çıkarmaktadır. Dinsel ayinlerde su ile yapılan arınma ritüellerinde amaç, ruhun tüm kirlerden ve tutkulardan temizlenerek yaratılışın gerçekleşmeden önceki haline yani öze dönmeyi ve kutsanmayı ifade etmektir. Bu ana erişmek insanın veya mekânın yeniden yaratımını sağlamaktır.

Su ile arınma hep aynı etkiye sahiptir; suyun içinde her şey çözülür, her form bozulur, yaratılmış her şey varlığını kaybeder. Suya daldıktan sonra her şey yok olur gider, hiçbir biçim, işaret, bir olay önceki halini devam ettiremez. Suya batmak ölümle eşdeğerdir. Kozmik düzlemde ise ölüm dünyayı ilksel okyanusun içinde yok eden tufanla eşdeğerdir. Dolayısıyla su her türlü biçimi parçalayarak önceki halinden tamamen uzaklaştırarak geçmişini sildiği için suyun arındırma, yeniden oluşturma ve yeniden doğurma özelliği kişiyi geçmişe dair olumlu ve olumsuz her şeyden arındırır. Çünkü suya batan herşey ölür ve suya batan kişi tıpkı günahsız bir çocuk gibi olur ve artık o kişinin bir geçmişi yoktur. Böylece o kişi yeni bir yaşama başlayabilir (Eliade, 2005: 233; Eliade, 2003: 201-202). Su, arınma ritüellerinde yıkanma, serpmeye, dökme ve daldırma gibi farklı şekillerde kullanılmaktadır.

Er Samır destanında Er Samır, girmiş olduğu savaşın ardından fiziken ve ruhsal olarak arınmak için akarsuda yıkanır:

*“Kötüleri yendikten sonra
Alp yaratılışlı Er Samır
Akarsuda yıkandı.
Ak arçulla temizlendi.
Altın kemiği temizlendi.”* (ESD: 52).

Er Samır'ın kötüleri yendikten sonra akarsuda temizlenmesi muhtemelen kötü yaratılışlı insanların içinde bulunmasından dolayı o mekândaki kötücül ruhların etkisinde kalmamak için yapılan arınma ritüelidir. Bu temizlenme işleminde Er Samır'ın kemiklerine

kadar temizlenmesi ruhunun da temizlendiğini ifade etmektedir. Çünkü Türkler ruhun kemiklerde olduğuna inanmaktadır. Kemiklerin akçulla ile temizlenmesi ruhun manevi kirliden arındırıldığını ifade etmektedir.

Destanın ilerleyen bölümlerinde sonra Er Samır'ın iyi insanlar olarak düşünüp kötü insanların içine girdiği için akarsuya gidip yıkanır:

*“İyi insanlar diye geldim,
Kötü itlerin içine girdim, diye
Akarsuda yıkanıp,
Ak arçulla temizlendi.” (ESD: 60).*

Er Samır'ın kötü insanlar ile birlikte olduğu ortamdan çıkınca akarsuya girip yıkanmasının, bulunduğu ortamın kötülükçül etkilerinden arınmak ve korunmak için yapılmış bir arınma ritüeli olduğunu söyleyebiliriz. Kötülüğün ve kötü insanların olduğu yerler Tanrı kutundan uzak kötücül ruhların mekânıdır. Bu sebeple Er Samır, Erlik'in ve onun yardımcılarının hâkim olduğu kutsuz mekândan ve insanlardan ayrılınca akarsuda temizlenir.

Oçı Bala destanında, Oçı Bala ve ablası Mancı adlı iki kız kadeş yurtlarında huzur içinde yaşarlar. Bir gün Oçı Bala kara dağın başında dünyayı incelerken yeryüzündeki nice kağanın yurdunu işgal eden ve insanlara zulmeden Kağan Kara Taacı'nın oğlu Ak Calaa'yı yurduna savaşa gönderdiğini görür. Bunun üzerine yurduna dönen Oçı Bala, Kağan Kara Taacı'ya kul olmayı kabul etmez ve Ak Calaa ile savaşı. Oçı Bala Ak Calaa'yı öldürüp atının üzerine yükleyip yurduna gönderir. Daha sonra kaynayan ak boz suda tüm vücudunu temizler, temiz kıyafetlerini giyer ve sarayına girer.

*“Bahadır kızım Oçı Bala
Dinç atını saldı.
Okunu yayını çıkarıp yerleştirdi.
Savaş giyimlerini çekip çıkardı.
Kutsal kavak ağacına astı.
Hafif giysilerini çıkarıp,
Kaynayan boz suda
Bütün vücudunu yıkadı.
Temiz giysilerini giyerek,
Ak keçeden sarayını
Açıp girdi.” (OBD: 56).*

Oçı Bala Ak Calaa'yla girdiği savaşı kazandıktan sonra kaynayan boz suda hem bedenini hem ruhunu arındırmak için yıkanır. Böylece Oçı Bala tüm olumsuzluklardan ve nefsi duygulardan arınır. Sonra sarayına giren Oçı Bala yatıp uyur. Uzun bir uykuya yatan Oçı Bala uyandıktan sonra tekrar yıkanır:

*“Eski ayın üçünde
Oçı Bala uyudu.
Yeni ayın üçünde
Bahadır kız uyandı.
Gürüldeyip akan kara suda
Defalarca yıkandı.” (OBD: 57)*

Oçı Bala’nın mücadeleye başlamadan önce geçirdiği uzun uyku hali, “alp uykusu” veya “batır uykusu” olarak nitelendirilebilir. Bu uyku hali Manas’ın Kalmuklarla gireceği büyük mücadele öncesi kırk günlük alp uykusuna yatması gibi kahramanı bir sonraki büyük çatışma için güçlü kılacak bir niteliğe sahiptir. Küçük ölüm olarak ifade edilen bu uyku, ölüm gibi bilinç ve zaman ötesi bir yolculuğun habercisi olup kahramanın bilinçdışılığın büyüleyici dünyasından reel dünyaya daha güçlü dönmesini sağlar. Uyku ile başlayan bu epik yolculuk, kahramanın Yüce Tanrı veya çeşitli varlıkların yardımıyla gerçekleşen zaferiyle sona erer ve geri dönüş yolculuğu başlar (Temur, 2018: 38-40). Uykusundan uyanan Oçı Bala, arınmak ve kutsanmak adına girdiği suda defalarca yıkanır.

Oçı Bala tekrar ava çıkar. Yüce dağdan yine dünyayı gözetlerken Kan Taacı’nın oğlu Ak Calaa’yı dirilttiğini ve yine Kan Taacı’nın oğlunu yurduna kendisiyle savaşması için gönderdiğini görür. Bunun üzerine avını alıp yurduna gider. Savaşmaya gelen Ak Calaa’yı ve onun doksan tümen askerini öldürüp kağanın oğlunu yine atın üzerine yükleyip babasının yurduna gönderir. Sonra Oçı Bala kutsal yeraltı sulu nehre girerek yıkanır:

*“Dinç atını saldı.
Okunu, yayını çıkarıp,
Kutsal kavağa astı.
Zırhını çıkarıp,
Kutsal kavağa astı.
Kutsal yeraltı sulu nehirde
Bütün vücudunu yıkadı.
Koyu kiri kayıp düştü.
Öfkeli teri akıp düştü.
Onun göğsü saf altın,
Sırtıysa saf gümüşlendi.
İyice temizlenene kadar yıkayıp
Ak örtüyle kuruladı.” (OBD: 698-69).*

Böylece Oçı Bala vücudundaki kiri pası yıkayıp tüm olumsuzluklardan ve nefsi duygulardan arınır, sarayına gider ve uyur. Yine uzun bir uykuya yatan Oçı Bala, uyandıktan sonra kutsal yeraltı suyunun aktığı nehirde yıkanır. Yine bilinç ve zaman ötesi bir yolculuğa çıkan Oçı Bala, bilinçdışılığın büyüleyici dünyasından reel dünyaya daha güçlü olarak döner. Bir nevi sembolik olarak ölüp dirilen Oçı Bala’nın kutsal yeraltı suyunun aktığı nehirde

yıkanarak hem arınma ritüelini gerçekleştirir hem de yıkandığı bu kutsal su onun gücüne güç katar:

*“Anlı şanlı Oçı Bala
Yeni ayın üçünde
Tekrar kalktı.
Kapıyı açıp çıktı.
Ay gibi parlak giyimini çıkarıp
Ak kayına astı.
Ay gibi parlak giyimini çıkarıp
Ak kayına astı.
Kutsal yeraltı suyu kıvrılıp akıyordu
Yayılp akıyordu.
İki kara nehrine
Tekrar gelip yıkandı.
Tam bahadır gücüne erişti.
İlk halinden on kat daha iyi,
Eskisinden iki kat daha iyi,
Göğsü saf altın,
Sırtı saf gümüş,
Sabah yıldızı gibi gözlü,
Dolunay gibi yüzlü,
Anlı şanlı bahadır kız
Temiz elbisesini giydi.” (OBD: 69)*

Kan Ceeren Attu Kan Altın, yer-su iyelerinin görevini layıkıyla yerine getirmemesi sebebiyle yurdun düzeninin bozulduğu görülür. Kan Altın’a eşi Altın Çaçak, gölden çıkan bir arpanın ettikleri bütün tahılı yok ettiğini, dağdan inen azgın bir geyik, tavşan ve kartalın bütün hayvanları dağıttığını söyler. Bunun üzerine Kan Altın atını su ve süt ile yıkayıp salar, kendisi de kaynak suyunun dalgalanıp aktığı ak nehre gelerek altı gün boyunca burada yıkanır, daha sonra gök nehre gelip yedi gün boyunca yıkanır. Yeni kıyafetler giyip süt nehrin kıyısında yedi gün boyunca uyur:

*“Bunları işiten Kan Altın
Altın kavalını bıraktı.
Yerin, suyun iyesi
Ceerenkey’in yavrusu
Güzel atı Kan Ceeren
Kaynak suyunda yıkanarak,
Başını, gözünü sütle yıkayarak,
Kızıl atını saldı.
Bahadır Kan Altın
Bütün elbiselerini çıkardı.
Kaynak suyun dalgalanıp aktığı
Ak nehre gelerek,
Altı gün boyunca yıkandı.
Uzanıp akan*

*Gök nehre gelerek,
Yedi gün boyunca yıkandı.
Eski elbiselerini yaktı,
İpek içliğini giyindi.
Önceki elbiselerini atarak,
İpek üstlüğüünü örtündü.
Ak ipliğe yatarak,
Ak tavşan postunu örtündü.
Ak kuzu postuna yaslanarak,
Kakım, tilki postu örtündü.
Acıktım deyip yemek yemedi,
Yoruldum deyip rakı içmedi.
Dağ zirvesinin eteğinde,
Süt nehrin yakasında
Yedi gün boyunca uyudu” (KCAKAD: 375).*

Kan Altın uyuduğu uzun uykudan uyandıktan yurdunundaki kaosu kosmoza çevirip yurdun güvenliğini sağlar. Destanda Kan Altın’ın alp uykusuna bir nevi bahadırılık uykusuna yatmadan önce kutsal ak nehirde altı gün ve gök nehirde yedi gün yıkanarak kendini bedenlen ve ruhen arındırdığı görülür tıpkı Oçı Bala destanında olduğu gibi.

Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında, Dalay Baybın Han, Çeçen Kara Möge’den demir ağızlı kara mağarada yaşayan üç iblis ile savaşmasını ister. Çeçen Kara Möge, ertesi gün yola çıkıp üç iblisten ikisini öldürür, diğeri altın başlı ördek olup göğe uçup gider. Kaçan iblis, Çeçen Kara Möge’nin inekleri arasında kel kara bir buzağı olarak doğar. Çeçen Kara Möge iblisi bulur ve tekrar ördek şekline bürünen iblis ile mücadeleye girer. Ancak iblis tarafından beli koparılıp öldürülür. Narın Dangına, diriltme işleminden önce Çeçen Kara Möge’nin bedenini ve ruhunu kutsal kaynak suyu ile yıkanarak arındırır sonra şifalı otlar ile Çeçen Kara Möge’yi diriltir:

*“Şoraan Tayga’nın tepesine çıkıverip,
Dağın dokuz arjanı ile
Arındırıp yıkayarak,
O tayganın şifalı, dermanlı,
Otları ile emleyip,
Diriltip iyileştirmede mi.” (AKAÇKMD: 328).*

Destanın ilerleyen bölümünde Yiğit Çeçen Kara bahadır, iblisleri öldürdükten sonra eşi Narın Dangına ile birlikte dokuz ırmağın öz suyuyla yıkanarak tüm maddi ve manevi kirlerden arınır ve obasına geri döner:

*“Yiğit Çeçen Kara bahadır,
İblisleri böyle yenmiş.
Çeçen Kara bahadır ile,*

*Narın Dangına dokuz ırmağın,
Arı arjanı ile
Arılanıp temizlenip,
Obasına çaptırıp dönüp,
Gelmişler.” (AKAÇKMD: 331).*

Su ile yapılan arınma ritüellerine başka bir örnekte Han Orba destanında karşımıza çıkar. Han Orba her uykudan uyandığında yatağından kalkıp suyla ve sütle temizlenir:

*“Dışarıda gün doğduğunda,
Kızaran güneş çıktığında,
Altı ayaklı yataktan doğrulup,
Suyla yıkanıp, sütle temizlenip,
Altın masaya oturdular.” (HOB: 124).*

Erke Koo destanında da Erke Koo’nun yiğeni Erke Möndör doğarken elinde tuttuğu yada taşını güneşe tutarak kar ve yağmur yağdırır. Daha sonra çıkardığı sel ile Erlik’in yardımcılarının kanlarıyla kirlettiği yeryüzünü temizler:

*“Erke-Koo ile Erke-Möndür
Dönüp yurtlarına geldiler.
Ak hayvanlarını, halklarını
Heybetli dağın üstüne toplattılar,
Büyük nehri geçirip götürdüler.
Güneşin önüne yada taşı tuttu.
Böğürlere kadar
Kar yağdırdı.
Yeryüzünde sel çıkıp,
Sayısız askerin kanı, irini
Gece gündüz aktı.
Ölen insanların cesedi kalmadı ,
Atışan insanların oku kalmadı,
Tertemiz oluverdi.
Sık ormanlık Altay’ında
İki güzel çölünde
Güzel otlar çıktı.” (EKD: 67).*

Erke Koo destanında da Erke Koo’nun yiğeni Erke Möndör yada taşı ile yağdırdığı yağmur ile yurdu tüm maddi ve manevi kirlerinden arındırır.

İncelediğimiz destanlarda arınma ritüelleri genellikle diriltme işlemlerinde, alp uykusuna yatmadan önce, bir savaştan ve çarpışmadan çıktıktan sonra veya kutsuz mekânlarda ve insanlarla bulunulan ortamlardan ayrıldıktan sonra yapılmaktadır.

Arınma kavramı genelde tabuları çiğneme, dinsel buyruklara karşıt olma, günah işleme, kötücül güçlerin etkisi altına girme, erginlenme ritüellerinde ve kutsal mekânlara girmeden önce belirli kural ve işlemleri yerine getirerek yapılan temizlenmedir (Kasapoğlu

Akyol, 2020: 695). İncelediğimiz destanlara arınma işleminde uyulması gereken kural ve işlemlere bakacak olursak genel itibariyle şöyledir:

1. Suya ve su ruhuna saygı ve hürmet göstermek.
2. Suyu kirletmemek.
3. Kirli kıyafetleri çıkarmak.
4. Belli sayılarla vücudu yıkamak (örneğin 7 kez gibi)
5. Yıkandıktan sonra temiz giysiler giymek.

Su ile yapılan arınma ritüellerinde amaç ruhun ve bedenin temizlenmesiyle ruhun saflaştırılması böylece yaratılışın gerçekleştirilmesinden önceki ana ulaşp kişinin yeniden yaratımının sağlanmasıdır. Böyle kişi arınmış ve kutsanmış bir şekilde hayatına sağlıklı ve huzurlu bir şekilde devam edebilecektir.

4.1.3.2. Kutsal Sulara Dua etme

Türk halk kültüründe dua genellikle görülen bir iyiliğe karşı söylenen ve iyilik yapan hakkında iyi dilekler içeren kalıplaşmış sözlerdir. Dua kelimesi Eski Türkçede “alkış” sözü ile ifade edilen “alkamak” yani hayır duada bulunmak, beğenmek, övmek fiilinden türetilmiş bir kelimedir. Dualar teslimiyeti, inanmışlığı, bir isteği ve ümidi ifade eder. Dua edilende kalıplaşmış bazı güzel sözler ile kutlanır ve hakkında iyi dileklerde bulunur (Çobanoğlu ve Çobanoğlu, 2015: 1).

Duaların kökeninde, belirli durumlara has olarak söylenen kalıplaşmış sözün sihirli bir gücü olduğu ve bu sözlerin tekrarlanarak söylenmesiyle bir takım kutsal güçleri harekete geçireceği inancı yatmaktadır (Çobanoğlu ve Çobanoğlu, 2015: 1).

Türklerin inanç sisteminde ve kültürel hayatında suyun kutsal ve saygıya değer bir unsur olması nedeniyle sulara dua edildiği görülmektedir. Suyun kutsayıcılığı, tanrısal yönleri ve sahip olduğu inaçsal değerler yapılan dualarda kendisini göstermektedir. Yani kutsal kabul edilen sulara yapılan dualarda suyun kutsallığı ve tanrısalılığı dile getirilmektedir. Çünkü insanoğlu Tanrı’ya veya herhangi bir tanrısal varlığa yardım istemek, bir şey talep etmek, şükür etmek veya af dlenmek için istek, hamd, şükran ve tövbe vb. içerikli yakarışlarda bulunmuştur. Böylece dua edilen varlığın inançsal ve kültürel değerini yapılan dualarda görmek mümkündür.

Oğuz Türklerinin, Ebü Reyhan el-Birüni, el-Asarû'l-Bakiye an el-Kurûnû'l-Haliye adlı kitabında Kimak ülkesinde bir dağda bulunan bir pınara tapıldığını anlatılmaktadır. İlgili

bölümde Oğuz Türklerinin suya secde ederek taptıkları ve secde halinde suya dua ettikleri secde ettikleri taşın üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır:

“Kimak ülkesinde Menkur denen dağda bu göl gibi bir tatlı su gözü vardır. Bu gözüün miktarı büyük bir kalkan genişliğindedir. Suyu ağzına kadar doludur. Çoğu defa bu sudan bir ordu içer, fakat bir parmak dahi eksilmez. Bu gözüün yanında bir taş üzerinde secde eden bir adamın ayaklarının, parmaklarıyla beraber avuçlarının ve dizlerinin izi vardır. Oğuz Türkleri bunları görünce secde ederler”(Çoruhlu, 2000: 33-34).

Pınarın yanında secde edilmiş bir insanın el, ayak ve diz izleri bize Tanrı veya tanrısal bir varlık olarak Türklerin suya çeşitli şekillerde dua edip hürmet gösterdiklerini gösterir.

İncelediğimiz destanlardan Maaday Kara destanında da Kögüdey Mergen’in kutsal kabul edilen nehre baş eğip dua ettiği şu şekilde ifade edilir:

*“Kөгüdey-Mergen, şanlı oğul
Arkasına dönüp bakınca,
İhtiyar kadın çoktan kaybolmuştu.
Bunu gören Kөгüdey-Mergen,
Kunduz şapkasını çıkarıp,
Mavi nehre baş eğip dua etti.”* (MKD: 422).

Destanda Kögüdey Mergen’in nehre ettiği dua’nın içeriği mevcut değildir. Ancak burada suya bir Tanrı gibi hürmet ve saygı gösterildiği açıkça görülmektedir.

Er Samır destanında Er Samır’ın eşi Altın Tana, Kara Bökö tarafından kaçırlır. Bunun üzerine Er Samır, Kara Bökö ile savaşmak için yola çıkar. Bu yolculukta Er Samır’ın karşısına çeşitli engeller çıkar. Bu engellerden biri de kötülüğü tuttuğunda kaygan çamurlu bataklık olan iyiliği tuttuğunda ise insanları üzerinden geçiren kara kuyu suyudur. Kişinin niyetine ve davranışına göre geçit veren bu su, Er Samır ve Katan Mergen’e ak bez bağlayıp ak süt saçarak dua etmesiyle geçit verir.

*“Böylece gidip dururken,
Kara kuyu suyu akıyor,
Kumu, taşı parlıyordu.
Kara kuyu suyu ise
Erlik Biy’in ikinci
Engeli oluyor imiş.
Kötülüğü tutsa kıyısından aşıp,
Kaygan çamurlu bataklık olurmuş.
İyiliği tutsa geçiriyormuş.
Katan Mergen geçmeden önce
Ak bez bağlamış,
Ak süt saçıp, dua etmiş,
Kara kuyu suyundan içmiş.*

*Onu gören Er Samır
Ak Sarı atından inip,
Ak bez bağladı,
Ak süt saçarak dua etti.
Kara kuyu suyuna dua edip,
Rahat, huzurlu geçiverdi.” (ESD: 96).*

Destanda Er Samır ve Katan Mergen’in sudan geçebilmek için suya ak bez bağlayıp ak süt saçarak dua eder. Bunun üzerine su, onların duasını kabul ederek üzerinden rahatça geçmelerine izin verir.

Yollarına devam eden Er Samır ve Katan Mergen, kıyısı olmayan bir su üzerinde kıldan yapılmış bir köprü görürler. Er Samır ve Katan Mergen kıyısı olmayan bu suyun üzerindeki köprüden geçebilmek için sırayla ak bez bağlayıp ak süt saçarak suya dua ederler. Bunun üzerine suyun üzerindeki kıl köprü, geniş bir köprü olup kıyıya kadar uzanır:

*“Böyle dörtnala gidince,
Kıyısı olmayan su akıyor,
Kıldan yapılan köprü duruyordu.
Kıldan yapılan geçidin
Kötülüğü tuttuğunda,
Tek tane kadar kıl olup
O yatıp kalırmış.
İyiliği tuttuğunda
Geniş, iyi köprü olup
Kıyıya dek uzanırmış.
Katan Mergen geçmek için,
Ak bez bağlamış,
Ak süt saçıp, dua etmiş.
Onu gören Er Samır
Ak Sarı atından inip,
Ak bez bağladı,
Ak süt saçıp, dua ediverdi.
Kıl geçit çok zaman geçmeden
Geniş geçit oluverdi,
O karşı kıyıya uzanıverdi.” (ESD: 97-99)*

Suların koruyucu bir ruha sahip olduğuna duyulan inanç bu ruhların tanrılar gibi hoş edilip onlara saygı gösterilmesiyle birlikte dilek ve isteklerin de bu ruhlardan talep edilmesine yol açmıştır. Tabiatı herşeyin bir ruhu olduğuna inanan Türkler, bu ruhların tanrılar gibi hoş edilip saygı gösterilmesine hatta dilek ve isteklerin bu ruhlardan talep edilmesine yol açmıştır (Baysal, 2020: 211). İncelediğimiz destanlarda sulara edilen dua metinlerine ulaşamasa da sulara Tanrı, ikincil tanrılar olarak veya kutsal varlıklar olarak saygı gösterildiği ve dualar edilerek istek ve dileklerin suyun ruhundan talep edildiği açıkça görülmektedir.

4.1.3.3. Kutsal Sular ve Saçı Yapma Ritüeli

İnsan yaratıldığı günden itibaren kendisinden üstün olan güçle arasında bir bağ kurmaya ve kurduğu bu bağı korumaya çalışmıştır. Bu bağı korumaya çalıştığı eylemlerden biri de kurbandır. Tanrı ya da tanrılara kurban sunma, insanın Tanrı'ya yaklaşmak için eski dönemlerden itibaren yerine getirdiği bir ritüelledir. Pek çok kültürde Tanrı'nın rızasını almak için yapılan bu ritüel aynı zamanda bir ibadettir (Baysal, 2020: 187).

Eski Türkler, kutsal kabul ettikleri suların kenarında, özel dönemlerde çeşitli nedenlerle Tanrı'ya ya da yer-su ruhlarına kurbanlar sunmuştur. Bunun yanında yeni bir yer yurt olarak seçildiğinde oranın hami ruhlarından izin almak, onları memnun etmek amacıyla kanlı ve kansız kurbanlar sunulduğu görülmektedir. Ayrıca Türkler savaşa giderken de yer-su ruhlarının desteğini almak için kutsal kabul ettikleri su kenarlarında kurbanlar kesmişlerdir. Suyun kutsal kabul edilmesiyle birlikte Tanrı'ya giden bir yol, bir iletişim aracı olarak görülmesi kurban kesme ya da Tanrı'ya kurban sunma ritüellerinin su kenarında gerçekleştirilmesini açıklamaktadır. Kurban, dileğin kabulü için bir feda edilen birşeydir. Bu şey Tanrı'ya kendi gibi kutsal olan bir varlık hatırıyla sunulur. Bu sayede isteğin gerçekleşeceğine inanılmaktadır (Roux, 1998: 111, Baysal, 2020: 188).

Eski Türkler aynı zamanda yer-su ruhları kendilerine Tanrı'dan daha yakın olduğu için ve herhangi bir aracıya ihtiyaç duyulmadan isteklerini iletebildikleri için bu ruhlardan yardım beklemiş ve bu ruhlara kurbanlar sunmuşlardır (Radloff, 1976: 220-221). Yer-su ruhlarına sunulan kurban ritüelinin temelinde ise karşılıklı verme ve alma düşüncesi yatar. Dileğinin yer-su ruhları tarafından yerine getirilmesini isteyen kişi öncelikle yer-su ruhlarına kanlı veya kansız bir kurban sunar ve istediği şeyi almayı umar. Türk inanç sisteminde yarı-Tanrı veya ikincil Tanrı vasfında olan yer-sular üstün güçlere sahip olmaları sebebiyle insanların dileklerini gerçekleştireceğine inanılır (Baysal, 2020: 188-189).

Anohin'in Altaylardan derlediği kurban geleneklerine göre bir Şaman, Ülgen'e kurban sunacağı esnada vasıta olarak su ilahi olan ve Türkleri tufandan kurtaran Yayık Han'ı kullanır (İnan, 1992: 105). Yaratılış döneminde Tanrı ile var olan tek unsurun su olması ve tufan döneminde Tanrı'ya yakın olanları felaketten koruması suyu Tanrı'nın yeryüzündeki en önemli yansıması haline getirmektedir. Bu nedenle Tanrı'dan bir dilek dileyip kurban sunulacağı zaman su ruhunun veya ilahının aracılığını hissetmek olağan bir durumdur (Baysal, 2020: 189).

Kansız kurbanlar/Saçı, Tanrı'ya ve yer-su ruhlarına sunulan cansız nesneler, çeşitli gıdalar ve doğaya salınan hayvanlardır. Eski Türkler su iyelerine saygılarını göstermek, onları memnun edip rızasını almak böylece isteklerinin gerçekleştirmelerini istemek için sulara çay, yağ, süt gibi insanların tüketmekten keyif aldığı gıdaları saçı yapmışlardır. Sulara saçı yapıldığı gibi Tanrı'dan dilek dilemek, bolluk-bereket ve şifa ummak veya kutsamak için su ile saçılar da yapılmaktadır. Suyun saçı olarak kullanıldığı durumlarda ise suyun tanrısal ve kutsal bir unsur olmasından ötürü tanrısal bir kuvvete duyulan ihtiyaçtan dolayı kullanıldığı görülmektedir.

4.1.3.3.1. Sulara Saçı Yapma

Su ruhunun rızasını ve desteğini almak için suya çeşitli gıdalarla saçı yapılır ve ardından beklenen şeyin olması umulur. Tanaa Herel destanında Tanaa Herel'in yolda önüne geçilmesi güç kara çamur denizi çıkar. Tanaa Herel, bu denizi kutsayıp denize çay serper ve ağaca bir bez bağlar. Bunun üzerine deniz birden kuruyup Tanaa Herel'e geçit verir:

*“Yine devam ederken,
Kara çamur deniz duruyormuş.
Orayı kutsayıp,
Çayını serpip, ağaca bezini bağlayıp, gidince,
Kuru ve temiz olup:
-Her zaman kara ve çamur deniz diye,
Söviüp, beddua eden kişi çok,
Kutsayıp, çayını serpip,
Ağaca bezini bağlayan zavallının
İşi iyi gitsin, şansı iyi olsun! Deyip
Hayır duada bulunmuş.” (THD: 275-277).*

Destanda Tanaa Herel'in denize saçı yapması ve denizi kutsaması deniz iyesinin hoşuna gider. Deniz iyesi kendisi kutsayan ve kendisine saçı yapan Tanaa Herel'in bu denizi geçmek için geldiğini bilir, ona yardım eder ve hayır duada bulunur. Böylece Tanaa Herel deniz iyesinin desteği ve yardımıyla geçilmez olan bu denizi rahatça geçer.

Tanaa Herel yola iken Erlik Lovun hanın şeytanları Tanaa Herel'in peşine düşer. Tanaa Herel kara çamur denizinin yanına geldiğinde şeytanlar kara çamur denizinin iyesine Tanaa Herel'i tutup ona vurmasını söyler. Tanaa Herel kara çamur denizine gelince ağaca bez bağlar, çayını serpip suyu kutsar. Kara çamur denizinin iyesi, denizi kutsayan zavallı geçsin demesi üzerine çamur denizi kuru ak bir ova olup Tanaa Herel'e geçit verir:

*“Kara çamur denizin yanına gelip,
Deminki şeytanlar:*

*Tanaa-Herel'i tut, vur! deyince
-Ağaca bezini bağlayıp, çayını serpip,
Kutsayan zavallı geçsin, deyip,
Kuru ak ova olup geçirmiş.” (THD: 279-281).*

Kara çamurluk denizinin iyesi, Tanaa Herel'i kendisini kutsadığı ve saçısını yaptığı için geçilmez bu denizden geçmesine izin verir ve onun rahatça geçmesi için Tanaa Herel'e yardım eder. Destanda da görüldüğü üzere su iyeleri, suları kutsayan ve kendilerinin rızasını alarak sulardan geçmek isteyen insanlara her zaman yardımcı olmuştur.

Er Samır destanında yolda Er Samır ve Katan Mergen'in karşısına kötülüğü tutunca çamurlu bir bataklığa dönen kara kuyu suyu çıkar. Er Samır ve Katan Mergen bu sudan su iyesinin rızasını ve desteğini alarak geçebilmek için su iyesine saçı yapar:

*“Böylece gidip dururken,
Kara kuyu suyu akıyor,
Kumu, taşı parlıyordu.
Kara kuyu suyu ise
Erlik Biy'in ikinci
Engeli oluyor imiş.
Kötülüğü tutsa kıyısından aşıp,
Kaygan çamurlu bataklık olurmuş.
İyiliği tutsa geçiriyormuş.
Katan Mergen geçmeden önce
Ak bez bağlamış,
Ak süt saçıp, dua etmiş,
Kara kuyu suyundan içmiş.
Onu gören Er Samır
Ak Sarı atından inip,
Ak bez bağladı,
Ak süt saçarak dua etti.
Kara kuyu suyuna dua edip,
Rahat, huzurlu geçiverdi.” (ESD: 96).*

Kan Kapçıkay destanında Kan Kapçıkay, aya ve güneşe dua ettikten sonra yanındaki nehre saçı yaparak suyu kutsar:

*“Sağ cebini karıştırdı,
Otuz gümüş akçeyi
Sağ elinde tuttu.
O akçeden alıp
Altmış arşın ak ipekten
Ak kayına bez bağladı.
Yetmiş arşın gök ipekten
Demir kavağa bez bağladı.
Otuz gümüş akçeden
Ak kayının dibine bıraktı.
Sabah doğan güneş Birkan'a*

*Börkünü çıkarıp dua etti.
Akşam çıkan ay Birkan'a
Oturup dua etti.
Gök çıkını açınca,
İçinden aracan, korocon çıktı.
Onda peynirde vardı.
Tereyağ, kurut da vardı.
Nehre saçı saçtı.” (KKD: 239).*

İncelediğimiz destanlardan ele aldığımız ilgili bölümlerde suya yapılan saçların genel itibariyle suyu kutsama ile suyun rızasını ve desteğini alarak bu sulardan geçit istemek amacıyla yapıldığı görülür. Türk kültüründe suları kutsama ve sulardan geçit istemek dışında bereketi artırmak, verimliliği sağlamak, yağmur yağdırmak, doğurganlığı ve üremeyi sağlamak veya annelikle ilgili olarak annenin sütünün gelmesi ya da artması için de kutsal kabul edilen sulara saç yapıldığı bilinmektedir.

4.1.3.3.2. Sular ile Saçı Yapma

Türk kültüründe suya saç yapılmanın yanısıra sular ile de saç yapılmaktadır. Suyun saç olarak kullanıldığı ritüellerde tanrılardan dilek dilerken, bolluk-bereket ve şifa umarken veya evlilik törenlerinde evlenen çiftin bahtlarının açıklığını sağlamak için (Baysal, 2020: 196) için su veya sütün saç olarak kullanıldığı görülür.

Haan Tögüldür destanında Haan Tögüldür, kız kardeşini girdiği mücadelede kendisine yardım eden Bakıştay Höö'ye verir ve onlar için bir toy düzenletir. Haan Tögüldür, kız kardeşi Angır Çeçen ve Bakıtay Höö için düzenlenen toyda bahtları açık olsun, mutlu ve huzurlu bir yuvaya sahip olsunlar diye su ile saç yapar:

*“Tamam, o bayramın üzerine
Angır-Çeçen kız kardeşinin üç kutsal suyunu saçıp
Üç şenliğini yapıp, Bakıştay-Höö'ye
Vermiş.
Haydi, şimdiye kadar kutlanmayan kutlamayı,
Bayram olmayan bayramı kutlayıp,
Yaşanılmamış mutluluğu yaşayan,
Ulusmuş.” (AÇD: 101).*

Destanda toyda gelin ve damada saçılan kutsal suyun amacı geçmiş hayatın izlerini yok ederek gelin ve damadın geçmiş yaşantılarından arınmalarını sağlamak ve evliliklerini kutsamaktır. Aynı zamanda toyda gelin ve damada yapılan saçı geçmişe dair olumsuz izlerin silinerek yeni bir hayatın başlamasını simgelemektedir.

Erelzey Mergen Haragalzay Mergen Alkışkılar destanında, Erelzey Mergen'in karısı hastalanır ve karısının iyileştirmek için gök boğanın ciğerini alması gerekir. Erelzey Mergen'in yolda karşılaştığı dede ve nine, Erelzey Mergen'e gök boğanın ciğerini almasında yardımcı olurlar. Bu dede ve nine, Erelzey Mergen'i yurduna uğurlarken süt ile saçı yapar:

*“Dede ile nine çıkıp gelip:
Bizim tehlikeli canavarımızın canına
Okumak için giden,
Zor işi gaye edinip giden
Kişinin küçük çoğudur,
İşi iş olsun, yolu açık olsun! Diye
Süt saçıp kalmışlar.” (EMHMAD: 589).*

Destanda dede ve ninenin Erelzey'in arkasından süt ile saçı yapması Türk halk kültüründe gidenin arkasından su dökme geleneğine benzemektir. Giden yolcunun ardından dökülen suyun amacı su gibi gidip gelmesi, yolculuğun rahat ve yapılan işin güzel bir sonuç ile tamamlanması için iyi dilekleri ifade eden ve tanrısal bir varlık olan suyun kuvvetinden ve desteğinden faydalanmak amacıyla yapılan bir uygulamadır. Destanda da Erelzey Mergen'in arkasından saçı yapılan sütte benzer bir anlam ifade etmektedir. Erelzey Mergen'in çıktığı bu yolculukta saçı yaptıkları sütün ona şans getirmesi ve yolculuğunun ve içinde olduğu durumun mutlu bir sonla bitmesi için yapılan bir uygulamadır. Su veya süt dökerek gideni uğurlama âdeti Eski Türklerdeki su kültüründen gelen bir adet olup halen günümüzde de yapılmaktadır. Buradaki amaç gidenin arkasından dökülen suyun/sütün tanrısal gücünden faydalanarak kişinin korunmasını istemek ve güvenle evine varmasını sağlamaktır.

Er Samır destanında Er Samır'ın eşi Altın Tana, Kara Bökö tarafından kaçırlır. Bunun üzerine Er Samır Kara Bökö ile savaşmak için yola çıkar. Bu yolculukta Er Samır'ın karşısına çeşitli engeller çıkar. Bu engellerden biri de geçit vermeyen kütüklerdir. Er Samır ve Katan Mergen bu kütüklerin yol vermesi için ak bez bağlarlar ve süt saçarak dua ederler. Böylece geçit vermeyen yedi kütük bezini bağlayıp sütünü saçı yapan Er Samır ve Katan Mergen'e yol verir:

*“Yedi kütüğe vardığında,
Er Samır gördü ki,
Katan Mergen Kütüklere
Ak bez bağlamış,
Ak süt saçıp, dua etmiş.
Yedi kütük yol verip,
Onu bırakmış.
Onu gören Er Samır
Ak Sarı atından inip,
Yedi Kara kütüğe*

*Ak Bez bağlayarak,
Ak sütten saçtı,
Dua ederek, geçiverdi.” (ESD: 95-96).*

Destanda geçit vermeyen yedi kara kütüğe yapılan saç geçilmez olan o yolu geçilir kılmak için sunulan kurbandır. Yani Er Samır ve Katan Mergen yedi kara kütüğün olduğu geçilmez yoldan geçebilmek için geçit iyelerine kurban sunup o yoldan geçmelerine izin vermesini diler. Bundan memnun olan geçit iyesi Er Samır ve Katan Mergen’in bu geçitten geçmelerine izin verir.

Ak Biy destanında, Ak Biy ve eşi Altın Targa’nın kalabalık bir halkı ve malı mülkü vardır ancak hiç çocukları yoktur. Çocuk sahibi olmak isteyen Ak Biy, ak bir kayın ağacını yere saplayarak, eşi benzeri bulunmayan değerli güzel bir kısırağın ak sütünü sağıp dolunayda yere saçar ve ak bez bağlayarak gökyüzündeki Üç Kurbustan’dan bir çocuk dilemek için gökyüzü ülkesine gider:

*“Emsalsiz kısırağı tutarak,
Ak sütünden sağıp alarak,
Ak kayını ağacını yere sapladı.
Aydın dolunay gününde
Ak sütü saçıp,
Ak bezi bağlayıp,
Gökyüzü ülkesine çıktı.
Üç-Kurbustan’ın yerine yetip,
Üç-Kurbustan’ın ak sarayını
Üç defa dua edip dolaştı.
Üç defa dua ettikten sonra
Üç-Kurbustan’ın ay gibi kapısı
Açıldı.” (ABYD: 370).*

Tengri Kağan ve Ülgen dışında Radloff’un derlediği Altay Yaratılış destanında da adı geçen Üç Kurbustan’ın Burhanizm inancından gelen bir Tanrı olduğu bilinmektedir. Üç Kurbustan, Burhanizm de bir Tanrı ismi olup Üç Kurbustan’daki “üç” kelimesi aslında “uç” olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla Üç Kurbustan (Üç Kurbustan) “en üst mertebeteki Tanrı” demektedir (Uğurcan, 2016: 38). Ak Biy destanında çocuk sahibi olamayan Ak Biy, çocuk istemek için göğe Üç Kurbustan’a çıkar. Üç Kurbustana çıkarken emsalsiz bir kısırak bulup onun ak sütünü sağlar, dolunayda ak kayın ağacını yere saplar ve sağdığı ak sütü saçtı yaptıktan sonra kayın ağacına ak bez bağlayarak göğe çıkar. Şamanın ayinlerde yaptığı esrik yolculuk sırasında göğe yolculuğunda kartal, kuş, geyik, kurt, ayı vb. gibi çeşitli hayvanların yardımını alıp Evren Ağacı’nı merdiven olarak kullandığı gibi (Özgür, 2006: 27) Ak Biy’inde kayın ağacını merdiven gibi kullanıp ak sütün kutsallığından ve koruyuculuğundan faydalanarak

gökyüzüne çıkar. Ak Biy'in gökyüzüne Üç Kurbustan'ın yanına çıkarken kullandığı kayın ağacı, şamanın gökyüzüne çıkarken kullandığı Evren Ağacını simgelerken saçı yaptığı süt ise şamanın göğe yükselmesini sağlayan ve yolculuğunda ona yardım eden hayvanların yerini almıştır. Gökyüzüne çıkmadan önce süt ile yapılan bu saç hem o mekânı arındırmak hem de kayın ağacı vasıtasıyla göğe çıkarken sütün kutsallığından ve koruyuculuğundan faydalanmak için yapılmıştır.

Destanın ilerleyen bölümünden Üç Kurbustan'ın Ak-Biy'e verdiği üçüncü çocuk sağlıklı büyür ve Ak Biy oğluna yakışan bir ad arar. Yaşlı bir kadın Ak Biy'in çocuğuna yakışacak bir ad verebileceğini söyler. Ancak yaşlı kadın benzersiz ak atın ak sütünün sağılmasını, ak kayın ağacını yere saplanması ister ve dolunayda gelip çocuğa ad vereceğini söyler. Ayın dolunayın olduğu gün sağılan ak atın ak sütü getirilir, kayın ağacı yere saplanıp ak bez bağlanır ve yaşlı kadın oturarak oğlana adını adar, ardından oğlanın üzerine sağılan ak atın ak sütünü saç yapar:

*“Eh, öyleyse,
Ben ad vereyim dedi.
Benzersiz ak sütten süt sağıp verin.
Ak kayın ağacını getirip saplayın.
Ben dolunay zamanı gelip ad
Veririm, dedi.
Benzersiz ak atı tutarak
Sütünü sağıp getirdi,
Ak kayın ağacını saplayıp,
Ak bezi bağladı.
Ayın dolunay olduğu günde
İhtiyar kadın oturarak,
Oğlana şimdi ad adadı.
'Atının önnü at kesmez,
Kötü dilliye söyletmez,
Omzurla tutturmaz er olsun,
Kendi önünden er geçmez,
Öldürecek canı yok,
Kızarıp akacak kanı yok bahadır olsun, dedi.
Ak-sur atlı olsun,
Altın Koo adlı yiğit olsun' diye
Ak sütünü saçtı.” (ABYD: 378-379).*

Yaşlı kadının çocuğa ad verme merasiminde süt ile saç yapması, çocuğun geçmiş hayatının ve kötülül ruhların olumsuz etkilerinden arındırılmasını ve yeni hayatının başlamasını simgelemektedir. Burada su yerine sütün kullanılmasının Göğün beşinci katında bulunan Ak Göl'de doğacak çocukların ruhları olduğu inancı yatmaktadır. Bu ruhlar vakti geldiğinde çocuklara gönderilmektedir. Bundan dolayı çocuklara ad verme merasiminde

benzersiz eşi benzeri olmayan bir ak atın sütünün sağıp getirilerek saçılması bir nevi bu olgunun tekrar edilmesidir. Böylece çocuğa adıyla birlikte yeni bir ruh, can ve yeni bir hayat bahşedilmiş olur. Bununla birlikte sütün kutsallığından faydalanarak çocuğu kötölüklerden ve kötücül ruhların etkilerinden korumak ve baht açıklığı dilemek sütün ad verme töreninde kullanıldığını söyleyebiliriz.

Suyun ve sütün çeşitli ritüellerde saçı olarak kullanılmasındaki amaç hem tanrısal kuvvete duyulan ihtiyaç hem de ayin esnasında olumsuz etkisi olabilecek her türlü kötücül varlığın etkisini yok etmektir. Bu sayede yapılan törenlerden, gerçekleştirilen ritüellerden ve uygulamalardan olumlu sonuç almanın daha kolay olacağına inanılmaktadır (Baysal, 2020: 197).

İncelediğimiz destanlarda genel itibariyle geçilmesi güç olan yerleri rahatça geçebilmek, gökyüzüne çıkabilmek, arınmak veya arındırmak için suyun veya sütün saçı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bununla beraber Türk halk kültüründe suyun veya sütün Tanrı'dan dilek dilemek, çocuk sahibi olmak, bolluk-bereket istemek ve şifa ummak amacıyla saçı olarak kullanıldığı görülmektedir.

4.2. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA AĞAÇ KÜLTÜ

Çalışmamızda incelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen tabiat kültürleri inanışlar, uygulamalar ve ritüeller bağlamında tasniflenmiştir. Bu bağlamda Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen ağaç kültü ile ilgili veriler “Kutsal Kabul Edilen Ağaçlarla İlgili İnanışlar”, “Kutsal Kabul Edilen Ağaçlar ile Yapılan Uygulamalar” ve “Kutsal Kabul Edilen Ağaçlar ile İlgili Ritüeller” başlıkları altında incelenmiştir.

4.2.1. Kutsal Kabul Edilen Ağaçlarla İlgili İnanışlar

4.2.1.1. Hayat Ağacı İnancı

Hayat Ağacı inancı, Türk kültüründe olduğu gibi dünya kültürlerinde yaygın inanışlardan biridir. Aynı zamanda Hayat Ağacı inancı, ağaç kültü ile ilgili bütün inanışların kökenini oluşturmaktadır. Hayat bahşeden, üç kozmik âlemi birbirine bağlayan ve dünyanın merkezinde bulunduğu inanılan bu ağacın, canlıların özellikle insanoğlunun üç âlemdeki işlerini düzenlediğine hem de dünyanın düzenini sağladığına inanılır. Aynı zamanda Hayat Ağacının yeşil kaldığı müddetçe dünyanın var olacağına inanılmaktadır. Dünyanın üç tabakasını temsil eden bu ağaç; kökleri, gövdesi ve dal-budaklarıyla kozmik düzeyler arasında iletişimi sağlar ve bütünlüğü temsil eder (Ergun, 2004: 145).

Maaday Kara destanının girişinde Ulu Tanrı Üç Kurbustan (Ülgen) tarafından yaratılan, yaz kış yapraklarını dökmeyen ve Tanrı’nın ebediliğini temsil eden yüz budaklı “mönkü terek” (ebedi kavak/ Hayat Ağacı) şu şekilde tasvir edilmiştir:

*“Yetmiş ayrı nehrin birleştiği yerde,
Yedi büyük dağ-kalenin arasındaki vadide
Yüz dallı ölümsüz kavak
Ay ve Güneş’in ışıkları altında
Altın gibi parlayarak duruyor.
Aya doğru eğilmiş bu yanından
Altın yapraklar dökülen
Güneşe doğru eğilmiş bu yanında
Gümüş yapraklar dökülen
Aşağıya doğru eğilmiş
Kırk ayrı dallı
Yukarı doğru kalkmış
Yetmiş ayrı dallı
Bir dalının altında
Yüz kısrak barınabilir.
Onun diğer bir dalı altına,*

Bir ylk sĞinabilir.
nc dalnn altında,
Krk koyun gizlenebilir.
Başı sık yapraklı bay-terek'im
Sallanarak duruyor.
Gövdesi yapraklı bay ağacım
Parlayarak burada durur.
Yedi boğumlu bu kavağın tepesinde
İki benzer at başınca altın guguk
Gece gündüz karşıllıklı öterek
Burada oturuyorlardı.
(Onlara tmelerinden) Altay'da
Beyaz iekler açardı.
Bunlara yeryüzünde olmalarından
Mavi iekler açardı.
Kimin ne zaman öleceğini bilirler,
Kimin ne kadar yaşıyacağını bilirler.
Kim mesut olacaksa
Onların altın guguk kuşları sevindirir.
Kimlere kötü kader yazılmışsa
Onlara boz guguklar üzüntüye salar
Temir-terek'in başında
tşerek oturmuşlardı.
Yedi boğumlu demir kavağın tam
Ortasında
İki benzer kara kartal varmış.
Trnakları elmas gibi
Nefesleri rüzgâr gibi
nc göğün altında
Ay kanatlı kuşları uurtmazlar.
 Altay'dan geçmek isteyen
Dört ayaklı hayvanları geçirmezler.
Göğün derinliklerinin koruyucusu olan
İki benzer kara kartalım
Demir kavağın tam ortasında
Yuvalanıp, tşerek oturmuşlardı.
Alpler yollarını şaşırmasın diye
Oradadırlar
Kezerler dar iğrlardan gemesinler
Diye yolu tutmuşlar.
Ay kanatları ak bulut gibi
Benim iki kara kartalım
Altay toprağının koruyucusu
Olanlar, şimdi böyle grnrlere.
Yedi boğumlu demir kavağın altında
Birbirine eş iki kara köpek
Şimdi yerde uzanmış yatıyorlar.
İki benzer demir zincirlerini
Şingirdatarak
Alpler alıs col'lara sapmasın

*Diye onları gözetirler.
Kezerler dar çığırlardan
Geçmesinler diye
Çığırların dikine uzanarak
İki benzer ön ayaklarını
Uzatarak yaslanmışlar.
Erlik Bey'in kara (kötü) yolunu
Hırlayarak keserler
Azı dişleri gıcırdamış
Ala gözleri kanlanmış.
Azar ile Kazar adındaki iki kara
Köpeğim
Yüksek sesle üre üre uzanmışlar.
Yetmiş kollu mavi nehirde
Susuzluklarını giderirler.” (MKD: 350-352)*

Üç dünyayı (gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı) birleştiren devasa bir büyüklüğe sahip olan bu kutsal kavak ağacı, destanda “Temir-terek” olarak zikredilmiştir. Temir-Terek'in gölgesinde sayısız hayvan barınmaktadır. Bu hayvanlar halkı korumak ve tehlikelere karşı halkı uyarmakla görevlidir. Ağacın tepesinde at başı büyüklüğünde altın guguk kuşları oturmaktadır. Kuşlar öttüğünde beyaz ve mavi çiçekler açmaktadır. Mavi ve beyaz renkler kutsallığı ve Tanrı'yı temsil etmektedir (Ergun, 2004: 218). Bu kuşlar insanların kaderleri hakkında bilgi sahibi olup muhtemelen halkı tehlikelere karşı uyarmakla görevlendirilmişlerdir. Ağacın tepesinde gökyüzünü koruyan iki tane kartal bulunmaktadır. Üç kozmik âlemin koruyucusu olan bu kartalların bahadırlara yol gösterme gibi özellikleri bulunmaktadır. Ölümsüz ağacın altında zincirlerle bağlı duran köpekler ise yeryüzüne açılan kapının bekçileridir. Düşman bahadırların ve yeraltı dünyasının kötü ruhlarının Altay'a girmelerini engellemek üzere orada beklerler. Ölümsüz kavağın gün batımına doğru eğilmesi ise ölümün habercisi olarak algılanır (Bekki, 2020: 122-123). Maaday Kara'nın yurdunda bulunan ölümsüz kavağın bir benzeri düşman kağanın yurdunda da bulunur. Fakat buradaki tasvir edilen kavak ağacı, kötülüğün timsali olarak “kabuksuz demir kavak”tır (Bekki, 2007: 364).

Kan Kapçıkay destanında ise devasa bir büyüklüğe sahip üç kozmik âlemin koruyucusu olan ölümsüz kavak ağacı/Hayat Ağacı şu şekilde tasvir edilmektedir:

*“Bu sarayın karşısında
Yüz dallı gümüş kavak ağacı
Yetmiş dokuz sık ve gür dallı
Doksan dokuz yuvalı haliyle
Şimdi burada duruyordu.*

Demir kavak ağacının dibinde
Demir zincire zincirlenmiş
Yedi boz köpek vardı.
Ala gözü kanlanan,
Azı dişi gıcırdayan
Alp yolunda avlanır,
Yiğit yolunu bekler.
Bir yıllık uzaklıktan koku alır,
Bir aylık uzaklıktan görürlerdi.
Yer üstündeki ağaç dalı
Demir zinciri şingirdattı.
Gece burada uyku yok,
Gündüz onlara rahat yoktu.
Demir kavağın dibinde
Havlayıp, ürüdüler.
Tırnakları elmas gibi
Nefesleri rüzgâr gibi
Birbirine eş yedi boz köpek
Hayvan otlağını korurdu,
İnsanların yurdunu beklerdi.
Saldırgan, öfkeli köpekler
Havlayıp, ürüdüler.
Yetmiş dokuz sık ve gür dallı
Doksan dokuz yuvalı
Kutsal kavağın tam ortasında
Birbirine eş dokuz kara kartal,
Ötüşüp duruyorlardı.
Üçüncü göğün dibinden
Ay kanatlı kuş geçirmez,
Üç Altay'ın sırtından
Yabani hayvan geçirmez
Kağan Kan Kapçıkay'ın yurdunu
Yıllar boyu koruyan
Ay kanadı ak bulut gibi
Sağ kanadı gök bulut gibi
Tırnakları elmas şekilli
Gözleri bir aylık yerden gören,
Bir yıllık yerden koku alan
Göğün bekçileri
Kağanın sarayına
Toynaklı hayvan girdirmez.
Kuş başı kargılı savaşçı girdirmezdi.
Sezilmez yerden sezer,
Bilinmez yerden bilirlerdi.
Birbirine benzer dokuz kara kartal
Sayısız yurdu korurlar,
Yukarıdan aşağı kontrol ederlerdi.
Kan Kapçıkay'ın sarayına
Kapısından it girdirmez,
Bacasından kuş girdirmezlerdi.

*Ay kanatlı kartallarım
Kutsal kavağın dallarına yıllar önce yuvalamıştı.
Göğün koruyucusu
Demir kavak tam ortada
Hışırdayıp duruyordu.
Birbirine eş iki sarı ayı,
Demir zincirle zincirlenmiş
Yatıp dinleniyordu.
Kapı önü bekçisi
Er tarafında erkek ayı
Kadın tarafında dişi ayı
Sarayı bekleyen
Saldırgan, öfkeli ayılar
Orada, burada yatıp duruyorlar.
Baba gibi kutsal Altay'da
At başı gibi altın guguk kuşu
Orada burada ötüyor,
Koyun başı gibi esmer guguk kuşu
Orada, burada ötüyor,
Koyun başı gibi esmer guguk kuşu
Kederli cıvıldıyordu.
Doksan köşeli taş saray
Aya, güneşe karşı ışıldıyordu.” (KKD: 220-222).*

Kan Kapçıkay'ın sarayının karşısında duran bu devasa ağacın dallarında çeşitli hayvanlar barınmaktadır. Bu hayvanlar, Altay'ı korumakla görevlidir. Ölümsüz kavak ağacının altında zincirlenmiş köpekler, güçlü sezgilere sahip olduklarından düşmanların ve yeraltı ruhlarının gelmekte olduklarını haber vermek ve yurda girmelerini engellemek için orada beklerler. Ağacın dallarına tüneyen kartallar, gökyüzünün ve yeryüzünün koruyucusu olarak göğü, Altay'ı ve kağanın sarayını Erlik'ten, kötücül ruhlardan ve düşman bahadırlardan korumaktadır. Demir kavağın ortasında zincirlenmiş birbirine eş iki ayı bulunmaktadır. Kapı önü bekçisi olan bu ayıların dişi olanı saraydaki kadınların kapısında erkek olan ayı ise erkeklerin kapısında nöbet tutmaktadır. Kutsal ağacın dallarına tüneyen guguk kuşu muhtemelen insanların kaderleri hakkında bilgi sahibidirler. Bu sebeple kederli kederli ötmektedirler. Ölümsüz kavak ağacının doksan köşeli taş saraya, aya ve güneşe karşı ışıldaması Altay'da huzur ve barışın hâkim olduğunu göstermektedir.

İncelediğimiz destanlarda Hayat Ağacının tasviri birbirine çok benzemektedir. Devasa büyüklüğe sahip olan bu ağaçlar, dallarında ve altında çeşitli hayvanlar barındıran ve üç kozmik âlemi birbirine bağlayıp bu kozmik âlemler arasında iletişimi sağlayan yaz kış yaprağını dökmeyen ölümsüz bir kavak ağacı olarak tasvir edilmiştir.

Hayat Ağacı Türk düşüncesine göre yer ile gök yaratıldığı zamanda yaratılmıştır. Dalları ve budakları gümüşten yaprakları ise altındandır. Gövdesinden ve tepesinden sarı renkte bir sıvı akmaktadır. İnsanoğlu için hem yiyecek hem de içecek ihtiyacını karşıyacak bir besleyiciliğe sahip olan bu su içenlere gençlik, canlılık, zindelik bahşetmektedir (Ergun, 2004: 153).

İncelemiş olduğumuz Altın Çüs destanının bir varyantında Hayat Ağacının yaratılışı şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Yer damarlanmaya başladığın
Yer gökyüzüyle çevrelenende
Kar beyazımsı dağlar toparlanıp kalktığında
Ak denizler kabrarak aktığı zamanda
Bulutların arkasında güneş battığında
Buzların arkasından sular aktığında
Karmaçla toprak bölündüğünde
Kovayla su süzülüşünde
Altın pürlü (yapraklı) Pay Hazın (ak ağaç)
Sallanıp ilk defa bittiğinde (büyüdüğünde)
O eski zamanlarda kanatlı kuş
Kanatlarını sallayarak uçtuğunda
Samur o eski zamanlarda
İlk defa atlayarak koştuğunda
Şimdiki nesilden önce
Eski nesilden çok daha önce
Ayna (kötülük) girmeyen arı yerde
Rüzgar girmeyen, ızır yerde
Yüksek denizin altında
Ak denizin yanında
Sayısız mal (at sürüsü) sahibi (iyesi)
Karısı ihtiyar “Ak Ölen”le birlikte
Alp ak han yaşardı.” (Ergun, 2004: 154).*

Hakaslar, kayın ağacının yaratılışını dünyanın yaratılışı ile başlatır. Yer ve gök yaratıldığı zaman “Altın Pürlü Pay Hazın” da yaratılır. İncelediğimiz Altın Çüs destanında ise kutsal ağacın yaratılışı daha genel bir ifade ile anlatılmaktadır:

*“Yeri önce yaratıldı,
Bakırı önce meydana geldi,
Yerin zirvesi ak dağlar
Yükselip durur;
Suyun geniş akıntılı sular
Ak dağdan inip akar;
Ak dağdan akan sular
Ak yazıdan akıp gider;
Ak tepeleri, gök tepeler büyüdü,
Dereler göller oluştu.*

*Dereler göller dibinde
Türlü balıklar ürer.
Ağacı, taşı oluşup
Genç ormanlar salınır.
Samuru, genç ormanın
Üstünde koşuşur;
Kanatlı kuşları kanatlarını açıp,
Süzülüp oarada uçuşur.” (AÇD: 49).*

Burada da Hakaslar ağacın yaratılışını dünyanın yarıtlışı ile başlatır ancak ağacın tasviri ve özellikleri hakkında bir bilgi verilmez. Yer ve gök yaratıldığı zamanda yaratılan Hayat Ağacı ebedi canlılığın sembolü olmuştur ve bütün canlıların hayatının ona bağlı olduğuna inanılmıştır (Ergun, 2004: 161). Türk düşüncesinde yaratılış izah edilirken canlıların yaratılışı Hayat Ağacı ile başlatılır. Yaratılış mitlerinde de ağaç, yer ve gök ile aynı anda yaratılmaktadır (Ergun, 2004: 193).

Türk kültüründe Hayat Ağacı genellikle kayın ağacı olarak tahayyül edilmiştir. Ancak kutsal kabul edilen ve Hayat Ağacı olarak tahayyül edilen birçok ağaç türü vardır. Hayat Ağacının ve Tanrı kutunun sembolü olan ağaçların başında çam, ardıç, çınar, sedir, selvi gelmektedir. Hayat Ağacının ve Tanrı kutunun sembolü olan bu ağaçlar Bay Terek, Bay Kayın, Aal Luuk Mas, Aal Kuduk Mar, Ulu Ağaç, Kaba Ağaç, Baş Ağaç, Han Ağaç, Kam Ağaç, Cangız Terek, Yalnız Ağaç gibi genel adlarla anılırlar ve semavi bir ağaç sayılırlar (Ergun, 2004: 195-196). Türk düşüncesinde ağaç kültürünün özünü Hayat Ağacı teşkil etmektedir. İncelediğimiz destanlarda ise Hayat Ağacı inancı, ağaç tasvirleri ve özellikleri ile kendisini göstermektedir.

4.2.1.2. Ağaçtan Doğma

Kutsal ağaç; yaşamın, kutun ve bereketin kaynağı olmasının yanı sıra ilk insanın yaratılışında, Tanrı kutu ile ifade edilen zürriyetin devamının sağlanmasında ve han ya da beylerin Tanrı katından yeryüzüne indirilmesinde önemli bir yere sahiptir.

Kutsal ağaç, Altay Yaratılış efsanesinden başlayarak Türklerin türeyişinde ana etken olarak görülmekte ve bu sebeple Hayat Ağacı olarak nitelendirilmektedir (Ergun, 2004: 270). Yaratılış efsanesinde Tanrı Ülgen, dalsız budaksız bir ağaç görür ve böyle bir ağaca bakmanın hiç hoş olmadığını düşünür. Bunun üzerine ağaçta dokuz dal bitmesini ister, biten dokuz daldan dokuz insan, dokuz insandan da dokuz boy meydana getirir (İnan, 2020: 15). Bu nedenle kutsal ağaç, insanoğlunun yaratılışını ve doğumunu temsil etmektedir.

Arı Haan destanında yer ile zamanın olduğu çağda, başı ak taygalı, önü sarı yalçın kayalı bir ırmağın ortasında bulunan bir kayanın ortasında yer alan yalnız bodur bir ağacın gövdesinde parmak başı kadar bir ur büyür. Yalnız bodur ağacının gövdesinde oluşan bu urdan belli bir zaman sonra altın başlı gümüş göğüslü bir oğlan dünya gelir:

*“Bir yerde
Başında ak taygalı
Önünde sarı yalçın kayalı,
Çetin boğazdan ırmak varmış.
Sarı yalçın kayanın ortasında,
Yalnız bodur ağaç var imiş.
İrmağın bir tarafında,
Canlı bir şeyin geçemediği,
Gür orman var imiş.
Yalnız bodur ağacının ortasında,
Parmak başı kadar,
Yuvarlak ur varmış.
Kuzey tarafından rüzgâr vurunca
Güney tarafına düşecek gibi,
Güney tarafına rüzgar vurunca,
Kuzey tarafına düşecek gibi
Duran ağaç imiş.
Ağacın ortasındaki uru,
Gün ve gün büyüyüp,
Bir gün kişi başı kadar olup,
Bir gün tokmak gibi olmuş.
Daha sonra büyük demir kazan,
Gibi olup yarılıvermiş.
Ondan altın başlı,
Gümüş göğüslü oğlan,
Çıkıp gelip,
Ağacın gövdesinden,
Tutunuverip,
Oturup durmuş.
Gölge tarafı kararıp sertleşinceye,
Güneş tarafı kahverengileşip sertleşinceye,
Oğlan oturup durmuş.” (AHD: 225-226)*

Kahramanın doğumu anlatan epizot bir yaratılış mitini andırmaktadır. Bir süre ağacın yanında oturduktan sonra yalnızlığını fark eden oğlan, kara ağaçtan doğmuş olması nedeniyle ana babasının Uspun gök denizdeki yer iyesi olduğunu düşünerek yer anasına seslenir:

*“Nice zaman, nice vakit,
Oturuvermiş.
Bağırayım diyende
Canlı şey gözükmeyiz
Çağırayım diyende,
Kişi de göze gözükmeyiz.*

*Daha sonra bir gün düşünürken:
'Kara ağaçtan doğduğumdan,
Benim anam babam Uspun gök denizdeki,
Yer iyesidir herhalde' diye
Düşünüverip,
'Yer anam ben burada
Katıyıp oturur kişi miyim?'
Diye bağıranda,
Neredendir bilinmeyen,
Bir ses-gürültü çıkmış.
Dinleyip durduğunda:
'Oradan sürüklenip inip,
Nedir yatağına varıp,
Kalpak kaya altında yuva tutup,
Dünyanın kara-ala kurdunu
Cihanın kızıl-ala kurdunu,
Tutup yiyip yaşarsın' deyip,
Durur imiş." (AHD: 226).*

Arı Haan'ın yalnız bir bodur ağacın gövdesinde beliren ve zamanla büyüyen bir urdan dünyaya gelmesi, Uygurların dağ ve ırmak yanındaki kutsal ağaçtan türeyişini anlatan efsanedeki çocukla, Saha (Yakut) Türklerinin yaratılışını anlatan Er Sogatoh destanındaki üst âlemde alt âleme kutsal bir ağaç vasıtasıyla yeryüzüne indirilen Er Sogotoh'un doğumuyla aynılık arz etmektedir. Bu çocuklar Tanrı katından kutsal ağaç vasıtasıyla yeryüzüne indirilen kutlu çocuklardır (Ergun ve Aça: 2005: 99).

Arı Haan, yaratılan ilk insanı temsil etmektedir. Yalnız bodur bir ağacın gövdesindeki urdan meydana gelen Arı Haan, altın başlı, gümüş göğüslü bir çocuk olarak tasvir edilir. Doğan çocuğun altın başlı ve gümüş göğüslü oluşu onun kutsanmışlığına delalettir. Yine yalnız bir ağacın gövdesinde beliren urdan dünyaya gelişle anasız ve babasız bir şekilde doğması da çocuğun tanrısallığına işaret etmektedir.

Kısaca hayatı, canlılığı ve doğumu sembolize eden ağaç, insanoğlunun yaratılışına vesile olmuştur. İnsanın varlığı kutsal ağacın varlığına dayandırılarak ağaç ile soy arasında sıkı bir bağ kurulmuştur.

4.2.1.3. Ağacın Kut Vermesi

Kut, Tanrı'nın makbul gördüğü hangi cisme temas etse ona kutsiyet veren mananın bahşettiği, iyi talih, şans ve ebedi saadet olarak tanımlandığı gibi siyasi hâkimiyet kudreti olarak hükümdarın veya kağanın Gök ve yer tarafından destelenmesi zaruri, insanın bir nevi otonom ruhi kudreti olarak tanımlanmaktadır (Karakaş, 2018: 32). Türk kültür coğrafyasında

kut ise “hayat gücü, ruh, can, hayat verici başlangıç, bereket, bolluk, uğur, saadet, mutluluk” anlamlarına gelmektedir (Kalafat, 2018: 67).

Eski Türk inancında Ötüken kutludur ve yer-su da kutluluğu ifade etmektedir (Kalafat, 2018: 67). Hayat Ağacı ve kutsal kabul edilen ağaçlarda kut bulmuş ağaçlardır. Bu ağaçlara kut Tanrı tarafından verilmiştir ve bu ağaçlar da kutu taşımak için özel olarak seçilmiştir. Aynı zamandan Tanrı kutunun kaynağı olan ağaçların öz suyunu içen insanların Tanrı’dan kut bulduğuna inanılır. Bu sudan içen insanın ölümsüz bir hayata eriştiği ve ebedi bir saadete ulaştığına da inanılır. Çünkü Tanrı kutunun olduğu yerde sağlık, baht, mutluluk, huzur, güç ve başarı vardır.

Hayat Ağacı ve kutsal ağaçlar Tanrı kutunun taşıyıcısıdır. İnsanlara da kut vermektedir; kut verdiği insanlar ölmüşse yeniden dirilir, hasta ise iyileşir, çocuğu olmuyorsa çocuk sahibi olur. Aslında bu kutlu ağaçlar insana sahip olmayı istediği şeyi veya ihtiyacı olan şeyi bahşeder. Örneğin Hayat Ağacının öz suyunu içen kişi hasta ise Hayat Ağacı ona taşıdığı Tanrı kutu vasıtasıyla sağlık bahşeder, eğer vadesi dolmadan ölmüş ise yeni bir yaşam ve can vererek o kişiyi yeniden diriltir.

Gök Tanrı’nın sıfatlarını sembolize eden ve Tanrı kutunu taşıyan ağaçlar genellikle yüksek dağların zirvelerinde bulunup çevresini kutsallaştırır (Ergun, 2004: 195). Bu ağaçların bulunduğu yerlerde barış, huzur ve bereket olur. Çünkü kutsal ağacın olduğu yerde Tanrı kutu da vardır. Bu kutsal ağacın taşıdığı kut, bulunduğu yurda ve insanlara da sirayet eder.

Maaday Kara destanında Kara Kula Kağan, Maaday Kara’nın yaşlılığından istifade ederek ülkesini yağmalamaya gelmektedir. Bu sırada Maaday Kara’nın karısı bir erkek çocuk doğurur. Maaday Kara olağanüstü özellikler gösteren çocuğunu alarak kayın ağaçlarıyla kaplı bir dağa götürür. Kayın ağaçlarının altına oğlunu koyar. Kayın ağacının öz suyu ile beslenmesi içinde kayın ağacından çocuğun ağzına günde bir kez damlayacak şekilde kavisli bir oluk yapar. Annesinin sütünü ise altmış arşın uzunluğundaki bağırsaktan ağzına aksın diye bağırsağı kayın ağacının dalına emziği aşağı gelecek şekilde asar. Daha sonra Maaday Kara “eğer ölürsen kemiklerin burada kalsın, başına saç veren Bay Altay yardımcın olsun, baldırına et veren sık yapraklı kayın ağacı sana kut versin” diye dua ederek oğlunu orada bırakır:

*“Anlı-şanlı Maaday-Kara
Dokuz katlı
Kara dağın zirvesine yöneldi.
Yüce kayanın başında
Dört kayın ağacının altına
Oğlunun beşiğini astı.*

*'Bu kara dağ
Bırak, baban olsun, balam-dedi,
Bu dört kayın ağacı
Annen olsun, balam' dedi.
Dört kayının suyu (şırası)
Bahardır çocuğun ağzına
Günde bir damla aksın diye,
Kavisli bir oluk yaptı.
Annesinin sütü, altmış arşın
Uzunluğundaki bağırsaktan
Balasının ağzına
Günde bir damla aksın diye
Bağırsağı kayın ağacının dalına
Emziği aşağı gelecek şekilde astı.
'Eğer ölürsen
Kemiklerin burada kalsın, dedi.
Eğer ölürsen
Ayak izlerin burada kalsın, dedi.
Başına saç veren
Bay-Altay yardımcın olsun, dedi.
Baldırına et veren
Sık yapraklı kayın ağacı sana kut versin-dedi.' (MKD: 374).*

Destanda bebekken kayın ağaçlarıyla kaplı dağdaki bir kayın ağacının altına bırakılan çocuğun ağzına kavak ağacının şırasının akması için yapılan kavisli oluk, kayın ağacının çocuğa kut vermesi için yani kayın ağacının çocuğa yaşam gücü vererek çocuğun hayatta kalmasını sağlamak için yapılmıştır. Kayın ağacının gövdesinden ya da tepesinden akan bu kutsal sıvı sayesinde Kögüdey Mergen hayatta kalır ve kut sahibi olarak tanrısallığı elde eder. Böylece Tanrı kutunun taşıyıcı olan kayın ağacı hem öz suyu ile çocuğu beslemiş hem de ona yaşam, hayat, güç ve kutsallık bahşetmiştir. Daha sonra Altay'ın ruhu yaşlı bir kadın olup ortaya çıkar ve çocuğu gök ineğin sütü ile besleyip büyütür. Böylece büyüyen çocuk yiğit, güçlü ve kutlu bir bahadır olur:

*"Kara orman babam oldu, dedi,
Dört kayın ağacı annem oldu, dedi,
Kayının öz suyunu içtiğim için,
Güçlü kuvvetli oldum, dedi,
Kara orman babam olunca
Ben bahadır olup çıktım, dedi.' (MKD: 462).*

Maaday Kara destanında Ay Kağan'ın ülkesin yeşil kavak ağaçları ile dolu olduğu ve halkının huzur ve barış içinde yaşadığı anlatılmaktadır:

*"Ay Kağan'ın memleketi
Anlatılanlardan daha güzel imiş.
Nehirlerdeki çakıl taşlarının sayısı*

*Kadar çok malı otlayan,
Nur yüzlü halkın başkanıdır,
Şifalı temiz su içer,
Onun tüm toprağı yeşil çimenli,
Ağaçları hep yeşil kavaktır,
Altın ve gümüş dağı,
Barış ve huzur içinde yaşıyor bu kağan.” (MKD: 518).*

Ay Kağan’ın yurdundaki kavak ağaçları kutlu ağaçlardır. Bulundukları yere barış ve huzur sirayet etmektedir. Çünkü kavak ağacının taşıdığı kut yurda sirayet eder ve halkın mutlu, huzurlu ve barış içinde yaşamasını sağlar. Bu da bize kutlu ağaçların insan ilişkilerini ve yurdun düzenini sağladığı, huzur ve mutluluk getirdiğini gösterir.

Destanın giriş kısmında da yaşlı bahadır Maaday Kara’nın ülkesinde refah ve huzur içinde yaşadığı anlatılmaktadır. Maaday Kara’nın memleketinde barış ve huzur hüküm sürmektedir ve bu refahın ve huzurun kaynağı Ulu Tanrı Üç Kurbustan tarafından yaratılmış olan ölümsüz kavak ağacıdır. Devasa büyüklüğe sahip olan kutsal kavak ağacı taşıdığı Tanrı kutu ile Maaday Kara’nın ülkesinde kutsallaştırmaktadır. Kayın ağacının taşıdığı kut Madday Kara’nın yurduna ve halkına da sirayet etmektedir.

İncelediğimiz destanlarda Tanrı kutunu taşıyan kağanların yurtlarında kutsal ağaçların olduğunu görülür. Üç Kulaktu Ay Kara At destanında, Tanrı kutunun taşıyıcı olan kutlu ağaçların diğer ağaçları da kutsayarak onlara kut verdiği ifade edilir. Üç Kulaktu Ay Kara At destanında, Kan Tooydiy’inin oğlu Kan Şoncılay alkış/dua ederken kutsal ağaçların diğer ağaçlara kut verdiğini belirtir. Aynı zamanda Tanrı kutuna sahip olan topraklardan verilen bir otun Tanrı kutuna sahip olmayan toprakları kutsadığı ve orada kutlu otların yeşerdiği ifade edilmektedir:

*“Ağacından
Bir yonca verdi.
‘Ağaçlığına bırak, dedi,
Ak ağaç olsun’ dedi.
Otundan
Bir tutam ot verdi.
‘Otluğuna götürüp, saç, dedi,
Tamamında ak ot büyüstün, dedi.’” (ÜKAKAD: 454).*

Görüldüğü üzere destanda kutsal ağaçlardan alınan bir yaprağın kutsuz bir ağaçlığa bırakılmasıyla oradaki ağaçlara kut vereceği ve orada da Tanrı kutunu taşıyan kutsal bir ağacın yetişeceği ifade edilir. Bir kağanın yaşadığı topraklarda kutsal bir ağaca sahip olması önemlidir. Çünkü kutsal ağaçlar yeryüzündeki Tanrı’yı sembolize eden kutsal varlıklar olduğu gibi Tanrı kutunun da kaynağıdır.

Tanrı kutunun kaynağı olan kutsal ağaçların başında kayın, kavak, çınar, çam, ardıç gibi ağaçlar gelmektedir. Bu ağaçların en önemli ortak özelliği de yapraklarını yaz kış dökmemeleridir. Bu da onların Tanrı'nın sonsuzluk ve ebedilik vasfını taşıdığını göstermektedir (Ergun, 2004: 372).

4.2.1.4. Ağacın Tehlikelerden Koruması

Kölgelice kaba ağaç olarak tasvir edilen Hayat Ağacı, geniş ve koyu gölgelidir. Zorda kalan ve başı sıkışan bütün canlılar onun gölgesine sığınmaktadır. Türk kültüründe Hayat Ağacı Tanrı'yı sembolize eden kutsal bir varlıktır. Onu sembolize eden kutsal ağaçlarında Tanrı gibi darda kalana yardım eden, koruyup kollayan ve sığınılacak bir varlık olması gerekir. Hayat Ağacının ve onu temsil eden kutsal ağaçların da bu özelliğe sahip olduğuna, kendisine sığınan hayvanları, insanları ve bulunduğu yurdu tüm tehlikelerden koruduğuna inanılır.

Hayat Ağacının gölgesi çeşitli tehlikelerde sığınılacak ve dinlenilecek bir yerdir. Bir ağacın kutsallığının kabul edilmesi için aranılan özelliklerden biri gölgesinin geniş ve koyu olmasıdır. Kutsalı temsil eden ağacın gölgesi geniş ve koyu olmalıdır. Çünkü kutsal sığınılacak tek şeydir ve zorda kalanlar kutsal ağacın gölgesine sığınmaktadır (Ergun, 2000: 29). Maaday Kara ve Kan Kapçıkay destanında da gördüğümüz gibi kutsal ağaç, bütün canlıların altına sığınabileceği ve yardım isteyebilecekleri bir ağaçtır. Bu devasa ağacın bünyesinde ve gölgesinde barındığı hayvanların, yurdu düşman bahadırlara ve yeraltı ruhlarına karşı koruduğu görülür.

Anadolu'da talvar adı verilen bu ağaçlar, altına sığınan tüm sürüleri ve insanları tehlikelerden korumaktadır. Destanlarda da “Bayterek”, “Bayağaç” veya “Temir Kavak” , “Demir Kavak” adı verilen kutsal ağaçların altına sığındığı (Ergun, 2004: 314) ve bu ağaçların altında insanların sağlık, dirilik, ölümsüzlük ve huzur bulduğu, güvende olduğu görülmektedir.

Düşman tarafından yaralanarak güçten düşen bahadırların iyileşmek, dinlenmek ve düşmandan korunmak için Baytereğin altına sığınarak güç ve kuvvetlerini toplayıp hayatta kalmak istemeleri Güney Sibiry Türk topluluklarına ait destanlarda da karşımıza çıkmaktadır. Altay Türklerine ait Kozın Erkeş destanında eşi Bayım Sur'un babası Karatı Kağan ve rakipleri tarafından zehirlenerek yakılmak üzereyken eşi tarafından tekrar diriltir. Kozın Erkeş oradan kaçarak Bayterek'e sığınır (KED: 284-286).

Ak Tayçı destanında Ak Tayçı'ya savaş elbiseleriyle birlikte silahlarla donatılmış bir at getiren Ak Börü, yolculuğa çıktığında her çeşit insanla karşılaşabileceğini söyleyerek ona öğütler verir. Daha sonra Ak Tayçı'ya ölümünün şiddetli bir soğuktan olacağını söyler. Ak Börü, Ak Tayçı'nın çıktığı bu yolculukta hayatta kalıp yoluna devam edebilmesi için ona kutsal kavak ağacına sığınabileceğini söyler:

*“Oradan ileriye gitsen,
Atın dolaşamayacağı ağaç görünür.
O ağaca vardığında,
Parmağından kan çıkarıp,
Sarı kargını kanla,
Ay tarafına durarak,
Sertçe bağır,
Güneş tarafına durarak,
Öteye, beriye ıslık çal.
O zaman şiddetli soğuk düşer.
Hışırtılı ağaç açılır,
Sen oraya girip yatarsın.” (ATD: 123).*

Yola çıkan Ak Tayçı, yolda birbirine benzeyen yüz gelin ile daha sonra yüz yiğit ile karşılaşır ve onlarla konuşup yoluna devam ettikten sonra önüne çok geniş bir kavak ağacı çıkar. Ak Tayçı, Ak Börü'nün söylediği gibi parmağını kanatıp kargısına sürer. Daha sonra hava soğur, fırtına çıkınca atı bir ayıya dönüşerek kavak ağacının yanında kazdığı çukurun içine girer. Ak Tayçı'da kavak ağacın içine girerek yatar. Bir süre sonra uyuyakalır ve uyandığında kavak ağacından çıkan Ak Tayçı, ağaç boyunda kar yayıp derin denizlerin dibine kadar donduğunu yaş ağaçların donup yarıldığını görür. Destanda Ak Tayçı'nın ve atının, Erlik'in yağdırdığı karda donarak ölmek için kavak ağacına sığınması ve kutsal kavak ağacının hem atını hem de Ak Tayçı'yı donarak ölmekten koruması şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Çevik atın etrafını dolaşamayacağı
Hışırtılı kara kavak ileride duruyor.
Oraya doğru ilerleyip,
O kavak ağacına vardı.
Vardıktan sonra,
Sıçrayıp Ak Boro'dan indi,
Atın eyerini aldı,
Ak Boro'sunu serbest bıraktı.
Parmağından kan çıkarıp,
Sarı kargısına sürdü,
Ay tarafına tutarak,
Acı acı bağırdı,
Güneş tarafına tutarak,
Sağa sola ıslık çaldı.*

Göğün dibi kızarıverdi,
Sert rüzgâr çıktı.
Ak kar savrularak yağdı,
Şiddetli soğuk oldu.
Kıymetli at Ak Boro
Altın tüylü ayıya dönüştü,
Hışırtılı kavak ağacının köküne derin bir çukur kazdı.
Örtüsüne sarınıp,
Oradan aşağı girdi.
Bahadır Ak Tayçı
O kavağa girerek,
Büyük ve geniş at keçesini
Yere yayıp döşek yaptı.
Keçi derisindeki içkisini
Bir yudumda içti.
Yatıp uykuya daldı.
Uzun muzun yoksa kısa mı uyudu,
Ak Tayçı uyandı.
Hışırtılı kavak ağacından çıktı.
Şimdi bakıp gördü ki,
Ağacın boyundan yüksek,
Ak kar yağmış,
Derin büyük denizler,
Diplerine dek donmuş,
Yaş ağaçlar donup yarılmış.
Bunu gören Ak Tayçı
Büyük bir ateş yaktı.
Sarı mızrağını
Ateş tutup ısıttı.
Tekrar baktığında gördü ki,
Ağaç boyundan yüksek kar eridi.
Altay'ın üstü bezendi
Güzel çiçek yayıldı,
Bahar kuşları ötüştü.
Altın tüylü ayıya dönüşen
Ak Boro'su çıkıp geldi.
Sağa sola silkindi
Eski haline döndü.
Ak Tayçı atını eyerledi.
Nereye gideceğini düşündü.
'Ak Börü babam demişti ki:
Nereye istersen oraya git.
Ona sen karar ver.' - demişti.
Yok, ne olacaksa, olsun!- diye
Ak Tayçı kendi kendine konuştu.
Tekrar babama döneyim.
Böylece düşünüp,
Geri dönüp atını sürdü.
Altmış kulaç kuyruklu
Ak Börü babasına döndü.

*O böyle yol alırken,
Birbirine bezer yüz yiğit
Atlarına yapışıp donmuş,
Taş gibi kalmışlar,
Yolda bunları görüp geçip gitti.
Oradan ileriye gittiğinde,
Birbirine benzer yüz gelin
At üstünde donup kalmış.
Soğuktan şakakları kırışmış,
Yolda bunları görüp geçip gitti.” (ATD: 125-128).*

Altay Buuçay destanında Aranay ve Şaranay, Altay Buuçay’ı ve oğlu Erkemel’i öldürüp cesetlerini parçalara ayırırlar. Altay Buuçay’ın hayvanları, Altay Buuçay’ın ve Erkemel’in ruhunu korumak için kemiklerini toplayıp ormana getirerek burada saklarlar. Böylece Altay Buuçay’ın ve Erkemel’in kemikleri yani ruhları ormandan tarafından gelebilecek her türlü tehlikeye karşı korunmaktadır:

*“Şimdi bunları alarak uzaklaşalım,
Onları bulamayacağı yere götürelim.
Fırtınalı kamışlık karışık ormana
Onları götürüp, gizleyelim.
Kayçı Ceeren, Kamçı Ceeren
Böyle anlaştılar.
İki kara kartal oldular,
İki kemiği pençelerine alıp,
Üç ormanlık dağı aşverdiler,
Karışık ormana gelip kondular.
Düş görenin düşünde göremeyeceği
Büyücünün büyü yaparak bulamayacağı,
Sağlam yerde işi sağlama bağladılar.” (ABD: 210).*

Altay Buuçay’ın hayvanları Altay Buuçay’ın ve oğlu Erkemel’in ruhunu korumak için kemiklerinin ormana saklanması, ormanların da kutsal ağaçlar gibi Tanrı kutuna sahip olup Tanrı gibi koruyup kollayıcı bir özelliğinin olduğunu gösterir.

Köğüdey Kökşin le Boodoy Koo destanında, yurdunu dağıtan Celbege’nin ordusunu yenen Köğüdey Kökşin yurdunda toy düzenler. Ancak gök boz atından yıkılıp birden ölür. Boday Koo abisini cesedini gizleyecek bir kayın ağacının çıkması için dua eder. Bunun üzerine yerden yedi parçalı kayın ağacı çıkararak büyür. Boday Koo abisinin cesedini demir bir sopaya, halkını ise bir ağaç sopaya dönüştürerek kayın ağacının altına koyar. Boday Koo abisinin cesedini, ruhunu ve halkını düşmanlarından koruması için kayın ağacına sığınması destanda şu şekilde ifade edilir:

*“Birlikte büyüdüğü kız kardeşi
Acı acı ağladı,*

*İnleyip durdu,
Ağıt söyledi:
Tek ağabeyimi gizleyecek
'Kayın ağacı çıksa ne olur,
Sayısız malımı gizleyecek
Sarkaç ağaç çıksa ne olur?'
Bodoy Koo'nun ağıtından
Yedi parçalı kayın ağacı
Yerden çıkıp büyüdü.
Bunu gören Boodoy Koo
Tek ağabeyinin cesedini
Bir demir sopaya dönüştürdü,
Akasya gibi ala hayvanını
Bir ağaç sopaya dönüştürdü.
Kayın ağacının biryanına
Demir sopayı dayadı,
Ağaç sopayı ise
Diğer yanına dayadı.
Ağabeyinin giydiği sıcak elbisesini
Boodoy Koo kendisi giydi." (KKBD: 437-438).*

Boodoy Koo'nun abisinin cesedini kayın ağacına koyarak aslında abisinin kemiklerini korumak ister. Çünkü Eski Türk inancına göre ruh kemikte bulunmaktadır. Boodoy Koo zamanı geldiğinde abisini tekrar diriltebilmek için abisinin ruhunu kayın ağacına emanet eder. Kutsal kayın ağacı hem Kögüdey Kökşin'in ruhunu hem de Boodoy Koo'nun halkını gelecek tehlikelere karşı korur.

Maaday Kara destanında, Maaday Kara oğlunu Kara Kula Kağan'dan korumak için dağdaki dört gövdeli kayın ağacının altında bırakır. Maaday Kara kutsal kayın ağacının yüceliğine ve koruyuculuğuna sığınarak oğlu Kögüdey Mergen'i kayın ağacının altına koyar. Kögüdey Merge iki yıl boyunca bu kayın ağacının öz suyu ile beslenir:

*"Anlı-şanlı Maaday-Kara
Dokuz katlı
Kara dağın zirvesine yöneldi.
Yüce kayanın başında
Dört kayın ağacının altına
Oğlunun beşiğini astı.
'Bu kara dağ
Bırak, baban olsun, balam-dedi,
Bu dört kayın ağacı
Annen olsun, balam' dedi.
Dört kayının suyu (şırası)
Bahardır çocuğun ağzına
Günde bir damla aksın diye,
Kavisli bir oluk yaptı.
Annesinin sütü, altmış arşın*

*Uzunluğundaki bağırsaktan
Balasının ağzına
Günde bir damla aksın diye
Bağırsağı kayın ağacının dalına
Emziği aşağı gelecek şekilde astı.
'Eğer ölürsen
Kemiklerin burada kalsın, dedi.
Eğer ölürsen
Ayak izlerin burada kalsın, dedi.
Başına saç veren
Bay-Altay yardımcın olsun, dedi.
Baldırına et veren
Sık yapraklı kayın ağacı sana kut versin-dedi.
Koyu-boz olup yenilmektense
Kuruyup ölmek daha iyidir, dedi.
Kara-Kula 'ya köle olmaktansa,
Sefil olmak daha iyidir', dedi.
Ağlayıp sızlayarak oturdu.
İki gözünden dökülen yaş
Akıp eteğine doldu.''' (MKD: 374-375).*

Görüldüğü üzere Maaday Kara yeni doğan oğlunu yurduna saldırmaya gelen Kara Kula Kağan'a esir olup köle olmaktan korumak için kayın ağacına emanet ederek kayın ağacının altına bırakır. Kutsal kayın ağacı da bu çocuğu koruyup öz suyu ile besler.

Ak Tayçı destanında, Ak Tayçı'nın yeryüzünden yeraltına zorla getirilen ve yedi gelini kurtarıp yeryüzüne çıkardığında yedi gelin, koşarak altın yapraklı kutsal ağacın gölgesine sığınır. Bu yedi gelin kutsal kavak ağacının gövdesini elleriyle sıvazladıklarında içleri ferahlar ve huzur bulurlar:

*"Güneşli yerden gelen yedi gelin
Demir saraydan koşarak çıktılar.
Altın yapraklı kavağa gelip,
Elleriyle sıvazladılar.
Altın guguk kuşunu dinleyip,
Yürekleri ferahladı.
Sıcak, aydınlık güneşi görüp
Çektikleri eziyeti unuttular." (ATD: 162).*

İncelediğimiz destanlarda görüldüğü üzere Tanrı'yı temsil eden kutsal ağaçların insanlar tarafından Tanrı gibi sığınılan ve insanları koruyup kollayan kutsal varlıklar olduğunu görmekteyiz.

4.2.1.5. Ağacın Güç Vermesi

Gök Tanrı'nın sıfatlarını temsil eden ve Tanrı kutunu taşıyan Hayat Ağacı, Tanrı gibi sonsuz güç ve kudretin kaynağı olarak görülmüştür. Çeşitli gizli güçleri ve sırları bünyesinde

barındırdığına inanılan Hayat Ağacı insanlara güç kuvvet vermektedir. Maaday Kara destanında ölümsüz kayın ağacının şirasının (öz suyunun) besleyici bir özelliği olduğu gibi içenlere güç kuvvet verdiği görülür. Destanda Kögüdey Mergen, kayın ağacının kendisini öz suyu ile beslediği için güçlü kuvvetli bir bahadır olduğunu söyler:

*“Kara orman babam oldu, dedi,
Dört kayıt ağacı annem oldu, dedi,
Kayının öz suyunu içtiğim için,
Güçlü kuvvetli oldum, dedi,
Kara orman babam olunca
Ben bahadır olup çıktım, dedi.” (MKD: 462).*

Böylece kayın ağacının öz suyunun insanlara can ve kut verdiği gibi üstün bir güç verdiği de görülür.

Almıs Kağan destanında da Cılanaş Uul’un, altın kabuklu kutsal çam ağacının kabukluluğundan yemesiyle üstün bir güç sahibi olduğu böylece gücüne güç eklendiği ifade edilir:

*“Ak dağın başına çıktı,
Meşe kokulu yüce ruh yattı.
Şifalı kuyunun arı suyu
Çağıldayıp aktı.
Beşik gibi ağaç gövdesinde
Cılanaş Uul dinlendi.
Acıkan bedeni doymuş gibi
Temiz havayla soluklandı.
Taş yakalı dağları
Şatra oyunu olup yayıldı.
Orta yakalı denizlerin
Üzerindeki süs ipek gibi saçıldı.
Gugukladığı hoş sesi tutulmadı
Sesi alışıp cingıldadı
Ceviz ağacı yaprağını dökmeden
Sallandırdığında burada durdu.
Altın giyimli süslü tayı
Babasından daha iyi oldu
Ana vatan altayı
Anasından nazlı oldu.
Altın kabuklu çam yiyince,
Onun gücüne güç eklendi.” (AKD:86).*

Destanda Cılanaş Uul, ak dağın tepesine çıkıp meşe ağaçlarının içindeki bir meşe ağacının beşiğe benzer gövdesine yatarak orada dinlenir. Orada dinlendikten bir süre sonra açılan bedeninin doymuş ve dinlenmiş olduğunu hisseder. Meşe ağacının kutu Cılanas Uul’a

sınıp onu manevi olarak doyurur ve dinlendirir. Daha sonra Cılanda Uul'un yediği altın kabuklu çam ona üstün bir güç vererek gücüne güç katar.

İncelediğimiz destanlarda kahramanların kutsal kabul edilen ağaçların öz suyunu içerek veya kabuğunu yiyerek güç kazandıkları görülür. Kutsal ağaçların taşıdıkları kut, kahramanlara güç vererek onları üstün bir güce sahip güçlü ve kuvvetli bir bahadır kılmaktadır.

4.2.1.6. Ağacın Geleceği Bilmesi ve Haber Vermesi

Yeryüzünde Tanrı'yı temsil eden Hayat Ağacı, yaratılış hakkında gizli sırları bilir, görür ve konuşur aynı zamanda insanların kaderleri hakkında bilgilere de vakıftır. Maaday Kara destanının giriş kısmında Hayat Ağacının tasviri yapılırken kutsal kavak ağacının tepesinde iki benzer at başınca altın guguk kuşunun kimin öleceğini kimin yaşayacağını, kimin mutlu mesut bir yaşam sürerken kimin ne gibi sıkıntılar yaşayacağını bildiği ifade edilir. Bu da bize Hayat Ağacının ve onu temsil eden kutsal ağaçların insanların kaderleri hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir:

*“Yedi boğumlu bu kavağın tepesinde
İki benzer at başınca altın guguk
Gece gündüz karşılıklı öterek
Burada oturuyorlardı.
(Onlara ötmelerinden) Altay'da
Beyaz çiçekler açardı.
Bunlara yeryüzünde olmalarından
Mavi çiçekler açardı.
Kimin ne zaman öleceğini bilirler,
Kimin ne kadar yaşayacağını bilirler.
Kim mesut olacaksa
Onların altın guguk kuşları sevindirir.
Kimlere kötü kader yazılmışsa
Onlara boz guguklar üzüntüye salar
Temir-terek'in başında
Ötüşerek oturmuşlardı.” (MKD: 351).*

Kayın ağacına “Tanrı'nın ağacı” da denilmektedir. Çünkü kayın ağacının yanında yapılan duaların Tanrı'ya ulaşarak kabul olacağına (Ergun, 2004: 200) ve kutsal ağacın insanoğlu ile Tanrı arasındaki iletişimi sağladığına inanılır. Kutsal ağaçların hem yeryüzünde Tanrı'yı simgelediğine inanılması hem de insanoğlu ile Tanrı arasında iletişimi sağlayan kutsal bir varlık olarak görülmesi kutsal ağaçlarında Tanrı gibi yaşama dair gizli sırlara vakıf olduğu inancını doğurmuştur. Bundan dolayı insanlar yaptığı duaların gerçekleşmesi için

kayın ağacının altına gelmiş ve burada dualar ederek kutsal kayın ağacına da övgü dolu sözler söylemişlerdir.

Kozın Erkeş destanında, Ak Bökö'nün yedi dallı demir kavağın altında şarkılar, türküler söyleyerek Altay'ını ve çocukluğunda altında büyüdüğü yedi dallı demir kavağı över ve kutsal kayın ağacına destanlar söyler. Ak Bökö, eğer uzun bir ömür yaşarsam yine buraya gelirim diyerek destan söylemeye devam ederken kavak ağacının Ak Bökö'yü duyarak ağladığını görülür. Yedi dallı demir kavağın Ak Bökö'nün öleceğini bilip ağlaması, yaşama dair gizli sırları bilip insanların kaderi hakkında bilgi sahibi olduğunu ve kahramanların kutsal ağaç vasıtasıyla gelecekte haberdar edildiğini gösterir. Ak Bökö'nün yedi dallı demir kavağın ağlaması ile ecel vaktinin geldiğini anlaması destanda şu şekilde geçmektedir:

*“Çocukluktan beri birlikte büyüdüğü
Yedi dallı demir kavağını
Daha çok överek destan söyleyip oturdu.
'Yağmurlu güne yakalandığımda,
Saçak olan kutsal ağaç.
Eğer uzun ömür yaşarsam,
Yine burada konaklarım.
Karlı günde konakladığımda,
Sıcak eve benzeyen büyük kavak
Ne zaman esen olsam,
Senin dibinde çok konaklarım...'’
Destanın bu sıcak yerinde
Topşuurun kılına su düştü,
İhtiyar Ak Bökö yukarıya baktı.
Onun destanına dayanamayıp,
Yedi dallı demir kavağın
Ağladığını gördü.
Onu gören Ak Bökö'nün
Kalbi sızladı.
'Ecel vaktim yaklaştı mı,
Ağaç niçin ağar oldu?'
Öylece içinden düşündü.
Bu düşünce ile uyuyamadı.” (KEŞD: 254).*

Burada kutsal kavak ağacının olan biteni bildiği gibi gelecekte haber aldığını görmekteyiz. Aynı zamanda kayın ağacının insanlara gelecekte haber verdiğini de söyleyebiliriz. Çünkü Ak Bökö'nün kayın ağacının ağlaması ile öleceğini anlamaktadır. Bir nevi kayın ağacı tarafından Ak Bökü'ye ölümün yaklaştığı söylenmektedir.

Maaday Kara destanında Kögüdey Mergen, ölümsüz kavağın altında yattığında yedici gün rüyasında babasının ak sürüsünün ak duman gibi yayıldığını ve bu sürünün ortasındaki bir çadırda anne ve babasının sağ salim yaşadıklarını görür:

*“Ölümsüz kavağın dibine gelince
Bronz eğeri atın sırtından aldı,
Pamuk terliği yere serdi,
Altın yemini çıkardı.
Pamuk yeleli koyu kır atın
Yelesini ve kuyruğunu sıvazlayıp:
‘Ardıç kokan Altay’da
Yedi gün gez, otları,
Şifalı kuyu sularından
Altı gün iç, dedi.
Sığına et topla, semirsin,
Benim kollarımın kanadıysın, deyip,
Benim samimi dostumsun’ diyerek,
Atı serbest bıraktı.
Atı serbest bırakınca,
Alp kendiside uykuya yattı.
Pamuk terliği altına serdi,
Bronz eyeri tastık yaptı,
Deri zırhı üstüne çekti,
Altı gün dinlendi,
Yedi gün uyukladı,
Yedinci günün sonunda
Bir rüya gördü.
Babasının ak sürüsü
Ak duman gibi yayılmış, otluyor.
Anne ve babası
Ak sürünün ortasında
Çadırdan yurtlarında
Sağ-selim yaşıyor göründüler.
O böyle rüya görünce
Uyanıp ayağa kalktı.” (MKD: 439).*

Ölümsüz kavak ağacı tarafından Köğüdey Mergen’e anne ve babasının yaşadığı gösterildiği gibi bu rüya, anne ve babasına, ak malı ile yurtlarına kavuşacağını gösterildiğini şeklinde de izah edilebilir. Çünkü Köğüdey Mergen anne ve babasını esir ve kötü bir halde görmemiştir. Aksine babasının ak sürüsünün ak duman gibi yayıldığını, bu sürünün ortasındaki bir çadırda sağ salim yaşadıklarını görmüştür. Yani ölümsüz kayın ağacı, Köğüdey Mergen’e anne ve babasının intikamını alıp ak malı ve sürünü alıp halkı ile huzurla yaşayacağını göstermiştir.

Genel olarak bakıldığında rüyalar ilk dönemlerden kalan anlatıların ayrılmaz bir parçasıdır. Bunun en büyük nedeni şüphesiz ki, rüyaların ilkçağlardan beri, hayatta meydana gelecek olayların birer işareti olduğu inancının yaygın olmasıdır (Uraz, 1994: 258). Rüyalarda nadiren de olsa geçmişe ait bilgiler verilir. Görülen rüyaların en dikkat çekici fonksiyonel özelliği ise geleceğe dair bilgiler vermesidir. Kimi zaman olayların başlangıcında,

kimi zaman da olayların gelişimi sırasında kendini gösterir ve tamamıyla olayların akışına, gelişimine ve sonucuna tesir eder. Bunda en büyük etken rüyaların geçmişin veya geleceğin habercisi olarak görülmesi ve kutsallık arz etmesidir (Kuzubaş, 2007: 314-315). Kögüdey Mergen'in kayın ağacı altında gördüğü rüyada kutsal kayın ağacı tarafından Kögüdey Mergen'e anne ve babasının yaşadığının gösterildiği bir rüyadır. Kayın ağacı rüya yoluyla Kögüdey Mergen'e anne ve babasını yaşadığını ve Kögüdey Mergen'in anne ve babasını esaretten kurtaracağını haberini vermektedir.

4.2.1.7. Ağacın Ana ve Ata Olarak Tasavvur Edilmesi

Geleneksel kültürde ağaç ilk insanın, boyların ve milletin dünyaya gelmesini temsil etmektedir. Ağaç, insan yaratılışında oynadığı rolle hayatın çeşitli aşamalarında da insanla bağını korumaktadır. Çeşitli anlatılarda insanoğlunun kemiklerini Hayat Ağacından etlerinin ise kilden meydana geldiğine ifade edilmektedir. Bu inanış insanoğlunun Hayat Ağacı ile olan bağını açıkça dile getirmektedir. Ana ve ata olarak tasavvur edilen ağaçlar ailenin veya soyun kutsal ağacı olarak kabul edilmektedir. Nitekim ilk insanın ağaçtan doğması veya Ülgen'in yedi insanla beraber yedi ağaç yaratması mitinden de görüldüğü üzere insanlarla ağaçlar arasında bu ilişki (Bayat, 2021: 183) ağaçların ecdat, ilk ata olma inancına işaret etmektedir.

Ağaçlara ana ve ata denilmesi yaratılışa olduğu kadar türeyişe de işaret etmektedir. Türk kültüründe ağaçtan türeme ilgili pek çok efsane vardır. Bunların en önemlisi Uygurların gökyüzünden bir kayın ağacına düşen mavi bir ışıktan doğduklarına inandıkları türeyiş destanıdır (Bekki, 2021: 287). Diğer bir efsande kıpçakların türemesiyle ilgilidir. Oğuz Kağan'ın askerlerinden biri savaşta ölmüştür ve eşi de gebedir. Doğum yaklaşınca kadın içi oyulmuş bir ağaca gidip çocuğunu doğurur. Daha sonra bu çocuk, Oğuz'a götürülür, ona “Kıpçak” ismini koyar. “Kıpçak” kelimesi “kabuk” kelimesinden türemiştir. Böylece kıpçakların ismi ve menşei ağaçtan gelmektedir. Buna ek olarak “ağaç kovuğundan üreme” motifinin de kaynağıdır (Dağ, 2021: 70).

Ağaçlar da dağlar gibi insan soyunun koruyucusudur. Soy ağaçlarının daha çok analık kavramı bağlamında değer kazandığını görmekteyiz. Nitekim Tuvalılar en yaşlı kavak ağacını “ana ağaç” olarak adlandırdıkları gibi Altay-Sibiry Türklerinde de ağaçların kahramanları koruyan, kurtaran ve besleyen ikinci bir anne olarak tasavvur edildiği görülmektedir. Geleneksel inanca göre ağaç kahramanları sutoğulluğuna alır, besler, doyurur, korur ve kollar (Bayat, 2021: 183). Bu durum da insan ile ağaç arasındaki akrabalığa işaret etmektedir.

Sembolik olarak soy ağaçları kökleriyle ataları, gövdesiyle hali hazırdaki soyu dallarıyla da gelecek nesilleri temsil eder (Bayat, 2021: 183). Sibiry Türklerinin inanışına göre her Türk boyu farklı bir ağaç ana/ata kökenine dayanmaktadır (Ergun, 2019: 55). Her boyun kendine has bir soy ağacı vardır ve bu soy ağaçları “ağaç ana” veya “ağaç ata” olarak tasavvur edilmektedir.

Maaday Kara destanında ülkesinin Kara Kula Kağan tarafından işgal edileceğini öğrenen Maaday Kara, yeni doğmuş olan çocuğunu alır ve kayın ağaçlarıyla kaplı bir dağ tepesine götürür. Hazırladığı bir düzenekle dört kayın ağacının şıralarının çocuğun ağzına akmasını sağlar. Anne sütüyle doldurduğu bağırsakları da çocuğun ağzına damlayacak şekilde asar. Çocuğuna “bu kara dağ baban olsun, bu dört kayın ağacı annen olsun” diyerek çocuğunu orada bırakır:

*“Yüce kayanın başında
Dört kayın ağacının altına
Oğlunun beşiğini astı.
‘Bu kara dağ
Bırak, baban olsun, balam -dedi,
Bu dört kayın ağacı
Annen olsun, balam’ dedi.
Dört kayının suyu (Şırası)
Bahadır çocuğun ağzına
Günde bir damla aksın diye,
Kavisli bir oluk yaptı.” (MKD:374-375).*

Maaday Kara’nın oğlunu kayın ağaçları bulunan bir dağa terk etmesi ve kayın ağacına anne denilmesi ağaçların ilk insanın yaratışıyla ve ağaçtan türeme ilgilidir. Kutlu dağda bulunan dört kayın ağacı Maday Kara’nın oğlunu iki yaşına kadar beslemiş, korumuş ve büyüttüştür. Zira destanda sık sık kayın ağacının Maday Kara’nın oğlu Kögüdey Mergen’e annelik yaptığı hatta ikinci annesi olduğu ifade edilmektedir:

*“Bizim gözü doymaz oğlumuzun
Şimdi kara dağlar babasıdır.
Dört sık yapraklı kayın ağaçları
Annesidir, dedi.”(MKD: 376).*

Yine Maaday Kara destanında, Kögüdey Mergen’in, anne ve babası ile konuşurken kutsal kavak ağacının kendisine anne olduğunu ve bu kayın ağacının öz suyu ile beslendiği için güçlü ve kuvvetli olduğunu söyler:

*“Kara orman babam oldu, dedi,
Dört kayın ağacı annem oldu, dedi,
Kayının öz suyunu içtiğim için,*

*Güçlü kuvvetli oldum, dedi,
Kara orman babam olunca
Ben bahadır olup çıktım, dedi.” (MKD: 462).*

Bu kutsal kayın ağacı kendisine sığınan Köğüdey Mergen’i bir anne gibi koruyup kollamış ve öz suyu ile beslemiştir. Destanda sık sık Köğüdey Mergen’in altına konulduğu ağacın anne olarak ifade edilmesi ve Köğüdey Mergen’e annelik yaptığı belirtilmesi ağacın insan soyu ile olan ilişkisine işaret etmektedir.

Boktu Kiriş Bora Şeley destanında, kahramanların kayın ağacını ata/ecdat olarak kabul ettiği ifade edilir. Destanda Han Buuday girdiği yarışı tamamlayınca ordaki toplanan halka zekât olarak kozalak dağıtır. Bunun üzerine Demir Möge, Han Buuday’a ondan önce kayın ağacının kendi atası olduğunu söyler ve Han Buuday ise babasının kalın, başlık verdiği kayın ağacının ondan önce kendisi atası olduğunu söyleyerek sürekli tartışır:

*“Han-Buuday toplanan halka
Kozalakları saçıp zekat vermiş.
Gök oğlu Demir Möge ise:
‘Senden önce benim kayın atamdır, adi’ deyince
Han Buuday da:
‘Sende bende yok iken
Babamın kalın, başlık verdiği
Benim kayın atamdır, adi! Diye
Tartışırken
Uzun-Sarıg kağan ipek kumaş mendilini sunup:
‘Yarın atış yine atış-yarış var,
Orada çekişirsiniz, oğullar!’ demiş.” (BKBŞD: 247).*

Türk kültüründe ve Türk mitolojisinde önemli bir yere sahip olan kayın ağacı “kadın” olarak tahayyül edilmiştir ve kayın kelimesi eski kaynaklarda “kadın” olarak geçmektedir. Divanü Lügati’t Türk’te de kayın “kadın” şekliyle yer almaktadır. Diğer Türk lehçelerinde de “kayın”, “gayın”, “kazın” olarak kullanılan bu kelime Tuva ve Şor Türklerinde de “kadın” biçiminde kullanılmaktadır (Ergun, 2004: 197). Boktu Kiriş Bora Şeley destanında da kayın ağacı, Han Buuday’ın babasının “kalın, başlık verdiği bir kadın” olarak ifade edilir. Destanda kayın ağacının “ata” ve “kadın” olarak ifade edilmesi kayın ağacının insanların ilk atası olduğuna işaret etmektedir. Türklerin inancına göre de kayın ağacına kadınların ve anaların ana kutları sinmiştir (Ergun, 2004: 196).

Kayın ağacı, başlangıçta cennette yaratılmıştır. Cennetin merkezinde üç âlemi birleştiren dünya ağacı, güneyinde ise kayın ağacı vardır. Cennette yaratılan ve gökte yaşayan ilk insan motifi Er Sogotoh destanında çok güzel işlenmiştir. Bu bölüm destanda şöyle geçmektedir: “...Evden yine çıkıp güneye bakınca, güneyde büyük bir kayın ağacının

yükseldiği görülürmüş. Bu kayın ağacı da o kadar gezelmış ki tıpkı genç kızı andırırmış.” (Ergun, 2004: 197). Er Sogotoh destanın da cennetteki kayın ağacının kadına benzetilmesi tesadüf değildir. Er Sogotoh ve eşi, kadınların ve çocukların koruyucusu Umay da yeryüzüne kayın ağacından indirilmiştir (Ergun, 2004: 197). Yine Maaday Kara destanında dağın baba kayın ağacının anne olarak ifade edilmesi kayın ağacının “kadın” olarak tahayyül edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple kayın ağacı daha çok ana ata olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.2.1.8. Ağaç Ölüm ve Defin

Hayat Ağacı üç katmandan oluşan üç kozmik âlemi (yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü) birleştirmektedir. Hayat Ağacının kökü Erlik’in mekânı olan yeraltını (cehennem), gövdesi insanoğlunun yaşadığı yeryüzünü, zirvesi ise Tanrı mekânını temsil etmektedir. Yeraltı ve tanrı mekânı arasında bir köprü vazifesi gören Hayat Ağacı, ruhlara yukarı veya aşağı giden yolu göstermektedir. Tanrı’yı temsil eden ağaçta tıpkı Tanrı gibi ruhları cennete ya da cehenneme gönderme kudretine sahiptir (Ergun, 2004: 372).

Hayat Ağacı, Tanrı’nın han ya da beyleri yeryüzüne tanrısal nizamı tesis etmek amacıyla göndermek için kullandığı en temel araçtır. Tanrı nizamını egemen kılmakla yükümlü han ya da beyler, görevlerini tamamladıktan sonra yine bu kutsal ağaç vasıtasıyla Tanrı katına çekilirler (Ergun, 2004: 373).

Ak Tayçı destanında Erlik’le birlikte hareket eden Temir Kağan, Ak Tayçı ile yeraltı dünyasında girdiği mücadelede mağlup olur. Ak Tayçı kamçısıyla Temir Kağan’ın kemiğinden etini soyar ancak canını almayı başaramaz. Bu kez Ak Tayçı, sekiz dallı kavağı yararlanarak Temir Kağan’ı kutsal kavağın içine atar ve demir kavağı yarılan yerini düzelterip iyice sıvazlar. Böylece Temir Kağan’ın etinden ayrılan kemikleri sakız gibi erir:

*“Temir Kağanın kamçıyla
(Etini) soya soya,
Geriye beyaz kemiği kaldı,
Yumuşak eti dağıldı.
En sonunda Ak Tayçı
Sekiz dallı demir kavağı
Başından tutup yardı,
Kutsal kavağa ekledi.
Demir kavağı tekrar
Yarılan yerinden düzelterip,
Tutup iyice sıvazladı.
Temir kağanın sert kemiği
Sakız gibi eriyiverdi
Demir kavağa gübre oldu.” (ATD: 155).*

Ak Tayçı, muhtemelen Temir Kağan'ın ölüm ruhunu bulamadığı için onu tamamen öldüremez. Bu sebeple Temir Kağan'ı kemiklerini demir kavağı yaparak içine koyar. Böylece, yeraltı ve Tanrı mekânı arasında bir köprü vazifesi gören kutsal kavak ağacı da Temir Kağan'ın ruhunu yeraltına gönderir. Çünkü Temir Kağan, Erlik ile beraber çalışan kötü niyetli bir kağandır, ruhunun gideceği yer de cehennemdir. Zira Temir Kağan'ın kemiklerinin kavağın içerisinde erimesi, Temir Kağan'ın ruhunun yeraltına gönderildiğinin bir göstergesidir.

Benzer bir uygulama da ölen kişinin ruhunun Tanrı katına ulaşabilmesi için yapılmaktadır. Ölen kişi ya içi oyulan bir ağacın içine konulur ya da ağaç kabuklarına sarılarak defnedilir (Ergun, 2004: 46). Böylece ölen kişinin ruhunun Tanrı katına yani cennete ulaşacağına inanılır. Bazen de öle kişi kutsal ağacın odunuyla yakılır ki ruhu kutsal ağacın odununun dumanıyla ve ateşiyle birlikte Tanrı katına ulaşabilsin.

Benzer bir uygulamada Almış Kağan destanında karşımıza çıkar. Almış Kağan'ın ölümünden sonra bilge gelin Ay Tana tahta çıkar. Bunun üzerine Almış Kağan'ın karısı Ay Sulutay öldürülerek Almış Kağan'ın yanına defnedilir. Ay Sulutay, Almış Kağan'ın yanına defnedilmeden önce kayın ağacının tozu ile kundaklanır:

*“Almış Kağan'ın eşinin
Ölmez bedenini öldürerek,
Kayın ağacının tozuyla kundaklayarak,
Kökner ağacından tabut oyarak,
Togus kat bürkülü Dokuz kat örtülü
Dökme demir mezarda kuşaklayıp bıraktı.
Altmış yılda bozulmaz biçimde hazırlayıp,
Altın gümüşle birlikte bıraktı.
Doksan yılda bozulmaz biçimde hazırlayıp,
İpek keçeyle sarıp sarmaladı.
Kağandan aldığı onca
Mallarını birlikte bıraktı,
Yıllar boyunca muhafaza ettiği,
Kap kacağını birlikte gömdüler.” (AKD: 42-43).*

Destanda Ay Sulutay, Almış Kağan'ın yanına defnedilmeden önce kayın ağacının tozu ile kundaklanması muhtemelen kutsal ağaçların yeraltı ve Tanrı mekânı arasında bir köprü vazifesi görüp ruhlara cennete veya cehenneme giden yolu göstermesi inancına istinaden kutsal ağaçların ölen kişinin ruhunun Tanrı katına yani cennete gönderebilme kudretiyle ilişkilidir. Aynı zamanda ölen kişinin ruhunun kötü ruhlardan korumak amacıyla yapılan bir uygulamadır. Kutsal ağaçların kötü ruhları def ettiğine inanıldığı için ölen kişinin bedeni kayın ağacının tozu ile kundaklanır.

Ruhları Tanrı katına (cennete) ya da yeraltına (cehenneme) gönderme kudretine sahip olan kutsal ağaçların mezarların başına dikildiği de görülür. Eski Türk geleneğinde han ya da beylerin naaşlarını kutsal ağacın dallarına asarlar veya dibine gömülür. Böylece ölen kişinin ruhunun Tanrı katına gönderilmesi istenir. Yine tabutun ağaçtan yapılması, mezar taşının üzerine Hayat Ağacı resimlerinin çizilmesi de kutsal ağaçların ruhları cennete gönderebilme kudretiyle bağlantılıdır (Ergun, 2004: 374).

Türk kültüründe orman, “yış”, “tayga”, “koru” veya “bük” kelimeleriyle ifade edilmektedir. Tanrı kutu taşıyan bu ormanlar, cennetin sembolü olup doğuda bulunmaktadır. Bunlar aydınlık, ışıklı ve seyrek ağaçlı yerlerdir. Bu yerler Tanrı’nın ve cennetin sembolleridir ve Tanrı’nın zuhur ettiği kutlu mekânlardır. Bu kutlu mekânlardaki ağaçların kutlu yiğitlerin ve atlarının kemiklerinden meydana geldiğine inanılmaktadır. İnanışa göre hanların mezarlarının koruya dönüşmesi kut göstergesidir. Bu sebeptendir ki eski Türkler ulu kağanlarını kutlu dağlardaki bir ağacın altına ya da kutlu ağaçların olduğu ormanlara defnetmektedir (Ergun, 2010: 116-119).

Almıs Kağan destanında Almıs Kağan kutsal kabul edilen ormana defnedilmektedir. Destanda Almıs Kağan’ın oğlu Cılanus Uul’un davranışlarına kızan kağanlar tarafından ölümüne karar verilmiştir. Almıs Kağan kendi başının kesileceğinden korktuğu için oğlunun ölüm fermanına itiraz etmemiş hatta diğer oğullarını da Cılanus Uul’u bulup öldürmeleri için görevlendirmiştir. Altı Ağabey’i Cılanus Uul’u alıp bir dağa götürmüşler ancak kardeşlerini öldürmekten vazgeçerler, Cılanus Uul’un yerine yaşlı bir köpeği öldürerek köpeğin kanını ve ciğerini babalarına ve fermanı çıkaran kağanlara sunarlar. Almıs Kağan, oğlunun ölmesine o kadar üzülür ki üzüntüsünden kahrolup ölür. Almıs Kağan’ın naaşı halk tarafından kutlu bir ormana defnedilir:

*“Anlı şanlı Almıs Kağan
Ak dünyayı lanetleyip,
Ayı güneşi lanetleyip, sitemleyip,
Ziyaretçileri üzümlere karşıladı.
Zamanı gelip, öldü.
Kuzgun inmez ormana götürüp,
Kamışını mezarını halk indirdi.
Saksağan uçmaz dağa götürüp,
Yelesi atını kurban etti “(AKD: 40-41).*

Altın Çüs destanında da Alp Möke’nin babası Alp Han öldüğünde de Altın Çüs onu ormanlı ak zirveye defneder:

“Alp Han’ın ölen vücudu,

*Ormanlı zirvenin üstünde,
Ayda güneşte parlıyor.
Alın Çüs, onu görüp konuşuyor:
'Şanlı, Alp Möke,
Atan Alp Han yeniden dirilmez,
Yeniden dirilecek zamanı geçmiş.'
Alp Hanın cesedini
Ormanlı zirve üstünde
Kayayla taşla gömmüşler'' (AÇD: 144-145).*

Eski Türklerin ölümlerini gömmek için daha çok dağlık yerleri, akarsu kenarlarını, kutlu ormanları veya ormanlarda bulunan kutlu ağaçların altını tercih ettikleri görülür. Zira Eski Türk geleneğinde han ya da beylerin ruhlarının Tanrı katına ulaşmasını sağlamak için naaşlarının kutsal ağaçların dallarına ya da dibine defnedildiği görülmektedir (Ergun, 2004: 374). Böylece ölen han ya da beylerin ruhlarının kutsal ağaçların vasıtasıyla Tanrı katına kolayca ulaşabileceği düşünülmektedir. Benzer bir şekilde hanların ve beylerin naaşının ormanlara defnedilmesi de yine kutsal ağaçların doğrudan ruhları Tanrı katına yani cennete götürme kudretiyle bağlantılıdır.

4.2.2. Kutsal Kabul Edilen Ağaçlar ile Yapılan Uygulamalar

4.2.2.1. Gökyüzüne Çıkma

Yeryüzünün merkezinde yer alan ve dünyanın ekseni olarak kabul edilen kozmik ağaç yeraltını, yerüstünü ve gökyüzünü birbirine bağlar. Eliade'nin ifadesiyle kozmik ağaç, yeryüzünün ortasında, göbeğinin bulunduğu yerden yükselir, kökleri yeraltı mekânına, dalları ise Tanrı mekânına kadar ulaşır (Eliade, 1999: 303). Kozmik ağaç, bazen merdivenle bazen de ağaç direk ile temsil edilir. Ritüel sırasında bu ağaç (direk, merdiven) büyüsel olarak gökyüzüne kadar uzanır (Ergun, 2004: 18).

İnsanoğlunun inanış ve düşünce biçiminde kozmik ağaç, mistik ve ilahi yönüyle Tanrı'yla iletişim kurmada aracı bir rol üstlenmiştir. Evren ağacı olarak da ifade edilen kozmik ağaç, evrenin ekseni kavramının geliştirilmiş bir mitsel ifadesidir. Şaman felsefesinin temel unsurlarından biri olan kozmik ağaç, farklı dünyaları ve gök katmanlarını birbirine bağlayarak, şamanların esrime sırasında yaptıkları yolcuğun yolunu oluşturmaktadır. Şamanın gökyüzüne çıkmasını sağlayacak kayın ağacına atılan her bir çentik, gökyüzüne uzanan bir basamak görevi görür. Ritüel sırasında kayın ağacına tırmanan şaman, aslında kozmik ağaca tırmanarak, gökyüzüne seyahat etmektedir. Kozmik ağaç, yeryüzünün tam ortasında yerden yükselmekte ve dalları göğün en üst katmanında oturan Bay Ülgen'in sarayına kadar ulaşmaktadır (Sağ ve Büyüktunca, 2019: 222-225).

Ak Biy destanında, Ak Biy ve eşi Altın Targa'nın hiç çocukları yoktur. Çocuk sahibi olmak isteyen Ak Biy, ak bir kayın ağacını yere saplayarak, eşi benzeri bulunmayan değerli güzel bir kısırağın ak sütünü sağıp dolunayda yere saçar ve kayın ağacına ak bir bez bağladıktan sonra Üç Kurbustan'dan bir çocuk dilemek için gökyüzüne çıkar:

*“Emsalsiz kısırağı tutarak,
Ak sütünden sağıp alarak,
Ak kayını ağacını yere sapladı.
Aydın dolunay gününde
Ak sütü saçıp,
Ak bezi bağlayıp,
Gökyüzü ülkesine çıktı.
Üç-Kurbustan'ın yerine yetip,
Üç-Kurbustan'ın ak sarayını
Üç defa dua edip dolaştı.
Üç defa dua ettikten sonra
Üç-Kurbustan'ın ay gibi kapısı
Açıldı.” (ABYD: 370).*

Ak Biy, gökyüzüne Üç Kurbustan'ın huzuruna çıkabilmek için ak kayın ağacını yere saplayıp gökyüzüne çıkar. Şamanın ayinlerde yaptığı esrik yolculuk sırasında göğe çıkmak için Hayat Ağacını merdiven olarak kullandığı gibi Ak Biy'in de kayın ağacını bir nevi merdiven gibi kullanarak göğe Üç Kurbustan'ın huzuruna çıkar.

Üç kozmik âlemi birbirine bağlayan kayın ağacı ölen kişilerin ruhlarını cennete veya cehenneme ulaşmasını sağladığı gibi kut sahibi bahadırların da Tanrı ile iletişim kurmalarını sağlayarak onları Tanrı'nın huzuruna çıkarmaktadır.

4.2.2.2. Diriltme

Eski inanışlara göre varlığıyla (güç) ve evrim olgusuyla (yenilenme, tekrar meydana gelme) ağaç, kendi yapısında tüm kozmosu yeniler. Kozmos, bir ağaç biçimiyle temsil edilir, çünkü ağaç evren gibi düzenli olarak kendini yeniler. İlkbahar, yaşamın dolayısıyla insanın yeniden doğuşudur. Bu, kozmik eylemle, tüm yaratıcı güçler başlangıçtaki güçlerine kavuşurlar. Yaşam, bütün olarak yeniden yapılır ve her şey yeniden başlar; kısacası kozmik yaratılış tekrarlanır. Çünkü her yenilenme bir doğumdur ve kendini yenileyen yaşam biçimi, ilk kez ortaya çıktığı o ilk ana dönüşmüş olur (Eliade, 2003: 270, 305). Bu yönüyle kutsal ağaçlar yaşamın, doğumun, evrenin, ölümün ve yeniden doğumun (dirilişin) bir simgesi haline gelmiştir.

Eliade'nin ifadesiyle Tanrı yeryüzünde ağaç suretinde tecelli etmiştir. Böylece üretkenlik, bereket, şans, sağlık ya da daha yüksek bir düzlemde ölümsüzlük ya da sonsuz

gençlik ağaçlarda ve şifalı kabul edilen otlarda toplanmıştır (Eliade, 2003: 305). İnsanlığın ya da belli bir soyun ağaçtan türediğine olan inanç, kutsal ağacın yeryüzünde Tanrı'yı simgelemesi ve ağaçların düzenli olarak kendisini yenileme özelliğine sahip olması, insan yaşamının zamanından önce son bulması durumunda insanları kutsal kabul ettikleri ağaçlara sığınmaya itmiştir. Kısacası kutsal kabul edilen ağaçların taşıdığı güç ve kut sayesinde zamanından önce ölen canlıların yeniden dirileceğine yani yeniden doğacağına inanılmıştır.

Kögüdey Kökşin le Boodoy Koo destanında Boodoy Koo, Altın Targa'nın büyü yaparak boğazına bağladığı ip ile ölür. Kögüdey Kökşin kız kardeşi Boodoy Koo'yu ormanın ardıcı ve kırım çalısıyla yedi gün boyunca yıkayarak diriltir:

*“(Kögüdey Kökşin)
Boodoy Koo'nun ince boynundaki
Kızıl ipi kesip attı.
Ormanın ardıcıyla,
Kırım çalısıyla
Celbegen'in kirini
Yedi gün boyunca yıkayıp çıkardı.
O zaman Boodoy Koo
Eskisinden on kat iyi
İlk halinden iki kat iyi olarak
Ayağa kalaktı.” (KKBD: 436).*

Ardıç; kozalaklı, güzel kokulu, yapraklarını yaz kış dökmeyen, yuvarlak, karayemişleri ilaç olarak kullanılan dayanıklı ve uzun ömürlü bir ağaçtır. Anadolu'da tanrısal ve büyüsel bir gücü olduğuna inanılan bu ağacın dağlara Tanrı tarafından dikildiğine inanılmaktadır (Ergun, 2004: 223-225). Ardıç, kuraklık ve don gibi en zor iklim koşullarına dayanabilen dirençli bir ağaç türüdür ve ormanı terk eden en son ağaç olarak da bilinmektedir. Ardıç ağacı öldükten sonra yüzyıllarca yıl ayakta kalabilmektedir. Bu sebeple bu ağacın “arda kalan, yok olmayan” anlamına gelen ardıç adını aldığını düşünülmektedir (Ünver ve diğerleri, 2018: 46). Orta Asya'da ve Anadolu'da mezarların başına ardıç ağacı dikilmektedir. Mezarların başına dikilen ardıç ağaçları ölen insanların yok olmadığını ve ayakta durduğunu sembolize eder. Çünkü ardıç ağaçları öldükten sonra bile çürümeden ayakta kalabilen ağaçlardır. Bu özelliğiyle ardıç ağacı en uzun yaşayan öldükten sonrada varlığını devam ettiren bir ağaçtır. Bu sebeple ardıç ağacı “ölen ama ayakta kalan mağrur kahramanların” sembolü olmuştur (Torlak, 2009: 97). Her derde deva olan bu ağacın yaprakları da meyveleri gibi şifalı olup pek çok hastalığa iyi gelmektedir. Destanda da Boodoy Koo'nun, Tanrı'yı ve Tanrı'nın ebediliğini simgeleyen ardıç ağacın tanrısal, büyüsel ve şifa gücüyle diriltildiği görülür.

Üç Kulaktu Ay Kara At destanında Kan Toodıy, neden ve nasıl öldürüldüğü bilinmeyen Altın Kıldığa'nın ölüm ruhu olan ay desenli örtüsünü yeraltındaki şeytanların elinden alarak genç kızı ardıç ağacının yaprağı ve süt ile diriltir:

*“En sonunda Kan-Toodıy
Yuvarlak başları kesiverdi.
Yedisini keserek
İkisine sordu:
‘Altın-Kıldığa’ nın
Ay desenli örtüsünü verecek misiniz?’ dedi.
İki yuvarlak baş
İleri geri yuvarlanıp,
Bir yerlerden bulup
Ay desenli örtüyü getirip verdiler.
Kan-Toodıy örtüyü alıp,
Sağ cebine koyup
Kalan iki yuvarlak başın
Başlarını da kesti.
...
(Altın-Kıldığa) yarı canlı yatıyordu
Ay deseni ipek örtüyü çekip verdiler.
Ardıç otumla alasladi,
Ak sütümle yıkadı.
Genç kız Altın-Kıldığa
İç çekip nefes aldı,
Islık çalıp içine rüzgâr çekti.” (ÜKAKAD: 431-432).*

Destanda Kan Toodıy, Altın Kıldığa'yı diritebilmek için önce ölüm ruhu olan ay desenli ipek örtüyü şeytanların elinden alır. Kan Toodıy daha sonra ardıç ağacının yaprağını yakarak tütsü yapar ve ak süt ile yıkarak genç kızı diriltir.

Anadolu'da mekânların kötü ruhlardan, insanların ise kötü ruhların etkilerinden arındırılması ve hastalıkların defedilmesini sağlamak amacıyla ardıç ağacının dalları veya yaprakları ateş ile yakılarak tütsü yapılmaktadır. Böylece kötü ruhların ve hastalıkların defedildiğine inanılmaktadır. Aynı zamanda Türk halk hekimliğinde ardıç ağacının yaprakları ve tohumu birçok hastalığın tedavi edilmesinde kullanıldığı görülür. Destanda da Altın Kıldığa, ardıç ağacının arındırıcı, iyileştirici gücü ve taşıdığı Tanrı kutu ile sütün mistik anlamlarından faydalanılarak yeniden diriltir.

Han Şilgi Attıg Han Hülük destanında Han Hülük'ün eşi Say Kuu, kocasının rakibi olan Kögeldey Mergen ile bir olup kocası Han Hülük'ü zehirleyerek öldürmek ister. Say Kuu eşinin rakısına zehir katarak onu zehirler. Han Hülük, zehirin etkisiyle kendisinden geçmek üzereyken Kögeldey Mergen saklandığı sandıktan çıkarak Han Hülük'e saldırır, aybaltası ile bacağından yaralar ve Han Hülük'ü öldürür. Kögeldey Mergen, Han Hülük'ü yeraltında

altmış kulaçlık bir çukura atar, çukurun üzerini de Boçaytlığ Bora Tey ile kapatır. Aldın Noyun, kardeşi Han Hülük'ü atıldığı çukurdan çıkarıp Üstüü Korzaytı kızıl taygasından getirdiği dokuz tayganın altın arjaanı, ardıç ve Sibiry ardıcı ile diriltir:

*“Han Huva kadın ise:
‘Dokuz dağın altın arjaanı ile,
Ardıç, Sibiry ardıcı ile yıkayıp,
Diriltmezsek, zehirli rakı içirmiş,
Etine kemiğine sinip kalmış’ dediğinde
Aldın Noyun kardeşi buna:
‘Ben gideyim’ diyerek
Üstüü Korzaytı kızıl taygasına
Koşturup gidivermiş.
Dokuz tayganın altın arjaanını,
Ardıç, Sibiry ardıcını getirmiş.
Han Hülük’ün etini kemiğini
Onunla yıkamaya başlamışlar.
...
‘Han Hülük ağabeyim iyiysen,
Yüzünü sıvazlayıp ayağa kalkıver!’ diyerek
Üstünden atlayıvermiş.
Han Hülük:
‘Hay Allah!
Uyuya kalmışım ben’ deyip
Yüzünü silip ayağa kalkıp
Gelivermez mi.” (HAHD: 219-220).*

Tanrı ile özdeşleştirilen ve kutsal kabul edilen ardıç ağacının sihirli bir güce sahip olduğuna inanılır. Ardıç ağacından yapılan tütsüler ile hastaların üzerindeki kötülüklerin ve hastalıkların kovulduğuna inanılır (Işık, 2019: 551). İncelediğimiz destandan da diriltme işlevinde kullanılan ardıcın ve Sibiry ardıcının Han Hülük’ün vücudundaki zehrin ve kötü ruhların etkilerinin defedilmesi için kullanıldığını gibi ardıcın şifalı gücünden faydalanarak yeniden dirilmesi ve iyileşmesini sağlamak amacıyla da kullanılmış olabileceğini söyleyebiliriz. Destanda diriltme işleminde kullanılan dokuz tayganın altın arjaanı diye ifade edilen su, dokuz dağın kaynak suyudur. Bu su hem şifalı hem de kutsal kabul edilmektedir. Han Hülük’ü yeniden hayata döndürebilmek diriltmek için bu suyun yenileme, iyileştirme ve yeniden hayat verme gücünden faydalanılmıştır.

4.2.2.3. Bez Bağlama

Türk inanç sisteminde Tanrı’ya hastalıklardan, belalardan kurtulmak, yardım dilemek veya şükran duygularını ifade etmek için adaklar adamak, kurbanlar sunmak yaygın bir uygulamadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi kutsal kabul edilen ağaçlar, üç kozmik âlem arasında geçişi sağladığı gibi insanın Tanrı ile irtibatını sağlayan kutsal bir varlıktır. Nitekim

Tanrı'dan bir şey dileyen, başındaki bir hastalıktan, bir felaketten, beladan kurtulmak veya karşılaştığı bir engeli aşmak isteyen insanoğlu Tanrı mekânına ulaştığına inandığı ağacı vasıta olarak kullanmıştır. İnsanoğlunun ağaç vasıtasıyla sıkıntısını öğrenen Tanrı'nın yine ona ağaç vasıtasıyla yardım edeceğine inanılmaktadır. Bu sebeple karşılaşılan çeşitli zorluklarda insanlar Tanrı mekânına ulaştığına inandığı ağaca bez bağlayarak Tanrı'dan yardım istemektedir (Ergun, 2004: 374).

Türk geleneğinde kutsal ağaçlara bağlanan bezler genellikle Tanrı'ya sunulan kansız kurbanlardır. Zira kutsal kabul edilen ve bez bağlanan ağaçlar, insanoğlunun dileklerini Tanrı'ya iletme görevi üstlenmiştir. Bu sebeple bu ağaçların altında ve etrafında yapılan törenler ve sunulan kurbanlar doğrudan Tanrı'ya yapılmaktadır (Ergun, 2004: 376).

İncelediğimiz destanlarda kutsal ağaçlara geçilmesi güç denizlerden, yollardan geçebilmek, gökyüzüne Üç Kurbustan'ın huzuruna çıkabilmek için ve ad koyma törenlerinde kutsal kayın ağacına bez bağlanıp dua edildiği tespit edilmiştir.

Kan Kapçıkay destanında, Kan Kapçıkay ak kayın ağacına ve demir kavağa bez bağlayıp aya ve güneşe dua eder:

*“O akçeden alıp
Altmış arşın ak ipekten
Ak kayına bez bağladı.
Yetmiş arşın gök ipekten
Demir kavağa bez bağladı.
Otuz gümüş akçeden
Ak kayının dibine bıraktı.
Sabah doğan güneş Birkan'a
Börkünü çıkarıp dua etti.
Akşam çıkan ay Birkan'a
Oturup dua etti.” (KKD: 239).*

Kan Kapçıkay'ın ak kayın ağacına ve demir kavağa bez bağlayıp dua etmesindeki amaç yapılan duasının aya ve güneşe ulaşmasını sağlamak için adanan bir adaktır.

Ak Biy destanında, Ak Biy'in gökyüzüne Üç Kurbustan'ın huzurun çıkmak için yere sapladığı ak kayın ağacına ak bir bez bağladığı görülür. Kayın ağacına bağlanan bu bez gökyüzüne çıkıp Üç Kurbustan'ın huzuruna çıkabilmek için Tanrı'ya adanan bir adaktır. Kayın ağacına bağlanan bu adak ile istek ve dileklerin kayın ağacı vasıtasıyla Tanrı'ya ulaşacağına inanılır. Bu sebeple çocuk sahibi olmak isteyen Ak Biy de Tanrı katına Üç Kurbustan'ın huzuruna çıkarak Tanrı'ya derdini anlatabilmek ve dileğini söyleyebilmek için kayın ağacına ak bir bez bağlar:

*“Emsalsiz kısırağı tutarak,
Ak sütünden sağıp alarak,
Ak kayını ağacını yere sapladı.
Ayın dolunay gününde
Ak sütü saçıp,
Ak bezi bağlayıp,
Gökyüzü ülkesine çıktı.
Üç-Kurbustan’ın yerine yetip,
Üç –Kurbustan’ın ak sarayını
Üç defa dua edip dolaştı.
Üç defa dua ettikten sonra
Üç-Kurbustan’ın ay gibi kapısı açıldı.” (ABYD: 370).*

Destanın devamında çocuk sahibi olup çocuğunu sağlıklı büyüten Ak Biy çocuğuna ad vermek ister. Destanda çocuğuna ad verecek olan yaşlı kadın ak kayına ak bir bez bağladıktan sonra çocuğa ad verir:

*“Benzersiz ak atı tutarak
Sütünü sağıp getirdi,
Ak kayın ağacını saplayıp,
Ak bezi bağladı.
Ayın dolunay olduğu günde
İhtiyar kadın oturarak,
Oğlana şimdi ad adadı.” (ABYD: 378).*

Destanda yaşlı kadının kayın ağacına bağladığı bez yapılan duaların ve şükranın Tanrı’ya ulaşmasını sağlamak ve verilen adın çocuğa uğurlu gelmesi için verilen bir adaktır.

Türk kültüründe geçilmesi güç ve tehlikeli denizlerden, dağlardan, kanyonlardan ve yollardan geçebilmek için insanlar geçmek istedikleri yerlerin sahiplerinin (iyelerinin) rızasını ve desteğini almak adına ağaçlara bez bağlayıp saçı yaparak alkış sözler söylerler. İyelerin geçit vermesi ve bu geçilmesi güç yerlerin rahat bir şekilde geçebilebilmesi için ağaçlara bez bağlayıp saçı yaparak alkış sözler söylemek gelenekselleşmiş bir uygulama haline gelmiştir. Bu sebeple geçit ve aşitların merkezinde genellikle bez bağlanmış ağaçlar veya obo benzeri taş yığınları bulunmaktadır (Ergun, 2019: 139).

İncelediğimiz destanlarda kahramanların geçilmesi güç suların ve yollardan geçmek için suların çevresinde bulunan kayın ağacına ak bir bez bağladıkları tespit edilmiştir. Burada ele alacağımız ilgili bölümler daha önce farklı başlıklar altında ele alındığı için örneklerde sadece kayın ağacına bez bağlama uygulamasına değinilmiştir.

Er Samır destanında Er Samır’ın eşi Altın Tana, Kara Bökö tarafından kaçırlır. Bunun üzerine yola çıkan Er Samır yolda kötülüğü tuttuğunda kaygan çamurlu bataklık olan iyiliği tuttuğunda ise insanları üzerinden geçiren kara kuyu suyu ile karşılaşır. Er Samır ve Katan

Mergen, kişinin niyetine ve davranışına göre geçit veren bu suyu geçebilmek için kara kuyu suyunun yanındaki kayın ağacına ak bez bağlayıp kuyu suyuna ak süt saçarak dua ederler böylece bu suyun üzerinden rahat bir şekilde geçerler:

*“Katan Mergen geçmeden önce
Ak bez bağlamış,
Ak süt saçıp, dua etmiş,
Kara kuyu suyundan içmiş.
Onu gören Er Samır
Ak Sarı atından inip,
Ak bez bağladı,
Ak süt saçarak dua etti.
Kara kuyu suyuna dua edip,
Rahat, huzurlu geçiverdi.” (ESD: 96).*

Yollarına devam eden Er Samır ve Katan Mergen, kıyısı olmayan bir su üzerinde kıldan yapılmış bir köprü görürler. Bu köprü, kötülüğü tuttuğunda bir kıl tanesi olup geçit vermezken iyiliği tuttuğunda geniş bir köprü olup kıyaya kadar uzanarak yolcusuna geçit verir. Er Samır ve Katan Mergen kıyısı olmayan bu suyun üzerindeki köprüden geçebilmek için sırayla suyun yanındaki kayın ağacına ak bez bağlayıp ak süt saçarak dua ederler. Kıl köprü, geniş bir köprü olup kıyaya kadar uzanır ve Er Samır ile Katan Mergen’e geçit verir:

*“Böyle dörtnala gidince,
Kıyısı olmayan su akıyor,
Kıldan yapılan köprü duruyordu.
Kıldan yapılan geçidin
Kötülüğü tuttuğunda,
Tek tane kadar kıl olup
O yatıp kalırmış.
İyiliği tuttuğunda
Geniş, iyi köprü olup
Kıyıya dek uzanırmış.
Katan Mergen geçmek için,
Ak bez bağlamış,
Ak süt saçıp, dua etmiş.
Onu gören Er Samır
Ak Sarı atından inip,
Ak bez bağladı,
Ak süt saçıp, dua ediverdi.
Kıl geçit çok zaman geçmeden
Geniş geçit oluverdi,
O karşı kıyıya uzaniverdi.” (ESD: 97-99).*

Tanaa Herel destanında Şan Haan, Tanaa Herel’i Erlik Lovun’ın yanına gönderir. Tanaa Herel, yola çıkmadan karısından yolda önüne çıkacak engelleri nasıl geçeceğini öğrenir. Karısı, Tanaa Herel’e karşısına çıkan engelleri, kutsal ağaca bez bağlayıp saç

yaparak ve alkış sözler söyleyerek geçebileceğini söyler. Bunun üzerine Tanaa Herel, karşısına çıkan yalçın kızıl patikadan, çamurluk denizinden ve yılanın bile geçemediği sık ormandan geçebilmek için yalçın patikanın, çamurluk denizin ve sık ormanın yanındaki ağaca bez bağlayıp saçı yaparak bütün engelleri geçer:

*“Yalçın kızıl patika duruyormuş,
Orada ağaca bezini bağlayıp,
Çayını serpip, kutsayıp, gidince:
-Her zaman yalçın olduğum için sövüp,
Beddua eden insanlar var,
Kutsayan, bezini bağlayan,
Çayını serpen zavallının
İşi iyi gitsin, şansı iyi olsun! Deyip
Hayır duada bulunup, çok temiz ve iyi oluvermiş.
Yine devam ederken,
Kara çamur deniz duruyormuş.
Orayı kutsayıp,
Çayını serpip, ağaca bezini bağlayıp, gidince,
Kuru ve temiz olup:
-Her zaman kara ve çamur deniz diye,
Sövüp, beddua eden kişi çok,
Kutsayıp, çayını serpip,
Ağaca bezini bağlayan zavallının
İşi iyi gitsin, şansı iyi olsun! Deyip
Hayır duada bulunmuş
Yoluna devam ederken
Yılanın geçemediği sık orman duruyormuş
Orada çayını serpip,
Kutsayıp, ağaca bezini bağlayıp,
Gidince
Yılanın geçemediği sık orman
Temiz ve güzel olup:
-Her zaman sık orman duran şey diye,
Sövüp, beddua eden kişi çok,
Ağaca bezini bağlayıp, çayını serpip,
Kutsayan zavallının
İşi iyi gitsin, şansı iyi olsun! Deyip
Hayır duada bulunmuş.” (THD: 275-277).*

Ele aldığımız destanlarda kutsal ağaçlara bağlanan bezler muhtemelen iyelere adanmaktadır. Adanan adakların iyelere ulaşmasını sağlamak içinde kutsal ağaç bir vasıta olarak kullanılır. Buna göre kayın ağacına bağlanan bezler, dua ve isteklerin sadece Tanrı'ya ulaşması için değil yer-su ve geçit iyelerine ulaşmasını sağlamak için de kayın ağaçlarına bağlanmaktadır.

4.2.2.4. Ad Verme

Türk kültüründe ad verme/ad alma kavramı, insan hayatında geçiş dönemi olarak adlandırılan silsilenin önemli halkalarından biridir. Ad verme, insanın doğumundan sonraki adımlardan biri olup bir takım inanma ve pratikleri içermektedir. Adın yalnızca şahsi ve içtimai yönlerinin olmayıp aynı zamanda kişiliğin büyüsel ve gizemsel gücünü de belirten bir simgedir. Bu sebeple olsa gerek ad koyma töreninde Tanrı kutunu taşıyan unsurların kullandığı görülmektedir.

Ak Biy destanında yaşlılık zamanında çocuk sahip olan Ak Biy, çocuğuna yakışacak bir ad adanmasını ister. İhtiyar bir kadın dolunayda benzersiz ak atın sütünü sağıp ak kayın ağacının getirip yere sapladıktan sonra çocuğa ad vereceğini söyler. Destanda kayın ağacı ve ak süt ile ad verme töreni şu şekilde ifade edilmektedir:

*“Eh, öyleyse,
Ben ad vereyim dedi.
Benzersiz ak sütten süt sağıp verin.
Ak kayın ağacını getirip saplayın.
Ben dolunay zamanı gelip ad
Veririm, dedi.
Benzersiz ak atı tutarak
Sütünü sağıp getirdi,
Ak kayın ağacını saplayıp,
Ak bezi bağladı.
Aydın dolunay olduğu günde
İhtiyar kadın oturarak,
Oğlana şimdi ad adadı.
‘Atının önünü at kesmez
Kötü dilliyi söyletmez,
Omzuyla tutturmaz er olsun,
Kendi önünden er geçmez,
Öldürecek canı yok,
Kızarıp akacak kanı yok bahadır olsun, dedi.
Ak- sur atlı olsun,
Altın-Koo adlı yiğit olsun’ diye
Ak sütü saçtı.
Ad adadıktan sonra ileri bakmaya yetmedi,
Altın at direğinin dibinde
Ak-Sur at beliriverdi.” (ABYD: 378).*

Yeryüzünde kutsal ağacın Tanrı’yı temsil etmesinden dolayı çocuğa adı adanırken bir nevi Tanrı’ya bildirmek, izin ve rıza alarak çocuğu ismi ile kutsamak için kayın ağacına süt saçılıp ak bez bağlandığını söyleyebiliriz.

4.2.3.Kutsal Kabul Edilen Ağaçlar ile Yapılan Ritüeller

4.2.3.1. Arındırma

Arınma kelime anlamı bakımından bedenın kirlerden ruhun ise tutkularđan temizlenmesidir. Dini ve mitolojik düşünceğe ise arınma ruhsal olarak temizlenmeyi, öze dönmeyi ve kutsanmayı ifade etmektedir. Kutsal kabul edilen ağaçların dalları veya yapraklarının yakılarak dumanı ile yapılan temizlenme ritüeli kötücül ruhları ve onların insanda bıraktığı etkileri temizlemek için yapılmaktadır.

Boktu Kiriş Bora Şeley destanında, Boktu Kiriş avda iken Mamırğa Moos kendisine ateş almaya gelen Bora Şeley'in evine giderek şahdamarını ısırır ve kanını emerek onu öldürür. Bunun üzerine Boltu Kiriş, kardeşi Bora Şeley'i günlerce ardıç-arça ile temizleyerek şifalı em otu ile diriltir:

*“(Boktu-Kiriş) Ölüp kalan kardeşini
Günler geceler boyunca
Ardıç-arça
ile temizleyip
Yıkayıp durmuş.
Baldırının etini dört parmak gibi kesip
Sürüvermez mi.
Ölen canlıyı diriltebilir,
Em veren, derman veren otunu
Ağızına tutup yedirmez mi.
Baldırında kesilen yerine
Erteye yetmez em veren otunu,
Öğleye yetmez derman veren otunu küvermiş.
Yarası beresi de yok olup
İyileşivermez mi.” (BKBŞD: 344).*

“Arçı” kelimesi Yakutça'da dumanla arındırma” anlamına gelip Kazakça ve Kırgızca'da bulunan ve ardıç anlamına gelen “arça” ve “arşa” sözcükleriyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Türk kültüründe ardıç dumanı ile yapılan arındırma ritüeli sıkça görülen bu uygulamadır. Tuva şamanlarının ayinlerine başlamadan önce kostümlerini ve ellerini ardıç dumanıyla arındırdıkları bilinmektedir. Bu arındırma işlemi kötü ruhların etkilerinden kurtulmak ve kötü ruhları def etmek için yapılan bir uygulamadır (Hayırsever, 2019: 131).

Destanda da Boltu Kiriş, ardıç ağacının yapraklarını yakarak dumanı ile Bora Şeley'i günlerce temizler ve ardından onu em otu ile diriltir. Diriltme uygulamalarında ölen kişinin ardıç ağacı ile arındırılmasındaki amaç ruhun tüm kirlerden, tutkularđan, hastalıklardan ve kötücül ruhlardan temizlenerek yaratılışın gerçekleşmeden önceki haline yani özüne

dönmesini sağlamaktır. Arınma ile sağlanan öze dönüş ile ölen kişinin ruhunun ilk yaratılış anına erişmesi sağlanarak kişi yeniden yaratılmaya hazır hale getirilir. Destanda da ardıc ağacının dumanı ile yapılan arındırma işlemiyle Bora Şeley'in ruhunun tüm kirlerden, tutkulardan, hastalıklardan ve kötücül ruhlardan temizlenerek yaratılışın gerçekleşmeden önceki haline dönmesini sağlar, daha sonra şifalı em otu vasıtasıyla yeniden diriltir.

Destanlarda ölen kişiler, diriltirmeden önce maddi ve manevi olarak arındırılarak ardından su, süt veya çeşitli otlar vasıtasıyla diriltilmektedir. Diriltme işleminden önce yapılan arındırma işlemi kişinin maddi manevi tüm kirlerden, arzulardan ve kötücül ruhlardan temizlenerek ruhun önceki saf haline ulaşmasını sağlayıp kişinin yeniden dirilişine (yeniden doğuma) ruhunu ve bendeni hazır hale getirmektir.

4.2.3.2. Dua Etme

Tanrı kutunun tezahür ettiği nesnelerden biri olan ağaç, yapısı itibarıyla bu dünyayla öteki dünyanın, yeraltıyla yeryüzünün ve gökyüzünün, insanla Tanrı'nın irtibatını sağlayan bir varlıktır. Arzu ve isteklerini Tanrı'ya iletmek, başındaki bir hastalıktan, felaketten veya bir beladan kurtulmak isteyen insanoğlu, Tanrı mekânına ulaştığına inandığı kutsal ağacı bir vasıtaya olarak kullanır. Ağaç vasıtasıyla insanoğlunun hastalığını sıkıntısını öğrenen Tanrı'nın, yine ağaç vasıtasıyla insanlara yardım edeceğine inanılır (Ergun, 2004: 40).

Kutsal kabul edilen ağaçlar, kurtarıcı, yardımcı, iletişim kurmayı sağlayan bir aracı, Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü ya da Tanrı olarak görülmüştür. Kimisi bu ağaçların altında dua etmiş kimisi de bu ağaçlara bez bağlayıp dilekler dilemiştir. Ağacı Tanrı'nın bir tezahürü olarak görenler veya insan ile Tanrı arasında irtibatı sağlayan bir aracı olarak kabul edenler (Işık, 2019: 547) bu ağaçların etrafında dualar ederek duaların Tanrı'ya ulaşmasında kutsal ağacı bir vasıta olarak kullanmıştır. Bu ağaçları Tanrı ve ilahi bir varlık olarak görerek bu ağaçlara dua edenler ise ağacın sahip olduğu güç ve kudretten faydalanmayı ve ikicil bir Tanrı olarak kutsal ağaçlardan kendilerinin arzu ve isteklerini yerine getirmesini dilemektedir.

Kan Kapçıkay destanında görüldüğü üzere Kan Kapçıkay ak kayın ağacına ve demir kavağa bez bağlayarak aya ve güneşe dua eder:

*“Sağ cebini karıştırdı,
Otuz gümüş akçeyi
Sağ elinde tuttu.
O akçeden alıp
Altmış arşın ak ipekten
Ak kayına bez bağladı.
Yetmiş arşın gök ipekten*

*Demir kavağa bez bağladı.
Otuz gümüş akçeden
Ak kayının dibine bıraktı.
Sabah doğan güneş Birkan'a
Börkünü çıkarıp dua etti.
Akşam çıkan ay Birkan'a
Oturup dua etti.
Gök çıkını açınca,
İçinden aracan, korocon çıktı.
Onda peynirde vardı.
Tereyağ, kurut da vardı.
Nehre saçı saçı.” (KKD: 239).*

Kan Kapçıkay ak kayın ağacına ve demir kavağa bez bağlayıp Tanrı'ya aya ve güneşe dua eder. Kayın ağacının Tanrı'nın ağacı olarak görülür ve kayın ağacının yanında yapılan duaların Tanrı'ya ulaşip ve kabul olduğuna inanılır. Bununla birlikte demir kavak ağacı ise Tanrı'yı sembolize eden ve Hayat Ağacı olarak tasavvur edilen bir ağaçtır. Kutsal kavak ağaçları da kayın ağaçları gibi Tanrı'ya yakarış yerleridir (Ergun, 2004: 196, 216). Destan da Kan Kapçıkay'ın dua ederken ak kayın ağacına ve demir kavak ağacına bez bağladıktan sonra Ay'a ve Güneş'e dua etmesi bundandır. Bu ağaçlar insanoğlunun dileklerini Tanrı'ya iletme görevini üstlenmiştir. Bu sebeple Kan Kapçıkay dua ederken kayın ağacı ve demir kavak ağacının yanında giderek dua eder.

Gök Tanrı'ya yapılan dualarda mutlaka kayın ağacının yanında yapılır. Gök Tanrı'ya yapılacak dualar, “algıs”ları (duaları) tam olarak bilen ve obanın en yaşlı kişinin önderliğinde yapılır. Algıscan kişi, kayın ağacının altında dua ederken Gök Tanrı'ya seslenir. Böylece Tanrı'dan kutsal kayın ağacının vasıtasıyla dilek ve isteklerde bulunulur. Nitekim Kayın ağacına “Tanrı'nın ağacı” denilir (Ergun, 2004: 200). Çünkü kayın ağacı Tanrı'yı ve Tanrı kutunu temsil eder. Dolayısıyla kayın ağacının yanında veya altında yapılan dualar kayın ağacı vasıtasıyla Tanrı'ya ulaşip kabul olacağına inanılır.

İncelediğimiz destanlarda Tanrı ile insan arasında aracı bir rol üstlenmesi sebebiyle kutsal kabul edilen ağaçlara ak bir bez bağlayarak dua edildiği tespit edilmiştir. Ancak direkt ağaca dua edildiğine rastlanmamıştır.

4.3. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA TOPRAK KÜLTÜ

Çalışmamızda incelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen tabiat kültürleri inanışlar, uygulamalar ve ritüeller bağlamında tasniflenmiştir. Bu bağlamda Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen toprak kültü ile ilgili veriler “Kutsal Kabul Edilen Topraklarla İlgili İnanışlar” ve “Kutsal Kabul Edilen Topraklar ile Yapılan Uygulamalar” başlıkları altında incelenmiştir. İncelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas destanlarında toprak kültü ile ilgili yapılan bir ritüele rastlamadığımız için bu bölümde sadece kutsal toprak ile ilgili inanışlar ve uygulamalar ele alınmıştır.

4.3.1. Kutsal Kabul Edilen Topraklarla İlgili İnanışlar

4.3.1.1. Toprakten Yaratılma

Toprak, ilk insanın yaratılışından hayatın birçok safhasına kadar önemli arz edilen, saygı duyulan ve kutsal kabul edilen bir nesnedir. Altay Yaratılış mitlerinde Tanrı’nın emriyle denizin derinliklerinden çıkarılan toprak, suyun üstüne serpilmesiyle yeryüzü meydana gelir. Bununla beraber Altay Türklerine ait yaratılış mitlerinde toprak insanın yaratılışının ana maddelerinden biri olarak karşımıza çıkar (Ögel, 2003: 486).

Hayat hakkındaki herşey toprağın verimliliğinin bir sonucudur. Yani her türlü form toprağın bağrında can bulup topraktan meydana gelir, yaşar ve hayatın bittiği ana tekrar doğmak için döner. Su her varlığa, her forma kaynaklık ederken toprak, tüm canlı formlarını meydana getirir. Suyun mitolojik kaderi kozmik devirleri açmak ve kapamak iken toprağın yazgısı her biyolojik formun başlangıcında ve sonunda bulunmaktır (Eliade, 2005: 302). Böylece toprak hem yaratılışın hem de ölümün bir simgesi haline gelmiştir.

Ölüşöy destanında da insanoğlunun topraktan yaratıldığı açıkça ifade edilmektedir. Destanda Erkin Koo, Bos Kara Kağanın sarayına gelir ve Bos Kara Kağan’ın masasında insan kafasından yapılmış kâselerden içki içtiğini görür. Bunun üzerine Erkin Koo, Bos Kara Kağan’a “kâselerin azmış, başım kâse olur mu ” diye öfkeyle sorar. Bos Kara ise insan uzvunun çamurdan yaratıldığını ve yıkanırca kâse olacağını söyler:

*“Bos-Kara kağan
Yemeği dibine kadar yemiş,
Rakının sertini içmiş,
Altın masanın üstünde
İnsan başından kaşeli
Keyif içinde eğleniyordu.
‘Kâselerin azmış,*

*Başım kâse olur mu?’ diye,
Erkin-Koo öfkeyle sordu.
‘Ustalıkla yaparsan,
Sağlam kâse olur tabii ki, diye,
Bos-Kara kibirle konuştu.
Senin başını kâse yapmak,
Benim için zor değil, delikanlı,
Çamurdan yaratılmış uzvun
Yıkanırsa, kâse olur tabii ki...
Yemeğin iyisini yaparak
Halkı toplayıg bekledim
Niçin gelmedin?
‘Kıymetli atım zayıfladıg için
Atımı semirtmeyi bekledim.
Benim etim yumuşak çamur,
Onun kurumasını bekledim’ diye
Erkin-Koo Konuştu.” (ÖD: 218).*

Destanın ilgili bölümünde insanın çamurdan yani topraktan yaratıldığı açıkça vurgulanmaktadır. Destanda topraktan meydana gelen insanoğlunun uzuvlarının kesilip su ile yıkanarak başka bir nesneye (kâseye) çevrilebileceği ve insanoğlunun etinin yumuşak çamurdan yaratılıp kurutulmasıyla meydana geldiği ifade edilmektedir. Bu da bize ilk insanın topraktan yaratıldığını anlatan yaratılış mitlerini hatırlatmaktadır.

Altay Türkleri arasında tespit edilen bir yaratılış mitlerine göre ilk insan çamurdan/topraktan -yani toprak ve sudan- yaratılmıştır. Tanrı, insanoğlunun bu hamurdan türemesini emreder ancak cansız olan bu beden ne duyar ne hisseder. Bunun üzerine Tanrı göğe çıkıp bu çamura ruh verir ve böylece ilk insan yaratılmış olur (Aça, 2018: 27-28). Yine bir efsaneye göre, yağmurdan meydana gelen sellerin Karadağcı denilen bir dağdaki mağaraya çamurları sürükleyip getirmesi üzerine bu çamurlar insan kalıbına benzeyen yarıkların içine girer ve güneş, su ile topraktan meydana gelen bu çamuru pişirir. Dokuz ay süreyle esen rüzgârın sonunda Ay-Atam (Âdem) adı verilen ilk eril insan yaratılır. Daha sonra aynı sürecin tekrarlanması sonucunda ilk dişil insan Ay-va (Havva) yaratılır. Böylece insan soyu Ay-Atam ve Ay-va’dan çoğalır (İnan, 1986: 21).

Destanda da insan bedeninin çamurdan yaratıldığı ve insanın topraktan meydana geldiği açıkça belirtilmiştir. Zira su her varlığa ve her forma kaynaklık ederken toprak tüm canlı formlarını meydana getirendir (Eliade, 2005: 302). Yani toprak insan bedeninin hammaddesidir.

Katan Kökşin le Katan Mergen destanında da Katan Kökşin’in savaşmak için gittiği Koo Şilti’nin yeraltında topraktan ve yosundan yaratılmış zalim bir şeytan olduğu ifade edilir:

“Şimdiyse Kat0an-Kökşin
Yeraltı cehenneminin ağzına
Hızla yetip geldi.
Atı Kara-Küren şöyle dedi.
Koo-Şilti ise
Yeraltında doğmuş.
Topraktan, yosundan yaratılmış,
Göbezsiz yiğitmiş.
Kirpiksiz gözlüymüş.
Tutkal gibi kara yüzlü,
Dağınık kara saçlı,
Yerine geçecek oğlu yok
Kazan asacak kızı yok
Zalim, kötü şeytanmış.” (KKKMD: 307-308).

Destanda Koo Şilti’in yeraltında topraktan ve yosundan yaratılmış zalim bir şeytan olarak ifade edilmesi bize yeraltı sakini olan ve form bulmuş kötü ruhlarında insanoğlu gibi topraktan yaratıldığını gösteririr. Böylece toprak, varolan tüm canlı formlarını meydana getiren bir unsur olarak karşımıza çıkar.

4.3.1.2. Toprağın Kahramanın Giyim-Kuşamlarını Takdim Etmesi

Destanlarda kahramanların Tanrı tarafından gönderilen giysiler, at ve silahlar, savaş giysileri olarak dikilen ve kullanılan kıyafetlerden farklı olarak gücü, seçilmişliği ve kutsanmışlığı ifade etmektedir. Bir nevi kahramanı maddi ve manevi olarak bulunduğu konumdan başka bir konuma getirecek olan bu giysiler kahraman için özel olarak gönderilmiş bir zırhtır. Bu nedenle bu giysiler kahramanlara Tanrı tarafından kutsal kabul edilen varlıklarca takdim edilmektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi destan kahramanları yeryüzünde Erlik’in yardımcıları ve temsilcileri ile yeraltında Erlik ile mücadelelere girmektedir. Kahramanın kötülük güçleriyle mücadeleye girebilmesi için iyilik zırhına bürünmesi gerekmektedir (Şayhan, 2015: 100) ve bu zırh (giysi) kut sahibi kahramanlara Tanrı tarafından özel olarak gönderilmektedir.

İncelemiş olduğumuz Kozın Erkeş destanında da avcılığı ile hüner gösterdikten sonra mücadelesi başlayacak olan Kozın Erkeş “er olarak yetiştiysem, benim giyecek elbisem nerede?” (KED: 256) diyerek giyim kuşamını sorar. Çünkü giysi kahramanın yolculuğuna çıkmadan önce kendisine özel hazırlanmış ve kendisini koruması için manevi güçlerle donatılmış bir zırh görevi görür.

Dolayısıyla Tanrı tarafından özel olarak kahramanlara gönderilen bu giysi, kendi başına çevredeki uzamdan nitel olarak farklı, özel bir dinsel mikrokozmosu temsil eder. Bir yandan, hemen hemen eksiksiz bir simgesel sistem oluşturduğu gibi, öte yandan da, kutsanmışlığı nedeniyle, çeşitli manevî güçlerle en başta da ruhlarla donanmıştır. Sadece onu giymekle ya da onun yerini tutan nesneleri ellemekle kahraman, kutsal olmayan normal uzamı aşip manevî dünyayla temasa geçmeye hazırlanmış olur (Eliade, 2006: 177). Tanrı tarafından kahramana gönderilen bu giysi, kahramanın nesnel dünya unsurlarıyla bütünleşerek diğer insanlardan ayrılması husunda önemli bir yere sahiptir.

Destan kahramanlarına atları, giysileri ve pusatları ya kutsal dağların zirvelerinde yer alan kutlu mağaralar, kutlu sular ya da yer/toprak tarafından takdim edilmektedir. Kahramanın bu giysileri giyeceği, pusatını kullanacağı ve atına bineceği vakitte kadar bu kutlu mekânlarda muhafaza edilmektedir. Yaratılışın kaynağı olan bu tabii unsurlar, Tanrı'nın kahraman için gönderdiği kıyafetleri muhafaza eden ve takdim eden kutsal varlıklar olarak kaşımıza çıkar.

Maaday Kara destanında Maaday Kara'nın Kara Kula Kağan'a esir olup onun kölesi olmaktan korumak için kayın ağacına emanet ettiği oğlu Altay'ın ruhu olan yaşlı kadın tarafından büyütülür. Altay'ın ruhu yaşlı kadından yurdunun, malının, halkının ve ana babasının Kara Kula tarafına esir alındığını öğrenen Kögüdey Mergen'in, çıkacağı yolculuğa Tanrı tarafından gönderilen giyim kuşamı ve pusatları yerin altından/topraktan çıkıp kahramana takdim edilir:

*“Belli bir zaman,
Yeraltından
Kula donlu bir aygır
Yüklü bir arabayı çekip çıktı.
Kula donlu bu aygırın
Çekip çıkardığı arabaya
Yaklaşıp örtüsünü açtı,
Bahadır oğlana yaşlı kadın
Altmış iki büyük düğmeli
Geniş şalvarı alıp verdi.
Oğlan şalvarı alıp giydiğinde
Hiçbir yerinde kırıklık yok,
Hiçbir yerinde yırtık yok,
Tam olarak vücuduna oturdu.
Yetmiş iki güneş gibi parlayan
Güneş düğmeli
Güneş ceketi verdi.
Oğlan alıp giydiğinde
Hiçbir yerinde kırıklık yok,
Hiçbir yerinde yırtık yok,*

*Tam olarak vücuduna oturdu.
Aya benzer yıldızlı
Altın ve bronz süslenmiş
Yıldızlı börtü alıp giydiğinde
Tam olarak başına uydu.
Altmış sekiz kat tabakalı
Altın çizmeleri alıp verdi.
Onları alıp giydiğinde
Tam olarak ayağına uydu.
Güneşe benzer yıldızlı
Bronz altın kemeri verdi.
Onu alıp kuşandığında
Kemer beline tam geldi.
Doksan dokuz düğmeli
Deri zırhı verdi.
Onu alıp giydiğinde,
Bedenine tam geldi.
Altmış arşınlık ak kılıcı
Alıp, verdiğinde,
Onu aldı ve kuşandı
Körelmez mavi mızrağı
Alıp, verdi
Onu alıp, sırtına bağladı.
Altmış iki çentikli
Ak bir yay verdi.
Onu aldı ve omzuna astı.
Yetmiş iki çentikli
Demir bir yay verdi
Yayı aldı ve omzuna astı
Doksan iki kanatlı
Kanlı oku
Aldı ve sadağına koydu.
Kezer'in boynuna basmak için
Bronz eldivenleri verdi
Alpın boynunu sıkmak için
Altın eldivenleri verdi.
Onları alıp
Kögüdey-Mergen cebine koydu
'Oy, oy oğulcuğum,
Oraya bak balam' dedi.
Başını çevirip baktığında
Pamuk yeleli koyu kırmızı atın
Orada otlandığını gördü." (MKD: 415-417).*

Altay ruhu olan ihtiyar kadın, Kögüdey Mergen'e yeraltından kula donlu bir aygır tarafından getirilen giyim kuşamını takdim eder. Kögüdey Mergen'in gireceği mücadeleler ve çıkacağı zor yolculuklarda bir zırh görevi gören bu kıyafet toprak iyisi/yer iyisi olarak düşündüğümüz kula donlu bir aygır tarafından kahraman getirilmiştir. Kögüdey Mergen'e yer

ıyesi tarafından getirilen eketinin yetmiş iki düğmeli olup güneş gibi parlaması, yaldızlı börkünün altın ve broz ile süslenmiş olması, çizmelerinin atnış sekiz kat tabakalı olması ve diğeri elbise ve pusatlarının tasviri Köğüdey Mergen'in olağüst özelliklere sahip kutlu bir bahadır olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla kutlu bir bahadıra giyim kuşamı ve pusatları kutsal kabul edilen varlıklar tarafından takdim edilmesi de büyük bir önem arz etmektedir.

4.3.1.3. Toprağın G Vermesi

Toprağın yaratılışıyla ilk insanın topraktan yaratılması zamanla toprağın tüm varlıklara can, ruh ve g verdiğı inancını doğurmuştur. Türk kültüründe ve pek çok kültürde toprağa yatırılan yeni doğan bebeklerin sağılıkla büyümesi için Yer Ana'ya adanması, hasta çocukların ve güçten kuvvetten düşmüş insanların toprağın sahip olduğı kut ve güçten istifade ederek iyileşmesi için toprağa yatırılması çok sık görülen bir uygulamadır. Bu uygulamanın amacı toprağın ilk gücün -ruhların- kaynağı olarak görülmesi ikincisi de toprağın verimlilik anlayışıdır (Eliade, 2005: 293-294). Çünkü toprak yaşayan, yaşatan, temizleyen ve iyileştiren bir güce sahip olup doğurğanlığı, bereketi ve kutsallığı sembolize etmektedir (Güngör, 2015: 2).

İncelediğimiz destanlarda toprağın g ve kuvvet vermesine sadece Hakas Türklerine ait Huban Arığ destanında rastlanmıştır. Destanda Huban Arığ'ın mücadele ettiğı Poran Nincil, Huban Arığ ile girdiğı mücadele lecekken yere düşer topraktan tin (can) ve g alıp dövüşmeye devam eder:

*“Huban Arığ, (alp kızı Poran Nincil'i) bir ileri bir geri silkeleyip
Kara topraktan kapıp
Uzaya kadar kaldırıp
Katı kayaya yapıştırı vurdu.
Pora Nincil kara toprağa düşüp
Yeniden tin ve g alıp
Yeniden yaratılıp dövüşmeye başladı.” (HAD: 155).*

Toprağın taşıdığı kut ve g vücudun toprağa teması ile bedene aktarılarak kişiye can ve g vermiştir. Poran Nincil'in burada aslında temas büyüsü yaparak toprağın can verme, ruh verme ve g verme özelliğinin kendine geçmesi sağılayarak topraktan tin ve g almıştır.

4.3.1.4. Toprak Ana Tasavvuru

Türk mitolojisinde toprak, bolluk ve bereket kaynağı canlıların üzerinde barındıran, besleyen, koruyan bir yaşam mekânı olarak görüldüğü için “ana” olarak kabul edilerek “yer ana” veya “toprak ana” kavramlarıyla nitelendirilmiş ve canlı bir varlık olarak düşünülmüştür (Oymak 2010: 36; Beydili, 2005: 612; Ögel 1995: 262). Toprak Ana/Yer Ana, Tanrı lgen'e

yaratma ilhamı veren iyi ruhlardan biri olan Ak Ana (Ögel, 1989: 427) Ak Ene veya Ulu Ana'da olarak da bilinir. Hayatı, gücü ve ölümsüzlüğü temsil eden Toprak Ana bolluk ve bereketin kaynağı, insanların besleyicisi, koruyucusu ve hayatın kaynağı olarak kabul edilir (Beydili, 2005: 574-577, 611-614).

Türk mitlerinde toprak ana tasavvurunun bariz bir şekilde ortaya çıktığı anlatı Altay yaratılış miti olup bu mitte Ak Ana/Topra Ana Tanrı Ülgen'e yaratma ilhamı vermiştir. Tanrı, Erlik ve su hariç hiçbir şey yokken Tanrı'nın Erlik'i suyun altına toprak alması için göndermesi aslında su ile birlikte toprağın da varlığına işaretler. Böylece mitolojik yaratıcı ana tasavvuru, suyun üzerine yaratılan yeryüzü ile toprak ana tasavvuruna evrilmiştir. Yaratılış mitinde yaratıcının Tanrı, yaratma yetisine sahip olanın ise Ak Ana (mitolojik ana) olduğu görülür. Yani yaratıcı eril Ülgen; ilham veren ve yaratmaya vesile olan ise dişil (yeryüzü) Toprak Ana olarak karşımıza çıkar (Akçam ve Köse, 2022: 391).

Yer, Toprak Ana'nın bedenidir. Yer toprağın ta kendisidir. Dolayısıyla yer ve toprak kavramlarıyla aynı şeyler ifade edilmektedir. İlk insan için, yerin bağrından çıkan taşlar Toprak Ana'nın kemiklerini, bitkiler azalarını, ırmaklar ve dereler damarlarını; mağralar, kayalar ve kovuklar ise rahmini temsil etmektedir. Kadının doğurganlık gücü toprağın verim gücüyle özdeşleştirilerek, onun tüm varlıkların yaratıcı gücü olarak görülmüştür (Gölen ve Serbestoğlu, 2017: 310). Bu sebeple toprağa ve toprağın ruhuna "ana" denilmiştir.

İncelediğimiz destanlardan Oçı Bala, Ak Biy, Arı Haan ve Moga Şogaan Tolay destanlarında dağa veya göğe baba, toprağa/yere ise ana denilmektedir:

*"Kara dağa babam demişler,
Katı yara anam demişler."* (OBD: 42).

*"Kara Dağ babam oldu.
Katı Toprak anam oldu."* (OBD: 82).

"Yer-anam, Gök-babam," (MŞTD: 167).

Besleyici, barındırıcı ve hayat verici olan Yer/Toprak Ana, bazı inanışlara göre göğün üçüncü katında oturmaktadır. Sekiz köşeli bir eve sahip olan Toprak Ana, kutlu ve güçlü bir kadındır. Aynı zamanda evrenin ruhu olan Toprak Ana, bitmez tükenmez bir hayat gücüne sahiptir. İnsanlara bol tahıl vererek onlara iyilik yapmaktadır. O, sağ göğsünden iki sol göğsünden bir kez emzirerek yiğitleri üstün bir güce kavuşturmaktadır. Bu yiğitlere çeşitli öğütler ve gelecekte haberler vermektedir (Küçük, 2003: 120).

Altay Buuçay destanında Ermen een, eşı Altay Buuçay'ı sarhoşı ederek kara elik bıçağı ile öldürür. Daha sonra Aranay ve aranay kağanlar Altay Buuçay'ın bütün vücudunu parçalayıp kemiklerini keserler. Bunu gören Kamçı Ceeren at, Altay Buuçay'ın kemiklerini saklayıp sahibine can verecek ilacı aramaya başlar. Bütün Altay'ı dolaşır ancak ilacı bulamaz son çare olarak Kamçı Ceeren at, Yer Ana'sına gidip olanları anlatır ve Altay Buuçay'ı diriltecek ilacın ne olduğunu sorar. Bunun üzerine Yer Ana Kamçı Ceeren ata, ilacın yerini direkt söylemez ama ilacı kimin vasıtasıyla bulabileceğini söyleyerek Kamçı Ceeren ata yardım eder:

*“Altay Buuçay'ın Kamçı Ceereni
Can verdirecek ilaç bulmak için
Altay üzerinde dolaştı,
Yeryüzünü çepeçevre gezdi.
Şifalı ilaç bulamayınca,
Yer Ana'ya doğru,
Uçup kayboldu.
Kamçı Ceerenin gidişine
Kayalar, taşlar kojon söylediler,
Kara ağaçlar baş eğdiler,
Altay üstü sallandı,
Akan sular taşı,
Böyle gidip dururken sonunda
Gelip Yer Ana'ya ulaştı.
Su şırıltısı gibi kışnedi.
Şu sözlerle şikâyetini söyledi.
'Altay'ında huzurlu yaşayan,
Halkına kötülük etmeyen,
Altay Buuçay bahadırı
Aranay, aranay öldürdüler.
aresi nedir,
Söyleyiver, yaşlı anam?
Onu işiten Yer Anası'nın
Üç yüzü de değışti.
Göz yaşını dökerek,
Düşüncesini şu sözlerle söyledi:
'Altay Buuçay bahadır
Ölümsüz yaratılışlı idi.
Altay üstündeki kağanlar içinde
Onu yenecek yok idi
Nasıl ölmüş olabilir?
Fakat burdan ileriye gittiğinde
Yedi yolun kavşağında
Yetmiş kulaç kıyruklu
Ceeren kızıl tilki rastlar.
Onu önce öv.
Ondan yardım dile,
Yer Ana'm söyledi de.*

*O sana çıkar bir yol söyler,
Bir yardım verir.
Bu işareti göster! Diye
Yedi oymalı okunu
Yer anası alıp verdi.” (ABD: 211-212).*

Destanda Yer Ana’sı kahramanları koruyan ve yardım eden mitolojik bir ana olarak karşımıza çıkar. Yer Ana’sı zorda kalan ve yardım dileyen kahramanlara ve kahramanların atlarına yardımcı olur. Destandan da Yer Ana’sı sahibini diriltecek ilacı arayan Kamçı Ceeren ata, Altay Buuçay’ı diriltecek ilacı yedi yolun kavaşağında bulunan Ceeren kızıl tilkiden öğrenebileceği söyler ve onu kendisinin gönderdiğine dair bir işaret olarak ona yedi oymalı okunu verir. Böylece Kamçı Ceeren at, yedi yolun kavşağında bulunan Ceeren kızıl tilkiye gider ve kendisini Yer Ana’nın gönderdiğini söyleyerek ondan yardım ister. Böylece at Altay Buuçay’ı diriltecek ilacın yerini öğrenir.

Destanda Kamçı Ceeren at, Yer Ana’sına “yaşlı anam” olarak hitap eder. Bu yer Ana’nın yeryüzünün varoluşundan beri süregelen varlığının bir ispatıdır. Yeryüzünün meydana gelmesinden itibaren bütün insanların annesi olma görevini üstlenen Yer Ana’nın yaşlı bir kadın olarak ifade edilmesi de normaldir. Ayrıca Kamçı Ceeren atın Yer Ana’ya hürmet ve dua etmesi Yer Ana’nın saygı duyulan, hürmet edilen ve kutsal kabul edilen bir varlık olduğunu gösterir. Yine Kamçı Ceeren atın tilkiden yardım istemeye gittiğinde kendisini Yer Ana’nın gönderdiğini söylemesi üzerine tilkinin “*Yer Ana’nın isteğini, dinlemez olur muyum*” (ABD: 213) sözünden de Yer Ana’ya gösterilen saygı ve hürmet açıkça görülmektedir.

Kamçı Ceeren at, Altay Buuçay’ı dirilttikten sonra Altay Buuçay, Aranay ve Şaranay’ın peşine düşer, Kamçı Ceeren at da Erkemel’i diriltecek ilacı bulmaya gider. Yine bütün Altay’ı dolaşır ancak Erkemel’i diriltecek ilacı bulamaz. Bunu üzerine Yer Ana’sı Kamçı Ceeren ata seslenerek Erkemel’i diriltecek şeyin gökte yaşayan Teneri Kağan’ın kızı olduğunu söyleyerek Kamçı Ceeren ata yardım eder:

*“Altay Buuçay bahadır
Aranay, Şaranay’ı cezalandırırken
Kıymetli Kamçı Ceeren
Erkemel’i diriltecek
İlacı aramak için ayrılmıştı
Altay üstünde dolaşıp,
Yeryüzünü çepeçevre gezip,
Yer Anası’ndan varıp işitti.
‘Gökte yaşayan,
Teneri Kağan’ın kızı var,*

*Gidip onu getirecek olursan,
Erkemel'i diriltirsin' dedi."* (ABD: 223).

Kamçı Ceeren at Yer Ana'nın yardımıyla Erkemel'i diriltecek şeyi öğrenir ve gökyüzüne çıkıp Teneri Kağan'ın kızı Temene Koo'dan yardım ister ve Temene Koo Erkemel'i ak ipek şalla diriltir.

Arı Haan destanında yer ile zamanın olduğu çağda, yalnız bodur ağacının gövdesinde oluşan bir urdan altın başlı gümüş göğüslü bir oğlan doğar. Bu oğlan bir süre ağacın yanında oturur ve yalnızlığını fark edip ne yapacağını bilemeyince kara ağaçtan doğmuş olması nedeniyle ana babasının Uspun gök denizdeki yer iyesi olduğunu düşünüp Yer Ana'sına seslenir ve ondan yardım ister:

*"Benim anam babam Uspun gök denizdeki,
Yer iyesidir herhalde' diye
Düşünüverip,
'Yer anam ben burada
Katiyıp oturur kişi miyim?'
Diye bağıranda,
Neredendir bilinmeyen,
Bir ses-gürültü çıkmış.
Dinleyip durduğunda:
'Oradan sürüklenip inip,
Nedir yatağına varıp,
Kalpak kaya altında yuva tutup,
Dünyanın kara-ala kurdunu
Cihanın kızıl-ala kurdunu,
Tutup yiyip yaşarsın' deyip,
Durur imiş."* (AHD: 226).

Bunun üzerine nereden geldiği bilinmeyen bir ses -muhtemelen Yer Ana'sı- oğlana nehir yatağındaki kalpak kaya altında yuva tutmasını ve orada dünyanın kızıl-ala kurdu ile cihanın kızıl-ala kurdunu yiyerek yaşayabileceğini söyler. Burada da Yer Ana'nın kahramanlara yol gösterici bir işleve sahip olduğunu görmekteyiz.

Mögaa Şagaan Toolay destanında Kara Kögel kayınvalidesi tarafından sarhoş edilince "Yer anam, Gök babam ne yaptın, ne ettin?" diyerek saygısızca bağırıp çağırması üzerine gökten taş gibi dolu düşer, halkının ve malının yarısı ölür. Sabah olup uyanan Kara Kögel Altın kraliçeden olanı biteni öğrenir ve pişman olup Yer anam ve Gök babam diyerek dua eder:

*"Zavallı Kara-Kögel
Mataradaki içkiyi matarasıyla
Başına dikip içerek,*

Fıçıdaki içkiyi fıçısıyla
Eğip içerek,
Hanın evinden sövüp sayıp,
Bağırıp çağırıp dışarı çıkınca,
Otuzardan altmış pehlivan
İki taraftan gelip tutunca,
Altmış pehlivanı altı tarafa
Arpa buğday gibi dağıtıp,
Yer-anam, Gök-babam, ne yaptın, ne ettin? Deyip
Kara yeri sallayarak,
Mavi göğü titreterek bağırınca,
Gökten taş gibi dolu düşüp,
Han halkının malının yarısını
Yerle bir etmiş imiş.
Hanın sacayağıyla birlikte yapılan,
Tunç kazanını kül, un edip
Ayaklarıyla eziyormuş.

...
Kara-Kögel yatarak kraliçeye:
'Dün ben şu evde
İçki içiyordum değil mi?
Kim buraya getirip yatırdı?' diye sormuş.
Altın kraliçe oturduğu yerden:
'Ben getirip yatırdım.
Senin gibi korkunç birini görmemiştim.
Esrik 'Gök-babam, Yer-anam!' diye
Bağırıp çağırdığında ,
Taş gibi dolu düşüp
Babamın yetiştirdiği malının,
Halkının yarısını
Yerle bir etti.
O da nedir,
Halk yetiştirilen mal
Büyüyüp çoğalır.
Ne dağın yuvarlanıp gelip,
Ne de göğün yıldırıp düşüp,
Bozup kırabildiği
Sacayağıyla bir olan
Tunç kazanı ayaklarıyla ezdin,
O korkunçtur' diye
Konuştuğunu duyar duymaz
Zavallı Kanlı karalı Kara-Kögel
Kara deriden çizmelerini
Ayak başına giyer giymez,
Kara ipekten elbisesini
Omzuna koyar koymaz,
Konuşup çıkıp:
'Yer-anam, Gök-babam!
İçkiden esriyip,
Ağızımdan kaçırmışım

*Sıcak güneşi parlatıp iyilik edin!’ deyip
Bağırdığında,
Sıcak güneş parlayıp,
Deminki ölen halkın
Yarısı dirilip çıkıp,
Yarısı ölmüş.
Böyleymiş.
Sonra kendisi ormanlık yerin ağacını
Sürükleyip çekip getirerek, kömür söndürüp,
Önceki ezdiği
Tunç kazanını yeniden eritip yapınca,
Öncekinden daha iyi
Kazan olmuş imiş.” (MŞTD: 167-169).*

Göğün Yüce Tanrı’nın rolünü üstlendiği birçok mitolojide yer/toprak da onun eşi olarak temsil edilmektedir. Gök ve yerin evliliği kozmik bir üretkenliği yansıtır dolayısıyla göğün ve yerin evliliğine işaret eden anlatılarda “toprak bizim annemiz, gök bizim babamız. Gök toprağı, yağmurla dölleri ve Yer tahıl ve bitki verir” inancı yatamaktadır (Eliade, 2005: 285-286; Eliade, 2003: 244-245). İncelediğimiz bu destanda Yer ana, Gök ise baba olarak ifade edilmektedir. Destanda Kara Kögel’in sarhoşken Yer Ana’ya ve Gök Baba’ya saygısızca seslenmesiyle gökten taş gibi dolu yağarak halkın ve malın yarısı öldürür. Kara Kögel uyanıp hatasını anlaması üzere Yer Ana’ya ve Gök Baba’ya dua ederek af diler bunun üzerine Yer Ana ve Gök Baba tarafından ölen halkın ve malın yarısı diriltir.

Destanda yerin gök ile eş olma pozisyonunda olması ve yere ana denilmesi onu kadınlıkla, dolayısıyla annelikle ilişkili hale getirmiştir. Bu sebeplerden dolayı pek çok mitolojide toprak hem çok kutsal, hem de insanoğlunun yegâne annesi olarak kabul edilmektedir (Uğurcan, 2016: 53). Destanda da göğ ve yere yani Yüce Tanrı’nın rolünü üstlenen göğün ve herşeye form ve hayat veren toprağın kutsallığı ve onlara yapılan saygısızlığın nasıl cezalandırıldığı dile getirilmiştir.

Maaday Kara destanında Kara Kula Kağan, Maaday Kara’nın yurdunu işgal etmeye geldiğinde Maaday Kara, oğlunu kayın ağaçlarıyla dolu dağa götürüp “bu kara dağ baban olsun bu dört kayın ağacı anan olsun yavrum” diyerek dağa ve kayın ağacına oğlunu emanet etmiştir. Destanda dağ baba ağaç anne olarak ifade edilirken Altay’ın ruhu/Yer iyesi yaşlı kadın Altay’ın koruyucu ruhu olarak karşımıza çıkar. Destanda Maaday Kara’nın oğluna “Bay-Altay yardımcın olsun” diye dua etmesinden de anlaşılacağı üzere Altay’ın ruhu olan yaşlı kadın çocukların ve insanların koruyucusudur. Nitekim çocuğun beslenmesini sağlayan anne sütü ve kayın ağacının şırası bittiğinde Altay’ın ruhu olan yaşlı kadın, Maaday Kara’nın oğlunu koruyup kollamak, büyütme ve yetiştirmek için destan sahnesine çıkar:

*“Kara dağın başında yatan
Bahadır çocuğun bağırtısı
Altay’ın ruhu (sahibesi) bu saygın kadının
Sağ kulağında duyuldu,
Sol kulağında çınladı.
‘Ey ey, bu ne?
Bu nedir böyle?’ diye söylendi.
Sarı bakırdan yapılmış kırmızı
Değneğine dayanıp,
Kara dağın başına
Üç nefeste tırmandı.
‘Gece vakti öten
Yaman kuşun sesi değil mi? dedi.
Gündüzleri ağlayan
Küçük yavrunun sesi değil mi? dedi.
Gidip bir göreyim’ dedi.
Yedi gün yol aldı.
Varıp gördü ki,
...
Yaşlı kadın bunu böyle görünce
Yüzünü çevirip ağlamaya başladı.
Ona tekrar baktığında bir kahkaha saldı.
“Sen ruhumun akli, dedi,
Gözümün ışığı, dedi.
Benim biricik yavrum,
Annen Altın-Targa”yı
Sen şimdi sevindireceksin, dedi.
Maaday-Kara baban
Seni oğlum diye çağıracak, dedi.
Azı dişli koyu boz at,
Kafasını yelesine koyacak, dedi.
Büyük parmaklı Kara-Kula
Kafasını yenine yaslayacak” dedi.
Bu günahsız çocuğu
Beşiği ile beraber aldı,
Altmış kulaçlık bağırsaktaki sütün
Geriye kalanını da aldı,
Emzikli süt dolu bağırsağı
Koluna doladı.
Beşikte yatan bahadır çocuğu
Kucaklayıp bağrına bastı” (MKD: 399-400).*

Maaday Kara destanında toprak ana tasavvuru Altay’ın ruhu (sahibesi) olarak karşımıza çıkmaktadır. Destanda Altay’ın ruhu olarak tasvir edilen yaşlı kadın Maaday Kara’nın hükmettiği toprakların ruhu/iyesidir. Altay’ın ruhu yaşlı kadın, Maaday Kara’nın oğlunu alıp besler ve onu eğitir. Ona Kögüdey Mergen isimi verir daha sonra ona giyim kuşamını ve atını takdim eder. Kögüdey Mergen’e yurdunun ve ana babasının başına gelenleri

anlatıp Kara Kula Kağan'dan öcünü almasını gerektiğini söyler ve ona öğütler verir. Kögüdey Mergen yola çıktığında ve o da aniden ortadan kaybolur.

Han Orba destanında ise toprak kahramanların, malın ve halkın koruyucusu olarak karşımıza çıkar. Destanda Hara Molat, Hara Han'ın yurdunu işgal ederken halkını ve malını da esir alır. Bunu gören Hara Han'ın eşi Hara Tarğah, sihirli güçlerini kullanarak malı ve davarı gök çiçeğe, halkını ak çiçeğe dönüştürür. Toprak Ana'nın bağına emanet eder. Böylece Hara Molat ve askerleri yapılan bu büyüü anlamaz. Hara Molat'ın zalimliği sürüp savaş devam ederken hamile olan Hara Tarğah doğum yapar. Hara Molat'a esir düşmemesi için oğlunu gümüş yeşil çiçeğe, yeni doğan kızını da altın ak çiçeğe dönüştürüp onlarıda Topra Ana'nın bağına emanet eder (HOD: 30-32). Destan da Toprak Ana açıkça belirtilmez ve görülmez. Ancak halk, mal ve çocukların sihirle çiçeğe dönüştürülerek Toprak Ana'ya emanet edilmesi söz konudur. Savaş bitip Hara Molat herşeyi esir alıp gittikten sonra guguk kuşu donuna girmiş teyzeleri tarafından çiçeğe çevrilmiş olan halk, mal ve çocuklar çiçek formundan çıkarılır.

Toprak Ana inancından ortaya çıkan bir ritüelde hasta ve ölen çocuklar Toprak Ana'nın bağına dönsünler ve daha sonra tekrar doğa bilsinler diye (Eliade, 2005: 297) toprağa yatırılır veya gömülür. Destanda Hara Tarğah'da zamanı gelince çiçek formundan çıkıp hür olarak yaşayabilsinler diye halkını, malını ve çocuklarını çiçeğe çevirip Toprak Ana'ya emanet eder. Böylece destanda Toprak Ana'nın yaratma, öldürme ve yeniden yaratma döngüsünün dolaylı olarak işlendiği görülür (Akçam ve Köse, 2022: 392). İncelediğimiz destanlarda genel itibariyle Toprak Ana tasavvuru, kahramanları koruyan, onlara yardım eden ve büyüten dişil bir varlık olarak karşımıza çıkar.

4.3.2. Kutsal Kabul Edilen Topraklar ile Yapılan Uygulamalar

4.3.2.1. Toprak ile Diriltme

Yaşayan, yaşatan, koruyan ve besleyen canlı bir varlık olan toprak, kendisinden meydana gelen ve kendisine dönen her şeye hayat bahşeder (Eliade, 2005: 300). Bu yönüyle toprak ölümleri yeniden doğurmak üzere kabul eden cömert bir ana imgesine dönüşür (Campbell, 2003: 12). Yerden çıkan herşey canlıdır ve yere dönen herşeyde yeniden yaşam bulacaktır. Bu inançtan kaynaklanan bir uygulama da ölümlerin yakıldığı bir gelenekte ölen çocukların toprağa gömülmesidir. Bu uygulamada ümit edilen şey, yerin rahminin onlara yeni bir hayat vereceğidir. Benzer bir uygulamada evlat edinmek istenen çocukların toprakta açılmış bir çukura bırakılmasıdır. Bu çocukların evlat edinilmesi için toprağın bağına tekrar

doğması gerektiğine inanılır. Bu doğum çocuğun gerçek annesinin yani toprağın bağrına konulmasıyla gerçekleştirilir (Eliade, 2005: 295-299).

Doğum ve diriltme uygulamalarında görülen toprak simgeciliği çeşitli işlevlerle erginlenme ritüellerinde de karşımıza çıkar. Erginlenme ritüellerinin merkesindeki adayın toprağa gömülmesi, onun simgesel olarak öldürülmesi ve topraktan kalktıktan sonra yeni bir insan olarak kabul edilmesi anlamına gelir. Toprak Ana tarafından adeta yeniden doğurulan aday, yeni kimliğiyle bir birey olarak yaşam yolculuğuna devam edecektir (Eliade, 1991: 122).

İncelediğimiz destanlardan Altay Türklerine ait Ölöştöy destanında toprak ile diriltme söz konusudur. Destanda Çaraa Çeçen, Erlik'in yaptığı büyüün etkisiyle eşi Erkin Koo'yu öldürür. Bu arada Caraa Çeçen bir erkek çocuğu doğurur ve bu çocuğa Kan Mergen adını verir. Kan Mergen büyür ve babasını diriltmek için babasının cesedini aramaya gider, babaannesi Altın Topçı ve annanesi Ermen Çeçen'in yardımıyla babasının cesedini bulur. Oğlunun cesedini görüp feryat eden Altın Topçı'nın ağlamasına dayanamayan iki ihtiyar Erkin Koo'yu diriltmek için oraya gelir. Bu iki ihtiyar akarsuyun çamurunu alır ve bu çamura şekil vererek ete benzetirir. Daha sonra bu çamur ile Erkin Koo'nun kırılmış kemikleri ve canı bedenine yapıştırılır. Çamurun bedeni ısıtıp damarları birleştirmesiyle Erkin Koo yeniden dirilir:

*“Kan-Mergen delikanlı
Kath ipeği alıp verdi,
İki ihtiyar onu alarak,
Açıp yaydılar.
Bir parçasını ihtiyar kadın
Ağızına soktu,
Bir parçasını ihtiyar erkek
Ağızına soktu.
Kemikleri çekip çıkardılar,
Ufakları yoktu.
'Ufak kemikleri getirin' diye
Canlılara emrettiler.
İhtiyar kadın aşağı bakıp
Etrafı inceledi.
Kemik, götüren canlıların
Ölenleri olsa da,
Dirilerine emretti.
'Hemen gidip getirin' dedi
Akarsuyun çamurunu alıp
Şekil verip ete benzettiler,
Kurumuş kemiklere yapıştırdılar.
'Zor zamanda er iyisini*

*Hemen diriltmek gerek' dediler.
İki ihtiyar gece gündüz
Eğilip çalıştılar.
Kırılmış canı uzatıp,
Bedenine yapıştırdılar.
Can verilince
Kemikleri gerildi,
Çamur bedeni ısıttı...
Çamur damarları birleşti,
Canlanmaya başladı." (ÖD: 198-199).*

Ölöştöy destanında kemikleri dağılan Erkin Koo'nun bedeni akarsuyun çamuru ile yeniden şekil verilip yapılır. Erkin Koo'nun parçalaşmış bedeninin akarsuyun çamuru ile yeniden meydana getirilmesi ve dağılmış kemiklerinin bu çamur ile yapıştırılması aslında insanın ilk yaratılış anının tekrarlanmasıdır. Çünkü topraktan yaratılan insanoğulunun bedeni yalnızca kendisinin yaratılmış olduğu unsurla eski haline gelebilecektir. Her türlü formu meydana getiren toprak, Erkin Koo'nun bedenini de tekrar meydana getirerek ona hayat vermiştir.

Eliade'nin ifade ettiğine göre özünden tüm canlıları meydana getiren toprak hem güç hem ruh hem de doğurganlığın kaynağıdır. Bu yüzden topraktan gelen her şey yaşam doludur ve toprağa dönen her şey toprakta yeniden yaşam bulacaktır (Eliade, 2003: 250- 255). Bu inanış toprağın doğum, erginlenme ve diriltme ritüellerinde kullanılmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

4.4. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA DAĞ KÜLTÜ

Çalışmamızda incelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen tabiat kültürleri inanışlar, uygulamalar ve ritüeller bağlamında tasniflenmiştir. Bu bağlamda Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen dağ kültü ile ilgili veriler “Kutsal Kabul Edilen Dağlarla İlgili İnanışlar” ve “Kutsal Kabul Edilen Dağlarla İlgili Ritüeller ” başlıkları altında incelenmiştir. İncelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas destanların dağ kültü ile ilgili yapılan uygulamalara rastlamadığımız için bu bölümde sadece kutsal dağ ile ilgili inanışlar ve ritüeller ele alınmıştır.

4.4.1. Kutsal Kabul Edilen Dağlarla İlgili İnanışlar

4.4.1.1. Kozmik Dağ Tasavvuru

Geleneksel kültürde dağlar; karlı, buzlu, dumanlı, gizemli ve ulaşılması zor tepeleriyle Tanrı mekânı ve Tanrı’ya ulaşma yolu olarak görülmüştür. Dünya kültürlerinde de merkez simgeciliği açısından oldukça zengin inanç ve ritüel yeri olarak kabul edilen kutsal dağlar, inanışa göre dünyanın merkezinde yer almaktadır (Ergun, 2019: 99). Türk geleneksel dünya görüşüne göre merkezin simgeleyen ve üç âlemi birleştiren kozmik dağın zirvesi “*yalnızca dünyanın en yüksek noktası olmakla kalmaz; aynı zamanda dünyanın göbeği ve yaratılışın başladığı yerdir. Altaylılara göre dağların ideal prototipleri göklerde*” (Eliade, 1994: 21-29). Bu yüzden Altay Türkleri, Bay Ülgen’in göğün ortasında yükselen altın bir dağın üstünde oturduğunu düşünmüşlerdir. Altay Yaratılış efsanesinde göre Ülgen, dünyayı yaratırken, aya ve güneşe dokunan altın bir dağ üzerinde oturmaktadır. Bu dağ gök ile yer arasındadır ve yere o kadar yakındır ki arada sadece bir adam boyu kadar mesafe bulunmaktadır (Sakaoğlu ve Duymaz, 2003: 175). Aynı zamanda Altay destanlarında Ulu Tanrı Bay Ülgen’in, yeryüzünü yarattıktan sonra göklerde kızıl bir dağda yaşamaya karar verdiği anlatılmaktadır (Beydili, 2005: 146-147).

Eski Türk inanç sisteminde dağ, kutsal merkez anlayışını oluşturduğu gibi devletin merkezi olma görevini de üstlenmektedir. Nitekim Göktürkler ve Uygurlar döneminde dağlık ve ormanlık bir bölge olan Ötüken, devletin merkezi olma görevini üstlenmiştir. Merkez her zaman kutsal bir görev üstlendiği için oradaki her şey kutsanmış olarak kabul edilir (Bayat, 2021: 219). Dikdörtgen şeklinde olduğu tahayyül edilen Ötüken dağları, dünyanın merkezi olarak kabul edilmektedir. İnanışa göre Ötüken Dağı, göğün katlarına çıkılan ve Gök Tanrı’ya ulaşan bir geçitin altında yer almaktadır. Bu merkezi dağın kutsal enerjisinin buradan yayıldığı düşünülmektedir. Aynı zamanda bu kutsal enerji kut sahibi kağanın insanlar

üzerindeki merkezi devlet yapısının dinsel ve düşünsel temellerini oluşturmaktadır (Çobanoğlu, 2014: 77).

Bu inanışa göre yeraltı dünyasının merkezinden çıkan bir eksen, dünyanın merkezinden geçip göğün merkezindeki en uç noktaya kadar ulaşır. Yeraltı, yerüstü ve gökyüzünü birleştiren bu eksen kutsal kabul edilen bir dağdır. Dünyanın merkezini ve aynı zamanda eksenini oluşturan bu dağ, gök kubbeyi ayakta tutan bir direk olarak düşünülmektedir (Çobanoğlu, 2014: 77).

Kan Kapçıkay destanında kahramanın yurdu aya ve güneşe kadar uzanan altından bir dağın eteklerindedir. Bu dağın aya ve güneşe kadar uzanan altın bir dağ olarak tasvir edilmesi, Tanrı katına kadar yükselen ve üç âlemi (gökyüzü, yeryüzü ve yeraltını) birleştiren kozmik bir dağ olduğuna işaretler. Destanda bu kutsal dağın altın başlı kutsal zirvelerinin Kan Kapçıkay'ı ve yurdunu babası gibi koruduğu, gümüş başlı bey zirvelerinin ana gibi kendisine beşik yani yurt olduğu ifade edilmektedir. Tanrı mekânı olarak ifade edilen bu dağın, eteklerini yurt edinen Kan Kapçıkay'ı ve halkını taşıdığı kut vasıtasıyla korunduğuna ve Kan Kapçıkay'ın kutsal dağın eteklerinde olan bir yurda sahip olmasının da onun kut sahibi bir kağan olduğuna işaret etmektedir. Destanda sık sık yüceliğinin ve kutsallığının vurgulandığı bu dağ kutsal merkez anlayışını oluşturduğu gibi doğal olarak da yurdunda merkezi olma görevini üstlenmiştir:

*“Aya, güneşe uzanan,
Altın dağın eteğinde,
Güneşe, aya uzanan
Alacakaranlık dağın karşısında,
Yer görünmez kutsal dağın
Yayılmış eteğinde,
Yetmiş aylık uzaktaki gök nehrin
Yayılmış kıyısında
Otlı yere hayvanını salan
Dinç yiğidin yurdu duruyordu.*

*...
Altın başlı kutsal zirveler
Babası gibi korur,
Gümüş başlı bey zirveler,
Anası gibi beşiği olmuş.
Kan Kapçıkay'ın yurduydı.
Anası olan kutsal Altay'da
Kağan'ın sarayı vardı.
Sayısız hayvan besleyen,
Sayısını bilmediği halkı yöneten
Çakıl taşı gibi hayvanı sahiplen
Ak yüzlü halkı yöneten*

Kan Kapçı Kay'ın yurduydu

...

Güzel, görklü kutsal vatani

Kutsal kavak ağaçlı,

Ana gibi olan Kin Altayı

Çam fıstığı kokulu çam ağaçlı.” (KKD: 218-219).

Kutsal dağın sahip olduğu kut/kutsallık hem Kan Kapçıkay’a hem yurda hem de halka sirayet etmiştir. Yiğit bir bahadır olan Kap Kapçıkay’ın halkı ay güzlü, yurdu kutsal kavak ve çam ağaçlı olarak anlatılmaktadır. Dağın sahip olduğu ve yaydığı bu kut burada halka barış, huzur ve refah içinde bir yaşam sunmaktadır.

Kan Kapçıkay destanında anlatıldığı gibi Kan Ceeren Attu Kan Altın destanında da Kan Altın’ın yurdu kutsal dağın eteklerinde kuruludur. Buradaki kutsal dağ ise gökyüzüne kadar ulaşan gök bulutlarla kuşatılmış ebedi yaratılışlı birbirine eş iki kutsal zirveli, çam ve ardıç ağacı ile örtünmüş olarak tasvir edilmektedir:

*“Ana Altay’ın küpesi gibi,
Kıyetli atın kulağı gibi,
Birbirine eş iki kutsal zirve
Karşılıklı duruyorlardı.
Gökyüzüne saplanmış,
Ak bulutla kuşatılmış,
Gökyüzüne saplanmış,
Gök bulutla kuşatılmış,
Çam ve ardıç ağacını örtünür,
Zirvelerin karıyla yıkanır.
Yaş ardıcı yayılır,
Yaş karında yıkanır,
Koltuğunda tavşan gezer
Ormanında ayı yaşar,
Belinde kurt gezer,
Zirvesinde tilki gezer,
Gövdesinde geyik yürür,
Ormanında samur yetişir
Kıymetli, kutsal Altay’ı
Kudretli Altayı
Şimdiye kadar bereketli,
Ebedi yaratılışlı birbirine eş iki zirveli
Burada duruyordu.” (KCKAD: 343-344).*

Ölöstöy destanında ise kutsal dağların, merkezi simgeleyen ve üç âlemi birleştiren kozmik dağ olarak gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı arasında geçişi sağladığı görülmektedir. Zalim ve kötü yaratılışlı bir kağan olan Monis Kağan’ın kızı ile evlenen Ölöstöy, eşi Altın Topçı ile Monis Kağan’ın askerlerine yakalanmamak için saklanırlar. Monis Kağan’ın iki adamı Kara Kaan ve Kamı Kuvakçı, Ölöstöy’ün ve Altın Topçı’nun izini sürebilmek için kutsal dağın

zirvesine çıkarlar. Ancak kutsal dağ Kamı Kuvakçı'nın, Ölöştöy ve Altın Topçı'nun izini bulamasın diye tepesinde kara bulutlar dolandırıp arkasından şimşekler çaktırır. Bunun üzerine Kamı Kabukayçı dağın üzerinden sihir ve büyü yaparak yeraltına iner:

*“Üç kutsal dağa çıktı.
Eğri çam ağacının dibinde;
Kampın yeri duruyormuş.
Ölöştöy ile Altın Topçı'nın
Gittikleri ize dikkatli bakınca
Kara bulut dolanıp geldi.
Şiddetli gök gürüldedi.
Kara ağacı yaktı,
Sert taşı un ufak etti,
Kan kapçıkay'ın arkasından
Gök gürüldeyip şimşek çaktı.
Kan Kabukayçı sihir ve büyüyle
Sıçrayıp yeraltına indi.
Felaket burda da geldi dedi.” (ÖD: 97).*

Yine Ölöştöy destanında Ölöştöy'ün kutsal dağın eteklerine yurt edindiği dağın ona kağanlık ve zenginlik bahşettiği görülür:

*“Fakat sayılı günler geçtikten sonra,
Hayvanları süren,
Halkı yöneten,
Bütün serveti yüklenen
Dört bahdır geldi.
Ölöştöy'ün yurdunda,
Zavallı öksüz'ün yerinde
Üç kutsal dağın eteğinde
Ak kıkırdak gibi ak sarayı
Halk yaptı.
Kara ırmağın kıyısında,
Kutsal dağın eteğinde
Halk yaşadı.
Altın sarayın kapısında
On iki boğumlu altın direk
Gün ışığında parladı.
Zavallı Ölöştöy'e ise şimdi,
Kötü paltosunu giyerek,
Kötü alacasına (atına) binerek,
Kağan denir oldu.
Mutlu huzurlu yaşar oldu.” (ÖD: 119).*

Kutsal dağ, Ölöştöy'e kut, kağanlık, halk, mal ve zenginlik bahşeder. Fakir olan Ölöştöy yurt edindiği kutsal dağın sahip olduğu kut sayesinde kut bulmuş, yurt edindiği kutlu dağın eteklerinde kağan olup mutlu, huzurlu ve refah içinde yaşamaya başlamıştır.

Oçı Bala destanında, Oçı Bala'nın yurdu güneşi ve ayı kapatacak kadar yüksek bir dağ eteğinde kurulu olduğu anlatılmaktadır. Aynı zamanda devasa büyüklüğe sahip bu dağın yerle göğün birleştiği ufukta yerin merkezi olduğu ifade edilmektedir. Destanda ayı ve güneşi kapatacak kadar yüksek olduğu ifade edilen bu kutlu dağ, merkezi simgeleyen ve üç âlemi birleştiren kozmik dağdır:

*“Gümüş altın kutsal tahtlı
Güneşte yanmaz altın dağa
Güneşi kapatacak kadar yükselmiş,
Ayda yanmaz ala dağ
Ayı kapatacak kadar yüksektir” (OBD: 41).*

*“Yerle göğün birleştiği ufukta
Yer göbeği kara dağ,
Gökyüzüne ulaşmıştı.
O ak bulutu kuşanmıştı
Gökyüzüne ulaşmıştı.
Gök bulutlar onu kuşatmıştı.
Doksan dokuz zirvesinden
Güneşin gözü oynadı
Yetmiş dokuz zirvesinden
Gök kuşağı ışıldadı.” (OBD: 46).*

Ay Sologoy lo Kün Kologoy destanında da Ay Sologoy'un yurdundaki dağın gök renginde olup aya ve güneşe kadar ulaştığı ifade edilir. Dolayısıyla bu da dağın kutsallığına, yüceliğine, gökyüzüne kadar ulaştığına ve üç kozmik evreni birbirine bağladığına işaret etmektedir:

*“Birbirine benzer altı gök dağ
Aya, güneşe ulaşıyordu.” (ASKKD: 120).*

Temene Koo destanında eteğinde yurt edinilen dağın kozmik bir dağ olduğu Ay Sologoy lo Kün Kologoy destanında da olduğu gibi gökyüzüne kadar yükselip ayı ve güneşi kapatmasıyla dile getirilmiştir:

*“Birbirine eş yedi kara dağ
Yükselip güneşin gözünü kapatan.” (TKD: 394).*

Kangıvay Mergen destanında kutsal dağın yer ile göğün birleştirdiği ve üç kozmik âlemi birbirine bağladığı, görünüşüyle göğe kadar uzandığı şu ifadelerle anlatılmaktadır:

*“Yer ile göğün birleştiği yerden bu yana
Gözükten de sadece o tayga
İmiş.” (KMD: 474).*

İncelemiş olduğumuz destanların neredeyse çoğunda kut sahibi kahramanların yurtları üç kozmik âlemi birbirine bağlayan, aya ve güneşe değen veya sadece kutsal bir dağ olarak ifade edilen dağların eteklerinde kurulmuş olduğu görülür. Bu kutsal dağların gökyüzünü, yeryüzünü ve yeraltını birbirine bağlan kozmik bir dağ oluşu bazı destanlarda sadece dağın ayı ve güneşe kadar ulaşmasıyla ifade edilmektedir.

Maaday Kara destanında yerle göğün birleştiği yerde üç kozmik âlemi birbirine bağlayan dağ, açılıp kapanan demir bir dağ olarak tasvir edilir:

*“Yer ile göğün birleştiği yerde
Yetmiş dağın arasında,
Cer-Cumar’ın eteğinde
Yer Altay’ın yamacında”* (MKD: 363).

*“Yetmiş dağın arkasından,
Yetmiş nehrin yanından,
Yer ile göğün birleştiği yerden,
Demir dağın eteğinden”*. (MKD: 531).

İlgili bölümde ifade edilen Cer-Cumar, karşılıklı iki dağın birbirine kavuştuğu noktayı ifade eder (Bekki, 2021: 363). Bu nokta yer ile gök arasında geçişi sağlayan bir kapı vazifesi görür. Yer ile göğün birleştiği yerden geçen eksenin oluşturduğu delikten gökyüzüne çıkılıp yeraltına inilmektedir.

Yine Maaday Kara destanında Kale dağının üç kozmik âlemi birbirine bağlayıp gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı arasında iletişimi sağladığı görülmektedir. Kögüdey Mergen, Kara Kula’nın ruhunun nerede gizli olduğunu bulup onu öldürmek ister. Bunun üzerine Kögüdey Mergen, altınla kaplı dağda yaşayan yedi lamadan Kara Kula’nın ruhunun, göğün üçüncü katında bulunan üç maralın karnındaki altın kutunun içinde yer alan bıldırcın yavrusunda olduğu öğrenir. Göğün üçüncü katında bulunan bu üç maral, gökyüzünden yeryüzüne Kale dağın zirvesine iner daha sonra tekrar bu dağın zirvesinden gökyüzüne çıkar:

*“Andalaba’m cevap verdi.
Ey ey oğul, dedi.
Ben yedi gün boyunca
Karaca yavrusu olup meleyeyim,
Gökyüzünün üç maralı bunu duyar,
Kale-dağın zirvesine
Bir atlayışla inecekler, dedi.
Kara denizin eteğine
Pusu kur, bekle, dedi.
Attığın ok hedefe değmezse
Uğursuzluk olacak, oğul, dedi.
Attığın ok hedefi vurursa*

Talih sana gülecek, bahadır, dedi.
Üç kuşak göğün derinliklerinde
Üç maralın kıpırdanması
Yasaktır, ' diye.
Cevap verdi.
Andalba bu sığınım
Yedi gün boyunca Karaca yavrusu gibi meledi.
Kögüdey-Mergen alıp-küllük
Yerden yosun koparıp, üstüne örttü.
Yerden çimen yolup altına serdi.
Kara dağın eteğine
Gidip beklemeye başladı.
Andabala yedi gün boyunca
Karaca yavrusu gibi meleyince
Üç kuşak göğün derinliklerimde
Üç maralın yüreği titredi.
Oğullarının yardım sesini duyup
Biricik yavrularına yardım etmek için
Üç kuşak göğün derinliklerinden sıçradılar,
Dokuz katlı bu yere
Kara dağın zirvesine inip geldiler.
Sol kulaklarını sola eğip
Altay'ın sol tarafını dinlediler.
Sağ kulaklarını sağa eğip,
Altay'ın sağ tarafını dinlediler.
Andalba'nın bağirtısı
Hangi taraftan geliyor diye
Kulak kabartınca
Kögüdey-Mergen bahadır oğul
İki kürek kemiği birleşene dek
Oklu yayını gerdi.
Sabah çekip akşama kadar bekledi.
Akşam çekip sabaha kadar bekledi.
Yüz kezeri öldürebilecek
Canlı okunu bıraktı.
Okun ucundan ateş saçıldı,
Büyük parmağından kıvılcım çıktı.
Gökyüzü derinlerden yankılandı,
Altay'ın üstü aksiseda verdi.
Attığı oktan yer sarsıldı,
Altay'ın üstü titredi.
Genç bahadırın attığı oku,
Doksan iki kanatlı kanlı ok
Üç maraldan ortadakinin
Karnını yarıp geçti.
İleri sıçrayınca
Altın kutu fırlayıp,
Açık bir yere düştü.
Üç maralım, üç kuşak göğün
Derinliklerine uçup yükseldi. " (MKD: 476-477).

Andalba adındaki geyik yavrusunun yardımıyla göğün üçüncü katında duran maralları Kale dağının zirvesine indirmeyi başaran Köğüdey Mergen, bir ok atışıyla ortadaki maralın karnını yarar ve ruhların bulunduğu kutuyu ele geçirir. Ortadaki maralın karnına atılan ok ile maralın karnındaki kutunun düşmesiyle üç maral dağın zirvesinden göğün derinliklerine uçup gider.

Maaday Kara destanın da kale dağının gökyüzü ile yeryüzü arasında geçişi sağladığını görmekteyiz. Bu dağ gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı arasında da geçişi ve üç kozmik âlem arasında iletişimi sağlayan, dünyanın merkezini ve aynı zamanda eksenini oluşturan kozmik bir dağdır.

İncelediğimiz destanlarda yerle dağın birleştiği yerde üç kozmik âlemi birbirine bağlayan dağlar dünyanın merkezi anlayışını oluşturup yurdun merkezi görevini üstlenmektedir. Aynı zamandan taşıdığı Tanrı kutu ile yurdu koruyup yurdun düzenini sağlamakla görevlidir.

4.4.1.2. Dağın Yurdu ve İnsanları Koruması

Türk inanç ve düşünce sisteminde dağın vatanın, yurdun, milletin ve toprağın koruyucusu olduğuna inanılmıştır. Aynı zamanda dağ ruhlarının insanlara yardım ettiğine, kötülüklerden, çeşitli tehlikelerden koruduğuna ve yol gösterdiğine inanılmaktadır. Bundan dolayı Türkler, herhangi bir bela ve musibetle karşı karşıya kaldıkları durumlarda kutsal kabul ettikleri dağlara sığınıp ondan yardım dilemişlerdir. Dağların Tanrı'ya en yakın mekânlar olması ve Tanrı mekânı olarak tasavvur edilmesi sebebiyle bela ve musibetleri bertaraf edeceğine inanılmıştır (Saraç, 2016: 1585).

Türk kültüründe “yış, tayga, koru ve bük” olarak ifade edilen ormanlar ve kutlu dağlar arasında sıkı bir bağ kurulmuş ve bu dağların Tanrı mekânı olduğuna bu sebeple ormanlı dağların bulunduğu yerlerde bolluğun bereketin ve düzenin hâkim olduğuna inanılmaktadır. Nitekim Gök Türkler ve Uygurlar döneminde dağlık ve ormanlık bölge olan Ötüken, devletin merkezi olma görevini üstlenmiş tahtın ve iktidarın sembolü olmuştur. Devletin kutu ve bekası açısından son derece önemli olan bu kutlu dağların ehemmiyeti Orhun Yazıtları'nda “*Ötüken Yış*”tan ayrılan Türk milletinin yok olacağı, kızların cariye, erkeklerin kul olacağı; fakat Ötüken'de oturursa, güçlü bir devlete sahip olacağı ve refah içinde yaşayacağı” sözüyle belirtilmiştir (Ergun, 2010: 115). Dolayısıyla Eski Türklerin inanç ve düşünce sisteminde dağ, vatan toprağının ve milletin koruyucusu olarak görülmüştür.

Çin kaynaklarında eski Türklerin dininde dağları kutsal kabul ettikleri, dağ ruhunun varlığına inandıkları ve dağ ruhunun toprağı, yurdu ve milleti koruduğına inandıkları kaydedilmiştir. Çin kaynaklarında Altay Türklerinin “Bodin İnli” dağını “ülkeyi koruyan ruh” (Sönmez, 2018: 84) gibi gördüğü ve kutsal kabul ettiklerinden söz edilmektedir. Nitekim Türk düşüncesinde Bodin İnli dağı yurdun, milletin ve toprağın koruyucusu olarak görülmüş ve kutsal kabul edilmiştir. Uygur efsanesine göre de Uygurların “Kuttağ”ın saadet ve bolluk sağlayan mukaddes dağları vardı. Kuttağ demek, “iyi talih ve saadet getiren dağ” demektir (İnan, 2006: 50). Uygur efsanesine göre Bodin İnli dağı gibi Kuttağ’ı da yurdu ve milleti koruyan kutlu bir dağdır.

Dağların ülkeyi ve kağanları koruyan bir ruh olarak algılanması Manas destanında da söz konusudur. Manas’ın düşman işgali altındaki ata yurdunun arvahı büyük Ala Dağ’ın kurtulması için gösterdiği hassasiyet ve vasiyetinde oğlunun iki yaşına geldiğinde Ala Dağın’ın koruyucu ruhuna sığınmasını istemesi dağ ruhunun fonksiyonunu ortaya çıkarmaktadır (Ergun, 2019: 103).

Şamanizm inanışında dağların Tanrı makamı olduğuna ve koruyucu ruhlarının bulunduğu inanılırdı. Şaman adayının belirlenmesinde ve yetiştirilmesinde önemli bir rol oynayan dağ ruhları aynı zamanda şamanların görevlerini yerine getirmelerinde de şamana yardımcı olan ve onu koruyan ruhlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Sönmez, 2018: 88). İncelediğimiz destanlarda da ulu dağların ve dağ iyelerinin yurdu ve kahramanları koruduğu onlara yardım ettiği görülmektedir.

Kan Kapçıkay destanında kahramanın yurdu altın başlı kutsal dağın eteklerinde kurulmuştur. Aya ve güneşe kadar uzanan altın bir dağ olarak tasvir edilmesi bu dağın Tanrı katına kadar yükselen, üç âlemi (gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı) birleştiren kozmik bir dağ olduğuna işaret eder. Destanda bu kutsal dağın altın başlı kutsal zirvelerinin Kan Kapçıkay’ı ve yurdunu babası gibi koruduğu, gümüş başlı bey zirvelerinin ana gibi kendisine beşik yani yurt olduğu ifade edilmektedir:

*“Altın başlı kutsal zirveler
Babası gibi korur,
Gümüş başlı bey zirveler
Ana gibi beşiği olmuş.
Beşik olan Kin Altay
Kan Kapçıkay’ın yurduydı.”* (KKD: 219).

Destandan kutsal dağın baba gibi Kan Kapçıkay'ı koruyup ana gibi ona beşik yani yurt olduğunun vurgulanması eski Türk düşüncesinde dağın yurdun, milletin ve kağanın koruyucusu olarak görülmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Türklerin kutsal dağların koruyuculuğuna olan inancını ve güvencini açıkça görebileceğimiz Ölöştöy destanında, kötü bir kağan olan Monıs Kaan'ın kızı Altın Topçı'yla evlenen Ölöştöy, Monıs Kaan'ın kendilerine zarar verebileceğini düşünerek kaçarlar. Ölöştöy, eşi Altın Topçı'ya Monıs Kağan'dan ve askerlerinden gizlenmek ve korunmak için atalarından öğrendiği Şıbee Kuyak adlı üç zirveli kutsal dağa gidebileceklerini söyler. Üç zirveli Şıbee Kuyak dağına giderlerse orada huzurlu bir yaşam sürececeklerini belirtir. Ölöştöy ve Altın Topçı bu dağın yanına geldiklerinde iki ihtiyar onları karşılar ve bu iki ihtiyardan düşmanlarının onları bulmak için gelmek üzere olduklarını öğrenirler. Bunun üzerine ihtiyar kadın onları korumak için bir kayaya bastonunu sürerek kayanın kapısını açar ve Ölöştöy ile Altın Topçı bu kayanın içindeki taş saraya girip burada güven ve huzur içinde yaşamaya başlar:

*“Bu dağın güneydoğusunda
Şıbee-Kuyak adlı üç zirve
Dağın varlığını duymuştum.
Huzurlu hayata kavuşuruz.
Eziyet altında ölen büyüklerim
Zor zamanlarda söylemişti.” (ÖD: 86)*

*“Kutsal üç zirveye yetip geldiler.
Birbirine benzer zirveler duruyordu.
Yayılmış eteği
Görküşü yeşil otlaklıydı,
Halkın yaşadığını bildirmiyordu.
Yılkı durduğu belli etmiyordu.” (ÖD: 87).*

*“İhtiyarlar yol gösterip,
Alttaki Monzo'ya doğru at sürdüler
Kuş konmaz yalçın kayaya
İhtiyar kadın bastonunu sürünce,
Bu kayadan bir kapı açıldı.
Ölöştöy ile Altın Topçı,
Atlarına binerek,
Dört kısraklarını yedeklerine alarak,
Kayanın içine doğru koştular.
Bastonu çekince
Taş kapı kapandı.
En küçük iz bile kalmadı.
Köşedeki taş sürünce,
İkinci kapı açıldı.*

*'Kendisinden kollu kapı bu,
Girip çıkabilirsiniz.
Otuz kişinin yaşayabileceği
Taş saraydır.' Diye
Yaşlı kadın konuştu." (ÖD: 90).*

Destanda üç zirveli kutsal Şibee Kuyak dağının koruyucu ve gizleyici bir özelliğinin olduğunun belirtilmesi ve Ölöştöy'ün bu bilgiyi ölmek üzere olan büyüklerinden alması, dağın kutsallığının ve koruyucu özelliğinin bize âdete evrenin sırrı gibi nesilden nesile aktarıldığını düşündürmektedir. Bu dağda yaşayan iki yaşlı ihtiyar da muhtemelen bu dağın iyesidir. Zira bu dağa geldiklerinde Ölöştöy ve Altın Topçı'yı karşılayan bu iki ihtiyar, baston ile dağın üzerindeki kayanın kapısını açar ve onlara nerede saklanabileceklerini gösterir. İki ihtiyarın, zor durumda olan Ölöştöy ve eşine yol gösterip yardım etmeleri ve bastonla kayayı kapısını açmaları onların dağ iyesi olduğunu işaret etmektedir. Zira bastonla kayayı açmak ancak bir yer-su iyesinin sahip olabileceği bir güçtür.

Bu sırada Monis Kaan bir adamını kızını bulması için Kara Kaan'a göndermiştir. Kara Kaan Kamı Kubakayçı ile Ölöştöyü ve Altın Topçı'yı aramak için yola çıkar. Şibee Kuyak'a geldiklerinde Kamı Kubakayçı, Ölöştöy'ü ve Altın Topçı'nun izini sürebilmek için üç kutsal dağın zirvesine çıkar. Ancak Kamı Kubakayçı, Ölöştöy ile Altın Topçı'nın gittikleri ize dikkatli bakınca dağın başına kara bulut dolanıp gelir, şiddetli bir gök gürülderi ve ardından şimşekler çakmaya başlar. Bunun üzerine Kam Kabukayçı dağın üzerinden sihir ve büyü yaparak yeraltına iner. Ancak orada da felaketler peşini bırakmaz. Bunun üzerine Kamı Kabukayçı, Kara Kaan'a Altın Topçı ile Ölöştöy'ü aramayacağını söyler:

*"Üç kutsal dağa çıktı.
Eğri çam ağacının dibinde;
Kampın yeri duruyormuş.
Ölöştöy ile Altın Topçı'nın
Gittikleri ize dikkatli bakınca
Kara bulut dolanıp geldi.
Şiddetli gök gürüldedi.
Kara ağacı yaktı,
Sert taşı un ufak etti,
Kan kapçıkay'ın arkasından
Gök gürüldeyip şimşek çaktı.
Kan Kabukayçı sihir ve büyüyle
Sıçrayıp yeraltına indi.
Felaket burda da geldi dedi.
Ölecek canı olmayan Kara-kaan'a
Nefesi boğularak konuştu:
'Rahata kavuşmak için kutsal dağa
Hiçbir zaman çıkmam.*

*Altın-Topçı ile Ölöştöy'ü
Ardık girip aramam. '’’ (ÖD: 97-98).*

Kutsal Şibee Kuyak dağı, Kara Kaan ve Kamı Kubakayçı'nın Ölöştöy ve eşi Altın Topçı'nın izlerini bulmaması için onları korkutup geri dönmelerini sağlar. Böylece kutsal dağın kendine sığınan Ölöştöy'ü ve eşini düşmanlarından koruyup kolladığı ve onların izini bulmak isteyen kötü bahadırları korkutup kaçırdığı açıkça görülür.

Destanın ilerleyen bölümlerinde kutsal dağların bulunduğu yurdu kale gibi koruduğu ifade edilen başka bir dağ karşımıza çıkar. Ölöştöy'ün oğlu Erkin Koo, Erlik'in yaptığı büyüün etkisi altında olan eşi Caara Çeçen tarafından öldürülür. Erkin Koo'nun oğlu Kan Mergen babasını diriltmek için yola çıkar ve yolda göğe kadar uzanan dokuz başlı bir dağ görür. Bu dağın dokuz başının önündeki kara gölün ise geniş kara bir saraya aktığını görülür. Kan Mergen ellerini uzatıp parmaklarının arasından bu dağı inceler ve daha sonra yüzünü sıvazlar. Sonra sağ avucuna bir yazının yazıldığı görülür. Avucunda bu dağın Erlik Biy'in hayatını bilen ve yurdu kale gibi tutan Kanay dağı olduğu yazar:

*“Göğe çıkan dağ duruyordu
Başına baksa, dokuz başlıydı,
Dokuz başının önünde
Kara göl duruyordu.
Bu göllerin ayağıysa
Geniş kara saraya doğru
Akıp duruyormuş.
Şaşırtıcı bu durumu
Anlamak mümkün değilmiş.
Şimdi Kan-Mergen,
İki avucunu uzatıp,
Parmaklarının arasından
Şaşırtıcı dağı inceledi.
İki eliyle yüzünü sıvazladı.
Sağ avucunun içinde
Bir yazı yazılmış.
'Erlik-biy'in hayatını bilir,
Yurdunu kale gibi tutar,
Dokuz ayrı başlı
Kanay dağıdır bu' diye,
Avucuna yazılmış.
Sol avucuna bakınca
Kanay göllerinden akan su,
Kanına kan ekler,
Gücüne güç verir,
Aklın akıl katar,
Canlı suymuş” (ÖD: 184).*

Kutsallığın ve yüceliğin sembolü olan dağlar Tanrı'ya en yakın mekânlardır. Bu sebeple bu dağlar destanlarda aya, güneşe ve gökyüzüne kadar uzanan dağlar olarak tasvir edilir. Kanay dağı da gökyüzüne kadar uzanmış, dokuz başlı ulu bir dağdır. Bu dağın üzerinde bulunan gölden akan suların bir saraya aktığı görülmektedir. Eliade'nin ifade ettiğine göre toprağı bereketli kılan sular kutsal dağlarda doğar ve yağmur bulutları bu dağların üstünde toplanır (Eliade, 2002: 28). Dolayısıyla bu dağların üzerinde akan sular kutsal kabul edilmektedir. Aynı zamanda bu kutsal dağın bulunduğu yurdu bir kale gibi koruyan bu dağın Tanrı gibi evrene ve insanoğluna ait bilgilere sahibi olduğunu da ifade edilmektedir.

Ölöştöy destanında gördüğümüz dağın koruyulucuk vasfının bir örneğini Maaday Kara destanında da görmekteyiz. Maaday Kara, yeni doğan oğlunu düşmanı Kara Kula Kağan'dan korumak için dokuz katlı kutsal kara dağa ve bu dağındaki kayın ağacına emanet eder. Buradaki dağ ve ağaç ilişkisi tıpkı anne ve baba ilişkisi gibi benzetilmektedir. Destanda ağaç anne gibi besleyen, dağ baba gibi koruyan bir vasma sahiptir. Zira Maaday Kara, kutsal kara dağa çıkıp oğlunu kayın ağacının altına bırakırken oğluna dağın baba, ağacın ana olmasını diler ve Bay Altay yardımcın olsun diye dua edip oğlunu dağa emanet edererek gider. Maaday Kara'nın oğlunu kutsal dağa emanet edip bırakması dağın koruyuculuğuna olan güvenin ve inancın bir örneğidir:

*“Anlı-şanlı Maaday-Kara
Dokuz katlı
Kara dağın zirvesine yöneldi.
Yüce kayanın başında
Dört kayın ağacının altına
Oğlunun beşiğini astı.
'Bu kara dağ
Bırak, baban olsun, balam-dedi,
Bu dört kayın ağacı
Annen olsun, balam' dedi.
Dört kayının suyu (şırası)
Bahardır çocuğun ağzına
Günde bir damla aksın diye,
Kavisli bir oluk yaptı.
Annesinin sütü, altmış arşın
Uzunluğundaki bağırsaktan
Balasının ağzına
Günde bir damla aksın diye
Bağırsağı kayın ağacının dalına
Emziği aşağı gelecek şekilde astı.
'Eğer ölürsen
Kemiklerin burada kalsın, dedi.
Eğer ölürsen
Ayak izlerin burada kalsın, dedi.*

*Başına saç veren
Bay-Altay yardımcın olsun, dedi.” (MKD: 374-375).*

Destanda Kara Kula Kağan, Maaday Kara’nın ülkesini yakıp yıktıktan, halkını ve malını esir aldıktan sonra çocuğun terk edildiği dokuz katlı kara dağa tırmanmak ister. Ancak Kara Kula Kağan dağın eteğine gelince kara bir duman çöküp birden kar ve yağmur yağmaya başlayınca dağa çıkamayacağını anlayan Kara Kula Kağan dağa çıkmaktan vazgeçer. Burada kutsal dağın kendisine emanet edilen Köğüdey Mergen’i koruduğu ve soyun koruyuculuğunu üstlendiği görülür:

*“Dokuz katlı
Kara dağın zirvesine
Kara-Kula kağan çıkmak istedi,
Dağın eteğine gelince
Kara bir duman çöktü,
Altay’a kar ve yağmur yağmaya başladı.
O, bir şey yapamayacağını anlayınca
Ak mal ve davarı alıp götürdü.” (MKD: 382-383).*

Burada dağın koruyuculuk vasfının ön plana çıktığı, dolayısıyla Türk kültüründe evin direği olarak görülen babanın, doğa ve yer-su inancı çerçevesinde baktığımızda en kuvvetli sembol olan dağ ile özdeşleştirildiği görülmektedir. Babanın olmadığı yerde dağın annenin olmadığı yerde ağacın insanı koruyacağına dair inancın oldukça kuvvetli olduğunu görmekteyiz (Uğurcan, 2016: 114).

Destanın devamında da yine dağın koruyuculuk vasfı dile getirilmektedir. Altay’ın ruhu olan yaşlı kadın tarafından büyütülen ve eğitilen Köğüdey Mergen, annesinin ve babasının nerede olduğunu öğrenip Kara Kula Kağan’ın ülkesine doğru yola çıkarken Altay’ın ruhu olan yaşlı kadın ona “yedi yüce dağ kale senin arkadadır” diyerek ona baba olan bu dağın onu her daim koruyacağını söyler:

*“Benim sevgili yavrum
Kendi toprağını unutma,
Yetmiş ayrı kaynaklı mavi nehir,
Senin kaynağındır
Yedi yüce dağ-kale
Senin arkadadır.
Geri dönmek zorunda olduğun Altay’ına
Her şey yolunda giderse dönebileceksin.” (MKD: 242).*

Haan Tögüldür destanında da kutsal dağların koruyucuk vafısını dile getirmek amacıyla ulu dağların vatani ve milleti sahiplenerek koruyup kolladığı dile getirilmektedir:

“Tüm dünyayı sahiplen

Puslu, lacivert, yüksek uludağ duruyormuş.” (HTD: 63).

Türk kültürüne ait pek çok anlatıda koruyuculuk vasfıyla sıklıkla karşımıza çıkan kutsal dağlar yurdun, halkın ve kut sahibi kahramanların koruyucusu olmuştur. Göğe yakınlıkları sebebiyle Tanrı katına yakın olduğunu düşünülen ve dünyanın merkezini oluşturduğuna inanılan bu dağlar, Tanrı tarafından kutsanan ve korunan kutsal mekânlar veya Tanrı mekânı olarak karşımıza çıkar. Nitekim kutsal bir mekân olarak tasvir edilen dağların taşıdıkları kutsallık ve bu dağların Tanrı mekânı olarak tahayyül edilmesi dağların insanları ve bulundukları yurtları koruyup kollacağı inancını doğurmuştur.

4.4.1.3. Kahraman ve Atının Kutsal Dağın Ruhundan Yaratılması

Dağ kültünün doğurganlık bağlamında ilk ata, ecdat olarak şekillenmesi kutsal kabul edilen dağın hayat gücünü kendinde barındırması ve enerji kaynağı olması ile karakterize edilir. Altay-Sayan Türklerinin dünya görüşüne göre dağ, sadece soyun sosyal ve ekonomik hayatı ile ritüel mekan olma özelliğiyle önemli bir rol oynamamış, aynı zamanda türeme ve dağ ruhundan yaratılma gibi fonksiyonlarıyla ecdat ve soyun koruyucusu olma işlevini de üstlenmiştir (Ergun, 2021: 227).

Çeşitli anlatılarda kahramanların menşeinin dağ ruhu olarak belirtilmesi, dağ ruhundan yaratılan kahramanın gücünün, kudretinin, sahip olduğu çeşitli özelliklerin ve kut sahibi oluşunun vurgulanmasıyla birlikte dağın ecdat olarak kabul edilmesine de işaret etmektedir. Zira dağ ruhundan yaratılan kahramanlar ilahi özelliklere ve olağanüstü güçlere sahip insanlardır.

Maaday Kara destanın giriş bölümünde Maaday Kara’nın dağ ruhundan atının ise su ruhundan yaratıldığı ifade edilmektedir:

*“Kızarıp akacak kanı da yok,
Kesilip ölecek canı da yok.
Göğsü sanki çeliktendir,
Gırtlığı sanki taştandır.
Kara-Kaltar atı su ruhundan yaratılmış,
Maaday-Kara kendisi ise dağ
Ruhundan yaratılmıştır.” (MKD: 360).*

Maaday Kara’nın dağ ruhundan yaratıldığı için akacak kanı ve kesilecek canı olmadığı belirtilir. Hatta göğsünün çelikten gırtlığının ise taştan olması onun dağ ruhundan yaratıldığını bir göstergesidir. Çünkü taşlar dağın bir parçasıdır. Bundan dolayı Maaday Kara’nın gırtlığı taşa benzetilmiştir. Aynı zamanda kimi kutsal dağların demirden olduğu demir gibi tasvir edildiği de görülür. Bundan dolayı da göğsü çeliğe benzetilmiştir.

Destanın devamında Maaday Kara gibi oğlu Kögüdey Mergen'in de dağ ruhundan yaratıldığı ifade edilmektedir:

*“Adın ise Kögüdey-Mergen’dir, dedi.
Bineceğin koyu kır at
Su ruhundan yaratılmıştır, dedi
Maaday-Kara kendisi ise dağ
Ruhundan yaratılmıştır.” (MKD: 441).*

Dağ ruhundan yaratılma inancının devamı olarak da dağ ruhundan yaratıldığı ifade edilen Kögüdey Mergen'in avucunda taşla dünyaya gelmesidir. Kögüdey Mergen dağ ruhundan yaratıldığı için göbeksiz, sırtı saf gümüşten olup ellerinde taş ile doğmuştur. Çünkü taşlar dağın bir parçasıdır ve Kögüdey Mergen'in ellerinde taş ile doğması onun dağ ruhundan yaratıldığının bir göstergesidir. Aynı zamanda Kögüdey Mergen'in olağanüstü bir şekilde büyüme gösteren bebek olması, onun büyüdüğünde kut sahibi bir bahadır olacağına işaret etmektedir:

*“Tüm göğsü baştan aşağı
Saf altındı, dedi.
Tüm sırtı boydan boya
Saf gümüşlendi,-o böyle bir oğlandı- dedi.
İki gün sonra ‘anne’ dedi.
Ayakları kundağı tepip,
Altı gün sonra ‘baba’ dedi.
Ağaç beşiği tekmeleyerek dağıttı.
Doksan kulaç memeden süt
Emerse
Sakinleşip, yatar uyur.
Yetmiş kulaç memeden süt
Emerse
Tepinip, bağırarak yatar.
Doğduğunda sol elinde
Dokuz köşeli siyah taş vardı.
Dünyaya gelirken sağ elinde
Yedi köşeli boz bir taş vardı.
O göbeksiz ve karnı düzdü, dedi.
Kaşları birbirine bitişikti, dedi.
Altmış par derisini
Ayaklarıyla tepip, dağıtır,
Yetmiş öküz derisini
Yere atarak ağlıyor.” (MKD: 371).*

Destanda Maaday Kara yaşlanmış, kuzgun karası gibi olan saçları ağırmış, keskin kılıç gibi dişleri ince dallar gibi kırılmış, tan yıldızı gibi parlayan gözlerinin ferisi söndüğü ve ölüme yaklaştığı ifade edilmektedir. Ancak Maaday Kara'nın soyunu sürdürecektir bir evladı yoktur. Maaday Kara'nın yaşlığından istifade eden Kara Kula Kağan, Maaday Kara'nın ülkesini

yağmalamaya gelmektedir. Yaşlı bahadır Maaday Kara ise uzun bir uykuya yatmıştır. Bu arada otlaklardaki mal davar sahipsiz bir şekilde dört tarafa yayılmış, halk ise ortalıklarda görünmemektedir. Uykusundan uyanan Maaday Kara dağılmış olan halkını ve hayvanlarını geri getirmek için yola çıkar. Yolda soyunu sürdürecektir bir çocuğu olmadığına üzülen Maaday Kara evine dönünce karısının erkek çocuk doğurduğunu öğrenir (Bekki, 2001: 60). Maaday Kara'nın yaşlı bir bahadır olup ölüm vaktinin yaklaştığı bir zamanda ve yurdunun Kara Kula tarafından yağmalanacak iken çocuğunun olması ve destanda oğlu Kögüdey Mergen'in dağı ruhundan yaratıldığına ifade edilmesi kutsal kabul edilen dağların soyun koruyucusu olma işlevini üstlendiğini göstermektedir.

Destanda kahramanların dağı ruhundan yaratılmasının ifade edilmesinin diğer bir sebebi de insanoğlunun topraktan yaratılması inancına dayandığı düşünülebilir. Çünkü insanoğlunun bedeni topraktan kemiklerinin ise taşlardan meydana geldiğine inanılmaktadır. İlk yaratılışın gök kökenli olmasından dolayı göğe en yakın olan dağlarında bu yaratılışta rol üstlendiğine inanılmaktadır (Beydili, 2005: 145). Toprak ve kayalardan meydana gelen dağların hem yamaçlarıyla çevresine egemen olması hem de yer ile gökyüzünü birleştirip dünyanın merkezi olmasıyla Tanrı mekânı olarak görülmüş ve yaratılışta önemli bir yere sahip olduğuna inanılmıştır. Kişinin kutsal kabul edilen dağların ruhundan yaratılması ise o kişinin soyun ve devletin bekası için Tanrı tarafından gönderildiğini, ilahi özellikler donatıldığını ve kut sahibi olduğunu işaret etmektedir.

4.4.1.4. Dağın Ana ve Ata Olarak Tasavvur Edilmesi

Etnogenetik metinlerde ilk yaratılan insanın gökyüzünde yaratıldığı ve gök kökenli olduğu ifade edilmektedir. Dağlarında göğe yakın olması ve Tanrı mekânı olarak telakki edilmesinden dolayı ilk insanın yaratılışında önemli bir rol üstlendiğine inanılmıştır. Geleneksel düşüncede dağ doğum yeri, mağara ve beşik sözcükleriyle birlikte tahhüyül edilmiş ve ilk insanın yaratıldığı mekân olarak düşünülmüştür. Pek çok inanışta da dağ ilk insanın yaratıldığı veya dünyaya indirildiği mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine pek çok anlatıda çeşitli nedenlerle ortadan kalkmak üzere olan soyların dağlar vasıtasıyla tekrar türedikleri görülmektedir (Beydili, 2005: 145-147).

Soy sosyolojisi bağlamında dağ, ata veya büyük akrabadır. Nitekim kocasının evine gelen kadın soy dağına kayınbabası olarak bakar ve ondan yüzünü gizler. Bu ise dağın canlı bir varlık olarak tasavvur edildiğini ve zamanla somutlaşarak gelin için kayın baba olacak kadar antropomorflaştığını gösterir. Ayrıca bazı Türk halkları dağı “Ada-Kağan”, “Ök-dağ-

ana” olarak adlandırırken bazı Türk halkları ata, ana, ulu ata, ulu ana olarak kültleştirdiği görülür (Bayat, 2021: 225).

Eski Çin kaynaklarında Altay Türklerinin Bodin İnli adlı dağın Türkler tarafında kutsal kabul edildiğini belirtmektedir. Yurdun koruyucusu olan Bodin İnli dağı sonraki Altay Türklerinde her soyun kutsal koruyucu dağı şeklinde çeşitlilik göstermiştir. Soy dağlarının mevcudluğu hakkında L. Potapov’un verdiği bilgilerde bunu tasdik etmektedir. Soy dağlarının kutsallaşması o dereceye gelmiştir ki gelin kocasının dağını kendi soy dağı olarak kabul etmemiştir. Altaylıların dağa baba demesi, bugün bile diğer Türk halklarının arasında yaşamaktadır (Bayat, 2021: 226).

Dağlar, antropomorflaştırılarak ve kutsallık atfedilerek soyun kan akrabası ve daha çok koruyucu atası olarak sayılmıştır. Dağ kültürünün doğurganlık bağlamında ilk ata, ecdat olarak şekillenmesi bazı bilim adamlarına göre dağın hayat gücünü banrındırması, enerji kaynağı olması ile nitelendirilir. Dolayısıyla ilk ecdatlık ve soyun koruyucusu olması işlevi, dağın hayat kaynağı ve yaşamın menşei olmasıyla ilişkilidir (Bayat, 2021: 227).

Bazı inanışlara göre ilk insanı dağ ile taş doğurmuştur. Bunun izlerine Altın Arığ destanında rastlamaktayız. Destanın başkahramanı olan Altın Arığ ve atı Ak Sabdar at, dünyanın merkezini oluşturduğuna inanılan kutsal Kirim Dağı’nın üzerinde bulunan altı sivri başlı bir ak kaya olarak tasvir edilen kayada dünyaya gelmiştir:

*“Köyün ötesinde, yeryüzünün zirvesi
Kirim Dağının üzerinde
Altı sivri başlı Ak kaya duruyor,
Gece olunca, ay ışıyla parlıyor,
Gündüz olunca, güneş ışıyla parlıyor.
Onu sen hiç görmedin mi?
Altı sivri başlı,
Ak kayanın içinde dokuz kulaç boyunda,
Altın yeleli, altın toynaklı
Ak Sabdar at, kendi kendine yaratılmış.
Altın Arığ Kız, kendiliğinden yaratılmış.
Yok olacak ruhu yoktur,
Dökülecek kanı yoktur.
Sonsuz ulu alp,
Alp Hanın evine
Altın Arığ bakar” (AAD: 49).*

Kozmik dağın üzerindeki kutsal kaya vasıtasıyla kahramanın ve atın doğması dağın ilk ata, ecdat ve soyun koruyucusu olma işlevine işaret etmektedir. Dağın yaşamın menşei ve

hayatın kaynağı olmasıyla taşın bir nevi ana rahmi işlevini görmesi dağın ilk ata ve ecdat olarak şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir.

Maaday Kara destanında, Maaday Kara'nın yurdundaki Ala dağa atam dediği ve yeni doğan oğlu Kögüdey Mergen'i düşmanı Kara Kula Kağan'dan korumak için bu dağa emanettiği görülür. Yine Kögüdey Mergen'inde babası gibi bu dağı "ata" olarak kabul edip bu dağa "baba" dediği ve bu kutsal dağın kendisine babalık yaptığı destanda sık sık dile getirilmektedir. Destanda "ata" olarak kabul edilen bu Ala dağ ilk ata, ecdat ve soyun koruyucusu olma özelliğine sahiptir. Zira destanda hem Maaday Kara'nın hem de oğlu Kögüdey Mergen'in dağ ruhundan yaratıldıklarının vurgulanması, bu dağın hem kutsallığına hem soyunlarının atası olmasına hem de soyun koruyucu olma işlevine işaret etmektedir.

*"Ay'ın altında yay gibi uzanan
Ala dağa 'atam' diyen
Güneş altında uzanan
Kızıl ormana 'anam' diyen"* (MKD: 350).

*"Bizim gözü doymaz oğlumuzun
Şimdi kara dağlar babasıdır."* (MKD: 376).

*'Kara dağın babalık yaptığı,
Dört kayın ağacının analık yaptığı
Maaday-Kara Bahadırın
Biricik güzel oğlu
Kөгüdey-Mergen bahadır delikanlı
Ak davarı alıp götürececek,
Halka o hükmedecek,
Bundan böyle' diyerek oturdu."* (MKD: 481).

Maaday Kara destanında da görüldüğü gibi Oçı Bala destanında da kutsal kabul edilen dağ ecdat, baba ve soyun koruyucu atası olarak sayılmaktadır:

"Baba gibi olan Kutsal Altay" (OBD: 41).

*"Kara dağa babam demişler,
Katı yara anam demişler."* (OBD: 42).

*"Kara Dağ babam oldu.
Katı Toprak anam oldu."* (OBD: 82).

Ölöştöy destanında ise Kan Mergen'e rüyasında kutsal Kanay Dağı'nın atası olduğu ve bu dağa hürmet edip saygı göstermesi gerektiği gösterilmiştir:

"Kanay Dağı atan dediler,

*Tapacak Tanrın dediler.
Derin göllerin suları
Senin içeceğin sular dediler.” (ÖD: 192).*

Kanay Dağı gökyüzüne kadar uzanan dokuz başlı ulu bir dağdır. Bu dağın üzerinde bulunan gölden akan suların bir saraya aktığı görülmektedir. Bu dağın üzerinden akan suyunda kutsal olduğu da ifade edilmektedir. Kanay Dağı, bulunduğu yurdu bir kale koruyan bir dağ olup Tanrı gibi evrene ve insanoğluna ait bilgilere sahibi olduğunu belirtilmektedir. Belirtilen bu özellikleriyle birlikte kozmik bir dağ olarak tasavvur edilen Kanay Dağı, ilk ata ve ecdat olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Kara Taacı Kıs destanında ise Kara Taacı, güzel bir dağın koltuğunda keçisi ile birlikte yaşamaktadır. Ana ve babası esarete ölmüştür. Yıllarca bu dağın eteğinde yaşayıp kapısından hiç kimse girmemiştir. Destanda Kara Taacı kızın yaşadığı bu dağın kendisine baba olup bu dağdan akan nehrin ise kendisine anne olduğu ifade edilir. Böylece destanda dağın hem koruyuculuk fonksiyonu hem de ilk ata ve ecdat olarak görülmesi dile getirilmiştir:

*“Güzel dağın koltuğunda,
Gök nehrin Yakasında,
Kabukla Örölmüş evli
Kara keçili,
Kara Taacı genç kız
Hep burada yaşadı.
Babası annesi esarete ölmüştü.
Şimdiye kadar yaşadı da,
Kapısından it girmede.
...
Kara dağ babam oldu,
Kara nehir annem oldu.” (KTKD: 415, 421).*

Kan Kapçıkay destanın girişinde Kan Kapçıkay’ın yurdundaki altın başlı kutsal dağın kahramanı baba gibi koruduğunu ifade edilir. Destanda bu dağa baba denildiğine rastlanmasa da bu dağın Kan Kapçıkay’ı baba gibi koruduğunun ifade edilmesi dağın ilk ata, ecdat ve soyun koruyucu olduğuna duyulan inancın bir yansımasıdır:

*“Altın başlı kutsal zirveler
Babası gibi korur,
Gümüş başlı bey zirveler
Ana gibi beşiği olmuş.
Beşik olan Kin Altay
Kan Kapçıkay’ın yurduydı.” (KKD: 219).*

Türklerin yaşadığı Orta Asya ve Sibirya coğrafyasında dağlara mübarek, mukaddes, ata, büyük ata, büyük kağan anlamlarına gelen adların verilmesi, dağın ecdat, ilk ata olarak

kabul edilmesiyle alakalıdır (Şahbaz, 2018: 2259). İncelediğimiz destanlarda da ecdat olarak kabul edilen dağlara “ata” ve “baba” denildiği görülmektedir.

4.4.1.5. Dağın Üzerine Çıkıldığında Aranılan Şeyi Görünür Kılması

Eski Türk kültüründe evrenin merkezi olarak görülen dağlar, yüce ve kutsal kabul edilmesiyle Tanrı’ya en yakın mekân olarak görülmüş ve dünyanın dengesini koruyan eksen veya kazık olarak tahayyül edilmiştir. Tanrı mekânına kadar ulaştığı düşünülen bu dağlar aynı zamanda her yerin görülebileceği kutsal bir gözlem mekânıdır.

Bu dağlara çıkmak oldukça zor olup kahramanlar bu dağlara özel yetenekleri ve olağanüstü güçlere sahip atları sayesinde çıkabilmektedir. Bu dağlar kahraman için kutsal bir gözlem mekânıdır. Çünkü destan kahramanları bu dağlara çıktıklarında yeryüzündeki her yeri rahatlıkla görebilmektedir. Bu dağa çıkıp yeryüzünde neler olduğuna bakan kahramanlar yurduna savaşa gelen düşmanları veya yolculuk sırasında karşısına çıkacak engelleri önceden görebilmektedir.

Er Samır destanında Er Samır, kardeşi Katan Mergen’i aramaya Erlik Biy’in yurduna gider. Er Samır Erlik’e kardeşini sorar ve Erlik’in görmediğini söylemesi üzerine Katan Mergen ile Erlik kavgaya tutuşurlar. Erlik’i yenen Er Samır ikinci kez kardeşini sorduğunda ona kamışlıklı ak dağa çıkmasını söyler. Bu dağa atı Ak Sarı ile kanatlı kuş gibi uçarak çıkan Er Samır buradan kardeşinin atı Kara Kaltar’ın izini görür ve bu izi takip ederek kardeşini bulmaya gider:

*“Çaresiz kalan Erlik Biy
Er Samır’a şunları söyledi:
‘Kamışlıklı ak dağın
Başına çıkıp gör, dedi,
Kara kanımı dökme’ diye
Bahadır kişiye yalvardı.
Onu işiten Er Samır
Ak Sarı atına binip,
Kamışlıklı ak dağa
Kanatlı kuş gibi uçarak geldi,
Atılan ok gibi yetip geldi.
Öteyi beriyi inceleyince,
Yeraltının ağzından
Aydın, güneşin ışığı
Kamışlıklı ak dağın
Ağırmış sivri başında
Post kadar yeri aydınlatıyordu.
Kara Kaltar atın izinin
Kararıp durduğu görüldü.” (ESD: 101).*

Er Samır'ın dağa çıktığında kardeşini değil de atı Kara Kaltar'ı görmesinin nedeni kardeşinin ölmüş olmasıdır. Çünkü destan kahramanları bu dağlara çıktıklarında yeryüzündeki her yeri ve yeryüzündeki yaşayan tüm canlıları rahatlıkla görebilmektedir. Katan Mergen öldüğü için kamışlıklı kutsal dağ, Er Samır'e Katan Mergen'in atının izini gösterir. Er Samır de kutsal dağın kendisine gösterdiği izi takip ederek Kara Kaltar'ı bulur. Daha sonra Kara Kaltar attan kardeşine ne olduğunu öğrenip kardeşinin cesedinin yanına gidererek onu diriltir.

Oçı Bala destanında Oçı Bala, kozmik dağın tepesine çıkıp yeryüzünü ve yeryüzündeki yurtları incelerken, yetmiş kağanın yurdunu işgal eden insanlara zulmeden Kağan Kan Taacı'nın oğlu Ak Calaa'yı yurduna savaşa gönderdiğini görür:

*“Yer ve göğün birleştiği ufukta
Yer görünmez Kara dağ,
O dokuz parçalı,
Doksan dokuz zirveli
O kara dağın başına
Dinç atı Oçı Ceeren
Otuz boğumlu
Dokuz köşeli demir dürbünü
Sağ cebinden çıkarıp,
Kara dağın başından
Altay üstünü inceledi.
Yerle göğün birleştiği ufukta
Yer göbeği kara dağ
Gök yüzüne ulaşmıştı.
O ak bulutu kuşanmıştı.
Gökyüzüne ulaşmıştı.
Gök bulutlar onu kuşatmıştı.
Doksan dokuz zirvesinden
Güneşin gözü oynadı.
Yetmiş dokuz zirvesinden
Gök kuşağı ışıldadı.
Yeryüzündeki yetmiş kağanın
Yurdu buradan açıkça görüldü
Altay üzerindeki altmış kağanın
Yurtları Altay görüldü.
Bahadır kız Oçı Bala
Dünyayı dolanıp,
Hepsine bakıp, inceledi.
Kara dağın başından
Bakıp durdu
Böyle bakarken ,
Geniş ovalık Altaylı,
Kapkara dağlı,
Gök, yeşil ırmaklı,*

*Kan Ceeren iyi atlı,
Kötü düşünceli,
Yaratılışından kara simalı
Kan Taacı adlı kağan da
Bu Altay'da varmış.
Yer üstündeki yetmiş kağanın
Yurdunu şavaşarak işgal etmiş.
İnsanları öldürüp,
Zulme başlamış.,
Yeryüzüne felaket getirip,
Yetmiş kağanı esir almış
Altay'ı yöneterek,
Altmış kağanı savaşıta yenmiş.
Ak Calaa adlı oğullu,
Altın Targa adlı hatunlu,
Yeryüzündeki yetmiş kağanın
Ordusundan asker almış
Yeryüzündeki altmış kağanın
Halkından insan toplamış.
Oçı Bala'nın Altay'ına
Savaşıa cenge göndermiş.” (OÇB: 46-47).*

Destanda Oçı Bala'nın yeryüzünü incelemek için çıktığı dağ kozmik bir dağ olup destanda ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir. Zirvelerinin doksan dokuz ve yetmiş dokuz tane olduğu ifade edilen kozmik dağ yerin göbeği olarak ifade edilir. Yerin göbeği olarak ifade edilen bu dağ, evrenin merkezinde olup dünyanın dengesini koruyan bir eksen vazifesi görmektedir. Oçı Bala'nın üzerine çıkıp her yeri gördüğü bu kozmik dağ hayatın kaynağı, yaşamın menşei olarak tüm evrende ne olduğunu gösteren bir dağdır.

Kan Kapçıkay destanında da atının sahip olduğu güç ile dağları ve nehirleri geçip bir aylık uzaklıktaki kutsal dağın zirvesine atılan ok gibi giden Kap Kapçıkay oradan yeryüzünde neler olup bittiğine bakar:

*“Ay altında yaylanan
Altın taşlı ala dağ,
Aylık mesafedeki kutsal Altay'a
Atılan ok gibi geldi.
Yetmiş iki boğumlu
Dürbünü çıkarıp,
Onun otuz iki gözünü
Yedi boğumuna çevirip,
Kan Kapçıkay yerin üstüne
Bir aylık uzaklıktan baktı.
Dinç, kızıl sevgili atının
Omurundan terler damladı.
Kan Kapçıkay dünyaya
Bu dağdan baktı.*

*Oradan bakınca
Yer üstünün yetmiş kağanının
Yeri, yurdu göründü.
Altay sırtının altmış kağanının
Evi, yurdu göründü.” (KKD: 229).*

Kan Kapçıkay’ın da üzerine çıkıp her yeri gördüğü bu dağ yerin merkezi olan kozmik dağdır. Kan Kapçıkay’ın atı Kan Ceeren at, bir aylık mesafedeki bu dağa atılan ok gibi çıkar. Dolayısıyla bu da bize bu dağa herkesin kolayca çıkmadığını yalnızca Tanrı kutu taşıyan kahramanların ve olağanüstü özelliklere sahip atların çıkabildiğini düşündürmektedir.

Malçı Mergen destanında ise kahramanın aradığı bir şeyi bulmak için dağa çıktığını görürüz. Destanda damadı Malçı Mergen’i yok etmek isteyen Arslan Kağan, ondan Gök denizin kıyısındaki Gök boğayı getirmesini ister. Malçı Mergen, gök denizin iyesi olan gök boğanın nerede olduğunu görebilmek için Gök dağına çıkar:

*“Kanatlı kara at
Gündüzleri durmadan
Malçı Mergen bahadır
Gece olduğunda, uykusuz,
Nice dağ aştı.
Gök dağın kırına çıktı,
Gözün görebildiği yerden inceledi.
Çok vakit geçmedi,
Yerin tozu göğe çıktı,
Göğün bulutu yere düştü.
Sese benzemez ses duyuldu,
Düz taşlar yarılıverdi.
Şimdi bakıp gördü ki
Göl iyesi gök boğa
Bir yıllık uzaklıktan koku almış
Bir aylık yerden görmüş,
Karşısına çıkamadı.” (MMD: 243).*

Malçı Mergen destanında da olduğu gibi Ölöştöy destanında aranılan bir kişiyi/şeyi görmek için kutsal dağın zirvesine çıkıldığı görülür. Monis Kaan kızı ile kaçarak evlenen Ölöştöy’ü ve kızı Altın Topçı’yı bulması için Kara Kaan ve Kamı Kubakayçı’ya emir verir. Bunun üzerine Kara Kaan ve Kamı Kubakayçı, Ölöştöy’ü ve Altın Topçı’yı aramak için yola çıkar. Şibee Kuyak’a geldiklerinde Kamı Kubakayçı, Ölöştöy’ü ve Altın Topçı’nun izini sürebilmek için üç kutsal dağın zirvesine çıkar:

*“Üç kutsal dağa çıktı.
Eğri çam ağacının dibinde;
Kampın yeri duruyormuş.
Ölöştöy ile Altın Topçı’nın*

*Gittikleri ize dikkatli bakınca
Kara bulut dolanıp geldi.
Şiddetli gök gürüldedi.
Kara ağacı yaktı,
Sert taşı un ufak etti,
Kan kapçıkay'ın arkasından
Gök gürüldeyip şimşek çaktı.
Kan Kabukayçı sihir ve büyüyle
Sıçrayıp yeraltına indi.
Felaket burda da geldi dedi.
Ölecek canı olmayan Kara-kaan'a
Nefesi boğularak konuştu:
'Rahata kavuşmak için kutsal dağa
Hiçbir zaman çıkmam.
Altın-Topçı ile Ölöştöy'ü
Ardık girip aramam.''' (ÖD: 97-98).*

Kutsal Şıbee Kuyak dağına çıkan Kamı Kubakayçı, Ölöştöy ile Altın Topçı'nın gittikleri ize dikkatli bakınca dağın başına kara bulut dolanıp gelir, şiddetli bir gök gürülderi ve arkasında şimşekler çakmaya başlar. Destanda Kamı Kubakayçı'nın, Ölöştöy ile Altın Topçı'nın nerede olduklarını bulmak için çıktığı dağ, Kamı Kubakçı'ya Ölöştöy ile Altın Topçı'nın yerini ve gittikleri yerin izini göstermez ve onu korkutarak üzerinden indirir. Kutsal dağın kişilerin ne niyetle üzerine çıktığını bilip kötü niyetli insanlara aradıkları şeyi göstermediğini ve yardıma ihtiyacı olan iyi insanları koruduğunu görmekteyiz.

Maaday Kara destanında da Kögüdey Mergen ana babasına ve yurduna neler olduğunu öğrenir ve Kara Kula Kağan'ın yurduna doğru yola çıkar. Yolda Kara Kula'nın yurdunda neler olduğuna bakmak için dokuz katlı ölümsüz dağın zirvesine çıkar ve ak malının demir çitin içinde durduğunu, nur yüzlü halkının ise demir zindan içinde aynı dili konuşmadığını görür:

*"Kөгüdey-Mergen bahadırım
Dokuz katlı
Ölümsüz dağın zirvesine
Hoplaya oynaya çıktı.
İleriye baktı bir de gördü ki,
Karşısında demir bozkır bir Altay vardı.
Demir kavak ağaçlar vardı.
Ak dumana benzer ak malı
Demir çitin içinde
Tüyleri birbirine sürünerek
duruyorlardı.
Nur yüzlü halkı
Demir zindan içinde
Aynı dili konuşmuyordu." (MKD: 480).*

Destanda Kögüdey Mergen'in çıktığı ölümsüz dokuz katlı dağ, göğün katlarını temsil eden kozmik bir dağdır. Bu dağın üzerine çıkıp Kara Kula Kağan'ın yurduna bakan Kögüdey Mergen, demir çitin içindeki ak malının tüylerinin birbirine sürttüğünü ve demir zindanın içindeki halkının aynı dili konuşmadığına kadar Kara Kula Kağan'ın yurdunda olup biteni görür. Kozmik dağın üzerine çıkan kahramanlar, dağın kutsallığı ve yüceği vasıtasıyla baktığı her yeri ayrıntı bir şekilde incelebilmektedir.

4.4.1.6. Dağın ve Dağ İyelerinin İnsanların Niyetlerine Göre Geçit Vermesi

Kutlu dağların özelliklerinden biri de aşıt ve geçit vermesidir. Eski Türkler yüksek dağ geçitlerini aşarken dağların kendilerine geçit vermesi ve yolculukların rahat geçmesi için dağ zirvelerindeki ağaçlara bez bağlayıp saçı yaparak dua edermiş (Yıldız, 2020: 2969). Bu şekilde dağ iyelerini memnun ettiklerine inanırlar ve yolculuklarının rahat bir şekilde geçeceğini düşünürlermiş.

İlk zamanlarda şeklinin ne olduğu bilinmeyen dağ iyesi zamanla orman iyesi gibi sarı saçlı bir kadın olarak tasavvur edilmiştir. Fakat bu ruhun bazen erkek bazen de kurt şeklinde gezindiğine inanılır (Yalgın, 1949: 39). Dağların sahipleri olan bu iyeler, sadece dağları korumakla kalmamış, aynı zamanda kendilerine sığınan ve iyi davranan insanları da korumuşlardır. Ancak hoşlarına gitmeyen davranışları da cezasız bırakmamışlardır (Sönmez, 2008: 178). Dağ iyeleri, dağı aşmak isteyenlerin yolunu kolaylaştırma ya da zorlaştırma özelliğine sahip olduğu gibi kendisinden geçit isteyen insanlara da geçit verme ya da vermeme özelliğine de sahiptir.

Er Samır destanında Er Samır kara dağın başına atını hızla sürüp çıkar ve buradan Altay'ı izler ve birçok yurdu buradan gözetler. Bir süre sonra Kara dağın koltuğunda duran kara dumanı görür. Göğün ak dumanı kara dağa inince, dönüp duran kara dumanı yayıp yarmaktadır. Bu nasıl dağdır diye şaşırان Er Samır, atı Ak Sarı'ya sorar. Atı da ona "kara dağın iyesi seni görünce yabancılardı. Kara dumanını bırakıp yolunu kötüleştirmeyi düşündü, gökyüzünün ak bulutu onu geriye çevirip dağıttı" der:

*"Kara dağın koltuğunda
Kara duman dönüp duruyormuş.
Göğün ak dumanı
Kara dağa inince,
Dönüp duran kara dumanı
Yayıp, yarıyormuş.
'Bu nasıl dağ' diye
Şaşırap kalan Er Samır
Ak sarıdan sordu.*

*Atı ona cevabını söyledi:
'Kara dağın iyesi seni
Görünce, yabancılardı
Kara dumanını bırakıp,
Yolunu kötüleştirmeyi düşündü,
Gökyüzünün ak bulutu
Onu geriye çevirip dağıttı,
Bizim yolumuz düzelir,
Var olan bütün işaretler
Bizim yanımızda imiş' diye
Kıymetli at söyledi.” (ESD: 68-69).*

Destanda ilgili bölümünde görüldüğü üzere dağ iyesi dağı aşmak isteyen Er Samır'ı tanımadığı için onun yolunu zorlaştırmak ister. Bu da dağ iyesinin geçit vermek istemediği kişilerin yolunu zorlaştırma özelliğine sahip olduğunu göstermektedir.

Maaday Kara destanında Kara Kula Kağan, Maaday Kara'nın ülkesini yağmalamaya geldiğinde sonra dokuz katlı kara dağına tırmanmak ister ancak Kara Kula Kağan dağın eteğine gelince kara bir duman çöküp birden kar ve yağmur yağmaya başlar. Kara Kula dağın kendisine geçit vermeyeceğini anlayıp dağa çıkmaktan vazgeçer ve Maaday Kara'nın yurdunu yağmalayarak viran edip gider:

*“Dokuz katlı
Kara dağın zirvesine
Kara-Kula kağan çıkmak istedi,
Dağın eteğine gelince
Kara bir duman çöktü,
Altay'a kar ve yağmur yağmaya başladı.
O, bir şey yapamayacağını anlayınca
Ak mal ve davarı alıp götürdü.
Altay toprağını yağmalayıp, viran etti.” (MKD: 382-383).*

Destanın devamında kimseye geçit vermeyen iki kara dağ karşımıza çıkar. Kara Kula Kağan'ın yurduna gitmek için yola çıkan Kögüdey Mergen'in karşısına açılıp kapanan iki kara dağ çıkar. Yerle göğün birleştiği yerde gece gündüz birbiriyle boynuzlaşan iki boğa gibi iki kara dağ, ne rüzgâra, ne ay ışığına ne de canlılara geçit vermektedir. Kögüdey Mergen biraz dinlenip atının maharetiyle bu engeli de geçmeyi başarır. Böylece Kara Kula Kağan'ın ülkesine babasının esir edildiği yere ulaşır:

*“Böylece yol alıp
Yer ile göğün birleştiği yere
İki benzer kara dağa yaklaştılar.
Onlar gece gündüz
Boynuzlaşan iki boğa gibi
Açılıp, kapanıyorlardı.*

*Ay kanatlı kuşlar oradan geçemiyor,
Yığın halinde kırılıyorlardı.
Dört ayaklı vahşi hayvanlar oradan geçemiyor,
Kemikleri dağ gibi yığılıyordu.
Gökyüzünün rüzgârını
Gah tutup gah bırakıyorlar.
Ay ile güneşin ışıklarını
Ortasından bölüyorlardı.
O tarafa geçen canlıların
İki ayağı bu tarafta,
Beyinli başları öbür tarafta,
Bu tarafa geçen canlıların
Başları varsa bu tarafta,
Ayakları varsa öbür tarafta kalmıştı.
Yetmiş atın kemiği orada yığılı,
Doksan erin kemiği orada yığılı.
Buradan geçmenin imkanı yok,
Ölüm yeriye bu yer.” (MKD: 438).*

Destanda kimseye geçit vermeyen bu dağı gören Kögüdey Mergen, biraz dinlemek için atını salar kendisi de ölümsüz kavak ağacının altına yatar. Yedinci günün sonunda rüyasın ak malının ortasında baba ve annesinin sağ salim yaşadığını görür. Rüyadan uyanınca atına binen Kögüdey Mergen atının maharetiyle bu engeli geçer. Kögüdey Mergen aslında bu dağı taşıdı kut ve gördüğü rüya vasıtasıyla geçer. Rüyada ona anne ve babasının yaşadığı ve esaretten kurtulduğu gösterilmektedir. Bu da rüyada bu dağın ona geçit için izin verdiğini gösterir. Zira Kögüdey Mergen, uykusundan uyandıktan sonra boynuzlaşan iki boğa gibi açılıp kapanan ve kimseye geçit vermeyen bu iki kara dağı rahatça geçmiştir.

4.4.1.7. Dağdan Doğma

Eski Türk inanç ve düşünüş sistemine göre kozmik dağın zirvesi dünyanın en yüksek noktası olduğu gibi aynı zamanda dünyanın göbeği ve yaratılışın başladığı yerdir. Kozmolojik anlatılarda kimi zaman merkez simgeciliği embriyolojik terimlere benzer şekilde anlatılmaktadır. Kutsal Varlık'ın dünyayı bir embriyo gibi yarattığı anlatılmaktadır. Tanrı embriyonun göbekten başlayarak gelişmesi gibi dünyayı göbeğinden başlayarak yaratmıştır ve bu yaratılış değişik yönlerde doğru yayılmıştır. Dünyanın yaratılışı gibi insanın yaratılışının da benzer bir biçimde bir merkez noktasında yani dünyanın merkezinde gerçekleştiğine inanılmaktadır (Eliade, 1994: 29). Dolayısıyla insanoğlu gök ile yerin birleştiği ve dünyanın merkezi olarak kabul edilen kozmik dağın zirvesinde yaratılmıştır. Mitolojik bilgilere göre ilk insanı da dağ veya taş doğurmuştur (Bayat, 2021: 226).

Bu bakımdan kozmik dağ; türeme mekânı, bazı soyların atası, koruyucu ruhu, vatani ve kutsal mekânı olma gibi mitolojik işlevlere sahip olmuştur. Kozmik dağın yaratılışın mekânı olması sebebiyle doğurganlık ile ilişkilendirilmiştir. Zira Türk mitolojisinde dağ, mağara veya kaya delikleriyle yeni bir hayatın ve yeni bir başlangıcın simgesi olmuştur. Doğal olarak kozmik dağların kutsal merkez anlayışıyla kutsal türeme anlayışı olan mağaralarla birleşmesi bizlere kozmik düzenin oluşmasında dağ-mağara ikilisinin önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir (Bayat, 2021: 35).

Ebubekir ed-Devadari'nin ilk insanın Karadağcı denilen bir dağdaki mağara da yaratılması hakkında verdiği bilgiler doğrultusunda Türklerin ilk atası kozmik bir dağ olan Karadağcı dağındaki bir mağarada dünyaya gelmiştir (İnan, 2020: 20-21; Bayat, 2021: 33). Dolayısıyla ilk insanın yaratıldığı yer, yer ile göğün birleştiği dağdaki bir mağaradır. İlk insanın kozmik bir dağdaki mağarada yaratılışı açısından dağ-mağara ilişkisine baktığımızda ilk insanın yaratıldığı yer olan mağara bir rahim vazifesi görmektedir; dağ ise yaratılışın başladığı mekân olarak kozmik modelin eksenini, dünyanın merkezini ve ilk insanın vatani ile atası/anası oluşunu temsil etmektedir.

Yaratılış efsanesinin izlerine Altın Arığ destanında rastlamaktayız. Destanın başkahramanı olan Altın Arığ ve atı Ak Sabdar at, dünyanın merkezini oluşturduğuna inanılan kutsal Kırım Dağı'nın üzerinde bulunan altı sivri başlı bir ak kaya olarak tasvir edilen kayada yaratılmıştır:

*“Köyün ötesinde, yeryüzünün zirvesi
Kırım Dağının üzerinde
Altı sivri başlı Ak kaya duruyor,
Gece olu nca, ay ışıyla parlıyor,
Gündüz olunca, güneş ış ışıyla parlıyor.
Onu sen hiç görmedin mi?
Altı sivri başlı,
Ak kayanın içinde dokuz kulaç boyunda,
Altın yeleli, altın toynaklı
Ak Sabdar at, kendi kendine yaratılmış.
Altın Arığ Kız, kendiliğinden yaratılmış.
Yok olacak ruhu yoktur,
Dökülecek kanı yoktur.
Sonsuz ulu alp,
Alp Hanın evine
Altın Arığ bakar”* (AAD: 49).

Kozmik dağın üzerindeki kutsal kaya vasıtasıyla kahramanın ve atının doğması hem ilk insanın yaratılışına hem de dağın yaratılış mekânı olmasına işaret etmektedir. Böylece dağ hem ecdat hem de ilk yaratılış mekânı olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda Altın Arığ'ın

Kirim dağının üzerindeki altı sivri başlı ak kayanın içinde Ak Sabdar atı ile birlikte kendiliğinden yaratılması onun Tanrı tarafından görevlendirilmiş ve olağanüstü güçlerle donatılmış bir kahraman olduğunu göstermektedir.

Ay Huucin destanında da ak zirvede bulunan altın kayadan Hıyğa Çiçen, geniş taşa ise atı Kızıl Konur dünyaya gelmiştir. Kutsal dağda bulunan altı katmanlı altın kaya içinde doğan Hıyğa Çiçen Tanrı alpi, yassı taşa doğan Kızıl Konur at ise Tanrı'nın atı olarak ifade edilmektedir:

*“Yer yüksekliği Ak zirvede
Geniş taşa yatarak doğan
Yaratıcının güzel kulunu
Kırılmaz kanatlı Kızıl konur
Zirvenin yükseği ak zirvede
Altın kayada oluşan
Tanrının yarattığı alp
Korkusuz Hıyğa Çiçen”(AYHD: 647- 649).*

Kara Kuzgun destanında ise dağın bizzat doğurma işlevini üstlendiğini görmekteyiz. Destanda Kara Kuzgun'un atı Ay Kara atın, dağdan doğduğu ifade edilmektedir:

*“Dağdan yüce at doğsun,
Ay Kara At gibi.
Erden üstün er doğsun,
Kara Kuzgun gibi.” (KKGD: 51).*

Kahramanın atının dağdan doğması atın kahramana Tanrı tarafından gönderildiğini ve bu atın ilahi özelliklerle donatılmış olağanüstü bir at olduğuna işaret etmektedir.

Han Orba destanında da kutlu dağın içinden sürekli yiğitlerin doğduğu görülür. Destanda Han Orba yurdunu işgal etmeye gelmek için hazırlık yapan Hazır Han'ın yurduna savaşa gider. Han Orba hem Hazır Han'ı hem de oğlu Han Hartığa'yı öldürür ve yıllardır eziyet gören halkı esaretten kurtarır. Olanları gören Hazır Han'ın kardeşi Han Sabar, Han Orba'ya hakaret etmeye başlar, bunun üzerine Han Orba ve Han Sabar dövüşmeye başlar. Bu sırada yurdun diğer tarafında Han Orba'nın abisi Han Mirgen, teyzesi Altın Harlıh ve diğerleri düşmanlarla kıyasıya dövüşmektedir. Bu sırada yardıma gelen Han Mirgen'in oğlu savaşa sürekli yeni yiğitlerin katıldığını görür. Bu yiğitler Hazır Han'ın kara dağının içinden doğan becerikli yiğitlerdir. Bu savaşın ancak bu dağın yok edildiği zaman biteceğini anlayan oğlan, kara dağın içine girerek dağın sürekli yiğit doğurmasına engel olur:

*“Hazır Han'ın kara dağının içinden
Ucu sonu olmayan yiğitler çıkıp,
Açgözlü savaşa gelip katılıyor.*

*Kara dağın içinden becerikli yiğitler doğuyor.
Onu yok etmediğinde,
Bu zamana savaş bitmez
Genç yaştaki oğlan
Atın üstünden atlayıp
Aşağı doğru yollanıp,
Kara dağın içine girdi,
Kara dağın içinde
Göğün dibi gürüldedi.
Yerin altı üçe bölündü,
Sert çelikten kürk imiş,
Kırık çelik cınladı
Büyük ağaç devrildiğini anladı,
Ulu kişi ,inleyip, düştüğünü anladı.
Han Orba kara dağa baksa
Genç yaştaki çocuk, ona
Dokuz yerden vurmuş,
Ondan başak yiğit çıkmıyor
Ordakileri de yok etmiş.” (HOD: 148).*

Hazar Han'ın yurdundaki kara dağın Hazar Han'ın yurdunu korumak için sürekli savaş meydanına yiğit doğurup gönderdiği görülmektedir. Bu dağın koruyuculuk işleviyle birlikte dağın doğurganlık fonksiyonunun ve dağın ata-ecdad olduğuna duyulan inancın destana yansımasıdır. Buradaki dağ bir rahim işlevi görerek sürekli becerikli yiğitler doğurup bu yiğitleri savaş meydanına göndermektedir.

Eski Türk inanç sisteminde dağların zamanla büyüdüğü ve insani bazı özellikleri taşıdıklarına inanılmaktadır. Hakasların inanişına göre dağlar tıpkı insanlar gibi büyür, bir yerden bir yere gider, birbiriyle savaşır ve evlenirler (Bayat,2021: 225). İnsan gibi tasavvur edilen dağlar, Hakaslar arasında halkın kadim ataları olarak görülen mitolojik kahramanlarla özdeşleştirilmiştir (Okutan, 2016: 75-76). Dağ iyelerinin kendilerini koruduğuna inanan Hakas Türkleri, mitolojik anlatılarında atalarının dağ iyesinin kızıyla evlendiğine, kendi soylarının da bu birleşmeden doğduğuna inanmaktadır. Bu nedenle Hakaslar kendilerini dağdan doğmuş insanlar olarak adlandırmışlar (Okutan, 2016: 79). Bu inanişın Hakas destanlarına dağ-ata inancı çerçevesinde dağların kahramanları veya atları doğurması şeklinde yansıdığını görmekteyiz.

4.4.1.8. Dağın Kahramanın Giyim-Kuşamlarını Takdim Etmesi

Daha öncede ifade ettiğimiz gibi destanlarda kahramanların Tanrı tarafından gönderilen giysileri, silahları veya atları savaş giysileri olarak dikilen ve kullanılan

kıyafetlerden farklı olarak gücü, seçilmişliği ve kutsanmışlığı ifade etmektedir. Bu giysiler kahraman için özel olarak gönderilmiş ilahi güçlerle donatılmış bir zırh gibidir.

Destan kahramanların atlarının, giysilerinin ve pusatlarının ya kutsal kabul edilen mekânlarda yaratıldığı ya da bu kutsal mekânlarda muhafaza edildiği görülmektedir. Bazen de kahramanların giyim kuşamlarının ve atlarının kutsal kabul edilen varlıklarca takdim edildiği görülür.

Közüye destanında Ak Kağan'ın oğlu Közüye doğduğunda atı da ak dağın koltuğunda doğar. Aynı zamanda Közüye'nin doğumuyla bu ak dağda onun zırhı ve silahları da yaratılır. Közüye'nin ak dağın koltuğunda yaratılan atı, onunla birlikte yaratılmış ve onunla birlikte büyüyüp serpilmiştir. Atının kahramanla birlikte doğması ve onu ak dağın kırında beklemesi atın dağ vasıtasıyla yaratıldığına işaret etmektedir:

*“Senin doğduğun günde
Eyerli atın da doğdu.
Eti kanıseninle birlikte gelişip
Birlikte büyüyüp, serpildi.
Halk içinde binilecek,
Kan gibi koyu kahverengi at oldu.
Sayısız bağlarla
Bağda yaşıyor
Argımak atının bulunduğu yer
Ak dağın kırıda.
Seni beklerken
Sekiz yılı geçti
Onu tutup alabilirsen,
Sana çok iyi arkadaş olur.” (KD: 322).*

Kendisiyle birlikte yaratılan atını tutmak için yola çıkan Közüye, demir kavağın dibinde atını görür ve elindeki kementiyle onu yakalar. Bunun üzerine at, ona ana babasını sorar. Közüye, babasının Ak Kağan, anasının Erke Tana olduğunu söylemesi üzerine at da ona kızıl etten birlikte doğduklarını, göbeklerinin de aynı gün kesildiğini söyler. Bu da bize atın dağdan Közüye'nin ise dağ ruhundan yaratılmış olabileceğini düşündürmektedir:

*“At tutmak isteyen
Alp sen kimsin?
Seni büyüten baban kim?
Seni emziren anan kim?
Onu işiten Közüye
Halatını tekrar dürdü.
Atın sorduklarına
Cevabını verdi:
'beni besleyen babam
Ak Boru atlı Ak Kağan*

*Beni emziren anam
Erke Tana kadındır.
Üstüne bineceğim atım olmadığı için
Omzuma giyeceğim paltom olmadığı için
At görünüp geldiğinde
Tutup almayı düşündüm.”
Onu işiten kan gibi Konır
Böğürüp kişnedi.
Ona karşı koşup geldi.
“Ak halatla kement atıp,
Boynumun arkasını incitme.
Kızıl etten
Birlikte doğduk.
Göbeğimiz ise
Bir günde kesildi
Gece koyundaşın
Gündüzse arkadaşın
Ben olurum, Közüyke” (KD: 324).*

Közüyke'nin atı gibi giysileride ak dağın koltuğunda onunla birlikte yaratılmıştır. Kutsal dağın koltuğunda kahramanın atının, zırhının ve silahlarının yaratılması dağın hem yaratım gücünü hem doğurganlık işlevini hem de dağın ata ve ecdat oluşuna duyulan inancın yansımalarını dile getirmektedir:

*“Etten ayrılıp doğduğunda
Er göbeğin kesildiğinde,
Seninle birlikte yaratılan zırhın,
Çelik silahların
Ak dağın koltuğunda
Gücün alp gücü olana dek
Duruyordu dediler.
Er yaratılışlı Közüyke
Şimdiyse o kat daha fazla
Sevindikçe sevindi,
Mutlu oldu.
Gümüş dizginini aldı,
Kan gibi Konır'a taktı.
Otlak gibi at keçesini aldı.
Atının arkasına yerleştirdi.
Aya, güneşe karşı parlayan,
Eyerini onun üstüne koydu.
Sonsuza dek kopmaz
İki kolunu çekti.
Altmış çağ boyunca çürümez
Altmış kolunu çekti.
Alp pehliven tutan
Şalvarı giydi.
Herşeye dayanıklı
Bahadır elbisesini giyindi.*

*Atını eyerledi
Alp olup giyindi.” (KD: 325-326).*

Alday Buuçu destanında üç yüz yaşındaki Alday Buuçu’nun çocuğu yoktur ve Hopçu Kara Sudur’una baktığında derdinin dermanının bir tapınakta yaşayan Lama’ya gidip armağanlar sunup dua edip dilemekte olduğunu öğrenir. Çeşitli kurbanlar hazırlayıp tapınağa giden Alday Buuçu, Lama’ya kurbanlarını sunup derdini anlatır. Bunun üzerine Lama ona em torbasının içinden em verir ve verdiği bu emi üç gece boyunca karısına ezip içirmesini söyler. Lama’nın verdiği emi ezip üç gece boyunca karısına içiren Altay Buuçu, er kişinin gereği olan giyim-kuşam ve pusatları alıp kutsal Hüürtün Kızıl tayganın kuzey yamacındaki mağraya koyar. Belli bir zaman sonra Alday Buuçu’nun eşi hamile kalır ve Altay Buuçu’nın bir oğlu olur:

*“Evlat doğrusunda
Hocam size yalvarıp
Duaya geldim” demiş.
Tapınakta hoşbaht oturan Açıta Lama
Kutsal kara kitabını açıp bakmış da,
Derman torbasından,
Kızıl kaplı emi vererek:
‘Kadınınabunu götürüp,
Üç gece ezip içir’ demiş.
Alday-Buuu adam,
Obasına çaptırıp gelmiş de,
Kızıl torbadaki emi,
Kadınına üç gece boyunca,
Dövüp ezerek içirmiş.
Kulak verin hey!
Adam oturup düşünüp,
Er kişinin gereği,
Kuşam pusat gibi şeyleri,
Okunu-yayını alıp
Hüürtün-Kızıl tayganın,
Arka yamacında,
Koca kara kaya gibi
Dümdüz kara taşla,
Ağzını sıkça kapatıvermiş.
Örtüp kapatışının üzerinden
İki, üç ay geçince
Karısında çocuk oluşup
Hamile kalıvermiş.
Günü çatıp gelince
Doğurmuş.
Doğurduğu oğlanmış.” (ALBD: 213).*

Alday Buuçu'nın oğlu büyüyüp babasından silah ve kuşam ister. Bunun üzerine Altay Buuçu, oğlunu silah ve kuşamlarını sakladığı Hüürtün Kızıl dağında bulunan mağraya götürüp oğluna silahlarını ve kuşamlarını verir. Alday Buuçay destanında görüldüğü üzere kahramanların atalarından kalan silahları kuşanıp savaş giysilerini giymektedirler. Silah ve giysileri zaman zaman bahadırlar tarafından mağaralarda sahibini beklemektedir. Bazı destanlarda da silahların ve giysilerin konulmasında ve bulunmasında ise atları ve akrabaları devreye girmektedir. Zira destanda kahramanın giyim-kuşam ve savaş aletlerinin mağarada kahramanı beklemesi yerine doğacak kahraman için gerekli giyim-kuşam ve silahların kutsal dağa konulduğu ve vakti geldiğinde oradan alındığı görülmektedir. Altay Buuçu, karısına Lama'nın verdiği em otunu ezip üç gün boyunca içirdikten sonra er kişinin gereğidir diye giyim-kuşam ve silahlarını alıp kutsal dağının (Hüürtün Kızıl tayganın) üzerindeki bir mağanın içine koyar. Doğacak kahramanın kuşam ve silahlarının dağa konulması dağın soyun ecdadı ilk atası olarak kabul edilmesiyle ilişkilidir. Zira yurt edinilen ve kutsal kabul edinilen dağlar karşımıza bazen bazı soyların koruyucu bazen de bazı soyların atası olarak karşımıza çıkmaktadır. Altay Buuçu'nun da karısının hamile kalacağı çocuk için giyim-kuşam ve silahlarını dağa götürmesi muhtemelen Hüürtün Kızıl taygadan soyunu devam ettirecek bir erkek evlat istemek için yapılmış bir uygulamadır.

Boktu Kiriş Bora Şeeley destanında da Boktu Kiriş silah ve eyer takımları ala dağın üzerindeki bir mağarada bulunmaktadır. Bu mağara içerisinde er kişinin kullanacağı edik-elbise, otuz kulaçlık mızrak ve at koşumları vardır:

*“Ala tayganın güney tarafında
Hayvan-kuş görüp sürüp
Gidermiş.
Kara güney tarafın ortasında
Kuzeye bakan kara mağara
Gözüküyormuş.
Kuzeye bakan kara mağaranın içine
Koşup girdiğinde
Hiç görmediği bağlar, koşumlar
Yığılıymış.
Ne olursa olsun bunu alayım diyerek
Hepsini kucaklayıp
Koşup dönuvermiş.
Çadırına koşup girip:
'Dışarıdan bir şey getirdim, ana,
Neymiş o, bir bak ana' demiş.
Yaşlı anası çıkıp görse ki
Erkişinin kullanageldiği
Edik-elbise, eyeri-gemi*

*Otuz kulaç çelik çita
Var imiş.” (BKBŞD: 320-321).*

Ertesi gün oğlan ala dağın yanındaki uzun ırmağa gittiğinde ırmağın başında tay görür ve yularından tutup alır kendisine yoldaş yapar. Bahadırların Tanrı tarafından gönderilen atlarını, savaş giysilerini ve silahlarının onların yaratıldığı zaman yaratılması ve onları kutlu dağlarda-mağralarda beklemesi sadece Güney ve Kuzey Sibiry Türklerinde, Türkistan ve İdil-Ural bölgesi Türklerinin destanlarında değil, Türkiye Sahası İslami Türk destanlarından “Battal Gazi” ya da “Battalname”de de yer alan önemli bir motiftir (Ergun ve Aça, 2004: 152).

4.4.1.9. Dağa Dönüşme

Türk Mitolojisinde dağların canlı varlıklar gibi büyüdüğüne, bir yerden bir yere gidebildiğine, küçük dağların büyük dağlara tabi olduğuna, birbirleriyle savaştığına ve hatta evlendiğine inanılmaktadır. Bu inanışlar temelinde bu dağların mitolojik zamanda birer bahadır olduğu yatmaktadır. Bu bahadırlar çeşitli sebeplerde (yurdu korumak için, bir bedduadan, vb.) dağlara çevrilmiştir (Bayat, 2021: 225).

Dağların başlangıçta birer bahadır olduklarına dair inanışlar pek çok toplumda mevcuttur. Geleneksel Türk kültüründe önceden güçlü bir bahadır olan kahramanların bir mücadele sırasında yenilmeleri ya da bedduaya uğramaları neticesinde dağlara dönüştüklerine inanılmaktadır (Sönmez, 2008: 105). Bu inanış destanlara da yansımıştır. Hakas Türklerine ait Ak Çibek Arığ destanında savaşta ölen kahramanların ve atlarının kemiklerinin dağa dönüştüğü ifade edilmektedir:

*“Büyük savaş olmuş,
At kemiği ala dağ olmuş,
Er kemiği Sayan dağı gibi,
Alp kök han ölüp kalmış.” (AÇAD: 269).*

Destanda savaşta yenilgiye uğrayan kahramanların kemiklerinin Sayan dağlarına, atlarının kemikleri ise Ala dağa dönüşmüştür. Dağların kemiklerden meydana geldiği inanışına binaen kemiklerin dağlar ile olan ilişkisini anlatan bir anlatıda dağlar/kayalar dünyanın kemiği olarak ifade edilmektedir. Apaçi yaratılış mitinde dünyayı meydana getiren dört büyükbaba, dünyanın rüzgârın ve fırtınaların etkisiyle savrulmaması için dünyayı dört yöne çeker. Dünyanın doğu ayağına siyah metal dikenli büyük bir baston, güney ayağına mavi metal dikenli bir baston, batı ayağına sarı metal dikenli baston ve kuzey ayağına da beyaz metal dikenli büyük bir baston yerleştirirler. Ancak fırtına ve rüzgâr estikçe eksikler giderilse

de dünya hala rüzgâr ve fırtınalardan dolayı sarsılmaktadır. Bunun üzerine dört büyükbaba, dünyanın kemiğe ihtiyacı olduğu düşünülüp yeryüzüne dağlar ve kayalar yapar (Aydoğan ve Hallaç, 2021: 307-308). Bu anlatı dağların kemik ile olan ilişkisini en belirgin şekilde ortaya koymaktadır.

Er Samır destanında Er Samır Ak Bökö'ye savaşmak için yola çıktığında yolda karşılaştığı ak dağın halkın kemiği ak denizin ise halkın kanı, kara dağın kara halkın kemiği kara denizin de kahramanların kanı olduğunu ifade edilir:

*“Ak dağın eteğinde
Kağan yaşayan yurt göriündü.
Halk yurduna girip,
Gelip mal tarafına ulaştığında
Akıp duran denizini
Deniz değil kan imiş.
Ak dağ diye gördüğü
Halkın milletin kemiği imiş.
Kara Kaltar ata binen
Katan Mergen kardeşi
Yedi şeytan adlı kağanların
Kapısının önünden
Hiç durmadan gitmiş.
...
Ak Sarı atının şimdi
Vurmaz yerine vurdu,
Kanatlı kuş gibi ses çıkarıp,
Kanatlı kuş gibi ses çıkarıp,
Kara dağın kırına ulaştı.
Fakat Kara dağ diye gördüğü
Kara halkın kemiğimiş.
Kara deniz sandığı
Kahraman askerin kanı imiş.”* (ESD: 103-104).

Destanda Er Samır'ın gördüğü ak dağın aslında ak milletin kemiği, gördüğü kara dağın ise kara halkın kemiğinin olduğunu ifade edilmesi bu dağların oluşumuna ve kökenine işaret etmektedir. Zira destanda ölen halkın ve askerlerin kemiklerinin Ala dağın ve Kara dağın teşekkülüne sebebiyet verdiği açıkça belirtilmektedir. Kemiklerin dağa dönüşmesi inancı dağların ecdat olarak kabul edilmesine aynı zamanda kemiğin göksel bir bağlatıya sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu bağa iki ritüel ile örnek verilebilir. Birincisi Kuzey halklarının dağda Tanrı için düzenlenen kurban töreninde kemiğin Tanrı'ya, kanın ise toprağa sunulmasının arka planında bu arkaik düşüncenin yattığıdır. İkincisi ise, sunaklarda kemiklerin yakılması bazen de yakılan bu kemiklerin küllerini sunaklara süren Antik Yunan halkının ritüellerinde ve mitolojisinde yer alan şu hadisedir: Zeus'a karşı bir kurnazlık

düşünen Prometheus, bir özküzü ikiye bölerek Zeus’a üzeri yağlarla kaplı, altı kemik dolu bir parça sunar. Prometheus’un yaptığı hileyi anlayan Zeus öfkelenerek ateşi insanlardan geri alır (Aydoğan ve Hallaç, 2021: 307).

Almıs Kağan destanında da öldürülen kahramanın ve atının uzuvlarından ve kahramanın kullandığı eşyalarından dağların meydana gelişi anlatılmaktadır. Cılanaş Uul, hem babasının hem annesinin hem de kendisinin intikamını alıp yurduna gelince dayısı Ak Bökö’nün ve eşinin, Kan Çüleyti tarafından gözlerinin ve parmaklarının kesildiğini öğrenir. Bunun üzerine Cılanus Uul, Kan Çületiy’den Ak Bökö’nün ve eşinin iki gözünün ve on parmağının hesabını sormaya gider. Cılanus Uul, önce Ak Bökö’nün parmaklarını kesip ak mendile sararak cebine koyar. Daha sonra onu gören bahadırlara ona ibret olsun diye Kan Çületiy’in kara başını yetmiş arşın gök mızrakla yerin göbeği kara taşa vurur ve taşa saplanan baş aşılması imkânsız bir dağ olur. İki kulağı kızıl şelaleye, ağzı yeryüzünün ağzı olup cehennem damına, gözü ise soğuk kara göle dönüşür. Gölün adı “Kecereli Göl”, dağın adı “Iyık Başı” adını alır. Sonra Cılanaş Uul halkın isteği üzerine Kan Ceren atın başını kesip savurur, oraya da “At Başı” denir. Kamçısını attığı yerin adı “Kamçı Dağ”, tütün çubuğunu fırlattığı yerin adı “Kanza Dağ”, tefini attığı yerin adı “Tünür Dağ”, çingırağını fırlattığı yerin adı “Konko Dağ”, eyerini attığı yerin adı “Erteş Dağ”, dizginini attığı yerin adı “Üzük Dağ”, yularını attığı yerin adı “Armakçı Tartkan”, başını kestiği yerin adı “Bajınık Dağ”, kuşağını attığı yerin adı “Korımdı” adını almıştır:

*“Yetmiş arşın gök mızrakla
Kan Çületiy’in kara başını
Yer göbeği kara taşa
Çakarak saplayıp koyduktan sonra söyledi:
‘Bahadır kişi karşılaşa
Bunun başını ibretle görsün’
Atlı kişi aşamaz
Aşılması imkansız dağ olup,
Kayaklı kişi yürüyemez
Parlak buzlu sivri dağ olup
Yiğit yaşına durdu,
İki nesil geride kaldı
Birbirinin aynı iki kulağı
Kızıl şelale oldu
Ağzı onun yeryüzünün ağzı olup,
Cehennem damı oldu.
Onun bir tek gözü
Soğuk kara göl oldu
Onun adı Kecereli Göl,
Dağın adı Iyık Başı
O yerlerin nerede olduğunu*

Altay halkı gösterip,
Olup bitenlere şaşırmıştı.
Kan Çületiy bahadırın
Kaşık gibi saçılan kanı
Boynuzlu kara böcekler olup,
Dağıtarak veren değildir ne de olsa.
Parmağından kestiği eti
Küçük gri okyılanı oldu,
Kayabilen değildir ne de olsa.
Cılanaş Uul bunu görüp,
Engellemeden bırakıp yolladı:
Büyük bedeni öldükten sonra:
'Kurdu böceği ben ne yaparım?
Soğuk düşse donup kalsın,
Sıcak düşse yansın.
Yaz gününde dirilsin,
Kış gününde silinsin' deyip
Lanet okuyarak savurdu.
Yeryüzünün yetmiş bahadırı
Cılanaş Uul'dan ise
Aslını astarını sorup durdu:
'Kan Ceren atını biz
Nasıl ulus edelim?'
Cılanaş Uul, Kan Ceren'in
Başını keserek, savurup attı.
O yerin adı
At başı diye adlandırıldı.
Eyerini dizginini alarak,
Bir oraya bir buraya fırlattı.
Kamçısını fırlattığı yerin adı
Kamçı Dağ
Tütün çubuğunu fırlattığı yerin adı
Kanza Dağı
Tefini attığı yerin adı
Tünür Göl.
Çingırağını fırlattığı yerin adı
Tayga Konko Dağ
Eyerini attığı yerin adı
Erteş Dağ
Dizginini fırlattığı yerin adı
Üzük Dağ
Yularını attığı yerin adı
Armakçı Tartkan.
Önündeki işaretli yerleri
Başını çevirip söylese o bulur.
Başını kestiği yerin adı
Bajınık Dağ
Kuşağını attığı yerin adı
Korımdı." (AKD: 79-81).

Destanda ölen kahramanın ve atın uzuvlarının ve kahramanın giyim-kuşamının dağlara dönüşmesi ve bu dağların isimlendirilmesi dağların meşinin yani dağların dünyanın kemiği olması ve ölen bahadırların bedenlerinden veya kemiklerinden meydana geldiği inanişının farklı bir versiyonudur.

4.4.1.10. Dağ Ölüm ve Defin

Mitolojik olarak ölüm sonsuz bir daireyi simgeleyen insan yaşamının geçişlerinden biri olarak telaki edilmiş ebedi bir döngüdür (Uğurcan, 2016: 210). Eliade genel olarak ölümü, insan olma durumunu aşma öteki dünyaya göçme olarak tanımlar. Öbür dünyanın yüksekte bir yerde olduğuna inanıldığından ölen kişinin ruhunun dağ patikalarını tırmanarak ya da ağaca çıkararak öteki dünyaya gittiğine inanılmıştır (Eliade, 2009: 118).

Asur dilinde “ölme” eylemi için “dağa tutunmak” ifadesi kullanılmaktadır. Aynı biçimde Mısır’ da Myny “tutunma” kelimesi “ölme” eylemi için kullanılan bir örtmecedir. Dağlar ölünün öteki dünyaya giderken izleyeceği bir yoldur. Zira Altay Türklerinin inanişına göre de ölümler dağa tırmanarak öteki dünyaya ulaşmaktadır. Ölümlerin ruhlarının öteki dünyaya giderken kullandıkları bu yol yaşarken göğe ulaşmayı isteyen şamanlar, kamlar ve kağanlar tarafından da kullanılan yoldur (Eliade, 2009: 118).

Aynı zamanda dağlar (ve muhtemelen daha eski ormanlar) hayat ile ölümün birleştiği yerlerdir. Kutsal dağ ile insanların varlığı bütünleştiğine ve kandaşlığın bütün boyutları onda yaşatıldığına inanılır. Aynı zamanda ölüm olayı, tabiatı gereği kutsallıkla o kadar içiçedir ki özellikle cenaze törenindeki motiflerde en eski kandaşlığın ağır bastığı görülür (Hassan, 1985: 103, 250). Dolayısıyla ecdat olarak görülen dağlar aynı zamanda defin yeri olarak karşımıza çıkar. Zira bu durum topraktan gelen insanoğlunun yine toprağa döneceğine olan inanca benzemektedir.

Anadoluda ve pek çok kültürde ölen kişilerin ruhunun Tanrı katına yani öbür dünyaya gitmesini kolaylaştırmak adına insanlar ölümlerini Tanrı mekânı olarak gördükleri dağlara gömmüşlerdir. Böylece ruhun Tanrı’ya daha kolay ulaşacağına inanmışlardır. Bu inanişın temelinde dağların göğe yakın olması ve Tanrı mekânı olarak görülmesi olduğu gibi yerle göğün birleştiği kutsal dağların ölen kişilerin ruhlarını Tanrı katına (cennete) ya da yeraltına (cehenneme) ulaştırdığına inanılması yatmaktadır.

Altay Buuçay destanında Altay Buuçay, düşmanları olan Aranay ve Şaranay kardeşleri öldürüp dağı çekerek onların cesetlerinin üzerine koyar. Altay Buuçay'ın Aranay ve Şaranay'ı öldürdükten sonra tekrar diriltilmemeleri için onların cesedini dağ altına koyar:

*“Aranay, Şaranay ikisinin
Yüreklerinin köküne sapladı,
Yürek kanını akıttı,
Buzlu dağı çekerek,
Onların cesedinin üstüne koydu.
Tekrar atına binerek,
Aranay, Şaranay'ın yurduna geldi.
Halka “ToplAnın” dedi.
Halk millet toplandığında,
Altay Buuçay şöyle konuştu:
“Üç nesil boyunca
Sizlere eziyet eden kağanlar
Keyfince yaşayan sizleri
Acıya salan kağanlar
Aranay, Şaranay iki kardeş
Sonsuza dek gömüldü.” (ABD: 221).*

Altay Sibiryâ Türklerinde ruhun veya canın saklandığı yer kemik olarak kabul edilmiştir. Muhtemelen Altay Buuçay'da Aranay ve Şaranay'ı öldürdükten sonra kemikleri vasıtasıyla tekrar diriltilmelerini engellemek ve onları tamamen yok etmek için cesetlerini kozmik dağın altına koyar. Böylece gökyüzü ile yeraltı arasında iletişimi sağlayan yerle göğün birleştiği kozmik dağın vasıtasıyla Aranay ve Şaranay kardeşlerin ruhları yeraltına (cehenneme) gönderilir.

Üç Kulaktı Ay Kara At destanında ise ölen kahramanın kutsal dağın zirvesine gömüldüğü görülür. Destanda ailesini bırakıp yolculuğa çıkan Altın Kaan ailesine üç yıl içinde dönmezse ölmüş olacağını söyler, aradan üç yıl geçer ve Altın Kaan'ın dönmemesi üzerine oğulları kendi düzenlerini kurup yurtlarında yaşarlar. Altın Kaan'ın, Kara Tas isimli oğlunun bir çocuğu olur. Altın Kaan'ın atı Üç Kulaklı Ay Kara at, kılık değiştirerek bir boğaya dönüşür ve Kara Tas'ın oğlu Kan Toodıy'ı kaçıırır. Çocuk büyüdükten sonra Üç Kulaklı Ay Kara at, sahibini gömdürmek için torununu dedesinin naaşına götürür. Kan Toodıy'a dedesi için altın bir tabut yapar ve yaptığı altın tabutun içine dedesinin cesedini koyarak dağa defneder:

*“Gide gide vardılar.
Karanlık ormana girip,
İhtiyar Altın-Kaan'ın
Ölüsünün bırakıldığı yere
Varıp yettiler*

*İhtiyar Altın-Kaan
Bırakıldığı yerde
Cesedi dağ gibi,
Kanı ırmak gibi olmuş yatıyordu.
Yanağının kanı henüz çekilmemiş,
Gözünün yaşı henüz kurumamış,
Bugün ölmüş insan gibi
Öylece yatıyormuş.
Üç kulaklı ay kara at
Sağ burnun deliğinden pıskırdı,
Dokuz matara aracan içkisi düştü.
Sol burnundan pıskırdı,
Yiyecek yemek donandı.
'Yavrum, dedi.
Altın tabut yap, dedi
Ak dağın başına
Alıp çıkararak
Gömelim' dedi.
Kan-Toodıy
Altın tabutu yaptı,
Dedesini ona yerleştirip,
Ak dağın başına
Alıp çıkarıp
Gömdüler.
Dedeyi gömdükten sonra
Üç kulaklı ay kara at şöyle ded:
'Yavrum, dedi.
Dedenin duasını
Et, dedi.
Cesedi gömdükten sonra
Ayağınla basıp üç çukur kaz gel dedi, dua edip.''' (ÜKAKAD: 421-422).*

Kutsal kabul edilen yüksek dağ başlarında yapılan defin merasimleri Gök Tanrı ve Şamanizm inancıyla ilişkilidir. Eski Türklerde kağanların ve hakanların naaşları genellikle kutsal kabul edilen dağların başlarına gömülmektedir. Eski Türklerin inanışına göre gökte oturan Tanrı'ya yeryüzünde en yakın yer yüksek dağ başlarıdır (Ögel, 1988: 763). Dolayısıyla göğe yaklaşmak Tanrı'ya yaklaşmak anlamına gelmektedir. Ruh bedeni terk ettiğinde göğe doğru yükselir ve bu yükselmenin kolaylaştırılması için insanlar ölülerini kutsal kabul etikleri dağların başlarına gömüşlerdir (Sümbüllü, 2004: 67). Bu sebeptendir ki destanda Altın Kaan, altından bir tabut ile ak dağın zirvesine defnedilir.

Huban Arığ destanında da düşmanları tarafından öldürülen Çatal Boynuzlu Ela Boğa, demir tabuta konularak ak karlı zirveye (dağa) gömülür. Destanda Huban Arığ'ın babası Hara Han, kendisine çok iyiliği dokunan Ela Boğa'yı ölümler ülkesi Üzüt'e göndermemek için yere

tükürerek demir bir tabut meydana getirir ve Ala Boğa'yı bu tabutun içine koyarak ak zirveli dağa defneder:

“*Yahşilille ettiği şeye
Yahşilikle karşılık vermek gerek.
Alp ala boğayı
Üstündenüzüt yemesin,
Altından şeytan yemesin' diye,
Hırıldayarak türkürdü Hara Han,
Demir tabut kurdu.
Ala boğayı demir tabuta
Dikkatlice koyup,
Ay kadar yüksek
Ak karlı zirvenin (içindeki) kapısını açarak,
Ak karlı zirvenin içinde,
Bozulmamak, çürümemek (üzere),
Dikkatlice gömdüler*” (HAD: 64).

Hakas Türklerinin geleneksel inancına göre Üzüt, kişinin öldükten sonra dünyadan geri dönmek üzere ayrılan ve kötülüklere neden olan ruhudur. İnsanların öldükten sonra ruhlarının ruhlar ülkesi olan Üzüt'e gittiğine inanılır (Davletov, 2006: 266). Bu nedenle Hara Han, iyilik timsali olan Ala Boğa'yı kötü ruhlara karışmaması ve Tanrı'ya ulaşarak cennete gitmesi için dağa gömer. Zira Hara Han'ın kendisine çok iyiliği dokunan Ala Boğa'yı ölümler ülkesi Üzüt'e göndermemek için ak zirveli dağa defnetmesi dağın Tanrı mekânı olmasına koruyuculuğuna ve kutsallığına işaret etmektedir.

Yine Huban Arığ destanında Huban Arığ'ın babası Hara Han'da ölünce dağa defnedilir. Destanda Hara Han, Huu Hat ile girdiği mücadelede ölür. Babasının öldüğünü gören Huban Arığ, babasını diriltmek için herşeyi dener ancak Hara Han'ı diriltmeyi başaramaz. Bunun üzerine Huban Arığ babasının cesedini alıp yurduna götürür. Hıyan Arığ kocasının naaşını alıp altın dağa gömer:

“*Hara Han'ın kemiklerini,
Güzel bir biçimde yerine koyup,
Ayın altınca evirmeye başladı.
Emini koyduğunda, eğilerek düşmekte,
Tomını koyduğunda, doğrularak düşmekte.
Ayrılıp ölen Hara Han,
Döndürülmek üzere ölmüş.
Geçip ölen Hara Han
Geri getirilmemek üzere geçip ölmüş.
Huban Arığ'ın yüreği eriyip,
Yüreği daha da parçalanıp,
Ağlayıp ağıt yakmaya şimdi başladı.
Hara Han'ın kemiğini kapıp*

*Kara doru atın sırtına koyup
Ata yurduna götürdüler”*

...
*Ayrılıp ölen babanın kemiğini
Altın dağda gömdüm.” (HAD: 75, 87).*

Han Orba destanında da Han Orba ve ağabeyi Han Mirgen, bir akından yurtlarına döndüklerinde anne ve babalarının öldüğünü öğrenir. Han Orba ve Han Mirgen’in ölen anne ve babası halk tarafından Altın Dağ’a defnedilmiştir:

*“Üç yiğidin geleceğini işitip,
Ay Arığ halkıyla birlikte,
Köyden gelip, beklemiş.
Üç yiğit atlarından inip
Halka selam verdiler.
Ay Arığ, küçük evladını,
Öpüp, bağrına bastı.
Hep birlikte aşağıya indiler.
Atlarını altın sarçına bağladılar.
Büyük eve girdiler.
Altın masaya oturdular.
Yemeğin iyisini yiyorlar,
Ayrılanlarını içiyorlar,
Aç karınlarını doyurduklarında,
Altın masadan kalktılar.
İki kardeşi yardım edip,
Altın dağa götürdü Ay Arığ,
Anababasının ölmüş bedenleri,
Altın dağın içinde yatıyor.
Babasının cenazesini döndürüp,
Altmış ağıtla ağlıyor Han Orba
Anasının mezarına gidip,
Elli ağıtla ağlıyor Han Orba
Köklerin büyüyen otları
Hepsi birden dağılıp ağlıyor,
Gökteki tüm yıldızlar
Tümü birden ağlıyor.
Kurumuş dağlara
Yeşil otlar sızlayarak ağlıyor.
Kuruyup ağaçlara
Yeşil yapraklar çıkarak ağlıyor.
Yiğit kız Han Orba ağladığında,
Halk kızın ağladığını duymadan,
Onlarda ağlayıp sızladı.” (HOD: 151-152).*

Destanın ilerleyen bölümlerinde Han Orba’nın ağabeyi Han Mirgen, Tas Han ve Pus Han ile girdiği mücadelede ölür. Han Mirgen’in naaşı kızıl doru ata yüklenip yurduna getirilir ve demir taputun içine konularak atıyla birlikte Altın Dağ’a defnedilir:

*“Küçük kız çocuğu, naaşı tutup
Kızıl doru ata yerleştirdi.
Halk, burada kalmak istemeden
Hepsi yiğitlerle birlikte gittiler.*

*...
Altmış telli altın çathan
Altmış yırla çalındı,
Altın tüylü altmış guguk,
Altmış yırla ötüştü.
Bunu duyup, kız çocuğunun,
Birlikte gittiği halkın
Gözyaşı çağlayıp aktı,
Hayvan ve kuşlar, peşlerinden gidip,
Üzüntüyle ağlıyorlar.
El yurdunu uzak ettiler,
Ata yurduna ulaştılar.*

*...
Yüksek zirvenin üstünde
Ay Arığ geliniyle,
Altın Harlıh kız,
Devamlı beklemişler.
Kucaklaşıp, ağlaştılar,
Zirveden aşağı indiler,
Altın sarçına atlarını bağladılar,
Onlarla gelen halk da
Uzak yurda bölük bölük vardılar.
At üstündeki Han Mirgen’i
Demir tabuta yatırdılar.
Büyük evdeki eşi Ay Arığ
Yiğit erkeğin ölüsüne
Altmış ağıtla ağlamış.
Ölüp giden erkeğinin bedenine
Elli ağıtla ağlamış.
Oradaki herkes Han Mirgen’i gördü,
Altın Dağ’ın içine götürüp,
Yiğit Han Mirgen’i atıyla birlikte
Oraya kilitlediler” (HOD: 203-205).*

İncelediğimiz destanlarda ölen kahramanların ruhlarının Tanrı katına yani cennete ulaşmasını kolaylaştırmak adına dağlara defnedildikleri görülür. Bu inanışın temelinde dağların göğe yakın olması ve Tanrı mekânı olarak görülmesi olduğu gibi yerle göğün birleştiği kutsal dağların ölen kişilerin ruhlarını Tanrı katına (cennete) ulaştırdığına inanılması yatar.

4.4.2. Kutsal Kabul Edilen Dağlarla İlgili Ritüeller

4.4.2.1. Dua Etme

Türk kültüründe dağlar ve dağ iyeleri dua edilen, dilek dilenen, merhamet beklenen hatta Tanrı gibi tapınılan ve kurbanlar sunulan varlıklardır. Aynı zamanda dağlar, göğe yakınlığı ve üç âlemi birbirine bağladığına inanılması nedeniyle Tanrı mekânı olarak kabul edilmektedir. Tanrı'ya yakın olmak isteyen insanoğlu ona dua etmek ve kurban sunmak istediğinde dağları ayin yeri olarak tercih etmiştir (Şahbaz, 2018: 225-2258). Böylece dağlar hem dua edilen kutsal bir varlık hem de Tanrı'ya dua edilen kutsal bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şaman dualarına bakıldığında şamanistlerin doğrudan doğruya dağın kendisine dua ve ibadet etiklerini görülür. İnan'ın aktardığına bilgilere göre şamanistlerin yaptığı bir oba ayininde şamanların kutsal dağlarına ilahiler okuyup, *“Altın Tangnov dağı esirge, yargıla, bizi besle, koru!”* diye dua ettiği görülmektedir (İnan, 2020: 52-62). Şaman ayini her ne maksatla yapılsa yapılsın kamın dua ve ilahilerinde dağa hitap eder ve ondan medet umar. Bu durum dikkate değer ki dağ ruhundan ziyade doğrudan doğruya dağa hitap edilir. Bu da doğrudan doğruya dağın kendisine dua ve ibadet edildiğini gösterir (İnan, 2020: 52).

İncelediğimiz destanlardan Er Samır destanında kahramanın yurduna ulaştığında Ak zirveli dağları dua etmektedir.

*“Ak zirveli dağlarına
Atından inerek dua etti.
‘Babamın, anamın hayır duası,
Ağacın, taşın rahmeti!’ diye
Altay yerine dua etti,
Evine varmak için acele etti.”* (ESD: 110).

Er Samır'ın yurduna gelince atından inerek dağ dua etmesi bu dağın ikincil bir Tanrı ve yüce bir varlık olarak kabul edildiği göstermektedir. Şamanların dağlara yaptığı dualarda olduğu gibi Er Samır destanında da dağa hitaben Altay ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bunun nedeni dağların vatanın kutu, devletin ve yurdun merkezi görevini üstlenmesi sebebiyle dağlara yapılan dualarda dağ için Altay kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

Maaday Kara destanında ise dağ ruhundan yaratılmış olan Kögüdey Mergen'in destanda dağa baş eğip dua ettiği görülür:

*“Bunu gören Kögüdey-Mergen,
Kunduz şapkasını çıkarıp,
Mavi nehre baş eğip dua etti.*

*Avuçlarını açıp,
Altay'a baş eğip dua etti
Avuçlarını açıp,
Altay'a baş eğip dua etti. ” (MKD: 422-423).*

Kögüdey Mergen'in dağa ve suya bir Tanrı'ya dua eder gibi el açıp baş eğerek dua ettiği görülür. Burada dağı ve suyu ikincil bir Tanrı olarak da ifade edilebiliriz ancak destanda dağ, bir ata ve soyun koruyucusu olan bir ecdat olarak karşımıza çıkar.

Ak Tayçı destanında Ak Bökö ve Altın Topçu'nun ilk oğlu olan Ak Börü, Erlik tarafından kaçırılmıştır. Destanda altmış kulaç kuyruklu bir kurt donunda karşımıza çıkan Ak Börü, destanın sonunda kardeşi ve eşiyle yurduna gittiğinde babası Ak Bökü ve halk tarafından dağ iyesi sanılarak kendisine dua edilir. Ak Börü, kendisinin Erlik Biy tarafından kaçırılan ilk çocukları olduğunu söyler ve altmış kulaç kuruklu Ak Börü silkelenerek bahadır bir pehlivana dönüşür:

*“Altmış kulaç kuyruklu Ak Börü,
Ak Boro atlı Ak Tayçı,
Ak Boro atlı Temene Koo
Ak Bökö'nün yurduna doğru,
Hızla gidip gözden kayboldular.
Çok zaman geçmeden,
Ak Bökö'nün yerine
Varıp geldiler.
Atları sesini duyan
Bahadır Ak Bökö,
Eşi Altı Topçu'yla
İki ihtiyar
Bastonlarına dayanıp çıktılar.
Genç gelin Altın Tana,
Koşarak karşılamaya çıktı.
At iyisi Ak Boro
Başını sallayıp oynayarak geldi.
Bahadır Ak Tayçı
Ağzıyla kopuz çalarak geldi.
Ay gibi güzel kızı görünce,
Altın Tana'nın yüzü değişti.
'Bana kuma getirmiş'-diye
Kendi kendine düşündü.
Sağ elle tokalaşıp,
Hepsi sevinçle selamlaştılar.
'Sönen ateşim alevlendi,
Ölen yurdum dirildi
Altay dağının iyesi
Altmış kulaç kuyruklu
Ak Börü'ye şükür olsun!'-diye
İhtiyar Ak Bökö bağardı,*

*Ak Börü' yü öptü.
'Ben Altay dağını iyesi değilim,
Sizin büyüüttüğünüz çocuğunuzdum!
İlk doğan oğlunuzdum!
Erlik Biy'in elçisi
Temir Kağan beni tutup,
Yeraltına götürürken,
Altın sinek olup, ben kaçtım.
Telben Kağan'ın tek kızı
Güzel Temene Koo'yu
Bana öfkelendiği için,
Temir Kağan esir aldı.
Yeraltındaki Erlik Biy'e
Kendi gücüm yetmediği için,
Bir kardeşimin doğmasını bekledim.
Öyle güçlü bahadırsa
En sonunda doğan
Ak Tayçı idi.
Ben sizin oğlunuzum,
Bu da eşim Temene Koo!' -diye
Ak Börü'ye söyleyip,
Durduğu yerde silkindi.” (AKD: 169-170).*

Dağ iyelerinin kimi zaman insan kimi zaman kurt olarak tasvir edildiği görülmektedir. Ak Tayçı destanında aslında Ak Bökö ve Altın Topçı'nın oğlu olan altmış kuyruklu Ak Börö kurt olarak tasvir edilmiştir. Tutsaklıktan kurtulup yurdunu ve halkını kurtaran Ak Börü halk tarafından dağ iyesi sanılmıştır. Ak Bökü, yurdunu kurtardığı için dağ iyesi sandığı oğluna “sönen ateşim alevlendi, ölen yurdum dirildi, Altay dağının iyesi, altmış kulaç kuyruklu Ak Börü'ye şükür olsun!” diye dua ettiği görülür. Dolayısıyla incelediğimiz destanlarda hem dağların kendisine hem de dağ iyelerine dualar edildiği görülmektedir.

4.4.2.2. Kurban Sunma

Eski Türk kültüründe kurban, Tanrı'ya ve kutsal kabul edilen tabiatüstü varlıklara yakınlaşma, şükran duygularını ifade etme, bir şey isteme ya da günahlara kefarete olması için çeşitli niyetlerle sunulan hayvanlar ve nesnelerdir (Güç, 2002: 433-435).

Ferit Devellioğlu'nun hazırladığı Osmanlıca-Türkçe sözlükte ise kurban; “1. Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olan şey. 2. Eti fukaraya parasız olarak dağıtılmak niyetiyle kesilen hayvan. 3. Bir gaye uğruna feda olma.” şeklinde tanımlanmıştır (Bekki, 1996: 17). Yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere kurban; ya canlı bir varlığı kesmek ve kanını akıtmak suretiyle ya da herhangi bir şeyin Tanrı'nın rızasını kazanmak adına Tanrı'ya sunulmasıdır. Bunlar genel olarak “kanlı kurban” ve “kansız kurban” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kanlı kurbanlar; at, koyun, koç ve geyik gibi hayvanlar iken kansız kurbanlar; “saçı”, “yalma”

(ağaçlara ve şaman davullarına bağlanan bez) ve “tösleri, ongonları doyurma” (ağızlarını yağlama” vb. uygulamalardır (Ergun, 2004: 372-375).

Eliadeye göre her kurban ritüeli ilk kurbanın tekrarlamasıdır. Ritin profan zamanı ve süreyi askıya almasıyla tüm kurbanlar başlangıçtaki aynı mitik anda icra edilir. Kurban sunan kişi de arketipik kurban olayını tekrar etmesiyle ölümlülerin/fanilerin profan dünyasından ayrılarak ölümsüzlerin tanrısal dünyasına intikal eder. Yani kurbanın amacı, tanrısal bir modele uyarak başlangıçtaki yaratılış eylemini tekrar etmek suretiyle “canlandırmak”tır. Canlandırmanın başlangıcındaki arketipi ne ise aynı sonuca varmak için aynı eylemi yapmaktır. Dolayısıyla tekrarlanan bu tanrısal eylem, kurban sunan kişiyi teofanının gerçekleştiği başlangıçtaki mekâna taşımaktadır. Zira kurban ritüelinde yapılanların gerçeklik kazandırabilmesi için kişinin gerçek olana yani kutsal olan bir modele uyması gerekmektedir. Aynı zamanda Eliade, Tanrı’ya ve kutsal varlıklara bir ruh verilmediği sürece hiçbir şeyin ayakta kalamayacağını ifade eder. Yani bir şeyin canlı kalabilmesi için ona bir ruh aktarmak gerektiğine bununda kurban aracılığıyla gerçekleştirildiğine inanılmaktadır (Eliade, 2011: 283-286).

Eliade’nin ifade ettiğine göre Yüce Tanrı ya da tanrılar, kozmosu bir devin ya da bir deniz canavarını kurban ederek yaratmıştır. O zamanda vuku bulan bu ritüel ölüm, kozmosu canlandırdığı, ona can ve ruh verdiği için kozmos meydana gelmiştir. Bu canlandırma, sadece kozmosa kurban edilen hayvanın ruhunu ve canını nakletmekten ibaret olmayıp öncelikle çeşitli varlık biçimleri içerisinde kurban edilen dev ile “hayatın” uzamasını mümkün kılan kurbanın büyüünden kaynaklanmaktadır. Çünkü kurban ritüelinde amaç bir hayatı kurban ederek evreni canlı kılmaktır (Eliade, 2011: 286-287).

Bilindiği üzere dağlar kutsal gücün merkezi, yaratılışın başlangıç noktası olduğuna inanılması, Tanrı’nın yaşadığı var sayılan gök kubbeye yakınlığı ve üç âlemi birbirine bağladığına inanılması nedeniyle Tanrı mekânı olarak kabul edilmiştir. Tanrı’nın dağlar aracılığı ile insanlarla bağlantı kurduğuna inanılmıştır. İşte bu nedenlerden dolayı kurban sunmak istediğinde ayin yeri olarak dağlar tercih edilmiştir. Aynı zamanda eski Türkler, canlı ve kutsal kabul edilen dağların koruyucu bir ruhu olduğuna inandıkları için dağ ruhundan dilek dileyebileceklerinde ve onların yardımına ihtiyaçları duyduklarında hep dağ tepelerine çıkmışlar, kurbanlarını orada sunup, ayinlerini orada yapmışlardır (Sönmez, 2008: 97). Zira dağlar hem Tanrı’ya kurban kesilen kutsal bir mekân hem de kendisine ve iyelerine kurbanlar sunulan kutsal bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır.

İncelediğimiz destanlardan Almış Kağan destanında, Almış Kağan'ın ölümünün ardından atının da dağa çıkartılarak orada kurban edilmesi destanda şu şekilde anlatılır:

*“Anlı şanlı Almış Kağan
Ak dünyayı lanetleyip,
Ayı güneşi lanetleyip, sitemleyip,
Ziyaretçileri üzülerek karşıladı.
Zamanı gelip, öldü.
Kuzgun inmez ormana götürüp,
Kamışını mezarını halk indirdi.
Saksağan uçmaz dağa götürüp,
Yelesi atını kurban etti “ (AKD: 40-41).*

Eski Türklerde kurban denilince akla gelen ilk hayvanın at olduğunu söyleyebiliriz. “Türk'ün kanadı” olan atlar, yalnızca bir savaş aracı olarak değerlendirilmemiş göçebe hayat tarzının vazgeçilmezi olan at, Tanrı'ya olan bağlılığı ve şükranı gösterme açısından özel bir yere sahip olmuştur. Kurban edilecek hayvanın at olarak seçilmesi esasen kişinin kendisi için en değerli olan hayvanını seçilerek Tanrı'ya olan itaat ve şükranın gösterilmesidir. Bunun yanında ölen kişinin atının kurban edilmesi, kişinin ölümünde ona refakat edeceği inancıyla alakalıdır. Cennet ve cehennem inancına sahip olan Türkler öteki hayatlarında da atlarının kendilerine hizmet edeceğine inanmaktadır (Üren, 2015: 67). Bu sebeptendir ki destandan da kahramanın ölümünün ardında atı da dağa götürülerek kurban edilir. Atın dağda kurban edilmesi ise dağların ruhları cennete götürebilme kudretine sahip olmasıyla bağlantılıdır. Böyle atın ruhu sahibinin yanına güvenli bir şekilde ulaşabilecektir.

Almış Kaan destanında bu kez atların kutlu dağlara kurban olarak sunulduğunu görmekteyiz. Destanda Kan Çület, Ak Bökö'nün iki gözünü eşinin ise on parmağını keser. Bunun üzerine Kan Çület'inin eşi, eşinin anne ve babasına yaptıklarından dolayı Clanaş Uul'dan yardım ister. Clanaş Uuul, Ak Bökö'nün yanına gelerek Ak Bökö bahadırın gözünü yerleştirir eşininde parmaklarını da yerine kondurur. Calanus Uul dağdan bulduğu tel taşı için dağa tay kurban eder. Dağdan aldığı kutsal kıvrımlı taşdan da serum çıkararak ilaç hazırlar ve kadının parmaklarını tamamen iyileştirir:

*“Dağdan bulduğu tel taşla
Tel ısıltısına tay kurban etti.
Dağın taşı kıvrımlı taşla
Serum çıkararak çekti
Sağ parmağı iyileştiğinde
Öncesinden daha iyi oldu,
Sol parmağı iyileştiğinde
Durmaz gezer oldu.” (AKD: 88).*

Cılanuaş Uul dağdan aldığı tel taş için dağa tay kurban eder. Burada dağa sunulan kurbanın amacı dağ iyesine teşekkür etmek, onun sevgisini kazanmak ve ondan gelebilecek tehlikeler karşısında kendini korumaktır. Burada aslında ben sana kurban veriyorum, aşkın güçte bana zarar vermesin, iyi davransın demektir. Tanrıyla veya kutsal varlıklarla iletişime geçmek için sunulan kurbanlar bir araç olarak kullanılmaktadır (Yetkiner, 2017: 332-336). Çünkü yer-su ruhlarına sunulan kurban ritüellerinin kökeninde karşılıklı verme ve alma düşüncesi yatmaktadır (Tokarev, 2006: 95).

4.5. İNANIŞLAR, UYGULAMALAR VE RİTÜELLER BAĞLAMINDA TAŞ KÜLTÜ

Çalışmamızda incelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen tabiat kültürleri inanışlar, uygulamalar ve ritüeller bağlamında tasniflenmiştir. Bu bağlamda Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen taş kültü ile ilgili veriler “Kutsal Kabul edilen Taşlarla İlgili İnanışlar”, “Kutsal Kabul Edilen Taşlar ile Yapılan Uygulamalar” ve “Kutsal Kabul Edilen Taşlar ile Yapılan Ritüeller” başlıkları altında incelenmiştir.

4.5.1. Kutsal Kabul Edilen Taşlarla İlgili İnanışlar

4.5.1.1. Kozmik Taş Tasavvuru

Taşlar sahip olduğu özelliklerden dolayı koruyucu ruhların ve tanrısal güçlerin mekânı olarak kabul edilmiştir (Kıyak, 2011: 131). Aynı zamanda başlangıçtan beri var olan ve kozmos esnasında eylemin içinde yer alarak (Uğurcan, 2016: 98) merkezi simgeleyen taş, dünyanın merkezi ve yaratılışın başlangıç noktası sayılmaktadır.

Altay Yaratılış destanına göre taş, her yerin suyla kaplı olduğu sadece Tanrı ve insanın var olduğu ortamda yaratılan ilk unsurdur. Tanrı ve insanoğlu sürekli uçmaktadır ve konabilecekleri hiçbir yer yoktur. Bu taş Tanrı’nın ve insanoğlu’nun oturup dinlendiği ve dünyanın yaratılışının başladığı noktadır.

Taşın merkez olma özeliğine Hz. Yakup Peygamberin üstünde uyuyakaldığı taşı örnek verilebiliriz. Hz. Yakup, göğün ve yerin birbirine açıldığı yerdeki bir taşın üstünde uyuyakalır ve Tanrı bu taş üzerinde uyayakalan Hz. Yakup’a gözüktür. Burası “göğün kapısı” olarak da adlandırılan bir “merkezdir.” Hz. Yakup’un üstünde uyuyakaldığı taş yalnızca “Tanrı’nın Evi” değil aynı zamanda “meleklerin merdiveni” olmasıyla yerle gök arasında iletişimin sağlandığı yerdir. Hz. Yakup’un uyuduğu bu taş “Beytel” olarak adlandırılmaktadır. Zimmem, Beytel’in hem “Tanrı’nın evi” hem Tanrı’nın bir adı olduğunu hem de kutsal bir taş olduğunu ifade etmektedir. Beytel; Kâbe, Sina Dağı ya da kutsanmış tüm tapınaklar, saraylar ve merkezler gibi dünyanın merkezi kabul edilmektedir. Bu taşın yerle göğü birleştiren bir “merdiven” oluşu, o noktada ortaya çıkan bir Tanrı’nın tezahüründen kaynaklanmaktadır. Hz. Yakup’a Beytel’de görünen Tanrı, aynı zamanda Hz. Yakup’a yere indiği noktayı, aşkın olanın içkin olana girdiği noktayı işaret eder. Gök ile yeri birleştiren bu tür merdivenler, dünyanın merkezi olarak kabul edilmiştir. Ancak Yakup’un rüyasına giren Tanrı İbrahim’in Tanrı’sı mıdır yoksa Dussaund’un ileri sürdüğü yerel bir Tanrı mıdır? Kesin olarak ifade

edilmemiştir (Eliade, 2003: 233-235; Eliade, 2005: 273-277). Görüldüğü üzere bu taş hem merkezi, hem Tanrı mekânını hem de teofaniyi simgelemektedir.

Yerin göbeği olarak tasavvur edilen taş Temene Koo destanında karşımıza çıkar. Ösküs Uul'un annesi Bargaa Bagay, oğluna biriktirdiği atın paraları verip onu at ve yiyecek alması için yollar ancak Ösküs Uul parasıyla alacak bir şey bulamaz onun yerine köpek alır. Bunu gören annesi çok kızar. Aradan zaman geçer ve bu kez biriktirdiği gümüş paraları vererek oğlunu tekrar at ve yiyecek alması için gönderir. Ösküs Uul bu kezde eve bir kedi alıp döner. İyice öfkelenen Bargaa Bagay oğlunu evden kovar. Ösküs Uul ağlayarak aldığı hayvanları da yanına alıp yola çıkar. Böylece yollara düşen Ösküs Uul yerin göbeği kara taşta gelip oturur:

*“Sayısız vadi geçti gitti,
Sayısız aşıt gitti.
Gözün görebildiği yere
Zavallı delikanlı gider oldu.
O böylece giderken
Göğün dibi gürüldedi.
Denizin dibi şırıldadı,
Uzak yerden bağırıtı duyuldu.
Ösküs Uul koşarak gidip,
Yer göbeği kara taşta
Sıçrayarak çıkıp oturdu.
Altay dibini çepeçevre
Görüp baktı ki,
Üç göğün dibinde
Bir geç delikanlıyı
İki başlı kartal,
Tutmuş sürüklüyordu.” (TKD: 397).*

Bu taş Tanrı katını, merkezi ve üç âlemi birbirine bağlayan bir ekseni temsil ettiği için buradan bakıldığında her yer kolayca görünmektedir. Ösküs Uul'da bu taşın üzerine oturduğunda Altay'ın her yerini rahatlıkla görebilmektedir ve göğün üçüncü katında bir genç delikanlının iki kartal tarafından sürüklendiğini görür. Bunun üzerine Ösküs Uul kara taşta alıp göğü fırlatarak delikanlıyı kurtarır. Üç göğün dibinden yere düşen Sarı Kağan'ın oğlu Ere Möndör'dür. Ösküs Uul'a Ak Kağan'ın kızını almak için yola çıktığını söyleyip Ösküs Uul'u bir mektup yazarak babasının yurduna gönderir ve onu babasından altın sandığın içindeki yüzü istemesini için tembihler. Böylece yerin göbeğine oturan Ösküs Uul'un hayatı tamamen değişecektir. Sarı Kağan'ın yurduna giden Ösküs Uul'a Sarı Kağan, Temeno Koo ismini ve sol ele takılan, avuç içinde altı defa vurulduğunda herşeyi yerine getirmeye hazır yiğitlerin ortaya çıktığı altın sandığın içindeki yüzüğü verir. Böylece yerin göbeği olan kara taşta oturan

Ösküs Uul adeta farklı bir insana dönüşür. Dünyanın merkezi ve yaratılışın başladığı yer olan bu kutsal taş ona yeni bir kimlik, yeni bir hayat bahşeder. Ösküs Uul'un üzerine oturduğu yer göbeği bu kara taş bize Altay Yaratılış destanında Tanrı'nın oturduğu taşı hatırlatmaktadır. Dünyanın merkezi ve yaratılışın başladığı yer olan bu taş kutsal bir mekândır. Buraya oturan Ösküs Uul da sıradan biri olmaktan çıkmıştır.

Yerin göbeği olan taş Kan Kapçıkay destanında ise ortası oyuk bir kaya olarak karşımıza çıkar:

*“Toprağın göbeği ortası oyuk kayanın
Yerinden oynaması imkansızdı.
Sayısız bahadır
Tepip yaramadı.*

*...
“Yer göbeği oyuklu kayanın
Kimildaması imkansızdı.
Yeryüzünün yetmiş kağanı
Hep birlikte şaşırıp baktı.” (KKD: 295).*

Yerin göbeği oyuklu kayanın önemli bir özelliği de ölüp dirilme mekânı olarak karşımıza çıkmasıdır (Uğurcan, 2016: 100). Canavar Üç Monus tarafından öldürülen bağışlanmış çocuğun mezarı yerin göbeği olan kara taşın altındadır. Kan Kapçıkay ölen çocuğun atı vasıtasıyla çocuğun öldürüldüğü yere gelip yerin göbeği olan kara taşın altındaki mezardan çocuğu çıkarır ve yerin göbeği kara taşa vurunca çocuğun yattığı yedi köşeli taş mezar un ufak olur. Kan Kapçıkay, kara yada taşı ve sihirli yüzük ile çocuğu yerin göbeği kara taşın yanında tekrar diriltir:

*“Yerin göbeği kara taşı
Bhadır Kan Kapçıkay
At üstünden tepip devirdi.
Taş mezara konulmuş,
Ağaç kabuğu beşiğe konulmuştu.
Onun göğsü saf altındı.
Onun arakası saf gümüştü
Bahadır oğlanın cesedinin
Bir tarafı tüylenmişti.
Bir tarafı çürümüştü.
Gören iki gözü gülümseyerek ölmüştü.
Şimdi buradan çıkamıyordu.
Bahadır Kan Kapçıkay
Bahadır oğlanı taş mezardan
Çekip çıkardı,
Kurbın Kuuçın tanrılı,
Köböö Cenes yurtlu
Güçlenmiş, bağışlanmış oğlanı*

*Ben diriltirim dedi.
Bahadır oğlanın cesedini
Çakmak taşına dönüştürüp
Taş mezarı alıp, hebesine koydu.
Yerin göbeği kara taş
Üç kez gerilip vurdu.
Yedi köşeli taş mezar
Kavrulmuş un gibi kül olup,
Yeryüzüne saçıldı.” (KKD: 304-305).*

Bağışlanmış çocuğun ölüp diriltiği mekân olan yerin göbeği kara taş yaratılışın başladığı yer olarak başlangıcı-sonu yani yaratılışı-ölümü simgelemektedir. Destanın devamında yerin göbeği olan kara taşın vasıtasıyla göğün üçüncü katındaki yedi kısrağı tutan Kan Kapçıkay, yedi kısrağın sütü ile bağışlanmış çocuğu diriltir:

*“Bahadır Kan Kapçıkay
Birde bakıp gördü ki
Göğün üçüncü dibinden
Kan Ceeren at bağırdı.
Birbirine yedi eş kızıl kısrağ
Geliyor, Kan Kapçıkay
Yetişemezsen,
Kement at.
Bahadır Kan Kapçıkay
Erlik Biy’in su vererek yapılmış kemendini
İyice dolayıp,
Yedi kısrağı
Kara yılan gibi kemendi
Yedi kısrağın boynuna
Geçecek şekilde dikkatlice attı.
Kara kemendin bir ucunu
Yer göbeği kara taş
Çekip doladı.
Birbirine eş yedi kızıl kısrağı
Hepsi bir beden olup saldırdı.
Yer göbeği kara taş
Bir yana yıkılır gibi oldu
Birbirine eş yedi kızıl kısrağ
Bir beden olup yıkıldı.
Bahadır Kan Kapçıkay
Demir bukağıyı alıp
Birbirine eş yedi kısrağın
Yedisini de bukağılayarak
Bir kadehin içine sağdı.” (KKD: 306-307).*

Kan Kapçıkay yerin göbeği kara taş vasıtasıyla göğün üçüncü katında giden birbirine eş yedi kısrağı görüp onları yerin göbeği kara taşla bağladığı kementi ile tutar. Dünyanın merkezini simgeleyen ve üç âlem arasındaki geçişi sağlayan kara taşın sahip olduğu güç ve

görüş gücü sayesinde Kan Kapçıkay göğün üçüncü katında bulunan birbirine eş yedi kırsığı tutup sütlerini sağlamıştır.

Maaday Kara destanında da taş, yerin merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Köğüdey Mergen, düşmanı Kara Kula Kağan'ın ruhunun üç kuşak göğün derinliklerindeki üç maraldan birinin karnında altın kutu içinde iki bildirgin yavrusu şeklinde saklı olduğunu öğrenir. Üç maralın yavrusu olan altmış çatal boynuzlu andalba yeryüzündedir. Köğüdey Mergen ve atı, alageyik şekline girip andalbanın yardımıyla üç maralı gökyüzünden yere indirir. Köğüdey Mergen attığı okla ortadaki maralın karnını yarararak Kara Kula Kağan 'ın ruhunun bulunduğu altın kutuyu yere düşürür. Köğüdey Mergen yerin merkezi olan taş kutuyu üç kez sallayıp vurduğunda kutuyu yarararak bildirgin yavrularını ele geçirir:

*“Dedi ortadaki maral
Anlı şanlı Köğüdey-Mergen
Altın kaplı kutuyu alıp
Yerin merkezi taş
Üç kez sallayıp,
Çarptığında,
Altın kutu yarıldı.
Bildirgin yavruları
Birbirleriyle yarışmasına
Ak semanın derinliklerine doğru
Uçup yükseldiler.
Birbirlerine seslenerek,
Ak bulutların arkasına gizlendiler.” (MKD: 478).*

Kara Kula Kağan'ın üç kuşak göğün derinliklerindeki üç maraldan birinin karnında altın kutu içinde iki bildirgin yavrusu şeklinde saklanan ruha yerin merkezi olan taş aracılığıyla ulaşıldığı görülür. Kara Kula Kağan'ın ve atının iki bildirgin şeklindeki ruhlarının içinde bulunduğu kutunun, yerin merkezi taş vurulduğunda açılması, yerin merkezi olan bu taş anahtar olma konumuna sokar.

4.5.1.2. Yada Taşı Tasavvuru

Türk kültüründe çok eski devirlerden beri yaygın bir inanışa göre, büyük Türk Tanrısı Türkler'in cediti alasına yada yahut cada, yat denilen bir sihirli taş armağan etmiştir. Bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu, yağdırır, fırtına çıkarırdı. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının elinde bulunmuştur. Şamanistlere göre de büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunmaktadır (İnan, 2020: 163).

Bu yağmur taşı, Türk lehçelerinde her lehçenin fonetik özelliğine göre muhtelif şekillerden adlandırılmıştır. Örneğin Yakutça'da “sata”, Altayca'da “cada”, Kıpçak grubuna

dâhil lehçelerde “cay” olarak ifade edilmektedir. İslami kaynaklarda ise bu taş “yağmur taşı” ve “cada” taşı denilmektedir. Bu taş yakutlara göre at, inek, ayı, geyik ve kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En kuvvetlisi ise kurtun karnından çıkarılan taştır (İnan, 2020: 163-165). Aynı zamanda ördek, kaz, kartal gibi kuş türleriyle kurbağanın iç organlarında bulunduğu da inanılmaktadır. Altaylılara göre yılanın başı ile melez ağaçta oluşan büyük mantarlar da yada taşı görevi görmektedir (Ergun, 2019: 159).

Türk kültüründe yada taşı kendine “*özgü ısı ve sesi olan kendine göre şekillenen, canlanan ve ölen bir taş*” olarak tasavvur edilmektedir. Taşın gücünün belli bir süreyle sınırlı olduğuna, zamanla zayıflayarak gücünün azaldığına ve hatta öldüğüne inanılmaktadır. Geleneksel kültürde, gücü zayıflayan taşların gücünün artırıldığına inanılmaktadır. Buna bağlı olarak “zayıf düşmüş olan yada taşı ya canlı bir kuşun ya da yaban veya evcil bir hayvanın yarılan karnının içine bırakılırdı” böylece taşın gücünü toplayıp fonksiyonlarını yeniden yerine getirmeye başlayacağına inanılmaktadır (Potavpov, 2012: 167). Taşın ruhu öldüğünde ise geleneksel kültürde hayvan ciğerine sarılarak yeniden canlandırılmaktadır (İnan, 1972: 160).

İncelediğimiz destanlarda da yada taşı canlı olarak tasvir edilmektedir. Maaday Kara destanında Kögüdey Mergen’in Altın Küskü’yü almak için çıkacağı evlilik yolculuğunda yanına körelmez altın kılıcını, çelik mızrağını, yüz çentikli demir yayı, kan saçan kanatlı okunu, üç ölüyü diriltebilen altın bılatıyla birlikte canlı olarak tasvir edilen yada taşını aldığını görürüz. Destanda canlı olarak ifade edilen yada taşı şu şekilde tasvir edilmektedir:

*“Üç parça kömüre ateş veren
Canlı yada taşını cebine koydu.”* (MKD: 508).

Burada yada taşının “üç parça kömüre ateş veren canlı” bir taş olarak ifade edilmesi yada taşının ateş yakma gücüne sahip olduğunu ve bünyesinde ateşi de barındırdığını söyleyebiliriz.

Almıs Kaan destanında da Maaday Kara destanında olduğu gibi yada taşının canlı olarak tasvir edildiğini görmekteyiz. Otuz köşeli canlı bir temren olarak tasvir edilen yada taşı Tanrı tarafından gönderilmiştir. Canlı olarak tasvir edilen bu yada taşının sıcak yerlerde destan söylediği, soğuk yerlerde ise şarkı söylediği ifade edilmektedir. Aynı zamandan bu yada taşı döküm sandığının içinde ak bir mendile sarılarak muhafaza edilmektedir:

*“Döküm sandığı açıverdi.
Döküm sandığın içinde
Otuz köşeli otuz gözlü*

*Canlı temren var imiş.
O temreni Cılanda Uul
Ak mendille sararak,
Cebine soktu.
Canlı demir temren imiş,
Yaratıcı tanrıdan yetişip:
Sıcak yerde destan söyler,
Soğuk yerde şarkı söyler
Canlı yada taşı bu imiş
Şimdi canlı temren olmuş.
Döküm sandığı yine çevirip
Başköşe ocağının külüne
Altın sandıkla taşınacakları
Hazırlayıp yerleştirdi.” (AKD:111).*

İnanışa göre Türklerin atalarına göklerden gelen sihirli bir taş armağan edilmiştir. Bu taş her devirde, yadacıların, şamanların ve büyük komutanların ellerinde bulunmuş ve halen de bu taşın Türklerin elinde olduğuna inanılır. İlk zamanlarda Tanrı'nın ihtiyarında olan bu taş Türklerin ilk atasına verilmiş, zamanlarda özel yadacıların elinde toplanmıştır (Bayat, 2022: 212). Ele aldığımız destan bölümünde de canlı olarak tasvir edilen yada taşının Tanrı tarafından gönderildiği ifade edilmektedir. Yada taşının ak bir mendilde sarılıp muhafaza edilmesi ise muhtemelen bu taşın canlılığını ve gücünü korumak için yapılmış bir uygulamadır.

Yada taşının hayvanların içerisinde bulunduğu inancı destanlara da yansımıştır. İncelediğimiz destanlarda kahramanların atları burnundan aksırmak/pıskırmak suretiyle yada taşını çıkarıp havayı soğutup kar veya yağmur yağdırmaktadır. İnanışa göre yada taşı canlı bir organ gibidir. Hayvanın içinden çıktıktan bir süre sonra etkisini yitirmeye başlar. Böyle bir durumda taşın tekrar yenilenmesi için bir hayvanın karnına bırakılması gerekir (Potapov, 2012, 166-167). Destanlarda da bu inancın bir yansıması olarak atların burnundan püskültülmek suretiyle çıkan yada taşı kullanıldıktan sonra muhtemelen tekrar hayvanın içine girmektedir.

Maaday Kara destanında Kögüdey Mergen'in sahip olduğu yada taşına atı da sahiptir. Bu durum yada taşının bazı hayvanların içerisinde bulunduğu inancına işaret etmektedir. Maaday Kara hayvanlarıyla birlikte Kara Kula'nın yurduna götürülürken sürünün içinden bir kısrağ (pamuk yeleli koyu kır at) dağa doru kaçır. Durumu fark eden Kara Kula Kağan, kısrağı yaklamak için bir yoluna çeşitli engeller çıkarır. Kısrağ, Kara Kula Kağan'ın engellerinden biri olan zehirli yılanları uyutup yoluna devam edebilmek için burnundan

aksırarak çıkardığı yada taşı ile havayı soğutur. Böylece yılanlar soğuk havanın etkisiyle uykuya dalar ve anlı şanlı boz kısrak onların yanından rahatlıkla geçip gider.

*“Anlı şanlı boz kısrak
Gözün alabildiği pamuk beyazı çölde
Yere yatıp ağnadı.
Gözün seçemediği uçsuz bucaksız çölde
Yerinden katlı ve silkindi.
Aksırarak burnundan kızdırılmış taşı fırlattı.
Keskin bir soğuk düştü.
Altay’ın üstü dondu.
Demir kavak çatırdayıp yarıldı.
İki benzer obur yılan
Kıvrılarak uyuyuverdi.
Zehirli sarı yılanlar
Kıvrılıp yatarken,
Anlı şanlı boz kısrak
Ayak tıkırtısıyla
Onların yanından geçip gitti.” (MKD: 388).*

Bayan Toolay Destanı’nda da Tuman Kısıkl atın’ın “yağmur duası pıskırması” olarak ifade edilen yada taşının içinde bulunduğu ve atın yağmur veya kar yağdırmak istediğinde bu taşı burnundan püskürtmek suretiyle çıkarması destanda şu şekilde ifade edilmektedir:

*“Deminki Tuman-Kısıkl at
Yağmur duası pıskırmasını pıskırıp
Dağlı taşlı yere kar yağdırıp,
Rüzgâr fırtına koparıp,
Kendisinin yattığı nehre
Yağmur yağdırıp,
Yeşilini bitirip,
Guguk kuşunu öttürüp yatıyormuş.” (BTD: 505).*

Boktu Kiriş Bora Şeeley destanında atın içerisinde bulunan yada taşı ile atların nasıl yağmur ve kar yağdırdığı anlatılmaktadır. Boktu Kiriş’in atı, kutsal yada taşını burnundan püskürtüp yada sidiği ile yada taşını sidiklemesi üzerine şiddetli bir yağmur yağdırır:

*“Suyun kıyısına varıp
Ediğini-elbiseni çıkara dur,
Ben kutsal yada pıskırığımı
Kutsal yada sidiğimi gizlice pıskırıp
Sidikleyim, demiş.
Boktu-Kiriş koşup varıp
Kemerini çözüp elbisesini çıkarıvermiş imiş.
Bora-Şokar’ı gizlice
Kutsal yada pıskırığını pıskırıp
Kutsal yada sidiğini sidikleyince*

*Sıcak-açık olan göğü
Kapanıp, yağıp
Boşanıvermez mi.
Ediğini-elbisesini çıkarıp
Suya girmek üzereyken
Çok şiddetli bir yağmur gelivermiş.” (BKBŞD: 409).*

Yada taşına sahip olan atların bir kısmının yada taşını burnundan püskürtmek suretiyle ortaya çıkardıkları ve yada sidiği ile yada taşını aktifleştirip yağmur yağdırdıkları tespit edilmiştir. Atların püskürttüğü yada taşlarını yine atların kullanarak yağmur ve kar yağdırdığını görmekteyiz. Bu da bize kutlu atların, kut sahibi kahramanlar gibi yada taşı ile dünyaya geldiğini düşündürmektedir.

Çeşitli kaynaklarda yada taşı ile ilgili olarak Türkler arasında “büyük kuş yumurtası büyüklüğünde ve üç türde olduğu”, “Çin sınırlarında yaşayan kırmızı kanatlı bir su kuşunun mahsulü olduğu”, “yıldırım yoluyla düştüğü”, “büyük kayalarda kristal şeklinde bulunduğu”, “at, kurt, ayı, kaz, ördek gibi çeşitli hayvanların iç organlarında bulunduğu” “yeşilimsi, toprak renginde ya da beyaz renkte, kırmızı benekli olduğu”, “yada taşın insan yada ot olabileceği”, “cada taşının iyeli olduğu”, “yada taşının bulunduğu suyu içenlerin bulunduğu şehirlerde bol yağmur yağdırdığı” gibi çok sayıda rivayetin var olduğundan söz edilmektedir (Tanyu, 1968: 56-58, Ergun, 2019: 159).

Çeşitli kaynaklarda yada taşının canlı gibi bir cisminin olduğu, insan kafasına benzediği, yüzü, gözü kulağı ve ağzını çok açık görüldüğü, canlı gibi görülerek büyümesine ve ölmesine dair örnekler vardır. Aynı zamanda yada taşına kadın veya bir yabancıнын gözü dokununca ölüp gücünü kaybettiğine inanılır. Bu taşın nasıl kullanılacağı hususunda anlaşmazlıklar vardır; bazıları “aşağıya akan bir suyun içine atılır” derken bazıları “canlı yada taşının ele alıp yukarı kaldırılırsa hemen soğuk rüzgar estiğini, yağmur yahut kar yağdığını”, bazıları ise bu taşın kullanma sırrına ve metoduna yalnızca Türklerin vakıf olduklarını ve kimseye de öğretmediklerini söylemektedir (Tanyu, 1968: 56-69).

4.5.1.2.1. Yada Taşı ile Doğma

Eski Türklerin inanışına göre yada taşına sahip olan halkın dünyaya hükmedeceğine inanılır. İnanişâ göre Türklere dünyaya hâkim olma gücü veren yada taşını Tanrı vermiştir. Gök Tengri’nin Türkleri yarattığında onları dünyaya hükmedecek bir millet kıldığı için onlara yada taşı adında bir çok özelliği olan bir taş vermiştir (Bayat, 2022: 217). Bu inanışın bir tezahürü olarak destanlarda kahramanların yada taşı ile dünyaya geldikleri anlatılmaktadır.

Tanrı'nın halk için kurtarıcı niteliğinde gönderdiği kahramanı dünyaya bir işaret ile gönderdiği düşünülür. Bu işaretlerden biri de yada taşı ile doğmaktır. Yada taşı ile doğan kahramanın bu taş seçilmiş bir kişi olduğunu işaret ettiği gibi kişinin karşılaştığı çeşitli zorluklarda da işini kolaylaştıran bir nesne olarak karşımıza çıkar.

Türk kültüründe “yada taşı” önemli bir semboldür. Canlılık ve sağlık verdiğine inanılan aynı zamanda da hava durumuna etki ederek insanlara yardımcı olan bu taş kutsal kabul edilen tılsımlı bir taştır (Uğurcan, 2016: 145).

Ölöstöy destanında Ölöstöy'ün ve eşi Altın Topçı'nın oğlu sığındıkları Şibee Kuyak dağındaki mağaranın içinde bir elinde sekiz köşeli yada taşı, diğer elinde ise kara kan tutarak dünyaya gelmiştir:

*“Altın-Topçı'yı elinden tutup,
Yürütüp dolaştırırken,
Gelin hafıfledi.
Küçük çocuk bağırdı,
Sık kashıymış,
Kaburgası bütün parçaymış,
Bir elinde sekiz köşeli
Yada taşı tutunmuş,
Eğik elinde ise
Kara kan tutunmuş,
Alametlerle doğdu.” (ÖD: 99).*

Bu alametler onun ileride kahramanlıklar göstereceğinin ve Tanrı tarafından seçilmiş bir kahraman olduğunun bir işaretidir.

Şulmus Şunı destanında Kaldan Kaan'ın başlangıhta yaratıldığı ve kutsal bir zamanda yada taşı ile doğduğu ifade edilmektedir. Kaldan Kaan yada taşını aya ve güneşe karşı tuttuğunda şiddetli bir soğuk indirme, yağmur ve kar yağdırma özelliğine sahiptir. Bu ifade yada taşının Tanrı tarafından insanoğluna yaratılışta verildiği inancına işaret etmektedir:

*“İlk, ilk, ilk çağda
Oturan insanlar yokken
Evvel, evvel, evvelki zamanda
Şimdiki insanlar yokken
...
Şulmus-Şunı oğullu
Alınacak canı yok
Kızarıp akacak kanı yok
Kaldan-Kaan yaşamış.” (ŞŞD: 322).*

*“Kötü düşünceli Kaldan-Kaan
Anasından doğarken,*

*Kara yada taşıyla doğmuş,
Onu aya güneşe karşı tutup,
Oraya, buraya tutsun,
Şiddetli soğuk iner” (ŞŞD: 346).*

Kaldan Kaaan’ın oğlu olan Şulmus Şunı, Temene Koo ile evlenmek için kızın yurduna gider. Temene Koo’nun babası Cepten Kaan kızını vermek için bazı şartlar öne sürer. Şulmus Şunı karşılaştığı çeşitli zorluklarla birlikte verilen görevlerin hepsini yerine getirir. Bu arada Cepten Kaan, Kaldan Kaan’ın yurduna birbirine benzer üç yiğit ile birlikte iki benzer kuş gönderir. Bu kuşların hangisinin karga hangisinin saksağan olduğunu ayırt etmesini ve kuşların boynuna yazıp göndermesini ister. Eğer kuşları ayırt edemedi yollarsa yurdunu yıkıp dağıtmakla tehdit eder. Şulmus Şunı, İhtiyar Karcın’a akıl verip babası Kaldan Kaan’ın doğarken yada taşı ile doğduğunu bu taşı aya ve güneşe karşı tuttuğunda şiddetli bir soğuk indireceğini ardından karganın garklayarak ormandan yamaç aşağı gideceğini saksağanın ise öterek ormana doğru uçaacağını söyler. Böylece iki kuştan hangisinin karga hangisinin saksağan olduğunun anlaşılacağını söyler. Bunun üzerine ihtiyar Karcın, Kaldan Kağan’ın yanına gider. Bu duruma çözüm bulduğunu söyler. Heybetli yaratılışlı Kaldan Kağan yada taşını kullandıktan sonra yeryüzüne şiddetli bir soğuk iner. Karga garklayıp ormandan yamaç aşağı, saksağanın ise ötüp ormana doğru uçar:

*“Şulmus-Şunı bahadır, dedi,
İki kuşun farkı
Nasıl bilinir? dedi.
Bahadır Şulmus-Şunı
İhtiyar Karcın’a şöyle dedi:
‘Kötü düşünceli Kaldan-Kaan
Anasından doğarken,
Kara yada taşıyla doğmuş,
Onu aya güneşe karşı tutup,
Oraya, buraya tutsun,
Şiddetli soğuk iner,
Karga garklayıp,
Ormandan yamaç aşağı uçar,
Saksağan ötüp,
Ormana doğru uçar,
O zaman anlaşılır, dedi.’” (ŞŞD: 346).*

Kahramanların doğarken ellerinde tuttukları bu taş onların Tanrı tarafından seçilmiş kut sahibi bir kağan olduğuna işaret ettiği gibi kahramanların zor durumlarda onlara yardımcı olan tılsımlı bir nesnedir. Dolayısıyla destanlarda bu taşta sahip olan kahramanların bu taşın sahip olduğu özelliklerden ve gücünden faydalanarak çeşitli engelleri kolayca aştıkları ve zorlu savaşları kazandıkları görülür.

Maaday Kara destanında Kögüdey Mergen, sağ elinde yedi köşeli boz bir taş, sol elinde dokuz köşeli siyah bir taş ile dünyaya gelir. Kögüdey Mergen babası Maaday Kara'nın yaşlılık zamanında ve yurdu Kara Kula Kağan tarafında yağmalandığı zaman dünyaya gelmiştir. Kögüdey Mergen'in doğduğu zaman, ortam ve doğarken ellerinde yada taşı ile doğması onun Tanrı tarafından gönderilen bir bahadır olduğuna işaret etmektedir:

*“Tüm göğsü baştan aşağı
Saf altındı, dedi.
Tüm sırtı boydan boya
Saf gümüştendi, -o böyle bir oğlandı- dedi.
İki gün sonra ‘anne’ dedi.
Ayakları kundağı tepip,
Altı gün sonra ‘baba’ dedi.
Ağaç beşiği tekmeleyerek dağıttı.
Doksan kulaç memeden süt
Emerse
Sakinleşip, yatar uyur.
Yetmiş kulaç memeden süt
Emerse
Tepinip, bağırarak yatar.
Doğduğunda sol elinde
Dokuz köşeli siyah taş vardı.
Dünyaya gelirken sağ elinde
Yedi köşeli boz bir taş vardı.
O göbeksiz ve karnı düzdü, dedi.
Kaşları birbirine bitişikti, dedi.
Altmış par derisini
Ayaklarıyla tepip, dağıtır,
Yetmiş öküz derisini
Yere atarak ağlıyor.” (MKD: 371).*

Tanrı tarafında doğarken kahramanlara bahşedilen bu taş aynı zamanda kahramanların işini kolaylaştıran yardımcı bir nesne ve tılsımlı bir savaş aletidir. Kögüdey Mergen doğduğunda avuçlarında bulunan taşlara sihir yapıp kendisini ve atını yemeye gelen kurtlara ve kuzgunlara fırtarak onları öldürür. Aynı taşları Abram Moos Kar Taacı'nın üzerine saldığı boğa ve deveyi öldürmek içinde kullanmıştır. Kögüdey Mergen yine bu taşları Kara Kula Kağan'ın ve atının bildircin yavrusu şeklinde olan ruhlarını yakalamak için de kullanmıştır. Kögüdey Mergen, bu taşlarla ay ve güneşin gözünü kapatarak Altay'da bir fırtına çıkarır ve gün ışığını avucundaki yada taşında toplayarak bildircin yavrularını yakalar.

Erke Koo destanında Kara Mökö'nün eşi bir erkek çocuk doğurmuştur. Erkin Koo, bu çocuğun sağ elinde kazan, sol elinde kara yuvarlak bir taş tuttuğunu görür. Erkin Koo gördüğü bu işaretleri çocuğun yiğit bir bahadır olacağına yorar:

*“Erke-Koo kamçının sapıyla
Kapıyı açıp baktı
Erkek çocuk doğmuş.
Sağ elinde
Kara kazan tutmuş.
Sol elinde
Kara yuvarlak bir taş tutmuş,
Erke-Koo kahkahalarla güldü:
‘Er yaratılıştıymış!
Altay’daki alpların
Göğüslerini parçalar.
İnce boğazlarını boğar.’
Kapıyı tekrar kapattı.” (EKD: 56).*

Kan Kapçıkay destanında da ise Büyük Monus’un oğlu sol elinde kutsal kitap, sağ elinde çakmak taşı ile doğar. Destanda Altın Şuru bir ördeğe dönüşüp Üç Monus’un yurduna gider. Büyük Monus’un erkek çocuğu olmadığını öğrenen ördek (Altın Şuru) Monus’un eşinin içtiği suyun üzerinde köpüğe dönüşür. Suyla birlikte köpüğü de içen kadın yedi gün sonra bir erkek çocuğu doğurur. Büyük Monus sevinmek bir yana eşine kızarak yaşlılığında doğurduğu bu çocuğun ne gibi bir işareti olduğunu sorar karısı da oğullarının sol elinde dokuz kenarlı kutsal kitap, sağ elinde ise otuz köşeli altın çakmak taşı tuttuğunu söyler:

*“Büyük Monus sevinmek bir yana
Eşine öfkeleni.
Altmış yaşına yetip,
Elli yaşını geçip,
Erkek çocuk doğurdun,
Ne işareti var bunun, dedi,
Bahadır oğlunun nişanı
Sol elinde avuçlamış
Dokuz kenarlı kutsal kitap
Sağ elinde avuçlayıp doğmuş
Otuz köşeli altın çakmak taşı,
İki gözünün tam ortasında
Bir parmak gibi kara benliydi
İki kulağın tam ortasında
Bir parmak gibi kızıl benliydi.
İki günde anne, dedi.
Altı günde baba, dedi.” (KKD: 330).*

Kan Kapçıkay destanında dünyaya gelen çocuğun yada taşı ile değilde çakmak taşı ile doğduğu ifade edilmektedir. Çakmak taşı ile ilgili olarak Abdülkadir İnan aktardığı bir efsande çakmak taşının kutsallığı dile getirilmektedir:

*“Tanrı Ülgen biri kara biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avucunda
ezerek bir taşın üstüne koyarak diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı. Ülgen ateş
yakmasını insanlara öğreterek -bu ateş atamın kudretinden taşla düşmüş*

ateştir- dedi. Bundan dolayısıdır ki Altay ve Yakutlarda çakmak taşı kutsaldır.”
(İnan, 1972: 66).

Kahramanların elinde çakmak taşı tutarak doğması tıpkı kahramanların elinde yada taşını tutarak doğması gibi seçilmişliğin, gücün ve kutun bir işaretidir.

4.5.1.2.2. Yada Taşının Hava Şartlarını Değiştirme Gücüne Sahip Olması

Yada taşı havayı istenilen şekilde değiştirmek, kar, yağmur, dolu, don bazı inanışlara göre de rüzgar ve fırtına yarattığına inanılan tılsımlı güce sahip bir taştır. Çeşitli kaynaklara göre yada taşının yardımıyla kağanlar, şamanlar ve yadacılar kadim zamanlardan Orta Çağa kadar tabiat güçlerine hükmetmişlerdir (Bayat, 2022: 214). Bu taş yalnızca özel insanlara kullanımına mahsus olmuştur. Yada taşına sahip olan ve kullanan kişiler Tanrı tarafından gönderilmiş kut sahibi kağanlar, şamanlar ve bu taşın kullanım bilgisine sahip olan yadacılarıdır. Yada taşını kullanma bilgisine sahip olan ve bu taş ile yağmur, kar yağdırıp rüzgar çıkarabilen kimselere yadacı, yaycı, yacı, cadacı adı verilmiştir. Türkler yada taşının yardımıyla yağmur, kar, dolu yağdıran, rüzgar çıkaran yani bu sanatı bilip uygulayan yadacılara saygı gösterip onları her zaman kutsamışlardır (Bayat, 2022: 215). İncelediğimiz destanlarda yada taşını kullanan kişiler genellikle kut sahibi olan kahramanlar ve onların atlarıdır.

İncelediğimiz destanlarının bir kısmında yada taşı, kahramanın ve atlarının sahip olduğu sihirli nesneler arasındadır. Bazı destanlarda kahramanlar yada taşı ile doğar ve macerasının ilerleyen bölümlerinde hava durumunu değiştirmek istediğinde bu taşı kullanır. Aynı zamanda yada taşı kahramanların atlarının içerisinde de bulur. Bu atlar yağmur ve kar yağdırmak istediğinde burnundan aksırmak suretiyle yada taşını vücudundan dışarı çıkarır ve böylece yeryüzüne kar, yağmur yağdırıp şiddetli bir rüzgar estirirler. Destanlarda kahramanlarının ve atlarının yada taşı ile hava durumunu değiştirerek düşmanları tarafından meydana getirilen çeşitli engelleri rahatlıkla aştıkları yada taşının sahip olduğu bu güçle girdikleri mücadeleleri kolayca kazandıkları görülür.

İncelediğimiz destanlarda yada taşını kullanan kahramanların ve atların yada taşının sahip olduğu güç ile kar, dolu, yağmur yağdırıp, fırtına çıkarıp rüzgar estirdikleri açıkça görülmektedir. Taş kültü ile ilgili “Kutsal Kabul Edilen Taşlar ile Yapılan Uygulamalar” bölümünde “Yada Taşı ile Hava Şartlarını Değiştirme” başlığı altında yada taşının nasıl kullanıldığı, ne amaçla kullanıldığı ve kimler tarafından kullanıldığı ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Çalışmamızda yada taşı ile ilgili tespit edilen verilerin “Yada Taşı ile Hava

Şartlarını Değiştirme” başlığı altında ele alınacak olmasından dolayı bu bölümde yada taşının hava olaylarını değiştirme gücüne sahip olduğuna kısaca değinilmiştir.

4.5.1.2.3. Yada Taşının Savaş Silahı Olarak Kullanılması

Canlı bir taş olarak tasavvur edilen yada taşının ebedi bir hayata, ebedi bir kudrete ve kuvvete sahip olduğuna inanılır. Taş yapısı itibarıyla de vurucu ve öldürücü bir kuvvete sahiptir. İnanişâ göre Türkler bu taşın içerisinde esrarengiz bir kudret ve kuvvet olduğuna inanır. Dolayısıyla insanoğlu bu taşın sahip olduğu güce ve kudrete sahip olmak için zaman zaman büyü işleminden de faydalanmıştır. Bu şekilde taşın gücünden ve kudretinden faydalanarak her türlü işte (savaşta, kuralıklıkta, boluk ve bereketi sağlamada, çocuk sahibi olmak için, şifa için vs.) kullanıldığı görülmektedir (Tanyu, 1986: 19-20).

Taşın sabitliği, sertliği, ağırlığı ve onda bulunduğu inanılan gücü ve kuvveti elde etme isteği destanlara da yansımıştır. Yada taşının gücü ve kudreti temsil ettiği Ölöştöy destanında açıkça görülmektedir. Destanda Ölöştöy ve Altın Topçı’nın çıkılması ve geçilmesi güç olan sığındıkları taş sarayın içerisinde bir elinde yada taşı bir elinde kan tutarak doğan erkek çocukları üç yaşına geldiğinde bu sığınaktan çıkmak ister. Sarp bir kayadan olan bu taş sarayı bir vuruşla yumruk büyüklüğündeki yada taşı ile sallar. Yada taşı ile doğan Erkin Koo’nun yada taşını alıp sarp kayadan oluşan saraya vurmasıyla bu sarayı sallaması yada taşının sahip olduğu gücün ve kudretin bir göstergesidir:

“Siz Altay’ı görmediyseniz,
Ben size göstereyim.
Atlama gitmediyseniz,
Ben götürüyüm, diye,
Küçük çocuk konuştu.
Yada taşını alıp
Sarp kayadan saraya
Vurup kütürdetti,
Kayadan sarayı salladı.
Anası, babası küçük çocuklarını
Ne söyleselerde durduramadılar.
En sonunda Ölöştöy
İhtiyarın verdiği oku alıp
Kalın kapıyı gürüldetti.
‘insana rahat vermez
Bu nasıl insanlardır’ diye
İhtiyarlar söylenip,
İkisi eğilip,
Kapıdan yavaşça girdiler.
‘Ah ah, ihtiyarlarım
Sevgili oğlum mızımızlandı,
Kayadan sarayı az kalsın yıkacaktı,

*Bunu durduramıyorum.
Sizden bir çare umdum ' diye
Ölöstöy konuştu.” (ÖD: 100-101).*

Maaday Kara destanında ise yada taşının, gücünden ve kuvvetin faydalanarak bir savaş aleti (ok) gibi kullanıldığı görülmektedir. Kögüdey Mergen, sağ elinde yedi köşeli boz bir taş, sol elinde ise dokuz köşeli siyah bir taşla doğar. Doğduğunda avuçlarında bulunan bu taşlar onun için güç ve kudret kaynağı olmuştur. Avuçlarındaki bu taşlara sihir yapan Kögüdey Mergen, kendisini ve Kara Kula Kağan'ın elinden kaçan atını yemeye gelen kurtlara ve kuzgunlara fırlatarak onları öldürür:

*“‘Yedi kurt neden çığlık attı?
Kaçan boz kısrağı
Galiba dönüp, tuttular deyip
Varıp gözlerini oymalı' diye düşündüler.
Bunu duyan bahadır çocuk,
Kara toprağı alt üst etti.
Hiç bir şey bulamadı.
Annesinden doğduğunda
Elinde sıkı tuttuğı,
Dokuz köşeli taşın,
Bir vuruşla bir tabakasını kırıp,
Kırılan parçaya:
Bahadır çocuk büyü yaptı:
'Sol elimle attığım taş
Sol taraftakileri şaşırtsın
Sağ elimde attığım taş,
Uzağı Altay'a düşsün, dedi.
Dokuz kara kuzgunun
Beyinli başlarını parçalasın
Diyerek!' Büyüyü tamamladı.
Üç semanın derinliklerine
Üç defa elini sallayarak fırlattı.
Taş vınlayarak
Elden fırladı,
Bir anda vınlayıp,
Göge ulaştı.
Çocuk bahadırın attığı bu taş,
Mavi bulutların yanından geçti,
Beyaz bulutların arasından geçip,
Bu dokuz kara kuzgunun
Yuvarlak kafalarına değip,
Kafalarını boyunlarından
Koparıp savurduktan sonra
Yetmiş yıllık mesafedeki Altay'a
Gökten yuvarlanarak düştü.
Doksan yüce dağın arkasında yaşayan
Talban Kağan'ın taş çadırının*

Bacasından içeri düşüp,
Öküz eti kaynayan,
Demir bronz kazanı delip,
Yeraltının zehirli sarı denizine düştü.
Taşın etkisinden deniz kaynadı.
Yetmiş vadinin arkasında yaşayan
Altın elbiseli bahadırlar
Ne yapacaklarını şaşırıp kaldılar.
'Bu taş hangi kağanın toprağından
Uçup geldi?' dediler.
Dokuz kara kuzgun
Havada yuvarlanıp, yere düştüler.
Kopmuş kafaları vadide yuvarlandı
Kendileri böylece öldüler.
Bunları öldürdükten sonra
Çocuk bahadır
Yedi kara kurdu
Ayaklarından birbirine bağladı,
Dokuz kara kuzgunu
Kanatlarından birbirine bağlayıp,
Yedi vadiden geçip,
Sık çalılıkların arasından
Sürükleyip çıkardığı zaman,
Tan yeri ağarıyordu." (MKD: 409-410).

Kögüdey Mergen yine aynı taşlarla Abram Moos Kara Taacı'nın üzerine saldığı boğa ve deveyi öldürmek için de kullanır. Abram Moos Kara Taacı'nın Kögüdey Mergen'i öldürmesi için büyütüp yetiştirdiğı kara boğasını Kögüdey Mergen'in üzerine salar. Bunun üzerine Kögüdey Mergen, dokuz köşeli kara taşı ile dokuz yaşındaki kara boğanın alnının ortasına vurarak kara boğayı öldürür:

"Maaday-Kara kızdırmak için
'Ey ey oğul, dedi,
Yakalayıp, öldür, görelim, dedi.
Kağan senin geleceğini düşünerek
Onu dokuz yıl besleyip,
Yetiştirdi' dedi.
Keten elbiseli Tastarakay
Öfkeyle yerinden kalkıp dışarı çıktı.
Sol çizmesinin koncundan
Tomrak bıçağını çıkardı
Sağ çizmesinin koncundan
Dokuz köşeli kara taşı çıkardı.
Dokuz yaşındaki kara boğayı
Tam alnının ortasından kara taşla vurdu.
Beyinli başını oydu,
Kara boğa sacağının dibine yıkıldı.
Yaramazın kıl boğazını

Ustalıkla kesip, devirdi.” (MKD: 455-456).

Köğüdey Mergen, Abram Moos Kara Taacı’nın at niyetine kullandığı kara boğasını yada taşı ile vurup öldürdükten sonra Abram Moos Kara Taacı’nın kendisi öldürmek için gönderdiği deveyi de dokuz köşeli yada taşını kullanarak öldürür:

*“Develerin başı, dört azı dişli
Dört yaşında bir erkek deve buradadır, dedi.
Hörgüçleri kuru tepe zirveleri gibi, dedi.
Boynu kuru kavak gibi, dedi.
Ondaki mağrur yürüyüş
Başka bir hayvanda yoktur, dedi.
Karın yağı bulut gibi,
Bacaklarında ise et yok,
Develerin başı budur, dedi.
Bu rezil yaratığı birisi iğrenmeden tiksinsen
Böğrü üzerine devirse ne olur? dedi.
Dizlerinde yirmi kişinin
Eti, kanı yapışıp kalmış”, dedi.
‘Oy oy yavrum, dedi,
Doğrusunu sen bilirsin, dedi,
Öldürecek gücün varsa,
Yine kendin bilirsin” dedi.
Keten elbiseli Tastarakay
Bir aceleyle çıkıp gitti.
Akağaç kabuğundan çizmesinin sol koncundan
Tomrak bıçağını çıkardı.
Sağ çizmesinin koncundan
Dokuz köşeli kara taşı çıkardı.
Dört azı dişli dört yaşındaki
Devenin kafasına vurdu.
Böğrü üstüne devrilince,
Kıl gibi boynunu kesti.
Dört yaşındaki kara erkek deveyi
Sürükleyip getirdi.” (MKD: 457).*

Yada taşının yumruk büyüklüğünde bir taş olduğunu düşürsek bir vuruşta sarp bir kayadan sarayı salması, bir vuruşta boğanın beynini oyması ve bir deveyi devirmesi bu taşın içinde bir olağanüstü bir güç ve kuvvet barındırdığını, kahramanlar için tılsımlı bir silah olduğunu ve kahramanların çeşitli mücadelelerinde tıpkı bir savaş aleti gibi bu taşları kullandığını göstermektedir.

Almıs Kaan destanında ise canlı olarak tasavvur edilen kutsal yada taşının temren olarak kullanıldığı görülür:

*“Benekli attan inen bahadır
Döküm sandığı açıverdi.*

*Döküm sandığın içinde
Otuz köşeli otuz gözlü
Canlı temren var imiş.
O temreni Cılandaş Uul
Ak mendille sararak,
Cebine soktu.
Canlı demir temren imiş,
Yaratıcı tanrıdan yetişip:
Sıcak yerde destan söyler,
Soğuk yerde şarkı söyler
Canlı yada taşı bu imiş
Şimdi canlı temren olmuş.
Döküm sandığı yine çevirip
Başköşe ocağının külüne
Altın sandıkla taşınacakları
Hazırlayıp yerleştirdi.” (AKD:111).*

Destanda yada taşından yapılan bu temren “kanatlı kanlı temren ve ölümcül ok” olarak tasvir edilmektedir. Cılandaş Uul, yada taşı ile yapılan temrenini demir bir yaya bastırıp attığında yada taşının gücü ve kudretiyle gökyüzünün gürlediği görülür:

*“Kanatlı kanlı temreni
Demir yaya bastırıp tuttu.
Yüz dayanaklı demir uçlu ölümcül ok
Cırs ettiği duyuldu.
Tam isabetli ak yaydan
“Kürs” ettiği yine duyuldu.
Gökyüzünün derinlikleri gürledi.” (AKD: 64).*

Ok çeşitli bölümlerden meydana gelmektedir; bunlar “uç”, “ahşap çubuk” ve “yelek”tir. Okun uç kısmına “temren” veya “başak” denilmektedir. Türklerin kullandıkları oklar tunç, demir, kemik ya da taş uçlardan meydana gelmektedir. Eski türklerde ok uçların üretimi mutemelen kültürel gelişmelere uygun olarak gelişmektedir. Başlangıçta da okların ucu genellikle taştan ve kemikten yapılırken tuncun bulunmasıyla tunç uçlu oklar, demirin bulunmasıyla demir uçlu okların kullanıldığı görülmektedir. Ancak taş, kemik, tunç ve demir uçlu okların birlikte kullanıldığı da görülmektedir (Durmuş, 2019: 57). Örneğin incelemiş olduğumuz Almıs Kağan destanında demir bir yay kullanan Almıs Kaan’ın okucunun ucu yada taşından yapılmıştır. Bu da yada taşının tılsımlı, güçlü ve kudretli bir taş olmasından kaynaklanmaktadır. Zira yada taşıyla yapılan bu temren ile çok güçlü bir silah meydana getirilmiştir.

4.5.1.3. Taştan/Kayadan Doğma

Taşların tıpkı toprak gibi insana yaşam verdiğine, insanları doğurduğuna ve doğurganlaştırdığına inanılmaktadır. Pek çok mitte insanların taşlardan türediği anlatılmaktadır. Bu inanış taşın mutlak gerçekliğiyle hem yaşamı hem de kutsallığı açıklayan arketipik bir imge olduğunu ortaya koymaktadır (Eliade, 2000: 45). Zira yapı ve özellikleri dolayısıyla bazı taşlar verimliliğin ve kutsal gücün merkezi olarak görülmüştür. Delikli taşlar bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır. Zira mitolojide delikli taşlar, yeniden doğuş ve verimliliği, söz konusu delikler ise tabii döl yatağını sembolize etmektedir. Dolayısıyla delikli taşlara ve kayalara daha çok kısır kadınların çocuk sahibi olması, çocuğu yaşamayanların çocuklarının yaşaması, kısır hayvanların yavrulanması ve çeşitli hastalıklardan muzdarip olanların bu hastalıktan kurtulması için başvurdukları görülür (Kıyak, 2011: 131).

Taşların ve kayaların, Tanrı'nın evini temsil etmesi, Tanrı'nın işareti, amblemi ve gücünün taşıyıcısı olarak görülmesi (Eliade, 2003: 232) taşları ve kayaları gücün, yaratılışın, doğurganlığın, verimliliğin ve yeniden doğuşun bir simgesi haline getirmiştir.

Pek çok anlatıda tanrısal rahmi simgeleyen bir taş vasıtasıyla gerçekleşen doğum motifi sıkça karşılaştığımız bir motiftir. Tanrısal bir rahim görevi gören taşlar ve kayalar kutsal mekânın, yaratılışın ve ilkel sunağın ilkel bir simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Eliade, 2005: 269). İncelediğimiz destanlarda kahramanların veya atlarının taşlar ve kayalar vasıtasıyla dünya gelmesi taşla simgelenen tanrısal rahimden meydana gelen bir doğum olgusuna (Eliade, 2003: 230) işaret etmektedir.

Erke Koo destanında yaşlı bir kağan olan Ar Aspak çocuk sahibi olamamıştır. Bir gün avdan kaderine lanet okuyarak yurduna dönen Ar Aspak'ın bedduları kendisine dönmüştür. Yurdu adları Ak Kağan olan iki kağan tarafından dağıtılmış ve yağmalanmıştır. Ar Aspak'a düşmanları sadece annesinden kalan bir yüzük ile babasından kalan çakmak taşını bırakmıştır. Belli bir zaman sonra annesinin yüzüğünden ve babasının çakmak taşından su sızmaya başlamış daha sonra annesinin yüzüğünden bir kız çocuğu, babasının çakmak taşından ise bir tay ile erkek çocuğu dünyaya gelmiştir:

*“Annesinin demir yüksüğünden
Su sızıp duruyormuş.
Babasının çakmak taşından
Su sızıp duruyormuş.
Annesinin demir yüksüğünden
Bir kız çocuğu çıktı.
Babasının çakmak taşından
Zayıf, kötü bir tay çıktı,*

*Bir erkek çocuk çıktı.
Erke-Koo diye adlandı,
Gereksizi (Kız çocuğu) büyüğüydü,
Gereklisi (Erkek çocuğu) küçüğüydü.” (EKD: 33-34).*

*“Ağaçlı yerde doğup,
Bindiğim atım yaratılmış, dedi.
Yassı e geniş taştan sızıp,
Kendim yaratılmışım dedi.” (EKD: 46).*

Erke Koo’nun kız kardeşinin olağanüstü bir şekilde demir yüzükten yaratılması, Altay Yaratılış mitinde Erlik’in çekiç ve üzengiye birbirine vurup ondan insan ve çeşitli canlıları yaratmasını anımsatmaktadır. Erke Koo’nun ve atının yassı ve geniş bir çakmak taşından sızarak dünyaya gelmesi taşın tabii bir döl yatağı vazifesi gördüğünü gösterir. Zira Erke Koo’nun ve atının doğmadan önce taştan suların sızması bu taşı tanrısal bir rahim vazifesi gördüğüne işaret etmektedir.

Ay Huucın destanında da Hıyğa Çiçen’in ak kayada atı Kızıl Konur’un ise geniş yassı taştan dünyaya geldiği belirtilir. Destanda altın kaya içinde doğan Hıyğa Çiçen Tanrı’nın alpı, yassı taşa doğan Kızıl Konur at ise Tanrı’nın atı olarak ifade edilir:

*“Yassı taşa yatarak doğan
Tanrı kulunu kırılmaz kanatlı
Kızıl konur at.
Altı katmanlı Altın kaya içinde
Yatarak doğan Hıyğa Çiçen.
Hıyğa Çiçen sürüp duruyor.
Kırılmaz kanatlı kızıl konur atlı
Acıyla ölen canlının ardından
Acı çekip duruyor iki Han Kiret,
Acı çeken iki Han Kiret’i
Yeniden öldürmek için
Doğmuş Hıyğa Çiçen?
Kırılmaz kanatlı kızıl doru at
Tanrı kulunu ise,
Atlayıp gittiğim Ala Kulam da
Tanrı’nın gönderdiği attır
Hesapsız Hıyğa Çiçen
Huda alpı ise
Yıldızdan doğan Ay Huucın da
Huda’nın gönderdiği alptır.” (AYHD: 479).*

Tanrı tarafından gönderilen Hıyğa Çiçen, tanrısal bir rahim vazifesi gören altından bir kayada yaratılmıştır. Kendisiyle birlikte Tanrı tarafından yaratılan atı da kendisi gibi olağanüstü bir şekilde yassı bir taştan dünyaya gelmiştir. Destanda Hıyğa Çiçen’in ve atının

taştan doğması, taşların ve kayaların tıpkı toprak gibi Tanrı tarafından gönderilen kahramanlara ve atlara yaşam verdiği onları doğurduğuna dair inancın bir yansımasıdır.

Ak Çibek Arığ destanında da Ak Han'ın ve Ay Huucın'ın hizmetçileri Ay Huucın'e altı çatal başlı ak bir kayadan Ak Çibek Arığ adında yiğit bir kızın çıkacağını ve aynı zamanda Ay Huucın'ın de Kanlı Kılıç adında yiğit bir erkek çocuk doğuracağını söyler. Ancak dünyadaki bütün hanların bu iki çocuğun peşine düşeceğini çünkü bu çocukların dünyaya hükmedeceğini anlatır. Destanın devamında Ay Molat, Ak Han'ın yurdunu basar, Ak Han'ı yenerek halkını ve yurdunu esir alır. Ay Molat, Ak Han ve Ay Huucın'ın oğlu Kanlı Kılıç'ın yerini öğrenip onu öldürmek için Ay Huucın'a işkence ederken Ak Çibek Arığ ak kayadan atıyla birlikte destan sahnesine çıkar:

*“Ak Çibek Arığın doğduğunu
Bütün yeryüzündeki han, beyler biliyor,
Hangi hanın ülkesinde doğduğunu
Hiçbiri bilmiyor.
Fakat ak kır atlı Ak Çibek Arığ,
Bizim ülkemizde doğdu,
Şu at başlı zirveli
Ak kayanın içinde
Orada büyüüp yetişkin çağa gelecek
Fakat Ak Çibek Arığ'ı
Bende iyi bilmiyorum,
Halktan mı doğdu
Ak kayanın içinde kendiliğinden mi oldu?” (AÇAD: 219).*

*“Yaşlı hizmetçiyle erkek çocuk
Uyumuşlar,
Onlar uyurken
Akıp giden ak nehir suyu,
Altı çatal başlı kayaya çarpıp,
Çalkalanıyor.
Ak kayanın kapısı açılmış.
Altmış belik arkasına yayılıp,
Elli belik omzuna yayılıp,
Öteye dönse ay gibi,
Beriye dönse, güneş gibi,
Arı silli Ak Çibek Arığ,
Ak kır atını çekerek,
Ak kayadan çıkıp gelmiş.
Ak kır atına atlayıp
Yer yüksekliği ormanlı zirveye çıkıyor.” (AÇAD: 239-241).*

Tanrısal bir güç ile altı çatal başlı ak kayada yaratılan Ak Çibek Arığ, dünya nizamını sağlamak, esir alınmış ve zulüm edilen halkları esaretten kurtarmak ve Ak Han'ın halkına liderlik ederek düzen ve huzur getirmesi için Tanrı tarafından görevlendirilmiştir. Ak Han'ın

yurdu, halkı ve soyu tehlikede olduğu zaman tanrısal bir rahim vazifesi gören ak kayadan atıyla birlikte doğan Ak Çibek Arığ, tüm yurtlarda barışı tesis ederek dünyanın nizamını sağlamak için ilahi güçlerle donatılmış bir lider, bir kurtarıcı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ak Çibek Arığ'ın ak bir kayanın içinde dünyaya gelip bu kayanın içinden çıktığı zaman yurttan savaşın olduğu görülür. Ak Çibek Arığ, sadece kendi halkını değil yakındaki ve uzaktaki halkları da kötü alpların zulmünden kurtarıp refaha kavuşturur ve bazen orta dünyada bazen de alt dünyada yıllar boyunca bir mücadeleden diğerine gider. Destanın sonuna kadar, barış getirmediği bir karış toprak kalmaz. Görevini tamamlayan Ak Çibek Arığ, ölüm vaktinin geldiğini anlar ve bir toy düzenleyerek doğduğu kayanın içinde bulunan tabuta yatarak orada yaşamını sonlandırır. Bu tür kahramanlar, destan kahramanının dünyaya nizam getirme, dünyadaki bozulmuş ortamı düzeltme, kaos durumunu yeniden kozmosa dönüştürme fonksiyonunu en iyi yansıtan kahramanlardır (Kiritçi, 2019: 252).

Ak Çibek Arığ'a benzer bir şekilde kahramanın bir kayadan doğması Altın Arığ Destanı'nda da karşımıza çıkar. Destanda Altın Arığ, Kirit Dağının tepesinde atıyla birlikte kutsal ak kayanın içinde yaratılmıştır. Destanda Picen Arığ, yurdun gerçek hakanı Alp Han ve eşi Ak Ölen Arığ, ömrünün son yıllarında dünyaya gelen oğullarını yetiştiremeden öldüğü için altı yaşındaki Çibetey Han'ı yetiştirmekle görevlendirilmiştir. Ancak Picen Arığ, bu ülkenin hanı olmak ister. Picen Arığ kardeşi İcen Arığ'ı da alıp babasını Altın Sayzan'a gidip ona bu isteğini dile getirir. Altın Sayzan bunun doğru olmadığını ve yurdu koruyan Huu İney'in böyle bir şeye izin vermeyeceğini söyleyerek, kızını iktidar hırsından vazgeçirmeye çalışır. Picen Arığ, babasına Huu İney'den korkmadığını ancak köyün ardındaki Kirit dağının zirvesindeki altı sivri başlı ak kayanın içinde yaratılış olan Altın Arığ ile altın yeleli Ak Sabar atın vatanı ve Alp Han'ın soyunu koruduğunu bu sebeple onu öldürmesi gerektiğini söyler. Picen Arığ, babasını kendisine yardım etmesi için ikna edemeyince gece yarısı yola koyulup Kirit dağının zirvesindeki altı sivri başlı ak kayanın yanına gider. Huu İney'in sesini taklit ederek ak kaya açar ve içeri girer. Altın Arığ'ın ve atı Ak Sabar'ın henüz ruhları bedenlerine girmedikleri için kutsal ak kayanın içinde hareketsiz bir şekilde yatmaktadır. Çibetey Han'ı öldüren Picen Arığ, kayanın içinde canlı topuzu savurdukça altı ayrı köşeli ak kaya gök güröldecesine uğuldayıp korkunç sesler çıkarır. Bunun üzerine Altın Sayzan kızına yardım etmek zorunda kalıp canlı topuz ile Altın Arığ'ın ve atının başını kesmek suretiyle öldürür. Altın Arığ'ın ak kayanın içindeki ilâhi oluşumu şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Köyün ötesinde, yeryüzünün zirvesi
Kirit dağı duruyor*

*Kirim dağının üzerinde
Altı sivri başlı ak kaya duruyor
Gece olunca, ay ışığıyla parlıyor
Gündüz olunca güneş ışığıyla parlıyor
Onu sen hiç görmedin mi?
Altı sivri başlı ak kayanın içinde
Dokuz kulaç boyunda
Altın yeleli, altın toynaklı
Ak sabdar at, kendi kendine yaratılmış
Altın Arığ kız kendiliğinden yaratılmış
Yok olacak ruhu yoktur
Dökülecek kanı yoktur
Sonsuz ulu alp
Alp Han'ın evine
Altın Arığ bakar
Altı sivri uçlu kayadan
Çıkma zamanı gelmiş” (AAD: 49).*

*“İki kızkardeş yaklaşmışlar.
Ak kayanın kapısı yoktur,
Tepesinde bacası da yoktur.
Picen Arığ Kız,
Ak kayanın yanında durup,
Şarkı söylemiş,
Huu İney'in şarkısını söylemiş,
Huu İney'in sesiyle söylemiş.
Öyle şarkı söylemekteyken,
Kapısı olmayan Ak kayanın kapısı açılmış
Picen Arığ ile İcen Arığ, iki kız kardeş,
Canlı topuz ve kıl içlerini taşıyarak,
Ak kayanın içine girmişler.
Girip bakınca görürler ki,
Altın yeleli gibi,
Altın toynaklı gibi,
Dokuz kulaç boyunda Ak Boz at
Direğe bağlanmış duruyor.
Eyeri vurulmuş.
Ak Boz atın eyeri,
Tamamiyle parlak taş gibi, parlıyor.
Ruhu bedenine girmeden duruyor.
Ak taş döşekte
Diş kadar beyaz zırh giyinmiş,
Parlak taş düğmeli,
Altmış saç örgüsü sırtına yayılmış,
Elli saç örgüsü omzuna yayılmış,
Güzel, hoş Altın Arığ Kız.
Kavağa benzer dalları yok,
Deveye benzer, hörgücü yok.
Canlandırarak ruhu bedenine girmemiş,
Kendisi bütünüyle var olmaya hazırdır.*

Picen Arığ, Altın Arığ'a yaklaşmış,
Canlı elik topuzun
On iki dığmesini çözüp,
On iki emniyetini boşaltmış.
Canlı elik topuz, ıskalayıp ortaya çıkmış.
şimşek akmış, ışıklar saçılmış,
Ucundan ateşler çıkar gibiymiş.
Picen Arığ canlı topuzu,
Sağ eliyle tutuyormuş.
Kaldırıp altı yedi defa çevirerek,
Yatıp duran Altın Arığ' a vurmış.
Ak kayanın içinde,
Mutluluğu bölünüp, lker snp,
Altı ayrı köşeli Ak kaya,
Büyük anın alması gibi
Ses çıkararak düşmüş,
Taşa çarpmış gibi ktrdemiş,
Demire vurmış gibi gıcırdamış.
Yatıp duran Altın Arığ,
Bir gözünü açmış,
Bir bacağını çekmiş,
Bir kolunu kaldırıp
Yeniden yatmış.
Picen Arığ canlı elik topuzu
İkinci defa kaldırmış,
Altı yedi defa döndürüp
İkinci defa kaldırmış.
Ak kaya uğuldamaktadır,
Ak kaya grldemektedir.
Altın Arığ iki gözünü açmış.
İki ayağını çekmiş, İki kolunu kaldırıp
Tekrar yatmış,
Altın Arığ canlanmamış.
Picen Arığ dönüp gelmiş.
Atanın halası oğlu yaşlının kıvılcımı der.
Canlı topuzunu sürükleyip,
Ak Boz atı çevresini üç kere dolanmış,
Canlı topuzunu kaldırmış
Altı yedi defa sallayıp
Duran Ak Boz atı
Boynunun kalın yerinin önünden
İnce yerinin arkasından vurmış.
Mutluluğu bölünüp lker parçalanmış.
Altı ayrı köşeli Ak kaya
Gök grldercesine
UĞuldayıp seseler çıkarmaktadır
Ak Boz at,
Bir gözünü açmış,
Bir ayağını kaldırmış,
Tekrar kalkmış.

*Altın Arığ canlı topuzunu
İkinci defa kaldırmış,
İkinci defa vurunca Ak Boz at,
İki ayağı üzerinde şahlanıp,
İki gözünü açıp, yine yerinden kalkmış.
Altı ayrı uçlu Ak kaya
Daha kuvvetli güröldeyip
Daha kuvvetli uğulduyor.
Picen Arığ, babasının akrabası,
Yaşlı kadının kıvılcımı diye söyler.
Oniar böyle yapınca,
Ak kayanın içine
Babaları Altın Sayzan koşarak girmiş:
Akılsız Picen Arığ,
Beyinsiz Picen Arığ,
Büyük fıçıyı öyle karıştırmak olmaz.
Büyük işe öyle başlamak olmaz!
Picen Arığ'ın elinden
Canlı çelik topuzu çekerek almış.
Yatan Altın Arığ'ın yanına gelmiş.
Altın Sayzan üç defa seslenmiş.
Altın Arığ'a, canlı çelik topuz ile vurmuş.
Yatan Altın Arığ'ın
Başını uçuruvermiş.
Sonra dönüp gelmiş üç defa bağırmış.
Duran Ak Boz atın
Başını kesivermiş.
Gövdesi düşüp, devrilmiş,
Başı dirikte asılı kalmış.” (AAD: 53-59).*

Daha sonra Altay'ın ruhu Huu İney tarafından bengi suyu ile Altın Arığ'ı, atı Ak Sabar atı ve Çibetey Han'ı diriltir. Böylece Altın Arığ, Çibetey Han ve Ak Sabar, ak kayadan çıkar.

Altın Arığ ve Ak Çibek Arığ destanlarında kutsal dağda bulunan bir kaya içinde yaratılan kahramanların doğumları dağ-ata ilişkisi içerisinde değerlendirilebilir. Ancak burada kahramanların yaratıldığı kayaların işlevine bakmak daha doğru olacaktır. Ak Çibek Arığ ve Altın Arığ'ın yaratıldığı bu kayalar tabii bir döl yatağı vazifesi görerek kahramanların yaratıldığı ilahi bir rahim olarak karşımıza çıkar. İncelediğimiz destanlarda genellikle soyun devamlılığını sağlayacak ve dünyaya Tanrı nizamını getirecek kahramanların rahim vazifesi gören kutlu taşlar veya kayalar vasıtasıyla dünyaya geldikleri görülür.

4.5.1.4. Ulu Kayanın/Mağaranın Kahramanların Giyim-Kuşamlarını Takdim Etmesi

Daha öncede ifade ettiğimiz gibi destanlarda kahramanların Tanrı tarafından gönderilen giysileri, silahları veya atları, savaş giysileri olarak dikilen ve kullanılan kıyafetlerden farklı olarak gücü, seçilmişliği ve kutsanmışlığı ifade etmektedir. Bu giysiler kahraman için özel olarak gönderilmiş, ilahi güçlerle donatılmış bir zırh gibidir. Destan kahramanların giysilerinin, pusatlarının ve atlarını ya kutsal kabul edilen mekânlarda yaratıldığı ya da bu kutsal mekânlarda muhafaza edildiği görülür. Bu mekânlardan biri de ulu kayaların içi veya ulu kayaların altında bulunan mağaralardır.

Arı Haan destanında, gökten inen kutsal ve yaşlı at, oğlana ulu ak kayanın önündeki otağ gibi kara taşı atmasını söyler. Bunun üzerine oğlan denileni yapar ve kayanın içindeki yer alan eşyaları çıkarır. Bu eşyalar koşum takımı, savaş aletleri ve giysilerinden oluşmaktadır:

*“Ulu Ak uçurum kayaya,
Yürüyüp varıp:
‘Otağa gibi kara taşı,
Çekip aktar!’ diye,
Oğlana söylemiş,
Oğlan gibi kara taşı,
Söküp koparanda,
Taşın arkasından,
Ulu kara mağara çıkmış.
‘Bunun içinde ne varsa,
Hepsini buraya taşıyıp çıkar’ diye,
Deminki kısraak söylemiş.
Söylenen şeyleri taşıırken,
Yumuşak olanı da var,
Kemik gibi katı olanı da var
Derken hepsini,
Kara mağaranın ağzına,
Zar zor çıkarıp almış.
Ay-güneş ıııklı altın güneş
Şeyleri gösterip:
‘Atın başına takılan,
Yular-gemdir diyende,
Tayın başına takınca,
Üç yaşında at oluvermiş.
Ova gibi ak keçeyi,
‘Kare gibi durup
Sırtına koy deyince,
Onu saldığında,
Dört yaşında at oluvermiş.*

*Sağlam altlı koca kara üzengili,
Eğerini eyerleyip,
Otuz iki göğüslüsünü bağlayıp,
Otuz iki kolanı çekip,
Otuz kat kuskunu kuskunlayıp,
Almaz mı.
Deminki atına baksaki,
Göğün ak kara bulutunu,
İki kulağı ile oraya buraya,
Savrulup, Boş Dağ gibi,
Ak Sarığ at oluvermiş.
'Kişi denen şey giyer,
Elbiseli olmalı' diyerek,
Kara deve derisi elbisesini,
Giydirip kuşaklayıp,
Kara yumuşak deri ediğini,
Yüz kara samur derisi börkünü,
Giydiriverende börkünün püskülü,
Göğün ucuna takılan
Erler eri er oluvermiş." (AHD: 233-235).*

İleride çok güçlü bir bahadır olacak oğlanın atının koşum takımları ve giysileri kayanın içerisinde onu beklemektedir. Oğlan'ın giysi ve pusatlarını kutsal kayanın içerisinden almasına gökten inen yaşlı bir at vesile olmuştur. Bahadırların kutsal mekânlarda bulunan silahları, giysileri ve at koşumları genellikle sihirli ve olağanüstü bir güce sahiptir. Mağaralarda bulunan giysileri giyen bahadırların birden çok güçlü ve iri bahadırlara, yine bu mağaralarda bulunan koşum takımlarını giydirilen tayların güçlü atlara dönüştüğü görülmektedir (Ergun ve Aça, 2005: 86). Arı Haan destanında da ağacın gövdesinde beliren urdan doğan oğlanın, gökten inen yaşlı atın gösterdiği ulu kayanın altındaki mağaradan çıkardığı yuları tayın başına taktığında tay üç yaşında güçlü bir ata dönüşür. Aynı şekilde bu mağaradan çıkan kara deve derisi elbiseyi giyen ve kara yumuşak ediği ayağına geçiren oğlan da börkünün püskülü göğün ucuna kadar değen erler eri bir yiğite dönüşür.

Şööğün Bora Attığ Şööğün Köögün destanında yaşlı karı kocanın obalarına dönerken yolda buldukları ve beslemek için yanlarına getirdikleri fare bir gün ortadan kaybolur. Farenin izini takip eden oğlan farenin girdiği yeri dürtünce çok güzel yuvarlak taşlar görür ve onları alıp babasına gösterir. Babası bu taşları görünce aklına gençken er kişi için gerekli olan eşyaları sakladığı yer gelir. Fare aslında oğlana yaşlı adamın vaktiyle er kişi için gerekli olan eşyaları sakladığı mağaranın yerini göstermiştir. Yaşlı baba, sıçan sayesinde eşyaları sakladığı yalçın kayanın altındaki mağarayı hatırlar ve oğlunu oraya götürür. Oğluna, mağaranın

kapısını kapattığı kara taşı kaldırıp içerisinde bulunan şeyleri çıkarmasını söyler. Oğlan, içeriden er kişi için gerekli olan giysileri, eşya ve silahları çıkarır:

“‘Hey oğlum, şimdi hatırlayıverdim!’ diyerek
Oğlunu yanına alıp,
Gidivermiş.
Ardıçlı Ulug Ala dağın
Güneş tarafına gelip,
Kalpak sarı yalçın kayanın önünde,
Otağ gibi büyük yalçın kayanın önünde
Otağ gibi büyük kara taşı,
Şöyle böyle arayıp,
Kazıp durmaz mı, dede.
Oğlu buna:
‘böyle ne yapacaksın baba?’ demiş.
‘Genç çağımda kaldırıp,
Getirdiğim taşımdır.
Oynatamaz oldum oğlum’ demiş.
Oğul da:
‘bir şey değil o, baba’ diyerek
Sol elinin serçe parmağı ile,
Koparıp fırlatı vermiş.
O taşın altında
Bir mağara yatmaz mı.
‘Dinle, bu mağaranın içine
Gir bakalım oğlum’ demiş.
‘Bunun içinde ele,
Gelen her ne varsa hepsini,
Çıkarıver oğlum.’ Diye
Dede böyle demiş.
Oğlanın çeşit çeşit,
Hiç görmediği şeyler çıkmış.
Onların hepsini çıkarıp,
Sürükleyip getirmiş.
Baba oğul bütün,
Eşyayı, silahı yüklenip alıp,
Obasına dönüp gelmez mi.
Dönüp gelip oğluna herşeyi
Anlatıvermez mi.
Er kişinin gerek duyduğu,
Eşyasının-gereğinin hepsi,
Orada imiş.” (ŞBAŞKD: 374-375).

Yalçın kayanın içindeki mağaradan giyim-kuşam ve savaş silahlarını alan oğlan, yapağılı boz tayına mağaradan aldığı yuları, gemi ve eyerleri takınca tayı, iki kulağı göğün ak kara bulutunu oraya buraya göçüren büyük dağ gibi Kök Bora at oluverir. Mağaradan çıkan giysileri giyen oğlan ise tümen kişinin görünüşünü basan korkunç kara yüzlü, bin kişinin görünüşünü basan haşın simalı, iri yapılı kara bir ere dönüşüverir (Ergun ve Aça, 2005: 86).

Bayan Toolay destanında Karatı Kaan, Bayan Toolay'ı ve karısını öldürüp yurdunu yağmaladıktan sonra Bayan Toolay'ın oğlunu da hayvanlarını gütmesi çoban yapmıştır. Birgün kötü bir tay gelip çocuğun halini sorar ve tay oğlanın haline acıyarak ona yardım eder. Oğlan yanına kötü bir kuzu alıp taya biner ve gider. Tay onu bir kayanın yanına getirir ve ona eğer kayanın kapısını bulursa iyi bir şekilde yaşayacağını söyler. Oğlan kayanın kapısını bularak içeri girer. Bu kayanın içerisinde er kişi için gerekli olan güzel elbiseler, ok, yay ve at takımları vardır. Oğlan kayanın içinden at takımlarını, kara deri çizmeleri, kara ipekten elbiseyi, kara samurdan şapkayı, sert kaya yayı omzuna asarak dışarı çıkarır:

*“Bir büyük nehrin kıyısında
Büyük yalçın kayanın
Yanına gelince-
Tay:
Bu kayanın açılacak yerini
Bulursan,
Hayatta kalırsın.
Bulamazsan,
Hayatta kalamazsın, demiş.
Tam ortada kara terini
Dökerek arayıp,
Kayanın ağzını bulmuş.
Zorlukla açarak,
İçeri girip baktığında,
Her şey var imiş.
Kara deriden çizmeleri,
Kara ipekten elbiseyi,
Kara samurdan şapkayı giyip,
Sert kara yayı omzuna asarak çıkmış imiş.
-İyi eyer, dizgin ile,
Beni eyerle, demiş,
Altından gümüşten yapılan
Dizgini getirip taktığında
Al donlu üç yaşında at oluvermiş.
İpekten süslemeli
Keçesini koyunca,
Al donlu dört yaşındaki at oluvermiş.
Gümüş eyeri vurduğunda,
İyi yetişen al don at oluvermiş.” (BTD: 491-493).*

Oğlan mağaranın içerisinde at takımlarını, giysileri ve pusatları çıkarınca at oğlana kendisini eğerlemesini söyler. Bunun üzerine oğlan altından ve gümüşten yapılan dizgini taya takınca tay, al donlu üç yaşındaki ata, ipekten süslemeli keçesini koyunca al donlu dört yaşında ata, gümüş eyeri vurduğunda ise iyi yetişen al don ata dönüşür. Daha sonra ise al donlu at çocuğa ad verir ve adının Sagan Toolay olduğunu söyler.

Kutsal kayaların içerisinde sahibini bekleyen giysiler, silahlar ve at koşumları kahraman için yaratılmış tılsımlı eşyalardır. Bu kutlu kayaların içerisindeki giysileri giyen bahadrlar birden bire çok güçlü ve iri bir bahadıra, koşum takımlarını giyen taylar ise üç dört yaşındaki güçlü yiğit atlara dönüşmektedir. Kutsal kayaların içerisinde bulunan bu giysiler muhtemelen kahramanlar doğduğu zaman onlar birlikte yaratılan ve Tanrı tarafından kayalar vasıtasıyla kahramanlara sunulan tılsımlı eşyalardır.

4.5.1.5. Taşa Dönüşme

Taşa dönüşme terim olarak “taş kesilme”, “taşlaşma” ve “taş olma” şeklinde ifade edilmekle birlikte bir kimsenin üstün bir güç tarafından cezalandırılması sonucunda veya bir felaketten kurtarılması için şeklinin taşa dönüşmesine denir (Sakaoğlu, 1980: 29-32).

Taş kesilmenin çeşitli sebepleri vardır ancak genellikle bu bir cezadır. Bazen hadiseyle yakından uzaktan ilgisi olmayan kimselerinde taş kesildiği görülür. Taşa dönüşmenin asıl amacı insanlara ders vermek olduğunu düşünülürse suçsuz kimselerin de taş kesilmesi anlatı mantığı çerçevesinde mantıklı kabul edilmektedir. Aynı zamanda kişilerin zor durumda kalınca Allah’a sığınarak taşa dönüşmeyi dilemesi sonucunda kişilerin taş kesildikleri de görülmektedir. Kısaca taşa dönüşme, iyiler için bir kurtuluş kötüler için ise bir ceza olarak karşımıza çıkmaktadır (Sakaoğlu, 1980: 35-41).

Türk kültüründe bazı taşların “kutsal ve tılsımlı” kabul edildiğinin ve anaya babaya el kaldıranın taş kesileceğinin söylendiği gibi bazı heykellerin, kayaların bunlara örnek olarak gösterildiği, bu taşlara ve kaya kabartmalarına muhtelif adlar takıldığını aktaran Hikmet Tanyu’ya göre insanlar şu sebeplerden ötürü taşa dönüşmüştür:

“1. Beddua sonucunda taşa dönüşenler; lağletneleni yılan sokar veya beddua ile taş kesilir.

2. Günah işlenmesi sonucunda taşa dönüşenler; Tanrı’nın gazabına uğrayarak taşlaşır.

3. Dilekleri sonucunda taş kesilenler; Sevgilisine kavuşamayan güzeller, iffet sahibi talihsiz güzel kızlar ve sevginin lekelenmemesi için taş olmayı tercih edenlerin dilekleri.

4. Kahramanlaşmış, efsaneleşmiş kimselerin izleri, hatıraları dolayısıyla taşın yeni bir keyfiyet kazanması; Hz. Ali, Battal Gazi, Köroğlu vs. nin izleri, hatta atlarının taş ve yalak üzerindeki izleri ile taşlar özel bir hüviyet kazanır. “ (Tanyu, 1969: 166).

Hakas Türklerinde atalar kültü inancını çeşitli açılardan ele alan Nükhet Okutan, bu inanç çerçevesinde “kaya idoller”inden bahseder. İnsan formunda olan bu kayalar Hakaslar için önemli ibadet yerlerinden biri olarak karşımıza çıkar. Hakas folklorunda bu taşların çoğu, yüce yaratıcılar olan “çayan”ların kararıyla taşa dönüşmüş olan bahadrlar, şamanlar ya da

önde gelen figürlerdir ve hepsi de Hakasların kadim ataları olarak kabul edilir (Okutan, 2017: 220). Binlerce yıllık bu kültürel mirasın son temsilcileri olan günümüz Hakasları, bu dikili taşlara genel olarak “iney tas” yani “taş nine” adını vermişlerdir. Aynı zamanda ruhları gökteki yıldızlara ya da yer üstündeki dağ iyelerine dönüşmüş ve taşlara hapsolmuş olan mitolojik Hongoray bahadırları sebebiyle bu taşlar, yalnızca “iney tas” olarak değil, “alıp közee” yani “alp, yiğit taşlar” olarak da adlandırılmaktadır. Atalarına hürmet etme konusunda titiz olan Hakaslar, ebediyeti ve kudretin simgesi olan kaya idollerinin önünden ya da civarından geçerken durup şarap saçısı yapmakla, onları yağ ile beslemekle ve etrafında saat yönünde üç kez dönerek ibadet etmekle yükümlüdürler. Hakaslar bu kaya idollerine saygı gösterilmemesi halinde ata ruhlarının kızacağına ve kendilerinden intikam alacağına inanmaktadır (Okutan, 2017: 219- 220).

Çayanların bir yasağın çiğnenmesi sonucunda bahadırları, şamanları ya da ata olarak kabul edilen kişileri taşa dönüştürmeleri destanlarda da karşımıza çıkmaktadır (Okutan, 2017: 220). Hakaslara ait Altın Taycı destanında gökyüzüne kadar ulaşan bir kayanın üzerinde ilah kızı Çarlı Purhan’ın yurdu bulunmaktadır. Tanrı tarafından insanların bu bölgeye girmesi yasaklanmıştır. Bu bölgeye girenler Tanrı’nın koyduğu yasağı çiğnemiş olduklarından dolayı taşa dönüştürülerek cezalandırılmaktadır. Altın Taycı’nın babası Ak Han, avlanmak için Tanrı tarafından yasaklanan Çarlı Purhan’ın bulunduğu kutsal bölgeye girince atıyla birlikte taşa dönüşür. Daha sonra Ak Han’ın karısı Ayazın Arığ da kocasını bulmak için guguk kuşuna dönüşerek Çarlı Purhan’ın bulunduğu kutsal bölgeye gider ve Tanrı’nın izin vermediği bu yere ulaştığında ise o da kocası gibi taşa dönüşür:

*“Gökyüzüne ulaşan kutsal dağ üstünde
İlah kızı Çarlı Purhan’ın
Kapalı Toynaklı at çıkmamak üzere
Tilki beyinli er çıkmamak üzere
Yaratılmış yeri vardı.
Avlanmaya gittiğinde
İlahların izin vermediği yere çıktığında
Atı kendisiyle taş olan
Atanız hala orada durur.
Anneniz Ayazın Arığ
Ak Han’ın taş olduğunu anlayıp
Yeni doğmuş yavrusunu fırlatıp
At başı kadar altın guguga dönüşüp
O yere uçup gitti.
Çarlı Purhan’ın toprağına ulaşınca
Açık kula atın sağırsına indi,
Guguk biçiminde taşa dönüşüp öylece kaldı.” (ALTD: 67).*

Altın Taycı destanında avlanmanın yasak olduğu kutsal bölgeye giren Ak Han'ın ve karısı Ayazın Arıĝ'ın, taşa dönüşmesinin Hakas Türklerinde kaya idollerine duydukları inancın destanlarına yansımından başka bir şey değildir.

Altın Taycı destanının devamında da taşa dönüşme/dönüştürme motifi yer verilmiştir. Destanda Tazı Möke'nin Altın Taycı'nın yanına gelerek gökteki dokuz ilahın demir dağların eteğindeki demir melez ağacını çekip eğmesi için onu görevlendirdiğini eğer yedi gün içinde gidip yapmazsa Altın Taycı'nın atıyla birlikte taş olacağını bildirir:

*“Taş toynaklı kızıl doru atlı
Tazı Möke adım sanım, der,
Uzak da yakın da gitmeyeceğim,
Altın Taycı'nın toprağına geldim.
Demir dağların eteğinde
Göge kadar demir melez ağacı yükselir,
Ayı güneşi gölgeleyerek.
O melez ağacının başını yere yapıştırarak eğmek gerek.
Ayın altından altmış alp geldi.
Yerin üstünden yetmiş alt toplandı.
Hiçbir alp demir melez ağacını
Çekip eğemiyor.
'Çekse çekse, Altın Taycı çeker' diye
Yukarıda duran dokuz ilah çağırıyor:
'Yedi günün sonunda gelmezsen
Atınla beraber taş olacaksın.'
Alp kişi Tazı Möke,
Sadece bunları söyleyip, çekip gitti.” (ALTD: 116-117).*

Bunun üzerine Altın Taycı atına binip yola çıkar. Göge kadar uzanan demir melez ağacı bulup üzerine çıkar ve göge kadar yükselen demir ağacı dokuz kerteğe kadar çeker. Böylece gökte duran tanrıların kendisinden istediği şeyi yerine getirmiş olur. Destanın ilgili bölümünde bir nevi Tanrı tarafından dünyanın nizamını sağlamak için gönderilen kahramanların görevlerini tam yerine getirmediği zaman Tanrı tarafından taşa dönüştürülerek cezalandırılacağı dile getirilmektedir.

Huban Arıĝ destanında da Tanrı'ya verilen sözlerin yerine getirilmemesi ve Tanrı'nın koyduğu yasakları çiğneyen insanların taşa dönüşeceği ifade edilmektedir. Destanda Huban Arıĝ'ın babası Hara Han, yeraltı dünyasında mücadeleye girdiği Hıtay Arıĝ'a kırk kulaçlı kemente bağlayıp kırk yıllık mühlet vermiştir ve Hıtay Arıĝ'ın cezasının süresi dolmak üzeredir. Ancak Hara Han uzun zamandır sarayından dışarı hiç çıkmamıştır. Hara Han'ın eşi Hıyan Arıĝ, kocası Kara Han'ı uzun süredir evde kalıp savaşımadığı, Tanrı'ya karşı sorumluluklarını yerine getirmediği ve kendisi için savaşan Altın Tüylü Ak Köpeği yalnız

bıraktığı için eleştirir ve kocasına nasihat veririr. Karısının nasihatlerini dinledikten sonra Kara Han yola çıkar ve yolda Altmış Çatal Boynuzlu Ela Boya'yı görür. Bu boğa Hara Han'a artık eski gücünü kaybettiğini ve gittiği yabancı ülkelerden geri dönemeyeceğini, eğer kendisini dinlemezse yurdunun sahipsiz kalacağını söyler. Boğa Hara Han'ın ve atının eski gücüne kavuşması için yapması gerekenleri söyledikten sonra kırklık cezaya maruz bıraktığı Hıtaş Arığ'ı serbet bırakması gerektiğini eğer verdiği kırk yıllık sürenin dolmasına rağmen Hıtaş Arığ'ı salmazsa Tanrı tarafından “Alp biçiminde çatal kayaya, Er görünümünde çatal kaya” dönüşeceğini söyler:

*“Kırk kat yerin altında
Kırk memeli,
Kırk oğullu, kırk kızlı,
Hıtaş Arığ'ın ülkesine
Bugün gitsen, varırsın
Bugün gitmezsen, varamazsın.
Alp özü, Hara Han,
Kırk yıl dolduğunda
Hıtaş Arığ'ı bağdan salmazsan
Yalnız Yaratan'a yargılatırsın.
Ulu Tanrı'ya suçlatırsın.
Alp biçimde çatal kaya
Er görünümlü eğri kaya
Olup ölürsün.” (HAD: 16).*

...
*“Kırk kat yerin altına inip,
Kırk memeli,
Kırk oğullu, kırk kızlı,
Hıtaş Arığ'la dövüşüp,
Hıtaş Arığ'a kırk yıllık mühlet verip
Kırk kulaçlı kementle bağlamış.
Kırk yıl bugün dolmakta
Bugün Hıtaş Arığ'ı salmazsa,
Alp kara Han bir alp biçiminde çatal kayaya,
Er görünümünde eğri kaya olup ölecektir.
Yeryüzünde yeniden doğmaz,
Yeniden yaratılmaz,
Tamamen ayrılıp o ölecek.” (HAD: 22).*

Hara Han'ın Hıtaş Arığ'a verdiği kırk yıllık mühlet dolmak üzereyken Hara Han kırk kat yerin altına inip Hıtaş Arığ'ın kırk kulaçlı altın kementi çözer. Hıtaş Arığ bunun üzerine Kara Han'a tekrar meydan okur. Bu amansız savaşın sonunda Hıtaş Arığ ölür. Böylece Hara Han hem verdiği söze sadık kalarak taşla dönüşmekten kurtulur hem de Hıtaş Arığ ile girdiği mücadeleyi kazanarak düşmanından tamamen kurtulmuş olur.

Hara Han yeraltından yeryüzüne çıktığı zaman buradaki yerli halkın ülkesini işgal etmeye hazırlandığını görür. Hara Han bu kalabalıkla baş etmenin zor olduğunu düşünerek dünyadaki tüm halkları kırk yılda yok edebilecek bir güce sahip canlı hostosunu fırlatır. Hara Han baktığında kırk yılda bitmeyen savaşı canlı hostosu kolay bitirmiştir. Hara Han'ın yurdunu işgal etmeye giden erler, eğri kayaya atlar, çatal kaya dönüşmüştür:

*“Hara Han dikkatli baktığında
Kırk yılda bitmez savaşı bitirmişler.
At kemiği çatal kayaya
Er kemiği eğri kayaya dönüşmüş.” (HAD: 40).*

Bu hosta öyle güçlü bir silahtır ki hem yeraltı dünyasını hem de yeryüzünü yok edebilecek bir güce sahiptir. Hara Han, canlı hostosunu atarken mühlet vermeyi unutmuştur. Canlı hosta yeraltına inip oradaki herşeyi kırıp yok etmektedir. Yeraltında da canlı hostonun öldüğü erlerin kemikleri eğri kayaya, atlarının kemiklerini ise çatal kayaya dönüşmüştür:

*“Kara yerin altında
Her şeyi kırıp, yok edercesine yalayıp gitmekte
Kişi doğup, kişi (sayısı) artmakta,
Mal doğup, mal (sayısı) artmakta
At kemiğini çatal kayaya,
Er kemiğini eğri kayaya dönüştürmekte.” (HAD: 41).*

Destanda yapılan tüm savaşlarda ölen erlerin eğri kayaya, atlarının ise çatal kayaya dönüştüğü ifade edilmektedir:

*“Kanlı savaş bittiğinde,
At kemikleri çatal kaya,
Er kemikleri eğri kayalar halinde kalmış.” (HAD: 134).*

Huban Arığ destanın devamında Tanrı tarafından konulan yasakların çiğnendiğinde o kişilerin Tanrı tarafından cezalandırılarak taşa dönüştürüleceği ifade edilmektedir. Destanda Altın Tüylü Ak Köpeğin buz denizinden geçmemek üzere yaratıldığını, eğer buz denizinden geçerse Tanrı tarafından cezalandırılarak taşa dönüştürüleceği ifade edilir:

*“Huban Arığ,
Altın tüylü ak köpeğin
Buz denizini geçmemek üzere yaratıldığını anladı.
Buz denizini geçtiği durumda,
Yalnız yaratanca yargılanıp,
Ulu tanrı tarafından suçlanıp,
Alp kemiği çatal kayaya,
Er kemiği eğri kayaya
Dönüştürülüp, cezalandırılacak,
Tamamen (bu dünyadan) ayrılıp ölecek.” (HAD: 217).*

İncelemiş olduğumuz destanın ilgili bölümlerinde de görüldüğü üzere sözünde durmayanların, savaşlarda ölen düşmanların ve Tanrı'nın yasaklarına uymayan kimselerin Tanrı tarafından taşa dönüştürüldüğü görülür.

Közüye destanında, Közüye kendisiyle birlikte doğar doğmaz beşik kertmesi yapılan kızı kendine eş olarak almak için Karatı Kağan'ın yurduna doğru yola çıkar. Közüye yolda iken ağaçkakandan Karatı Kağan'ın kızına düğün yapıldığını öğrenir. Közüye Karatı Kağan'ın yurduna gelip dilenci kılığında düğüne katılır. Düğünde şarkı söylemeye başlaması üzerine Karatı Kağan onu yanına aldırıp ikramda bulunur. Közüye şarkı söyledikçe düğün yerinin havası değişir ve soğuktan düğün dağılır. Közüye sarayın içerisinde altın sandıktaki Karatı Kağan'ın kızı Bayan'ı bulup çıkarır ve evlenirler. Daha sonra Karatı Kağan, damadını zehirleyip öldürmek için sarayına davet eder. Közüye, Karatı Kağan'ın kurtuğu tuzaktan ağaçkanın sayesinde kurtulur ama zehirli bir okla ayağından yaralanır. Közüye, zehirli okun etkisiyle ölür. Kocasını diriltmeyi başaramayan Bayan, kocasının cesidinin başında iki gün boyunca ağlar, üçüncü gün kalbine bıçak saplayarak kendisini öldürür. Daha sonra Közüye'nin ve Bayan'ın cesetleri iki kayaya dönüşür:

*“Karatı Kağan ile Sanıska bay
Tekrar buraya geldiler.
Közüye ile Bayan'ın aynı yerde
Öldüğünü gördüler.
'Canlıyken birlikte yaşar,
Öldükleri yerde birlikte ölür,
Bu ne biçim insanlar?’
İki bahdır böyle diyerek
Bayan'ın cesedini alarak,
İki nehri geçip,
İki dağışarak
Şimdi götürüp attılar.
Sonra tekrar gelerek ,
Közüye'nin kemiğini yakmak için
Kok kömürü gibi yok etmek için
Buraya geldiklerinde
Közüye'nin naaşı bir kaya
Bayan'ın naaşı bir kaya,
İki büyük kuş gibi
Sivri zirveli taşlar burada duruyordu.” (KD: 361-362).*

Destanda çeşitli zorlukları aşır birbirine kavuşan Közüye ve Bayan, Közüye'nin Sanıskan Bay ile Karatı Kağan'ın atığı zehirli ok ile ölmesi sonucunda sevenler tekrar ayrılır. Bayan, sevdiğine tam kavuştuğu zaman öldürülmesine dayanamaz ve kendini öldürür.

Közüye'nin ve Bayan'ın öldüğünü gören Sanıskan Bay ile Karatı Kağan bu iki aşığın cesetleride ayırmaya kalkar ancak Közüye'nin ve Bayım'ın cesetleri birlikte taş kesilir.

Kan Ceeren Attu Kan Altın destanında taş dönüşme motifi taş kesilmeden motifinden farklı olarak karşımıza çıkar. Kan Altın ile atı Kan Ceeren, onları öldürmek için gelen zehirli yılanı yok etmek için her yeri ateşe verir ve yaktıkları ateşten korunmak için de kendilerini taşla dönüştürürler:

*“Şeytan yılanın içinden çıkan
Yetmiş kollu sarı zehir
Yedi vadiye dolarak,
Ydi yerden kıvrılmış
Sıcak zehirli nehir olup
Geri dönmüş tekrar geliyor.
Önceden yediği yılan
Canlanıp uzun bir yılan dönüşüp,
Kan Altınla savaşmak için,
Tekrar dönüp geliyormuş.
Kan Altın ne yapsın
Binden fazla kara devenin
Eyer kaşını çözerek,
Palasını, bıçağını alıp hazırladı.
Sayısız kara öküzün,
Yükünü indirerek
Çuvallarını keserek,
Kara darıyı yere döktü,
Sarı zehre ateş attı.
Kara darıya kıvılcım saçtı.
Bindiği atı Kan Ceeren
Güneşte yanmaz
Kahverengi taşla dönüştü.
Kan Altın kendisi
Ateşten yanmaz
Ala taşla dönüştü.
Kara darıyı
Kara toz kapladı.
Buğday yarması gibi boz ordu,
Yılan gibi semiz asker
Savaşmadan yandı.” (KCAKAD: 362-363).*

Kan Altın'ın ve atı Kan Ceeren atın yaktıkları ateşten korumak için taş dönüşmesi kozmogonik açıdan kutsal bir varlık olmasının yanında taşın dayanıklı oluşudur. Bu nedenle kahraman ve atı kendilerini korumak için taşın gücünden ve dayanıklılığından faydalanırlar.

4.5.1.6. Taş/Kaya ve Defin

Türk kültüründe ve pek çok kültürde ölüleri defnetmek ve öteki dünyaya hazırlamak için farklı farklı yöntemlere başvurulmuştur. Bu yöntemler geleneklere ve inanışlara göre çeşitlenmiştir. Türk kültüründe yaygın olarak uygulanagelmiş defin yöntemleri, cesedin toprağa gömülmesi, yakılması ve mumyalanmasıdır. Nadir görülen bir başka yöntemde cesedin sergilenmesidir. Bu yöntem daha çok Tunguzlarda ve Kırgızlarda görülmektedir. Tunguzlar ve Kırgızlar ölülerini gömeyip ya bir ağaca asarlar ya da toprağın üzerine bırakırlar (Sayın Alsan, 2022: 184). Genel olarak bu yöntemlerin amacı ölülerin ruhunun göğe yükselişini kolaylaştırmaktır.

J. Paul Roux, eski Türklerde ölünün gömüleceği yer ve zamanında özenle seçildiğini ifade eder. Bu yerlerin pek çoğu yerleşim bölgelerine ve ulaşım yollarına uzak kutsal kabul edilen yerdir. Bu yerler kutsal kabul edilen dağlar, ormanlar ya da nehir kıyılarıdır. Bazı göçebe şeflerinin kendi egemenlik alanlarındaki bazı bölgeleri yasak bölgeler olarak ilan ettikleri ve bu alanları kraliyet kabilesi üyelerinin mezarları için ayırdıkları tarihi bilgiler arasındadır (Roux, 1999: 248-249). Türklerde mezar yeri olarak bu mekânların seçilmesinin arka planında kozmogonik inanışların, animizmin ve atalar kültürünün etkisi açıktır.

İnsan hayatında önemli bir yere sahip olan ölüm olgusu, destanlarda da olay kurgusunu oluşturan önemli unsurlardan biridir. Destan kahramanlarının cesedinin gömüldüğü veya tabut içerisinde bırakılan yerler ya yüksek bir dağ ya bir kayanın başı/içi ya da ulu bir ağaçtır. Destanlarda genellikle ölen kahramanların savaş meydanında bırakılmamasına ve ölen kahramanın kendi yurdunda kutsal bir mekâna gömülmesine özellikle özen gösterilmektedir. Ölen kahramanın defni genellikle çocukları ve yakınları tarafından yapılmaktadır. Çoğu kahraman ölüm vaktinin geldiğini önceden sezip eğer varsa vasiyetini yakınlarına önceden bildirir. Zamanı gelince ruhu bu dünyadan göçer. Kahramanların ölmüne sadece yakınları üzülmeyiz, bütün tabiat, kahramanın arkasından gözyaşı döker. Büyük bir kalabalıkla genellikle kutsal dağlara getirilen kahramanların naaşı demir veya altın tabutlara konularak buradaki kayanın içine atıyla birlikte defnedilir (Kiritçi, 2019: 338-339).

Huban Arığ destanında başkahramanımız Huban Arığ annesinden amcası Han Hartığa'nın öldüğünü öğrenir. Hıyan Arığ, kızı Huban Arığ'a amcasının öldüğünü ancak onun kimsesi olmadığı için defnedilmediğini ve Han Hartığa'nın yurduna giderek onu kara kayanın içerisine defnetmesini söyler:

*“Sağ ve salim sen olursan
Han Hartığa ağabeyinin
Ülkesine gidip gelirsin.
Yaşı gelip Han Hartığa ağabeyinin
Yalnız yatıp öldü.
Ayrılıp onun mezarına
Alp yiğit uğramamakta.
Kara kayanın içine girip,
Güzelce çeki-düzen verirsin.” (HAD: 87).*

Bunun üzerine Huban Arığ, Han Hartığa’nın oğlu Altın Hus’u altın kistike dönüştürüp cebine koyar ve Kök Nincil ile birlikte amcası Han Hartığa’nın yurduna gider. Han Hartığa’nın altı ayaklı yatakta öldüklerini gören Huban Arığ ve Kök Nincil çok üzülür ve cebindeki altın kistiki yere atınca Altın Hus’u ortaya çıkar. Babasının öldüğünü gören Altın Hus babasının naşının etrafında ağlamaya başlar. Daha sonra Huban Arığ kuvvetlice yere tükürerek demir bir tabut meydana getirir. Ölen Hartığa’yı demir tabutun içerisinde koyup kara kayanın defnederler:

*“Ayrılıp ölen babasını Altın Hus,
Etrafında dolaşarak ağlamakta.
Geçip ölen yalnız tek babasını
Çevirip ağıt yakmaktadır.
Huban Arığ kuvvetle tükürdü,
Demir tabut yaptı.
Ayrılıp ölen Han Hartığa’yı
Demir tabuta düzgünce yatırıp,
Kara kayanın içine koyup
Bir daha açılmamak üzere kilitlediler” (HAD: 91).*

Daha sonra Hıyan Arığ, yurduna gelen kızına artık ölüm vaktinin geldiğini söyleyerek vasiyette bulur ve yurtlarına Huban Arığ ile evlenmek isteyen Ay Molat’ın saldıracağını ve Huban Arığ’ın Ay Molat’ı öldürmesi gerektiğini söyler. Bunun üzerine Huban Arığ yola çıkar. Altın Tüylü Ak Köpeğin yardımıyla Ay Molat’ı öldüren Huban Arığ yurduna geldiğinde annesinin öldüğünü ve babasının defnedildiği dağda bulunan kutlu bir kayanın içerisine defnedildiğini öğrenir. Bunun üzerine Huban Arığ ölen annesini görmek için annesinin defnedildiği kayanın içerisine girerek annesini ziyaret eder:

*“Huban Arığ ayağa kalkıp ilerledi,
Ayrılıp ölen anasını görmek üzere.
Kara kayaya doğru yöneldiğinde, oradaki kapıyı açtılar.
Ayrılıp ölen Hıyan Arığ’ın etrafında
Ak çiçekler bitmekte ve sallanmaktadır.
Altın gibi parıldamaktadır.
Geçip ölen Hıyan Arığ’ın çevresinde
Kök çiçekler bitmekte ve parıldamaktadır.*

Gümüş gibi parlamaktadır.
Huban Arığ etrafında dolaşarak
Ala gözüyle bakarak,
Altmış türküyle ağlamaktadır.
Çevresinde dolaşarak ve iki gözüyle bakarak,
Elli sözle türkü söyleyip ağlamaktadır.
Uzaydaki yıldızların
Tümünü sayıp ağlamaktadır.
Biten otun kökünün,
Tümünü sararak ağlamaktadır.
Kurumuş doruklarda,
Kök ot bitip sallanmaktadır.
Kurumuş ağaçlarda,
Kök yapraklar çıkıp kımıldamaktadır.
Yatan ağaç yatay kırılmaktadır,
Duran ağaç ise dikey yarılmaktadır.
Ayın gözü ağlayarak ölmekte,
Bulutsuz gökyüzü bulutlaşıp geçmekte.
Güneşin gözü göğेरerek ölmekte
Bulutlu gökyüzü açılıp geçmekte
Katı yürekli kişiler,
Üzümlere yanından geçmekte.
Yumuşak yürekli kişiler,
Birlikte ağlaşmakta, haykırmaktalar.
Ancak ne kadar ağlasa ve haykırsa da,
Anasını bir türlü uyandıramamakta.
Ancak ne kadar ağlasa ve haykırsa da,
Anası bir türlü yeniden kalkmamakta.
En çok sevilen ot kurduğunda,
Yeniden büyütülmez.
Ölen zavallı anası,
Yeniden yaratılamaz.
Kara kayanın dışına çıktılar.
Kara kayanın kapısı,
Kapanıp kilitlendi” (HAD: 189-190).

Huban Arığ destanında, Hara Moos ile girmiş olduğu amansız mücadelenin sonunda Altın Tüylü Ak Köpek, üçgen çıplak oğlan Altın Hus ve dedesi Altın Kris de ölür. Alp Huban Arığ da düşman alplardan biri olan Hara Han ile yaptığı kapışmada gücünün tükenmesiyle ölür. Huban Arığ’ın Hara Moos’un elinden kurtardığı dedesi Altın Kris’in geç doğan oğulları Ah Ölen ve Kök Ölen, Huban Arığ’ın ölümünün ardından destan sahnesine çıkarak Hara Moos’u, Hara Han’ı ve düşman alpları kılıçtan geçirerek tutsak edilen halkı kurtardıktan sonra Hara Moos’un yurdunu da devirip ateşe verirler. Ah Ölen ve Kök Ölen, Huban Arığ’ın naaşını babaları Altın Kris’in naaşı ile birlikte bedenlerinin çürümemesi ve bozulmaması için ilaçlayıp tabutunu çiçeklerle süsledikten sonra kara kayanın içine defnederler:

*“Ah Ölen ve Kök Ölen iki kardeş
Ayrılıp ölen Altın Kris babalarını gördüklerinde,
Gözyaşlarına boğuldular,
Burun sularına soluksuz kaldılar.
İkisi birlikte ağlayıp, ağıt yaktığında
Kurumuş ağaçlarda yaprak çıktı,
Kurumuş dağ doruklarına ot bitti.
Balta yardımıyla demir tabut yaptılar,
Ayrılıp ölen alpları yan yana koyup,
Çürümemeleri ve bozulmamaları için ilaç koyup,
Çiçeklerle süsleyip, kara kayanın içine kilitlediler” (HAD: 256).*

Huban Arığ destanında ölen kahramanların demir tabutta konup kara kayaya defnedilmesi muhtemelen ebediyetin sembolü olan kutlu kayaların Tanrı mekânı olarak görülmesinden, yüce ve kutsal kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira ölen diğer kahramanlar gibi destanın başkahramanı olan Huban Arığ'ın ve dedesi Altın Kris'inde demir bir tabuta konup kara kayanın içerisinde defnedilmektedir. Ancak Huban Arığ'ın ve Altın Kris'in demir tabuta konulmadan önce cesetlerinin çürümemesi için ilaçlanması diğer defin işlemlerinden farklıdır. Erhan Aktaş, bu işlemin Hristiyanlıktan etkisinin olduğunu ifade ederek Altın Kirs ismindeki “kris” kelimesinin Hakas Türkçesine Rusçadan girmiş “haç” kelimesiyle ilişkili olduğunu söyler (Aktaş, 2012: 452).

Han Orba destanında da tabutla kara kayanın içerisinde gömme motifine rastlamaktayız. Han Orba'nın abisi Han Mirgen'in oğlu Han Çibek, Hara Sorhıl adlı alp ile girdiği mücadelede ölür. Altın Harlıh, Hara Sorhıl tarafından öldürülen Han Çibek'i diriltmeye çalışır ama denediği tüm diriltme işlemlerine rağmen Han Çibek'i hayata geri döndüremez. Bunun üzerine Altın Han, Han Çibek ile birlikte ölen Ah Ölen'i gömmek için yere tükürerek altından iki tane tabut yapar. Han Çibek ve Ah Ölen'i bu tabutların içerisinde koyarak kara kayanın içine defnederler ve bu kara kayayı açılmamak üzere kilitlerler:

*“Ak ipekten örtüyü çıkardı,
Han Çibek'in cansız bedenini
İlaç verse, bozuluyor,
Merhem yapsa, çatlıyor.
Burada yiğit Han Çibek'in
Öldüğü doğruymuş.
Ancak bundan sonra dirilmez,
Altın Harlıh tükürdüğünde,
Altın tabutlar meydana geldi.
Han Çibek ile Ah Ölen'i,
İki altın tabuta koyup,
Bozulmasın diye
Kara kayanın içine sokup,*

Hiç açılmasın diye kilitlediler” (HOD: 237-238).

Han Orba destanında ölen kahramanların ruhlarının Tanrı katına kolay ulaşması ve cesetlerinin bozulmaması için naaşlarının kutlu kara kayalara konulmaktadır. Ölen kahramanların cesetlerinin bu kutlu kayalar tarafından bozulmadan muhafaza edileceğine inanılmaktadır. Çünkü kayalar Tanrı mekânını, ebediyeti, gücün ve dayanıklılığı sembolizeden kutlu mekânlardan biridir.

Ak Çibek Arığ destanında, Kanlı Kılıç ve Ak Çibek Arığ, Ak Han'ın ve atının kemiklerini ormanla kaplı dağın üstünde görür. Kanlı Kılıç ve Ak Çibek Arığ, ölen kişinin kemiklerin bu şekilde bırakılmasının uygun olmadığını söyleyerek Ak Han'ın ve atının kemiklerini toplayıp kayadan bir tabuta koyarak defneder:

*“Ormanlı zirve üstüne
Kanlı Kılıç, Ak Çibek Arığ,
Çıkıp gelmişler
Ak Han'la ak kula atın kemiği
Ormanlı zirvede yatıyormuş.
Ak Çibek Arığ orada konuşmuş:
-Kötü de olsa,
Han, bey olmuş.
Atan Ak Han'ın
Temiz kemiğini böyle yatırmak olmaz!
Attan inip,
Ak Han'la ak kula atın kemiğini
Kaya tabutla gömmüşler.” (AÇAD: 317-319).*

Destanda ölen kahramanların kaya içerisinde defnedilmesinden farklı olarak Ak Han ve atı gömülürken kayadan bir tabuta konularak bulunduğu yere defnedilmektedir. Destanın devamında kutsal kayanın içinde olağanüstü bir şekilde dünyaya gelen Ak Çibek Arığ, Ot Han ve Ay Molat ile girmiş olduğu mücadeleden zaferle döner ve büyük bir toy düzenletir. Kanlı Kılıç, Ak Çibek Arığ ile savaşta iken eşi Hıyan Arığ'dan bir kızı olmuştur. Düzenlenen bu toyda Ak Çibek Arığ, Kanlı Kılıç'ın kızına Ay Tappa adını verir. Toyun sonuna doğru Ak Çibek Arığ ölüm vaktinin yaklaştığını anlar ve Kanlı Kılıç'a halkı ak kayada yapılacak toya getirmesini ister. Bir eliyle atının dizginini tutan bir eliyle de Ay Tappa'nın elini tutan Ak Çibek Arığ ak kayanın bulunduğu yere gelir ve toyun üçüncü gününde ölmek üzere olduğunu söyleyerek halkı ile vedalaşır. Hem Ak Çibek Arığ hem de halkı sızlanıp yakınarak ağlarken kapısız ak kayanın ansızın kapı açılır. Ak Çibek Arığ, atı ve Ay Tappa ile birlikte ak kayanın içine girer. Ak Çibek Arığ, atı ve Ay Tappa ile birlikte ak kayanın içine girdiklerinde ak taş tabutun ağzı açılır. Ak Çibek Arığ, Ay Tappa'ya “Ben ak taş tabuta yatıp ölünce ak kayada

beklemeden çık” der ve ak taş tabuta yatınca Ak Çibek Arığ’ın tatlı canı çıkar. Ay Tappa’nın ak kayadan çıkmasıyla ak kayanın kapısı da kapanır:

“Ak Çibek Arığ,
Ak kır atını
Bir eliyle çekerek
Ay Tappa kızı,
Diğer eliyle tutarak,
Sevgili kardeşim Ay Tappa ’m,
Ak Çibek Arığ ablan
Nasıl ölmek üzere, bak.
Ne zaman olsa, kardeşim Ay Tappa,
Ak kayanın içine,
Benim gibi ağlayıp sızlayarak
Gireceksin.
Ak kayanın içinde,
Benim gibi,
Ak taş tabuta yatarsın
Böyle ölüp, böyle yatmaya,
Niçin doğduk,
Niçin olduk!
Kanlı kılıç atana,
Hiyan Arığ anana
Saygı gösterip yaşarsın,
Otlatılan malın sayısını
Sen alıp, idare edersin
Halkına, oymağına
Adaleti sen sağlarsın!
Arı sili Ak Çibek Arığ
Ak kayanın içine,
Ağlayıp sızlayarak girmiş.
Ak kayanın içine girdiklerinde,
Ak taş tabutun ağzı
Açılmış duruyor.
Ak kayanın dibi
Karanlık görünüyor.
Oradan soğuk geliyor.
Ak Çibek Arığ
İpek yeleli ak kır atını
İpek yelesinden sıvazlayarak,
Boynundan kucaklayarak,
Karanlık yere bırakmış.
Yiğit ak kır atı,
Karanlık yere
Patır kütür düşüp,
Kaybolmuş.
Haydi sevgili kardeşim Ay Tappa,
Ak Çibek Arığ
Nasıl ölecek görüver!
Ben yatıp ölünce,

*Ak kayada çok beklemeden
Çabuk çıkarsın!
Ak Çibek Arıĝ
Çok acıklı sızlanıyor,
Çok ümitsiz ağlıyor.
Ayım güneşim ışığını
Göreyim diye,
Ak kayanın kapısını
Üç kere açıp
Üç kere kapatıyor.
Arı sili Ak Çibek Arıĝ
Ağlayıp sızlayarak yürüyüp,
Ak taş tabuta yatmış
Ak taş tabuta yatınca,
Ak Çibek Arıĝ'ın
Tatlı canı çıkmış.
Ak kaya gümbürdemiş.
Ak taş tabutun kapağı
Kapanmış.
Ay Tappa ak kayadan
Çıkmak için koşmuş.
Ak kayanın kapısı kapanıp,
Kapısı yok, bacası yok duruyormuş.
Halk orada ağlaşıp
Orada sızlıyormuş.” (AÇAD: 367-371).*

Ak Çibek Arıĝ'ın ak bir kayanın içinde dünyaya gelip bu kayanın içinden çıktığı zaman yurttan savaş yaşandığı görülür. Ak Çibek Arıĝ sadece kendi halkını değil yakındaki ve uzaktaki halkları da kötü alpların zulmünden kurtarıp refaha kavuşturmuştur. Ak Çibek Arıĝ bazen orta dünyada bazen de alt dünyada yıllar boyunca bir mücadeleden diğerine gitmiştir. Destanın sonuna kadar, barış getirmediği bir karış toprak kalmamıştır. Ak Çibek Arıĝ, görevini yerine getirdikten sonra doğduğu kutsal kayanın içine girip orada hayatını sonlandırır. Bu tür kahramanlar, destan kahramanının dünyaya nizam getirme, dünyadaki bozulmuş ortamı düzeltme, kaos durumunu yeniden kozmosa dönüştürme fonksiyonunu en iyi yansıtan kahramanlardır (Kiritçi, 2019: 252). Bu kahramanın Tanrı tarafında kutlu bir kayada yaratılması ve görevini tamamladıktan sonra yine aynı kayanın içerisinde bulunan taputa yatıp ölmesi, bu kutlu kayanın dünyanın merkezini oluşturan, üç kozmik âlemi birbirine bağlayan ve iletişimi sağlayan kozmik taş oluşuna işaret etmektedir. Zira Tanrı tarafından kutlu bir kaya vasıtasıyla yeryüzüne gönderilen Ak Çibek Arıĝ yine bu kutlu kaya vasıtasıyla Tanrı mekânına ulaşmıştır.

Ay Huucın destanında Han Mirgen, Kün Arıĝ'ı eş olarak almaya yola çıktıktan sonra Han Mirgen'in ablası Kız Han, hastalanır ve ölür. Ölmeden önce Kız Han, Ay Huucın'a

gerçek adının Ay arılı Kız Han olduğunu, üç nesil gördüğünü artık ölme vaktinin geldiğini söyleyerek yurdu onun yönetmesini ister. Ay Huucın, ölen Ay arılı Kız Han'ın cesedini altın ve gümüşle kaplayıp ak kayanın yanına götürür ve ak kayanın içindeki lahte koyar. Ay Huucın orada ağlarken kayanın kapısı kapanmaya başlar. Ay Huucın atının uyarısıyla son anda kayanın içerisinden çıkar:

*“Ak ovanın bittiği yerde
Altı katmanlı ak kaya
Orada yaslanıp duruyormuş,
Ak kayanın üstünde guguk kuşu
Orada ötüp duruyor.
Ak kayaya doğru Ay Huucın çıkmış,
Büyük obayı bir uçtan diğerine
Acı çekerek geliyor.
Ak yazıyı bir uçtan diğerine geçerek,
Ak kayanın yanına gelmiş
Ak kayanın üstünde
Altın yapraklı akağaç,
Akağacın başında
At başı kadar Altın guguk,
Oraya dönüp seslendiğinde,
Altı günlük ses gibi,
Açık çıkan sesi
Yedi günlük ses gibi
Ona şaşırarak baktığında,
Ak kaya kapalı imiş.
Attan inmiş kız güzeli,
Altı yedi kez dönüp,
Kapısını kız kişi
Çekip açarak bakıyor,
Ak kayanın içine baktığında,
Arı sili yermiş,
Işığa benzemeyen ılık parlıyor,
Ateşe benzemeyen ateşi
Ak kaya içinde yanıyor gibi
Ol lahdin sağ yanında
Ak taş lahit duruyor
İki taş lahdi görünce,
İnsan lahitleri değil
Dönüp anlamaya çalışınca,
At lahitleri imiş.
Oradan dönüp kız güzeli,
Ay arılı'ı attan indirmiş.
Altı katmanlı ak kayaya
Dönüp kucaklayarak girmiş.
Parlak taş lahde
Yatırır vermiş ablasını.
Sirtına yayılıp değer gibi lahdi,*

*Omzuna uygun yapılmış gibi.
Kapağını kapatırken,
Gözyaşı kan oluyor,
Kendini parçalayıp ablasına
Ağlayıp sızlamış:
'Arı sili ablamı
Çıplak gözle görmeyeceğim.'
Bahardaki guguk kuşu gibi
Çağırıp bağılıyor.
Böyle acı çekerken
Korkusuz Ay Huucın,
Altı katmanlı Ak kaya
Kara yere batıyor,
Aka kula at güzeli
Dönüp kişnemiş:
Ağabey kardeş, abla kişi,
Ak dünyadan gidiyorsunuz,
Ay Çarh'la birlikte
Ak kayada kalacaksınız...'
Birinci kişnemesini kız kişi
Hiç duymuyor,
Sinirlenip at yiğidi
İkinci kez kişnemiş.
Korkusuz Ay Huucın'a
Sinek vızıltısı gibi işitilmiş.
Altı kez dönüp atın yiğidi,
Ak kayaya başını sokmuş:
Ağabey kardeş, sahibim yiğidim,
Aklınızı mı yitirdiniz? deyip,
Pıskırıp kişnediğinde,
Ay Huucın işitivermiş:
Parlak taş lahdi
Kapatmaya başlamış.
Dönüp gelip baktığında
Kapı küçücük kalmış,
Tam o sırada kız güzeli
Çıkmaya koşmuş. ” (AHD: 504-509).*

Ay Çarh Kız Han'ı defnedeceği kayanın içerisine giren Ay Huucın, kayanın içerisinde hem bahadırlar için hem de atları için lahidlerin bulunduğunu görür. Bu da bize kahramanların atları ile birlikte defnedildiğine göstermektedir. Aynı zamanda Ay Çarh Kız Han'ın defnedileceği bu kayanın içi ışıklı/parlak bir mekân olarak tasvir edilir. Ay Huucın ablasını Ay Çarh Kız Han'ı taş lahte koyduktan sonra ak kaya kapanmaya başlar. Işıklı açılıp kapanan kutlu bir kaya olarak tasvir edilen ve bahadırların atları ile birlikte defnedildiği bu kaya muhtemelen yerin merkezi olan kozmik bir kayadır.

Daha sonra Ay Huucın'ın yanına gelen anne ve babası ala kula kısarak ile ala kula aygır Ay Huucın'a ömürlerinin bittiğini ve ağabeyi olan Han Mirgen'in sözünden çıkmaması gerektiğini söyleyip kendilerini Hanım zirvedeki kayanın içine defnetmelerini vasiyet eder. Ardından ala kula kısarak ile ala kula aygır oracıkta ölüverir. Ay Huucın annesi ala kula kısarak ve babası ala kula aygırı, Han Mirgen'in yardımıyla ablaları Ay Çarh Kız Han'ın defnedildiği ak kayanın içine defneder. Bu kayanın içerisinde Ay Huucın ve Han Mirgen ablaları Ak Çarh Kız Han'ın cesedini de görürler. Ay Çarh Kız Han naaşı ılık saçan lahidin içerisinde çürümeden canlı gibi yatmaktadır:

*“Altı katmanlı Ak kayaya
Orada ulaşmışlar,
Ak yazıyı er güzeli
Çok dönmüş Han Mirgen,
Altı katmanlı Ak kayayı
Görürken de göremiyormuş.
Han Mirgen anlamış ki
Kapısı var Ak kayanın,
Durup baktığında
Bacası varmış.
Ala kula aygırı Ay Huucın almış,
Ala kula kısrağı
Han Mirgen kapmış.
Ak kayanın üstünde
Altın yapraklı akağaç
Parlak gün ışığında
Parlayıp ılık saçıyormuş.
Akağacın başında
Altın guguk ötüyor,
Altı katmanlı ak kayaya
Ay Huucın girmiş,
Ay Huucın'ın ardından
Han Mirgen giriyor
Ak kayanın içinde
Han Mirgen bakıp durmuş:
Parlak taş lahit
Yaslanmış parlıyor
Onun sol yanında
At lahitleri duruyor.
Ak taş lahde
Ala kula yağırı koymuş
Ala kula kısrağı yatırmış.
Han Mirgen, er güzeli,
Ona şaşıyor,
Korkusuz er güzeli
Ona hayret ediyor.
Dönüp gelerek kız güzeli
Ağabeyine konuşmuş:*

*'Ağabey kardeş, ağabey kişi,
Korkusuz Han Mirgen,
Ay Çarhı ablamızı
Parlak taş lahitte göreceksin.'
Dönüp gelerek kız güzeli
Parlak taş lahdi açmış.
Çirkin yüzlü Kız Han ablası,
Orada parlayıp, ışık saçarak yatıyor,
Kötü yaradılışlı Kız Han ablaları
Lahitte çürümeden yatıyor,
Lahitte yatarken kız kişinin,
Kanı yüzünden akıyor gibi.' (AHD: 633-635).*

Ay Huucın annesi ve babasını Han Mirgen'in yardımıyla ablaları Ay Çarhı Kız Han'ın defnedildiği ak kayanın içine defneder. Ay Huucın ve Han Mirgen yurtlarına doğru yola çıktıklarında altı katmanlı ak kaya da yerin içine girerek ortadan kaybolur:

*"İki günün sonunda
İki at kişnemiş:
'altı katmanlı ak kaya
Kapanacak vakti geldi,
Ay Çarhı'la birlikte
Ak kayada kalacaksınız.'
Korkusuz iki güzel
İki atın kişnemesini
Güç bela duyup kendilerine gelmişler,
Altı katmanlı Ak kaya
Gerçekten de kapanıyor.
Parlak taş lahdi.
Kapatmışlar,
Kız güzeli Ay Huucın,
Han Mirgen ağabeyini
Ak kayanın kapısından
Çekip çıkarmış,
Ak kayadan kız kişi,
Nasılca çıkmış.
Han Mirgen, er güzeli,
Yardımlaşıp dönmüşler.
Yiğit atlarına
Atlamışlar iki kardeş,
Hanım zirveye doğru,
Kamçı vurmuşlar.
Altı katmanlı Ak kaya
Kara yere girmiş,
Guguk kuşunun sesi
Uzaklara ulaşmış.
Ak kayanın yerinde
Ak otlar bitmiş.' (AHD: 637-639).*

Ay Huucın destanında ölen kahramanaların defnedildiği ak kaya kişilerin öldüğünde yerin altından çıkan ve ölen kişilerin defnedilmesinin ardından tekrar yerin atına girerek ortadan kaybolan olağanüstü bir kayadır.

Altın Arığ destanında Altay'ın koruyucu olan Huu İney, kayanın içerisinde öldürülen Çibetey'i, Altın Arığ'ı ve atı Ak Sabar'ı bengi suyuyla dirilttikten sonra Çibetey'e ve Altın Arığ'a ölüm vaktinin geldiğini söyler. Sonra kayanın içerisine girerek kayanın kapısını üç kere açıp kapatır ve bu kutlu kaya birden parçalanır. Huun İney bu kayanın içerisinde ölür ve yıkılan bu kaya Huu İney'in mezarı olur:

*“Huu İney, Ak kayanın içinde
Haykırarak, hıçkırıklarla ağlayarak kalmış
Onlar çıktıklarında Huu İney
Ak kayanın kapısını üç defa açıp
Üç defa kapatıyormuş
Aydın, güneşin ışığını göreyim diye
Hüngür hüngür ağlıyormuş
Altı ayrı uçlu Ak kaya
O zaman yıkılıp, parçalanmış
Huu İney'in kederli sesi, uzaklarda
Kayboluvermiş
Altı ayrı uçlu Ak kaya
Kirim dağının üstünde
Ak taş yığını olarak saçılıp
Enkaz halinde yayılıp kalmış.” (AAD: 97).*

Boktu Kiriş Bora Şeeley destanında Bora Şeeley, gördüğü rüya üzerine ağabeyi Boktu Kiriş'e her ne olursa olsun çadırdan çıkmamasını aksi takdirde öleceğini söyler. Birkaç gün çadırda kalan Boktu Kiriş dışarı çıkar ve atından düşüp ölür. Bunun üzerine Bora Şeeley, ölen ağabeyi Boktu Kiriş'i ulu bir kayanın içine defneder:

*“Ağabeyini tekrar yükleyip
'İyi yere kaldırayım' diyerek
Yollanıvermiş.
Ulu sarı kayanın ön tarafına
Yetip gelivermiş.
Otacının üç çeşit kutsal kuyu suyunu çağırıp alıp
Ağabeyini yıkayıp gün geçirip
Durmuş.
Atının sağ tarafındaki
Tulumun içinden
Dokuz çeşit ipek kumaş kuşak ile
Dolayıp sarıp durmuş.
Yalçın kayanın önüne gelip,
'Yalçın kayam, güzel kayam,
Yarılıp bağışla,*

Öksüz ağabeyimi işte buraya koyayım
Aydınlık kayam, ebedi kayam,
Yarılıp bağışla
Öksüz ağabeyimi koyayım' diye
Gökyüzünü sarsıp
Kara yeri titretip
Haykırvermiş.
Yalçın sarı, edebi ulu kaya
Açılıvermiş
Böyle imiş.
İşte o kayanın içine
Ak pamuk ile altına
Döşek kılıp yerleştirip
Yatırvermiş.
Ağabeyini başının üstene
Sönmez canlı, gümüş çirasını
Yakıvermiş, böyleymiş.
Ağabeyinin başının üstüne
Sönmez canlı, gümüş çirasını
Yakıvermiş, böyleymiş.
Dünya-âlemin renk renk
Çiçeğini, gülünü ağabeyinin arkasına, önüne
Süsleyip koyuvermiş.
'Yalçın sarı, ebedi güzel
Kapanıver lütfen' diye bağrınca
Yalçın kaya çatlağı yok gibi kapanıvermiş." (BKBŞ: 347).

Aradan bir süre geçtikten sonra Bora Şeeley, gökte uçan üç kuşun kardeşinin adını söylediğini duyar. Bora Şeeley kuşlardan birini vurur ve kuşun üzerindeki üç göğün üstündeki üç kağanın kızları için düzenlenecek yarışa Boktu Kiriş'in de davetli olduğu yazıyı okuduktan sonra ağabeyinin kılığına girip yarışmaya katılmak için üç göğün üstüne yolculuğa çıkar. Göğün üçüncü katındaki üç hanın üç kızı için düzenlenen yarışlara ağabeyinin kılığında katılan ve yarışları kazanan Bora Şeeley, üç kızı ağabeyi için yeryüzüne indirip kutsal kayanın içerisine defnettiği ağabeyini kayanın içerisinden çıkarıp çadır kurmak için hazırladığı yere getirip bırakır. Böylece göğün üçüncü katındaki üç kağanın kızı, ölen Bora Kiriş'in yanına gelip onu diriltir:

"Yalçın kayasına varıp:
Yalçın kayam, güzel kayam,
Yarılıver!
Biricik ağabeyimi çıkarayım.
Edebi kayam, güzel kayam,
Açılıver!
Öksüz ağabeyimi çıkarayım, diye
Gökyüzünü zangırdatıp
Kara yeri titretip

*Bağırıp durmuş.
Yalçın kayası yarılıvermiş.
Ebedi kayası açılı vermiş.
Boktu-Kiriş ağabeyini görünce
Hiçbir şey olmamış, eski haliyle
Yatmaz mıymış.
Ağabeyini çıkarıp almış da:
'Yalçın kayam kapanıver
Ebedi kayam kapanıver!' deyince
Birleştiği yerde
Bir iz bile kalmadan bütünüyle kapanıvermiş.” (BKBŞD: 410-411).*

Destanda ölen abisini diriltmeyeciği anlayan Bora Şeeley, ulu kayanın içerisine ağabeyini defnedebilmek için ulu kaya dua eder. Bunun üzerine kayanın kapısı açılır. Bora Şeeley ağabeyini kutsal sular ile yıkayıp ak ipek kumaşlara sararak bu kutsal kayanın içerisine koyar ve kayaya kapanmasını isteyince kayanın kapısı kapanır. Daha sonra Bora Şeeley, göğün üçüncü katındaki üç hanın üç kızı için düzenlenen yarışlara ağabeyinin kılığında katılarak yarışları kazanır. Bora Şeeley, üç kızı ağabeyi için yeryüzüne indirip bu kızların ağabeyini diriltmesi için kutsal kayanın içerisine defnettiği ağabeyini kayanın içersinden çıkarmaya gider. Yine Bora Şeeley ağabeyini kayanın içerisinden çıkarmak için kayaya dua ederek kayanın açılmasını sağlar. Böylece göğün üçüncü katındaki üç kağanın kızı, ölen Bora Kiriş'in yanına gelip onu diriltir. Destanda kahramanın defnedildiği yalçın kaya, defin yeri olmaktan çok ölüleri muhafaza eden kutlu bir mekân olarak karşımıza çıkar. Ancak destanda geçen bu olay ölen kahramanların ulu kayaların içine defnedildiğini göstermektedir.

Destanda Bora Şeeley'in ağabeyinin cesetini ulu bir kayanın içine koyması muhtemelen “ölünün ruhunu kapatmak” ve “bedenini muhafaza” etmek için yapılan bir uygulamadır. Çünkü taş nasıl bozulmadan yıllarca kalabiliyorsa ölen kişinin ruhunun da bedeninin de dağılmadan sonsuza kadar kayanın içerisinde varlığını sürdürebileceğine inanılır. Aynı zamanda bu uygulama ölünün ruhunun gezinmesi yada tehlikeli bir duruma girmesini engellemek amacıyla yapılan bir uygulamaya da işaret etmektedir (Eliade, 2003: 223).

4.5.2. Kutsal Kabul Edilen Taşlar ile Yapılan Uygulamalar

4.5.2.1. Yada Taşı ile Hava Şartlarını Değiştirme

Türk kültüründe yada taşı olarak ifade edilen taş ile kamların, şamanların, kağanların veya yadacıların her koşulda kar, yağmur ve dolu yağdırdığına, rüzgar estirdiğine böylece hava olaylarını değiştirip istedikleri gibi havanın durumunu şekillendirdiklerine inanılır.

Yada taşının menşei hakkındaki anlatılara bakacak olursak, Türk halk inanışlarına göre yada taşı Tanrı tarafından Türklere verilmiştir. Başka bir inanışa göre ise yada taşının rüzgar esen kutlu dağlarda bulunduğu inanılmaktadır. Aynı zamanda bu taşın eski çağlarda Çin-Türk hududundaki madenlerden geldiğini söyleyenler de vardır. Öte yandan yada taşının at, inek, ayı, kurt, ördek, kaz vb. hayvanların karından ve ciğerlerinden çıktığına da inanılmaktadır (Tanyu, 1968: 57-58).

Eski Türk kaynaklarında, Türkçede kerametın bir nev'ine “yat” ismi verildiğini ve eski Türklerde ise “kaş” ismi verilen bir taş olduğu, bu taşla yağmur yağdırıldığı bundan dolayı bu taş “yağmur taşı” da denildiği ve bu taşla rüzgâr estirildiği gibi yağmur ve kar yağdırılarak yangın da söndürüldüğünü hatta yazın ortasında kar bile yağdırıldığı anlatılmaktadır. Bununla birlikte bu sihirli taş bir çok yerde “yada taşı” denildiği sonradan “yeda taşı”, “ceda taşı” ve “cada taşı” adlarının verildiği ve bu kelimenin Farsçaya “jade” şeklinde geçtiği, acemlerin ise bu taşla acem namını verdikleri bilinmektedir. Zira Kaşgarlı Mahmut, bu kelimenin aslında Türkçe olduğunun farzedilebileceğini çünkü eski Türkçede “yeşin” kelimesinin şimşek anlamına geldiğini ifade eder (Tanyu, 1968: 42-43).

Çeşitli kaynaklarda Türklerin nezdinde mevcut bulunan yada taşı ile yağmur yağdırmak istenilirse “yada taşının biraz kımıldattıldığında derhal bulutların peyda olduğu, kar yahut serin hava istedikleri zamansa daha çok sallandığı böylece hemen yağmur ve kar yağdığı”, “yada taşının suya veya su dolu bir kaba atılmasıyla yağmur, kar ve dolu yağdırıldığı”, “yağmur taşlarının bir büyük tasın içine konularak tasın içine su doldurulduğu ve bu taşların yüzlerini birbirine sürterek yağmur yağdırıldığı”, “canlı yada taşının ele alınıp yukarı kaldırıldığında hemen soğuk rüzgar estiği böylece yağmur veya kar yağdığı” veya “yağmur yağdırmak için tolu taşının yüksek bir yere asılması gerektiğini”, “yağmur veya kar yağdırmak için yada taşının “zarf” kap içinde suya bırakıldığı” ve “yağmurun kesilmesi için yada taşının bir keçeye konulup sarılması gerektiği” gibi çok sayıda uygulamanın var olduğundan söz edilmektedir. Bununla birlikte “dağ geçitlerindeki taşlara dokunulduğunda yağmur yağdığı” veya “yağmur yağdırılmak istenildiğinde bir kimsenin dağ geçitlerindeki suya girip ağzına bu geçidin taşlarından bir taş alarak elini salladığında yağmur yağdırdığı” veya “şamanların ve kamların yağmur yağdırmak için yada taşıyla birlikte def ve davullarıyla çeşitli işlemlerde bulundukları” da az bilinen uygulamalar arasındadır. Aynı zamanda yada taşı ile “yağmur yağdıran kişilerin kendi hünerleri olmayıp, Allah’ın kudretinin bir tecellisi” olduğu ve “yağmur için başka kar, dolu ve rüzgâr için başka taşların olduğunu” gibi çok sayıda rivayetin var olduğundan söz edilmektedir (Tanyu, 1968: 56-70).

Yada taşının Sibiry'a'da en çok avcılar, balıkçılar ve yolcular tarafından kullanılmaktadır. Taş yazın havayı serinletmek, sivrisinekleri ve at sineklerini kovmak, atın terlemesini önlemek için atın yelesinin veya kuyruğunun altına konulmaktadır. Yada taşı kışın havayı ıltmak içinde kullanılmaktadır. Rüzgar estirmek, yağmur yağdırmak için yada taşı bir çubuğa bağlanarak hızla döndürülür ve bir dua okunur. Soğuk suya bırakıldığında kar, ılık suya bırakıldığında yağmur yağacağına inanılmaktadır. Yada taşını ateşte ısıtılmasıyla ile havaların ısınacağına da inanılmaktadır. Günlerin sıcak geçmesi için ise yada taşının kara tüye sarılıp koltuk altına sokulduğu görülmektedir. Başka bir rivayette görede yağış yağdırmak için serçe kurban verilip kanı, yada taşının sivri ucuna sürüldüğü görülür. Eğer bir kayın fidanı kesilip ucu ikiye ayrılarak arasına yada taşı sıkıştırılıp bu fidanın evin dışında bir yere saplandığında iki üç gün içerisinde yağmurun ve soğukların başlayacağına inanılır (Dilek, 2014: 45-46, 157; Ergun, 2019: 160).

Altaylılara göre yada taşı bir hayvan derisine veya bir beze sarılarak sandıkta saklanmalıdır. Suda bırakılırsa bozulacağına inanılmaktadır. Sahalarsa göre ise yada taşı evde değil, taşın çıktığı hayvanın derisine sarılarak bir ağaç kovuğunda saklanmalıdır. Ayrıca Sahaların inanışına göre bu taş, kadınlar dokunduğunda ya da açıkta bırakıldığında gücünü kaybetmektedir (Dilek, 2014: 45-46, 157).

İncelediğimiz destanlarda yada taşı hem kahramanların Tanrı tarafından seçildiğinin veya gönderildiğinin sembollerinden biridir hem de kahramanların olağanüstü silahlarıdır. Bu taş hem kahramanların doğarken ellerinde hem de kahramanların atlarının midesinde bulunmaktadır. İncelediğimiz destanlarda hem kahramanların hem de atlarının karşlarına çıkan engelleri geçmek veya zorlukların üstesinden gelmek için çeşitli şekillerde yağmur, kar ve dolu yağdırıp şiddetli rüzgâr estirdikleri tespit edilmiştir.

Maaday Kara destanında, Kara Kula Kağan'a malıyla ve halkıyla birlikte esir düşen Maaday Kara'nın hayvanları arasından kaçan boz kısrak, Kara Kula Kağan'ın kendisi için hazırladığı yedi engelden burnundan pıskırdığı yada taşı ile kurtulur. Kara Kula Kağan'ın boz kısrak için hazırladığı engeller, demir kavağın altında bulunan iki zehirli sarı yılan, kömür taş ocağının eteğinde ve gök dağın dibinde bulunan yedi boz yabandomuzu, hörgüçlü iki kara deve, kara dağın dibinde ve kara denizin kenarında bulunan iki kara ayı ve son engel yerin efendisi olan yedi kara kurt ve dokuz kara kuzgundur. Anlı Şanlı boz kısrak, tüm engelleri burnundan pıskırdığı yada taşı ile geçer. Boz kısrak silkilenip aksırarak burnundan kızdırılmış taşı (yada taşı) fırlattır böylece soğuk bir hava oluşturur. Soğuk havanın etkisiyle hayvanlar derin bir uykuya dalar ve boz kısrak uyuyan hayvanların önlerinden geçip gider:

“Yeryüzünde yedi engel var,
O engellerde seni kıştıracağım, dedi,
Altay’da altı engel var,
O engellerde seni yakalayacağım, dedi.
Demir dağın eteğinde
Pamuk beyazı çölün tam ortasında,
Demir kavağın altında,
Birbirine eş iki zehirli sarı yılan
Seni yedirmezssem, kanını içirmezssem’ dedi.
Anlı şanlı boz kısrak
Gözün alabildiği pamuk beyazı çölde
Yere yatıp ağnadı.
Gözün seçemediği uçsuz bucaksız çölde
Yerinden katlı ve silkindi.
Aksırarak burnundan kızdırılmış taşı fırlattı.
Keskin bir soğuk düştü.
Altay’ın üstü dondu.
Demir kavak çatırdayıp yarıldı.
İki benzer obur yılan
Kıvrılarak uyuyuverdi.
Zehirli sarı yılanlar
Kıvrılıp yatarken,
Anlı şanlı boz kısrak
Ayak tıkırtısıyla
Onların yanından geçip gitti.
...
‘Yeryüzünde yedi engel var,
Bunlardan ikisini geçtin, dedi.
Babanın etini ye!’ dedi,
Adı çıkmış kısrak, dedi.
Yığılmış kömür taşlarının eteğinde
Mavi dağın yakasında
Yedi boz yaban domuzuna
Yedirtmezsem, öldürtmezsem, bak gör’
Diye yemin etti.
Azı dişli boz kısrak,
Ak çimenliğe gelmişti bile.
Ak çimene yatıp ağnadı.
Yeşil çimenlikten sıçrayıp kalktı ve silkindi.
Nehir vadisini koyu bir duman kapladı.
Dağın zirvesinde kızıl duman kaynadı.
Atın boğruüne dek kar yağdı.
Büyük afet oldu.
Kırık dalları sürükleyen bir rüzgar esti.
Dikili ağaçları kıran bir soğuk düştü.
Yedi benzer siyah kaya
Çatırdayıp, parçalandı.
Birbirine benzer yedi yaban domuzu
Birbirlerine yaslanıp uyuyuverdiler.
Anlı şanlı boz kısrak

*Ayak tıktısıyla
Onların yanından geçip gitti.*

...
“Yeryüzünde yedi engel var,
Altay’da altı engel var,
Sen üçünü aşp geçtin anma
Mavi dağın eteğinde,
Pamuk gibi beyaz çölün ortasında
Hörgüçlü bu iki kara deveye
Seni yedirtmezsem, kanını içirtmezsem, bak gör, dedi.
Hörgüçlü develerim,
Korkunç dostlarım
Onun kızıl gözlerini oyacak,
Kıl gibi ince bacaklarını kıracak, diyerek
Tehditlerine devam etti.
O, boz kısrak
Gözle görülebilen çıplak çölde
Yattı ve ağnadı,
Gözle görülmeyen sarı çölde
Yerinden kalktı ve silkindi.
Nehir vadisini koyu bir duman,
Dağın zirvesini kızıl bir duman kapladı.
Şiddetli bir soğuk düştü,
Eli dışarı uzattırmayan.
Altay’ın üstü dondu kaldı.
Hörgüçlü develerin
Hörgüçleri kaşındı.
Bunlar kaşınırken,
Boz kısrak önlerinden
Ayak tıktısıyla gelip geçti.

...
“Yeryüzünde yedi engel vardı, atlayıp geçti, dedi.
Alçak yaratığı
Kara dağın dibinde,
Kara denizin yakasında
İki benzer
Erkek kara ayıya
Yedirtmezsem, kanını içirtmezsem,
Bak, gör diye tehdit savurdu.
Kıl bacaklarını
Erkek ayı kırar, dedi.
Kızıl kanını
İki ayı içer’ dedi.
Bunu duyan boz kısrak
Kara dağın eteğinde
Yattı ve ağnadı,
Yerinden kalktı ve silkindi.
Atın böğrüne dek kar yağdı.
Büyük afet oldu,
Müthiş bir soğuk bastırdı.

*Kırık dallar sürüklendi,
Dikili ağaçlar kırıldı.
İki benzer
Erkek kara ayı
Uyuyuvermişlerdi.
Onlar uyurken,
Boz kısrak önlerinden
Ayak tıkırtısıyla gelip geçti. ” (MKD: 388-394).*

Yine Maaday Kara destanında Kögüdey Mergen, Kara Kula Kağan'ın ve atının bildirgin yavrusu şeklinde olan ruhlarını yakalamak için doğarken elinde tuttuğu bu taşlarla ay ve güneşin gözünü kapatarak Altay'da bir fırtına yaratır. Daha sonra gün ışığını avuçlarında toplayarak bildirgin yavrularını yakalamayı başarır. Kögüdey Mergen'in avuçlarındaki taşlara gün ışığını toplaması ve fırtına çıkarması destanda şu şekilde ifade edilmektedir:

*“Dedi ortadaki maral
Anlı şanlı Kögüdey-Mergen
Altın kaplı kutuyu alıp
Yerin merkezi taş
Üç kez sallayıp,
Çarptığında,
Altın kutu yarıldı.
Bildirgin yavruları
Birbirleriyle yarışırcasına
Ak semanın derinliklerine doğru
Uçup yükseldiler.
Birbirlerine seslenerek,
Ak bulutların arkasına gizlendiler.
Ne yapacağını bilmeyen Kögüdey-Mergen
Sağ cebinden çıkardığı
Dokuz köşeli kara taşla
Ayın gözünü kapattı.
Sol cebinden çıkarttığı
Yedi köşeli boz taşla
Güneşin gözünü köreltti.
Ayın ve güneşin gözüne
Kara perde çekildi
Altay'ın üstünde
Kara fırtına koptu
Avuçlarında gün ışığını toplayıp
İleri geri yürümeye başladı.
İki benzer bildirgin yavrusu
Bahadır Kögüdey-Mergen'in
Açık avuçlarına
Kanat çırpıp kondular
Yaramazları avucuyla yakalayıp
Boyunlarını biraz kıvrarak
Ak bir mendile sarıp,*

*Yan cebine gizledi.
Ay ve güneşin yüzünü açtı. ” (MKD: 478).*

Erke Koo destanında da Erke Koo’nun yiğeni Erke Möndör doğarken elinde tuttuğu yada taşını güneşe tutarak kar yağdırır. Daha sonra çıkardığı sel ile Erlik’in yardımcılarının kanlarıyla kirlettiği yeryüzünü temizler:

*“Erke-Koo ile Erke-Möndür
Dönüp yurtlarına geldiler.
Ak hayvanlarını, halklarını
Heybetli dağın üstüne toplattılar,
Büyük nehri geçirip götürdüler.
Güneşin önüne yada taşı tuttu.
Böğürlere kadar
Kar yağdırdı.
Yeryüzünde sel çıkıp,
Sayısız askerin kanı, irini
Gece gündüz aktı.
Ölen insanların cesedi kalmadı,
Atışan insanların oku kalmadı,
Tertemiz oluverdi.
Sık ormanlık Altay’ında
İki güzel çölünde
Güzel otlar çıktı. ” (EKD: 67).*

Bora Şeeley destanında atın kutsal yada pıskırığını pıskırıp yada sidiği ile soğuk indirip kar yağdırdığı görülür. Boktu Kiriş’in atı Bora Şokar yarışa katılır, yarışta Bora Şokar atın eti kaynayıp kızırır. Bunun üzerine Bora Şokar at, kutsal yada pıskırığını pıskırıp yada sidiği ile yadasını sidikleyip kar ve yağmur yağdırır:

*“Atı dolanıp koştururken,
Bora-Şokar’ın eti
Kaynayıp kızıvermiş.
Kutsal yada pıskırığını pıskırıp
Kutsal yada sidiğini işemeye
Başlamış.
Gece demeden gündüz demeden boran,
Yağmur yağıp durmuş.
Büyük büyük yağdığında
Ulu boğanın başı kadar,
Küçük küçük yağdığında
Küçük boğanın başı kadar
Karla kaplanıp dururmuş.
Taş yığınının kenarını aşarcasına
Kıyının başını aşarcasına
Söğüdü-çamın başını aşarcasına
Yağıp durmuş, böyle olmuş. ” (BKBŞD: 364-365).*

Bora Şokar'ın kutsal yada pışkırtığı ve yada sidiği Bora Şeeley'in Deer oğlu Tevene Möge ile güreşi sırasında da ortaya çıkar. Bora Şeeley ve Deer oğlu Tevene Möge güreşirken birbirlerini kavradıkça etleri kızışmaya başlar. Böylece aylar süren güreşin sonuna doğru Tevene Möge'nin eti ak kızıl olur ve şişip patlamaya yaklaşır, abisi kılığına giren Bora Şeeley'in ise eti kara kömür olup yanmaya başlar. Bunu gören Bora Şokar at, kutsal yada pışkırtığı pışkırtıp yada sidiğini yapınca yeryüzüne soğuk bir hava iner ve kar yağmaya başlar. Soğuyan havanın etkisiyle Tevene Möge'nin kızışan eti büzüşüp buruşur ve eti soğumaya başlar. Bunun üzerine Bora Şeeley, Tevene Möge'yi yere çalıp tepesine çıkıp oturur. Böylece Bora Şeeley, Bora Şokar'ın kutsal yada pışkırtığı ve yada sidiği sayesinde Tevene Möge'yi güreşte yener:

*“Tevene- Möge'nin eti
Ak kızıl oluvermiş.
Şişip patlamaya yaklaşmış.
Boktu Kiriş'in eti-derisi
Kara kömür olup yanıvermiş.
Sinir gücüyle tutuşup
Eti kızıvermiş.
Böyle imiş.
Boktu Kiriş'in atı Bora Şokar at
Yada pışkırtmasını pışkırmaya
Yada sidiğini sidiklemeye
Başlamış.
Göğün kuzey yönünden
Ağır kara bulut bürünüp gelip
Yağmaya başlamış
Büyük büyük yağdığında
Ulu çadırın tünlüğü kadar
Küçük küçük yağdığında
Küçük çadırın tünlüğü kadar
Kar yağıp durmuş.
Tevene Möge'nin çelik kızıl eti
Büzüşüp
Sönmeye başlamış.” (BKBŞD: 403-404).*

Bora Şeeley Boktu Kiriş destanında atın kutsal yada pışkırtığı ve sidiği vasıtasıyla kar ve yağmur yağdırması, abinin kılığına giren Bora Şeeley'in sıcak bir yaz gününde suda yüzmesinin istenmesi sırasında tekrar ortaya çıkmaktadır. Bora Şokar at, abisi Boktu Kiriş'in kılığına girerek yarışlara katılan Bora Şeeley'in gerçek kimliğinin ortaya çıkmaması için Bora Şeeley suyun başında soyunurken kutsal yada pışkırtığını pışkırtıp yada sidiği ile kutsal yadasını sidikleyerek soğuk bir rüzgar indirip şiddetli bir yağmur yağdırır. Böylece Bora Şeeley, atının yardımıyla gerçek kimliğinin ortaya çıkmasından kurtulur:

*“Suyun kıyısına varıp
Ediğini-elbiseni çıkara dur,
Ben kutsal yada pıskırığını
Kutsal yada sidiğini gizlice pıskırıp
Sidikleyim, demiş.
Boktu-Kiriş koşup varıp
Kemerini çözüp elbisesini çıkarıvermiş imiş.
Bora-Şokar’ı gizlice
Kutsal yada pıskırığını pıskırıp
Kutsal yada sidiğini sidikleyince
Sıcak-açık olan göğü
Kapanıp, yağıp
Boşanıvermez mi.
Ediğini-elbisesini çıkarıp
Suya girmek üzereyken
Çok şiddetli bir yağmur gelivermiş.” (BKBŞD: 409).*

Boktu Kiriş Bora Şeeley destanında, düzenlenen koşu yarışı sırasında Er Sayın Ulaatı, dokuz hizmetkâr kadın tarafından zehirli rakı ile zehirlenerek devre dışı bırakılır. Bunu göre Bora Şeeley, yadasını ırmağın suyuna koyar yağmur ve kar yağdırarak bir fırtına çıkarır. Bora Şeeley yada taşı ile çıkardığı fırtına vasıtasıyla Er Sayın Ulaatı’nın esirikliğini ayıltarak kendine gelmesini sağlar:

*“Bu bir beladır” diyerek
Yağmur yağdırır yadasını
Irmağın suyuna koyuvermiş
Birden yoğun kara bulut ile
Gökyüzü kapanıvermiş.
Kuzey tarafından soğuk rüzgarlı
Kar, yağmur yağıvermiş.
O rüzgar- fırtına varmış da
Er Sayın-Ulaatı’nın esirikliğini
Ayıltıp esivermiş.
Er Sayın-Ulaatı ayağa kalkıvermiş.” (BKBŞD: 369).*

Atın kutsal yada pıskırığı ve kutsal yada sidiği ile soğuk indirip kar yağdırması Alday Buuçu destanında karşımıza çıkmaktadır. Deer oğlu Deek Sarıg Möge ile güreşen fakat bir türlü eti kızmayan Han Buuday’ın zor durumda kaldığını gören atı Han Şilgi, kutsal yada pıskırığını pıskırıp kutsal yada sidiğini işeyince birden soğuk inip kar yağmaya başlar. Böylece Sarıg Möge’nin kızan eti soğumaya başlar ve Han Buuday, Sarıg Möge’yi alt etmeyi başarır:

*“Han-Şilgi at bakıp görmüş ki,
Gök oğlu Demir-Möge’nin
Eti kızıvermiş.
Han-Buuday’ı tutan*

*Güç veren dermanı kalmamış.
Han-Şilgi at, kutsal yada pıskırığını pıskırıp
Kutsal sidiğini işeyince
Gök oğlu Demir-Möke'nin üstüne,
Yavaş ayvaş yağdığında
Keçe kadar kar yağmış.
Küçük küçük yağdığında
Masa kadar kar yağmış.
O anda Demir-Möge'nin eti tekrar kararıp
Soğuyup sötüvermiş.” (ALBD: 255).*

Han Şilgi Attığı Han Hülük destanında Han Hülük, Demir Möge'nin dokuz ayrı yerde sakladığı dokuz canını aramaya çıkar. Han Hülük, Demir Möge'nin ruhunun saklandığı kalpak kara kutunun içini açınca kutunun içinden üç kel arı çıkar. Han Hülük atının verdiği tavsiye üzerine oradaki çukurun içine yatar ve sol eline güneşten bir parça alır. Atı da kutsal pıskırığıyla fırtına çıkarır bunun üzerine arılar da çukurun içindeki güneş ışığına doğru uçar. Böylece Han Hülük üç kel arıyı kolayca yakalar:

*“Ben kutsal pıskırığını pıskırayım! diyerek,
Kutsal pıskırığını pıskırmaya başlamış,
Han Hülük sol koluna
Güneş ışınlarını alıp,
Sarı çukura yatmış,
Han şilgi güçlü güçlü pıskıranda
Çadırın tavanı gibi kopup düşmüş,
Az az pıskıranda
Minder kadar kopup düşermiş,
Rüzgar, fırtına her yeri kaplamış,
Üç kel arı alemde
Dayanamayıp,
Alt aleme bakmış ki,
Avuç içi kadar yere
Güneş ışığı değermiş.
Vızıldayarak uçup inip,
Gelip konduklarında,
Han Hülük ezercesine avuçlayıp,
Yutuvermiş.” (HŞAHH: 167).*

Aldın Çaagay destanında da Aldın Çaagay kızıl göğüslü kara samuru tutabilmek için Arzati'nin en tepesine çıkıp kargışlı-beddualı ulu yadasını salıp şiddetli bir soğuk indirerek kar yağdırır:

*“Aldın-Çaagay, Arzayı'nın
En yükseğine çıkıp gidermiş.
Kargışlı-beddualı büyük yadasını salıp,
Durur ermiş.
Soğuktan inek boynuzu yarılıp kalır.*

*Kar denilen, ağacın alt dalına kadar
Yağıp durur böyle imiş.
Otuz kulaç boylu
Kızıl göğüslü kara samur,
Dokuz dağı dolanıp koşup,
Fare-sıçan bulamayıp
Arzaytı'nın en yükseğini hatırlayıp gelip
Kızıl göğüslü kara samur,
Aldın-Çaagay'ı görür görmez,
Arzaytı'nın kuzey tarafına kaçivermiş” (ALÇD: 524).*

Yine Aldın Çaagay destanında Aldın Çaagay'ın küçük kardeşi Angır Çeçen, yadasıyla kar yağdırarak düşmanlarının elinden kaçır ve izini kaybettirir:

*“Aldın-Çaagay'ın Angır-Çeçen kardeşi,
Tayga-Sarığ atına binip,
Eyerinin ön terlkinden
Ayın günün ışıklarını oynatıp parlatıp
Arka terkisinden yadasını indirip,
Ulu karını yağdırıp,
Kuzeydeki alaca yilkısını,
Düzenlice sürüp,
Güneydeki boz yilkısını
Çift çift sürüp
Arkasından izlenecek iz bırakmadan,
Arzaytı'nın batı tarafına,
Kaybolup gitmiş.” (ALÇD: 531).*

Bayan Toolay destanında ise yada taşı ile yağdırılan yağmur suyu ile yaraları tedavi etme söz konusudur. Sagaan Toolay'ın atı Tuman Kıskıl, yarışmaya katılır ancak Tuman Kıskıl'a bindirecek kimseyi bulayan Sagaan Toolay, atının üzerine iki kum torbası asıp gönderir. Yolda Tuman Kıskıl atı gören üç kadın bu atın sahibi yok diye Tuman Kıskıl'ı kılıçla yaralarlar. Tuman Kıskıl at, yağmur yadasını pıskırıp kendisinin yattığı nehre yağmur yağdırır ve biraz bu suyun içinde kalır ve daha sonra em otundan yer. Böylece Tuman Kıskıl atın yaraları hem yağmur suyu hem de em otu vasıtasıyla iyileşir:

*“Deminki Tuman-Kıskıl at
Yağmur duası pıskırmasını pıskırıp
Dağlı taşlı yere kar yağdırıp,
Rüzgar fırtına koparıp,
Kendisinin yattığı nehre
Yağmur yağdırıp,
Yeşilini bitirip,
Guguk kuşunu öttürüp yatıyormuş.
Biraz karnının üzerine yatıp,
Üzerindeki eğer yastığının altından
Em otunu alıp yiyip,*

*Kısa süre sonra, şimdi nasıl oldum deyip,
Ayaklarını gerip, baktığında,
Hiçbir şey yok, iyileşmiş imiş.” (BTD: 505-507).*

İncelediğimiz destanlarda kahramanların yağmur ve kar yağdırmak, rüzgar estirip fırtına çıkarmak için yada taşını “aya ve güneşe tuttuğu”, “ırmağın suyuna koyduğu”, “yüksek bir tepeye çıkarak yadasını saldı¹⁴” veya “atın terkisinden yada taşını çıkarıp indirdiği” tespit edilmiştir. Yine yağmur ve kar yağdırmak, rüzgar estirmek isteyen atların vücutlarında bulunan yada taşını burnundan pıskırmak süretiyle veya burnundan yada pıskırılığını pıskırıp kutsal yada sidiği ile yada taşını sidiklereyerek” yağmur ve kar yağdırdıkları ve yeryüzüne şiddetli bir soğuk indirip rüzgar-fırtına esirdikleri tespit edilmiştir.

4.5.2.2. Taş ile Sağaltma

Türk kültüründe Tanrı kutu taşıyan varlık ve nesnelerin çeşitli hastalıkları iyileştirebileceğine inanılmıştır. Sağlamlığı, sertliği ve şekliyle insanların dikkatini çeken ve mitolojide güç, kuvvet ve kudret kaynağı olduğu düşünülen taşlar ve kayalar halk hekimliğinde tedavi aracı olarak kullanılmıştır (Tek ve Sarıaydın, 2021: 254). Zira Eliade’ye göre taş göğün gücü ve canlılığı ile doludur. Bu nedenle taşın, hastanın vücudunda bozulan şeyi yerine koyabilecek büyülü bir enerjiye sahip olduğuna inanılmaktadır (Eliade, 2002: 75, 77).

Kutsal kabul edildiği gibi sağaltmayı gerçekleştirecek ilahi bir güç kaynağı olarakta görülen taş ve kayalar, Anadolu’da öksürük, boğmaca, sıtma, ağrı, mide ve bağırsak sancısı, cilt, göz, uykusuzluk, korku, kısırlık, idrar sökme, kum dökme, ayrıca bebek ve çocuk hastalıkları, çocuk sahibi olma ve doğumu kolaylaştırma (Tanyu, 1968: 72-74, 136; Karakaş, 2015: 168-173) gibi birçok hastalık ve şikâyet de tedavi aracı olarak kullanılmaktadır. Bu tedavi uygulamalarında delikli taştan geçme, taşı sürtme, taşı öpme, yalama, üzerinde taşıma, boynuma asma veya yastığın altına koyma, üzerine oturma, taşa dokunma, taşın altından geçme, taşı suya koyma veya suda eriterek içme vb. (Tanyu, 71-74, 136; Karakaş, 2015: 168, 173) gibi pratikler gerçekleştirildiği görülmektedir. İncelediğimiz destanlarda da taşlar ile yapılan çeşitli sağaltma yöntemlerine rastlamaktayız.

Almıs Kaan destanında Kan Çület, Ak Bökö’nün iki gözünü eşinin ise on parmağını keser. Bunun üzerine Kan Çület’inin eşi, eşinin anne ve babasına yaptıklarından dolayı Clanaş Uul’dan yardım ister. Clanaş Uul, Ak Bökö’nün yanına gelerek Ak Bökö bahadırın gözünü

¹⁴ Yadasını salmak ifadesi muhtemelen ya yada taşını ortaya çıkarmak ve yukarı kaldırmak anlamında kullanılmıştır.

yerleştirir eşininde parmaklarını da yerine kondurur. Clanaş Uul, dağın kutsal kıvrımlı taşından serum çıkartarak bir ilaç hazırlar ve bu ilaç sayesinde Ak Bökö ve eşinin parmaklarını tamamen iyileştirir:

*“Dağdan bulduğu tel taşla
Tel ısıltısına tay kurban etti.
Dağın taşı kıvrımlı taşla
Serum çıkararak çekti
Sağ parmağı iyileştiğinde
Öncesinden daha iyi oldu,
Sol parmağı iyileştiğinde
Durmaz gezer oldu.” (AKD: 88).*

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan yada taşının da tedavi edici bir özelliğe sahip olduğuna inanılmaktadır. Canlı ve kutsal kabul edilen bu taşın başlangıçtan beri var olması onun ezeli ve ebediyeti oluşuna işaret ettiği gibi içerisinde taşıdığı kutsal gücünde insanlar için canlılık ve şifa kaynağı olabileceğine işaret etmektedir. Bundan dolayıdır ki Jean Paul Roux da yada taşının sağlık ve güç getirdiğini ifade etmektedir (Roux, 2011: 96). Yada taşının hem sağaltma işlemlerinde bizzat kendisinin kullanıldığı hem de yada taşının sahip olduğu güçler vasıtasıyla sağaltma işlemlerinde bir vasıta olarak kullanıldığı görülmektedir.

Kan Kapçıkay destanında yada taşının sağaltıcı ve diriltici bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Kankapçıkay yolda bir tay ile karşılaşır. Bu tay Üç Monus tarafından öldürülen bağışlanmış çocuğun tayıdır. Bağışlanmış çocuğun yerini taydan öğrenen Kan Kapçıkay çocuğu konulduğu mezardan çıkarıp onu diriltmeye çalışır. Kan Kapçıkay, altın bezle çocuğu yelpazeleyip dokuz köşeli yada taşını ince beline tutup ve üç ölüyü diriltten altın yüzüğü yüreğine tutunca çocuk gülümser ve rengi yavaş yavaş değişir:

*“Anlı şanlı Kan Kapçıkay
Altın bezle
Bahadır oğlanı yelpazeledi.
Dokuz köşeli kara yada taşını
İnce beline tuttu.
Üç ölüyü diriltten
Altın yüzüğü Ak bezden çıkarıp,
Yüreğine tuttu.
Bağışlanmış küçük çocuk
Gülümsüyordu,
Rengi yavaş yavaş değişti.” (KKD: 306).*

Yada taşı ve diğer nesnelerin gücü çocuğu tamamen ayağa kaldırmaya yetmez. Ama altın bez, altın yüzük ve yada taşı ölen çocuğu tamamen diriltmese de onu diriltilmesine yardım eden unsurlardan biridir. Zira bu tılsımlı nesnelerle çocuğa yapılan ilk müdalede

çocuk gülümsemeye başladığı ve renginin yavaş yavaş değiştiği görülür. Bu da yada taşının iyileştirici bir güce sahip olan tılsımlı bir taş olduğunu göstermektedir. Bunun üzerine kutsal kitaba bakan Kan Kapçıkay çocuğu tamamen diriltecek olan şeyin yedi kısrağın sütü ile altın köpük olduğunu öğrenir. Destanda yada taşı ölen kişiyi diriltecek ve tedavi edecek nesneler arasındadır ancak ölen çocuğu diriltecek olan şey yedi kısrağın sütü ile altın köpüktür.

Sağaltma nesnesi olarak kullanılan yada taşının dokuz köşeli olarak tasvir edilir. Yada taşının dokuz köşeli olarak tasvir edilmesi onu kutsallığına işaret etmektedir. Zira dokuz sayısı Türk mitolojisinde ilahi dünya ile ilişkilendirilmektedir. Bu çıkarım yeraltı ve gökyüzünün yedi veya dokuz katmanlı olduğu (Uğurcan, 2016:100) ve Tanrı'nın göğün dokuzuncu katında oturduğu inancından kaynaklanmaktadır. Böylece dokuz rakamı “kut” ve “kutsallığın” sembolüdür. Buradaki yada taşının dokuz köşeli olması yada taşının kutsallığına ve taşıdığı kutsal güçlere işaret etmektedir.

Oçı Bala destanında da karış boyundaki altın bir bezde muhafaza edilen dokuz köşeli yeşil yada taşı yüze sürüldüğünde kişiye sağlık ve güç veren tılsımlı bir taştır. Destanda Kan Taacı Bey'in Talay Kağan'dan aldığı yada taşını yüzüne süren Oçı Bala'nın, “ilk halinden on kat iyi, eski halinden iki kat iyi” olduğu ifade edilmektedir. İçerisinde gücü ve kutsallığı taşıdığına inanılan bu taşın yüze/bedene sürüldüğünde sağlık, güç ve kuvvet verdiği görülmektedir:

*“Karış boyundaki bezin ortasında
Yedi köşeli gök temrenle
Yada taşı varmış.
Bu yada taşını Kan Taacı bey
Yedi kat yerin altında
Taş sarayda yaşayan
Talay Kağan'dan almış.
Karış boyundaki altın bezle
Yüzünü, başını sıvazladı:
İlk halinden on kat iyi,
Eski halinden iki kat iyi,
İyice ayılmış Kan Taacı bey
Tahtına oturdu.
Dokuz köşeli yada taşını
Nazlı, kara kıza
Tekrar geri erdi.
Verdiği elini çekerken,
Anlı şanlı Oçı Bala
Karış boyundaki altın bezi
Büyük cebine koydu.
Otuz gözlü sandığı
Bomboş bıraktı.*

*Altın sırlı sandık
Patır kütür kapandı.
Karış boyundaki altın bezle
Yalnızca yeşil yada taşı değil;
Altın köşeli çakmak taşı
Yanarı tutuşturan,
Sihirli yüzük
Ölüyü diriltten,
Yedi köşeli gök yada taşı,
Yağış, yağmur yağdıran,
Altın saplı çelik bıçak,
Türkü söyleyince kendisi açılan,
Altı sayfalı taş kitap,
Hikmetli kitap,
Geleceği söyleyen kitap,
Dünyayı içine almış.
Oçı Bala'nın cebine
Hepsinin girdiğini
Kan Taacı Bey anlamadı.” (OBD: 107).*

Boktu Kiriş Bora Şeeley destanında göğün üçüncü katındaki han kızları için düzenlenen at yarışında Bora Şokar'a binecek olan Han Sayın Ulaatı, Deer oğlu Kara Möge'nin hizmetkârları tarafından zehirli rakı ile zehirlenir. Bu durumu dürbünü ile gören Bora Şeeley, yada taşı ile rüzgâr estirerek Han Sayın Ulaatı'nın kendine gelmesini sağlar:

*“Boktu-Kiriş
Dokuz parçalı
Keskin sarı dürbününü çıkarıverip
Dönüp bakıverip
Durmuş.
Sahtekar hizmetçi kadınlar,
Serk-keskin rakı ile
Han Sayın Ulaatı'yı esretip
Zehirleyivermişler de
Uyuyup Kalı vermemiş mi.
“Bela gelmiş” diye
Düşünmüş.
Ter rüzgarını estirip
Ters yelini yeldirip durmuş.
Yerin- Göğün kenarına
Ağzına burnuna temiz hava girmiş de
Han Sayın Ulaatı ayılıp
Kalkıvermiş.” (BKBŞD: 364).*

Yine Boktu Kiriş Bora Şeeley destanında göğün üçüncü katındaki han kızları için düzenlenen koşu yarışında sırasında Han Sayın Ulaatı, Kara Möge'nin dokuz hizmetkârı

tarafından zehirli rakı ile zehirlenerek devre dışı bırakılır. Bunu gören Bora Şeeley, yadasıyla rüzgâr estirerek zehirlenmiş olan Han Sayın Ulaatı'yı tekrar ayağa kaldırır:

*“Bu bir beladır” diyerek
Yağmur yağdırır yadasını
Irmağın suyuna koyuvermiş
Birden yoğun kara bulut ile
Gökyüzü kapanıvermiş.
Kuzey tarafından soğuk rüzgarlı
Kar, yağmur yağıvermiş.
O rüzgar- fırtına varmış da
Er Sayın-Ulaatı'nın esrikliğini
Ayıltıp esivermiş.
Er Sayın-Ulaatı ayağa kalkıvermiş.” (BKBŞD: 369).*

Mögaa Şaagaan Toolay destanında Kara Kögel, Malçın Ege Hanın kızını almak için düzenlenen yarışlara katılır. Koşu yarışında yolda karşılaştığı üç cadı kadın tarafından zehirlenir. Kara Kögel'in obada duran atı Arzılan Kıskıl, kutsal yadasını piskırıp ters rüzgâr estirerek Kara Kögel'in kulağına rüzgârın girmesini sağlar ve sahibini iyileştir:

*“Obada duran Arzılan-Kıskıl
Sezgisiyle anlamış.
Kara-Kögel'i zehirlemiş olduklarını.
'Ne yapmak gerek ?' diyerek,
Yadasını piskırıp,
Ters rüzgârını estirip,
Kulağına rüzgâr
Girerse,
Kalkacağına anlamış.
Arzılan-Kıskıl yadasını piskırıp,
Ters rüzgârını estirip,
Kara testiye rüzgârı düşürüp,
Kulağına rüzgârıyla çarpınca,
Kalkıvermiş.” (MŞTD: 123).*

Yaşam ve canlılığın vazgeçilmez bir parçası olan hava harekete geçip rüzgâra dönüştüğünde insanın hayatına yön veren kutsal bir enerji olarak karşımıza çıkar. Zira durağan olan hava, harekete geçtiğinde rüzgâra, fırtınaya veya karsırgaya dönüşür. Hareket ise yaratılışı temsil eder. Mitolojik sistemlerde ve semavi dinlerde hava/rüzgâr “yaratılışın gücünü”, “nefesi” ve “ruhu” temsil etmektedir. Dolayısıyla rüzgârın varlığı tanrısal bir işareti ifade ettiği gibi Tanrı'nın hiddetine, kudretine ve yardımını da işaret etmektedir (Uğurcan, 2021: 73-79). Yukarıda ele aldığımız Boktu Kiriş Bora Şeeley ve Mögaa Şaagaan Toolay destanlarının ilgili bölümlerinde görüldüğü üzere yada taşı vasıtasıyla meydana getirilen rüzgar zehirlenen kahramanları iyileştiren ve ayağa kaldıran bir unsurdur. Zira hava/rüzgar; su

ve topraktan yaratılmış olan bedeni kurutan ve onun nefes alıp can bulmasını sağlayan bir unsurdur (Uğurcan, 2021: 79). Zehirlenen kahramanları tekrar ayağa kaldırmak için yada taşıyla meydana getirilen rüzgarda benzer bir işleve sahiptir.

4.5.3. Kutsal Kabul Edilen Taşlar ile Yapılan Ritüeller

4.5.3.1. Taşlara Dua Etme

İnsanoğlu, taş ve kayalara bakıp onun ihtişamında, sertliğinde, şeklinde ve renginde kendisinin de içinde olduğu kutsal dışı dünyadan başka bir dünyaya ait olan bir gerçeklik ve kuvvet görmüştür. İnsanlar taşlara her zaman kendilerinden başka bir şeyi temsil etmelerinden ötürü aşırı derecede ilgi ve saygı göstermiş ve hürmet etmişlerdir. Zira insanoğlu kendini ve ölülerini korumak için kutsal enerjinin merkezi olarak gördüğü taş ve kayalara sığınmıştır (Eliade, 2005: 257-258). Dolayısıyla insanlar taşları bir şeye ulaşmak ve sahip olmak için vasıta olarak kullanmıştır. Zira Kutsal kabul edilen taşlar ve kayalar taşıdıkları “kut”tan ve “kutsal güç”ten ötürü dua edilen, yardım istenen ve dilek dilenen kutsal varlıklar olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Aynı zamanda taşlar ve kayalar, dünyanın merkezini oluşturduğuna ve üç âlemi birbirine bağladığına inanılması nedeniyle Tanrı mekânı olarak kabul edilen kutsal mekânlardan biri olarak karşımıza çıkar. Zira bu taşların, kayaların ve büyük anıtların vb. kutsal bir takım ruhsal güçlerin kaynağı olduğuna inanılır. Aynı zamanda kutsal kabul edilen bu taşlara, kayalara ve anıtlara dualar edilerek kanlı ve kansız kurbanlar sunulmuştur. Ancak kutsal taşlar etrafında yapılan dua, yakarış ve tanrılaştırma gibi ayinler zamanla kaybolup yerini taşın verimlileştirici bir güç kaynağı olmasına bırakmıştır (Eliade, 2005: 266-268).

Kutsal kabul edilen taşlara ve kayalara yapılan dua, yakarış, tanrılaştırma gibi eylemlerin varlığına Ak Tayçı destanında rastlamaktayız. Destanda Han Tolay Arığ, Közer Han’ın gök kayanın kapısında dua edip saçı yapmakta olduğunu görür. Közer Han yurdunun ve halkının akıbeti için gök kayaya saçı yapıp dua edince gök kayanın kapısı açılır. Oradan gök kayanın iyesi kılıç boynuzlu boz boğa dışarı çıkar ve Han Tolay Arığ’a saldırır. Gök kayanın iyesi kılıç boynuzlu boz boğa, Han Tolay Arığ ile kırk gün boyunca süren bir mücadeleye girer:

*“Han Tolay Arığ köyün içini gözledi.
İhtiyar Közer Han, arkasında duruyordu
Yerin yüksekliği gök kayaya doğru koşarak
Gök kayanın kapısına ulaşır
Saçı yapmaktadır:*

*'Ulu yurdum ulumak üzere,
Küçük yurdum kişnemek üzere.
Gölge veren gök kaya efendim,
Kapın bacan açılsın'. Diye
Dua edip yalvarmaktadır.
'Kılıç boynuzlu kır bağayı
Sıkıntıya düştüğümde çağırırım,
Dara düştüğümde çekerim.
Ulu kayanın iyesisin,
Ulu yurdumun kapısısin.'*
*Öyle der demez gök kayanın
Kapısız yerinden kapı açılıp,
Bacasız yerinden baca deliği parlayarak ortaya çıkıverdi.
Oradan çıkıp geldi kılıç boynuzlu boz bağa,
İki gözünü kızartarak bakıp
Ulu dağlara, ulu nehirlerle
Yankısını salarak böğürerek.
Boynuzuyla kara yeri eşeleyerek
Kara toprağını gökyüzüne
Kara bulut gibi kaldırıp
Gök dağlara doğru gelmektedir." (ATD: 181-183).*

Destanda “yurdun kapısı” olarak ifade edilen ulu kaya, yurdun koruyucusu olup kayanın içinden çıkan gök boğa da ulu kayanın ve yurdun koruyucu ruhudur. Han Taolay Arığ'ın, Közer Han'ın yurduna gelmesi üzerine Közer Han, yurdunu koruması için ulu kayanın yanına gider ve ona saçı yaparak dua eder. Bunun üzerine ulu kayanın kapısı açılır ve ulu kayanın iyesi olan gök boğa kayanın içinden çıkar.

Boktu Kiriş Bora Şeeley destanında da Bora Şeeley, attan düşüp ölen abisini kayanın içine defnedebilmek için ulu kayaya dua eder. Bora Şeeley, ulu kayanın yanına gelip “*yalçın kayam, güzel kayam, yarılıp bağışla, öksüz ağabeyimi işte buraya koyayım. Aydınlık kayam, ebedi kayam, yarılıp bağışla öksüz ağabeyimi koyayım*” dua etmesi üzerine kayanın kapısı açılır. Böylece Bora Şeeley, abisi Boktu Kiriş'i ulu kayanın içine koyar:

*“Ağabeyini tekrar yükleyip
'İyi yere kaldırayım' diyerek
Yollanıvermiş.
Ulu sarı kayanın ön tarafına
Yetip gelivermiş.
Otacının üç çeşit kutsal kuyu suyunu çağırıp alıp
Ağabeyini yıkayıp gün geçirip
Durmuş.
Atının sağ tarafındaki*

*Tulumun içinden
Dokuz çeşit ipek kumaş kuşak ile
Dolayıp sarıp durmuş.
Yalçın kayanın önüne gelip,
'Yalçın kayam, güzel kayam,
Yarılıp bağışla,
Öksüz ağabeyimi işte buraya koyayım
Aydınlık kayam, ebedi kayam,
Yarılıp bağışla
Öksüz ağabeyimi koyayım' diye
Gökyüzünü sarsıp
Kara yeri titretip
Haykırmış.
Yalçın sarı, edebi ulu kaya
Açılıvermiş
Böyle imiş.
İşte o kayanın içine
Ak pamuk ile altına
Döşek kılıp yerleştirep
Yatırıvermiş.
Ağabeyini başının üstüne
Sönmez canlı, gümüş çırasını
Yakıvermiş, böyleymiş.
Ağabeyinin başının üstüne
Sönmez canlı, gümüş çırasını
Yakıvermiş, böyleymiş.
Dünya-âlemin renk renk
Çiçeğini, gülünü ağabeyinin arkasına, önüne
Süsleyip koyuvermiş.
'Yalçın sarı, ebedi güzel
Kapanıver lütfen' diye bağrınca
Yalçın kaya çatlağı yok gibi kapanıvermiş." (BKBŞ: 347).*

Destanın ilerleyen bölümlerinde Bora Şeeley, kayanın içerisine defnettiği ağabeyini ulu kayanın içerisinden çıkarmaya gelir. Bora Şeeley, ulu kayanın yanına gelip “*Yalçın kayam, güzel kayam, yarılıver! Biricik ağabeyimi çıkarayım. Edebi kayam, güzel kayam, açılıver! Öksüz ağabeyimi çıkarayım*” diye ulu kayaya yalvarıp dua eder. Bunun üzerine ulu kaya yarılır ve Bora Şeeley kayanın içerisinden ağabeyini çıkarır:

*“Yalçın kayasına varıp:
Yalçın kayam, güzel kayam,
Yarılıver!
Biricik ağabeyimi çıkarayım.
Edebi kayam, güzel kayam,
Açılıver!
Öksüz ağabeyimi çıkarayım, diye
Gökyüzünü zangırdatıp
Kara yeri titretip*

*Bağırıp durmuş.
Yalçın kayası yarılıvermiş.
Ebedi kayası açılı vermiş.
Boktu-Kiriş ağabeyini görünce
Hiçbir şey olmamış, eski haliyle
Yatmaz mıymış.
Ağabeyini çıkarıp almış da:
'Yalçın kayam kapanıver
Ebedi kayam kapanıver!' deyince
Birleştiği yerde
Bir iz bile kalmadan bütünüyle kapanıvermiş." (BKBŞD: 410-411).*

Destanda Bora Şeeley, ulu kayanın içerisinden abisini çıkardığında bedeninin hiç bozulmadığını görür. Bu durum kayanın ulu, kutsal ve yüceliğine işaret ederken aynı zamanda kayanın dayanıklılığına ve kozmik bir taş oluşuna da işaret etmektedir.

Bayan Toolay destanında Tuman Kısıkl atın içinde bulunan yada taşı "yağmur duası" olarak ifade edilmektedir. Bu da bize yada taşlarına yağmur yağması için dua edildiğini veya yağmur yağması için yada taşlarıyla Tanrı'ya dua edildiğini düşündürmektedir. Aynı zamanda bu durum yada taşının hem sahip olduğu ilahi güce hem de kudretine işaret etmektedir:

*"Deminki Tuman-Kısıkl at
Yağmur duası pıskırmasını pıskırıp
Dağlı taşlı yere kar yağdırıp,
Rüzgar fırtına koparıp,
Kendisinin yattığı nehre
Yağmur yağdırıp,
Yeşilini bitirip,
Guguk kuşunu öttürüp yatıyormuş." (BTD: 505-507).*

Türk kültüründe yada taşına dua edilip suya konulduğu gibi yağmur yağdırmak için küçük taşlara dualar okuyup suya atıldığı da görülmektedir. Bu durum hem yada taşının "yağmur duası" olarak adlandırılmasını hem de yağmur yağması için yada taşına ve taşlara dua edilmesine örnek teşkil etmektedir.

Aldın Çaagay destanında da Aldın Çaagay'ın kızıl göğüslü kara samuru tutabilmek için Arzatı'nın en tepesine çıkıp kar ve yağmur yağdırdığı yada taşının "kargışlı-beddualı yada" olarak ifade edildiği görülür:

*"Kargışlı-beddualı büyük yadasını salıp,
Durur ermiş.
Soğuktan inek boynuzu yarılıp kalır.
Kar denilen, ağacın alt dalına kadar
Yağıp durur böyle imiş." (ALÇD: 524).*

Bizce yada taşının “kargışlı-beddualı” olarak ifade edilmesi yada taşının yağmur ve kar yağdırmak için kullanılmasında ne niyetle dua yapıldığını veya yada taşından ne dilenildiğini ifade etmektedir. Burada yada taşının kara samurun yakalanması için kullanımında yağın yağmurun kara samura bela getireceğini ifade etmek için kullanıldığını söyleyebiliriz.

4.5.3.2. Taşlara/Kayalara Saçı Yapma

Altay-Sibirya Türklerinde kurban genellikle Tanrı’ya ve yer-su iyelerine bağlılığı ifade etmek, kutsamak, onların rızasını almak, onlardan dilek ve isteklerde bulunmak veya onların gazabından korunmak için sunulan çeşitli hediyelerdir. Geleneksel kültürde ve mitolojik sistemlerde kurban, kanlı ve kansız kurban olarak ikiye ayrılmaktadır. Kansız kurban diğer bir ifadeyle saç, Tanrı adına doğaya salınan hayvanlarla birlikte, Tanrı’ya ve yer-su ruhlarına sunulan cansız nesneleri veya gıdaları kapsamaktadır (Baysal, 2020: 193). Kutsal kabul edilen taşlara veya kayalara sunulan saçlar, taş ve kaya iyelerinin yardımını dilemek, onlardan bolluk-bereket ve şifa ummak veya onları kutsamak için yapılmaktadır.

Kutsal kabul edilen taşlara ve kayalara yapılan saç ritüelinin varlığına Ak Tayçı destanında rastlamaktayız. Destanda Han Tolay Arığ, Közer Han’ın gök kayanın kapısında dua edip saç yapmakta olduğunu görür. Közer Han yurdunun ve halkının akıbeti için gök kaya saç yaparak dua eder. Bunun üzerine gök kayanın kapısı açılır. Oradan gök kayanın iyesi kılıç boynuzlu boz boğa dışarı çıkar ve Han Tolay Arığ’la savaşmaya başlar:

*“Han Tolay Arığ köyün içini gözledi.
İhtiyar Közer Han, arkasında duruyordu
Yerin yüksekliği gök kayaya doğru koşarak
Gök kayanın kapısına ulaşıp
Saçı yapmaktadır:
‘Ulu yurdum ulumak üzere,
Küçük yurdum kişnemek üzere.
Gölge veren gök kaya efendim,
Kapın bacan açılsın’. Diye
Dua edip yalvarmaktadır.
‘Kılıç boynuzlu kır bağayı
Sıkıntıya düştüğümde çağırırım,
Dara düştüğümde çekerim.
Ulu kayanın iyesisin,
Ulu yurdumun kapısısn.’
Öyle der demez gök kayanın
Kapisız yerinden kapı açılıp,
Bacasız yerinden baca deliği parlayarak ortaya çıkıverdi.
Oradan çıkıp geldi kılıç boynuzlu boz bağa,
İki gözünü kızartarak bakıp*

*Ulu dağlara, ulu nehirlerle
Yankısını salarak böğürerek.
Boynuzuyla kara yeri eşeleyerek
Kara toprağını gökyüzüne
Kara bulut gibi kaldırıp
Gök dağlara doğru gelmektedir.” (ATD: 181-183).*

Közer Han’ın yurdu tehlike altında olduğu için yurdun merkezi ve koruyucusu olan ulu kayanın yanına gidip önce ona saçı yapar. Böylece Közer Han, ulu kayaya hem bağlılığını göstermiş olur hem de ondan yardım dilemek için önce ona kurbanını sunar. Çünkü Altaylılar dağların, ulu taş ve kayaların bir güç ve yetki alanına sahip olduklarına inandıkları için dilek ve istekleri karşılığında onlara kurbanlar sunmaktadır (Anahin, 2006: 16). Destanda da Közer Han önce saçısını yapar sonra ulu kayadan ve iyesinden yardım ister.

SONUÇ

Kült kavramının günümüzde her disiplin tarafından kendi bağlamında yorumlanması nedeniyle anlam çerçevesi oldukça genişlemiştir. Biz kült kavramını kültleşme eğilimi gösteren inanç unsurları, inanç örüntüsü ve dinsel-büyüsel uygulamalar bağlamında ve mitolojik araştırmalar çerçevesinde ele aldık. Bu bağlamda kült terimine baktığımızda kültürlerin mitoloji, din ve tanrısal bir güç ile ilişkilendirilmesiyle birlikte tapınma, kutsama, saygı, hürmet, ibadet gibi birbirleriyle ilişkili sözcüklerle tanımlandığı ve açıklandığı görülmektedir. Genel itibarıyla tabiat kültürü kavramını ise tabiattaki benzerlerinden tanrısal bir güç kaynağı vasıtasıyla ayrılan, yaratıcı-insan ilişkisinde aracı bir misyon yüklendiği gibi yüce ve kutsal kabul edilen, arkaik bir geçmişe sahip, rit ve ritüellerle hayata geçen mitik ve dinsel bir inanç örüntüsü olarak tanımlayabiliriz.

Kültürlerinin oluşumları ve yapısı itibarıyla sözel iletişim ortamında aktarılması, uyum ve uyarlamaya yatkınlığı kültürlerin varyantlaşmasına neden olmuştur. Böylece bulunduğu bağlam içerisinde kazandığı yeni formla birlikte çeşitlenmiş, çeşitli inanış ve uygulamaları da beraberinde getirmiştir.

Türk kültüründe kült kavramı ve tabiat kültürlerine dair genel bir değerlendirme yapılmadan önce tabiat kültürlerinin inanç tarihindeki yeri ve işlevine değinilmiştir. Daha sonra tabiat kültürlerini meydana getiren ölküsel değerlere ve inançsal kavramlara bakılarak kültürlerin sahip olduğu kavramsal anlamlar ve olgusal değerler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tabiat kültürlerinin tasnifine, temel işlevlerine değinildikten sonra Boas, Malinowski, Radcliff-Brown gibi antropologlar tarafından ortaya konan ve kültür incelemelerinde kullanılan üç boyutlu etnografik araştırma modelinden hareketle kültürlerinin bileşenleri oluşturulmuştur. Kültürlerin bilişsel, davranışsal, maddi ve duygusal olmak üzere dört birleşeni tespit edilmiştir. Böylece kült nesnesine ilişkin düşünce ve inanç unsurlarına, arkaik anlamlarına, mitik ve dinsel örüntüsüne değinilerek kült nesnesindeki tanrısal gücün özü ve insanoğlunun kült nesnesine karşı tutumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. İncelenen destan metinleri de etnografik araştırma modelinden hareketle oluşturduğumuz kültürlerin bileşenlerine göre yorumlanmıştır.

Çalışmamızda kült ile iye kavramı da ele alınarak tabiat kültürlerinin iyeler ile olan ilişkisine değinilmiştir. Çünkü iyeler kültürlerin tam merkezinde bulmaktadır. Tabiat başta olmak üzere insanı çevreleyen her şey mitsel ve dinsel alan içerisinde kült iye formunda şekillenmiştir. Dolayısıyla tabiat kültürleri, kült nesnesi ile iye kavramının nasıl bütünleştiğini

görmemiz ve tabiat kültlerinin iyeler ile olan ilişkisini ortaya koymamız bakımından önemlidir.

Eski Türk inanç sisteminde yer alan yer-su inanişına baktığımızda kültlerin merkezinde tanrısal güçlere sahip koruyucu ruhların diğer bir ifadeyle iyelerin olduğu açıkça görülmektedir. Yeryüzünde iyesi olduğuna inanılan tabiat unsurları (ağaç, su, dağ vb.) aynı zamanda bir kült nesnesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Merkez-çevre perspektifinde yer-su inanişının kültte dönüşümü ele alınarak yer-su ruhlarının merkez-çevre ilişkisi ile kültleşmeye başladığı ve yer-su içerisindeki her tabii unsurunda kendi kültürünü meydana getirdiğini sonucuna ulaşılmıştır. Bu bölümün ele alınmasında ki amaç; su, ağaç, toprak, dağ ve taş kültlerinin halen yer-su ruhları veya yer-su kültleri şeklinde tanımlanmasıdır. Tabiat kültlerinin yer-su ruhu olarak ifade edilmesi her bir kültürün kendi içindeki anlam çerçevesini daraltmaktadır. Zira tabiat kültleri kendi içerisinde kültleşerek kendi etrafında çeşitli inanişlar, uygulamalar ve ritüeller oluşturmuştur. Ancak yer-su inancında su, toprak, dağ ve taş iyelerinin daha çok iç içe olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Türk kültürü inanç sistemi içerisinde yer alan yer-su inancının, merkezi bir alanda gelişip çevreyle kurulan ilişkiler sonucunda kültleştiğini söylemek mümkündür.

Tabiat kültleri çeşitli tabii unsurların etrafında oluşmuş olan inanişların kültleşmesi ve bu inanişların bir sistem oluşturmasıyla bu sisteme bağlı olarak gelişen çeşitli ritüel ve uygulamaları ifade etmektedir. Tabiat kültleri çerçevesinde ele alınan su, ağaç, toprak, dağ ve taş kültleri yaratılış mitolojisinden başlayarak Türk kültüründeki varlığına kadar ele alınmış böylece kültlerin genel bir çerçevesi çizilmiştir.

Daha sonra çalışmamızda incelediğimiz Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait destanlarda tespit edilen tabiat kültleri inanişlar, uygulamalar ve ritüeller bağlamında tasniflenerek incelenmiştir. İncelenen destanlardan elde edilen veriler ayrıntılarıyla birlikte ilgili başlıklar altında ele alınmış, ardından çıkarımlarda bulunulmuştur. Böylece tabiat kültlerinin inançlar, uygulamalar ve ritüeller başlıkları altında incelenmesi bize kültlerin kazanmış olduğu form içinde nasıl çeşitlendiğini ve belli formlarını nasıl koruduğunu görme imkânı sunmaktadır. Aynı zamanda kültler arasındaki arketipik ilişkiyi ve inançsal bütünlüğü görmemiz açısından önem arz etmektedir.

Yaratılışa ve yaşama dair tüm potansiyel güçleri içerisinde barındıran su; yaratılışın, doğumun, yaşamın, üremenin, arınmanın, Tanrı kutunun, ölümün ve yeniden yaratılışın kaynağıdır. Bu öğretisi su ile ilgili inanişların, uygulamaların ve ritüellerin özüne de işaret

etmektedir. İncelediğimiz destanlarda sular etrafında oluşan inanışlara baktığımızda kutsal kabul edilen suların kahramanlara güç ve kuvvet verdiğini, kahramanları hem ruhsal hem de bedensel olarak iyileştirici bir güce sahip olduğunu görülür. Aynı zamanda suyun besleyici bir özelliğe sahip olduğuna, hayat suyunu içenlerin ölümsüzlüğü elde ettiğine ve kutsal kabul edilen suların Tanrı'nın izni ve kudreti dışında yerinin ve yönünün değiştirelemeyeceğine inanılmaktadır. Bununla bebaraber incelediğimiz destanlarda kahramanların veya atlarının su ruhundan/iyelerinden yaratıldığı, su iyelerinin kahramanları koruyup kolladığı, kahramanların giyim kuşamlarını takdim ettiği ve kişilerin niyet veya davranışlarına göre geçit verdiği görülmektedir. Görüldüğü üzere su ile ilgili inanışlar suyun taşıdığı potansiyel güç, kutsallık ve iye inancı ile ilgilidir. Zira su ile ilgili inanışlara baktığımız su yaratımın, yaratılışın, kutsalın ve Tanrı'nın bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Su ile yapılan uygulamalara baktığımızda ise kutsal kabul edilen sularla yapılan diriltme ve sağaltma işlemlerine rastlamaktayız. Yaratılışın sudan geldiğine inanan insanoğlu yeniden yaratılışın ve şifanın da sudan geleceğine inanmıştır. Su ile yapılan ritüellerde ise kutsal kabul edilen sular ile arınma ritüellerinin gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Arınma ritüellerinde ki amaç beden ve ruhun maddi ve manevi kirlilerden arınarak kutsanmasını ifade etmektedir. Bununla birlikte su ile yapılan ritüeller içerisinde kutsal edilen sulara dualar edildiği ve suyun sahip olduğu kutsiyet vasıtasıyla sular ile saçların yapıldığı veya kutsal kabul edilen su kaynaklarına saç yapıldığı tespit edilmiştir.

Türk kültüründe ağaç, Tanrı kutunun göstergesi olarak Tanrı'yı sembolize eden daima canlı kalan ve tüm yaratılmışlara hayat kaynağı olan kökleriyle yeraltını, gövdesiyle yeryüzünü, dallarıyla ise göğü birleştirdiğine inanılan kutsal bir varlıktır. Hayat ağacı inancı incelediğimiz destanlarda da görüldüğü üzere ağaç kültüyle ilgili inanışların kökenini oluşturmaktadır. Zira Hayat Ağacının ve onu temsil eden ağaçların üç kozmik âlemi birbirine bağladığına, dünyanın merkezini oluşturduğuna, üç kozmik âlem arasındaki düzeni sağladığı ve insanoğlunun bu üç kozmik âlem arasındaki ilişkilerini düzenlediğine inanılmaktadır. İncelediğimiz destanlarda ağaç kültü ile ilgili inanışlara baktığımızda sıkça Hayat Ağacı tasavvuruna rastlamaktayız. Devasa bir büyüklüğe sahip olan bu ağaçlar, dallarında ve altında çeşitli hayvanlar barındıran ve üç kozmik âlemi birbirine bağlayarak bu kozmik âlemler arasında iletişimi sağlayan yaz kış yaprağını dökmeyen genellikle ölümsüz bir kavak olarak tasvir edilmektedir. Hayat Ağacı, kozmik bir ağaç olarak insanın yaratılışıyla da doğrudan bağlantılıdır. İncelediğimiz Arı Haan destanında da kahramanın Hayat Ağacı olarak tasavvur edilen yalnız bir ağaçtan dünyaya geldiği görülmektedir. Bununla birlikte kutsal kabul edilen

ağaçların kut kaynağı olduğuna ve insanlara kut verdiğine, yardıma muhtaç olan insanlara yardım edip zor durumda kalan kimseleri koruyup kolladığına, insanlara güç-kudret verdiğine ve kahramanlara gelecekte haber verdiğine inanılmaktadır. Bununla birlikte kutsal kabul edilen ağaçların etrafında ölüm ve defin ile ilgili inanış ve uygulamalarda tespit edilmiştir. Kutsal kabul edilen ağaçlar etrafında yapılan uygulamalara baktığımızda öncelikle kahramanların kayın ağacı vasıtasıyla Tanrı katına çıktığına rastlamaktayız. Geleneksel inanç sisteminde ağaç, Tanrı ile iletişim kurmada aracı bir rol üstlenmiştir. Aynı zamanda bu ağacın üç âlemi birbirine bağladığına da inanılmaktadır. Bu inanış zamanla şamanlar gibi Tanrı kutu taşıyan bahadırlarında kavak ağacı vasıtasıyla göğe yani Tanrı katına çıktığı inancını doğurmuştur. Daha çok Şamanizm inancında karşımıza çıkan bu inanış ve uygulama destanlara da yansımıştır. İncelediğimiz destanlarda kutsal ağaçlar ile ilgili yapılan uygulamalarda kutsal kabul edilen ağaçların vasıtasıyla diriltme işlemlerinin yapıldığını, bu ağaçlara bezler bağlandığını ve isim verme merasiminde de kullanıldığını tespit edilmiştir. Ağaçlar ile yapılan ritüellere baktığımızda ise ağaç ile arın(dır)ma işlemlerinin gerçekleştirildiği ve kutsal kabul edilen ağaçlar etrafında duaların yapıldığı tespit edilmiştir.

Geleneksel Türk kültüründe toprak, yeryüzünün ve insanoğlunun yaratılışında önemli bir yere sahip olduğu gibi başlangıcın, yaratılışın, doğurganlığın, yeniden doğumun ve arınmanın sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz destanlarda toprak ile ilgili tespit edilen inanışlar; insanoğlunun topraktan yaratılması, toprağın kahramanların giyim-kuşam ve silahlarını onlara takdim etmesi, güç ve kuvvet vermesi ve toprağın mitolojik bir ana olarak tasavvur edilmesi olmak üzere dört başlık altında toplanmıştır. İncelediğimiz destanlarda toprak ile yapılan uygulamalar da ise sadece toprak ile diriltme işlemine rastlanmaktadır. Ayrıca incelediğimiz destanlarda toprak ile yapılan bir ritüele rastlanmamıştır.

Altay, Tuva ve Hakas Türklerine ait incelediğimiz destanlarda su, ağaç, dağ ve taş kültlerine göre toprakla ilgili inanışların ve uygulamaların azlığı ile ritüellerin yokluğu dikkat çekicidir. Aynı zamanda toprak ile ilişkilendirilen pek çok inanışın, uygulamanın ve ritüelin su, ağaç, dağ ve taş kültürleriyle de ilişkilendirilmesi dikkatimizi çekici başka bir husustur. Bu durum bize Altay, Tuva ve Hakas Türk Cumhuriyetlerinin kurak ve sert bir karasal iklime sahip olmasının yanında çok sayıda yüksek dağlara, tepelere, nehir, göl vb. su kaynaklarına, ormanlık alanlara ve bozkırlara da sahip olmasının toprak kültü ile ilgili inanışların, uygulamaların ve ritüellerin zamanla su, ağaç, dağ ve taş kültürleri ile ilgili inanışlara,

uygulamalara ve ritüellere evrildiğini böylece toprak kültü ile ilgili inanışların, uygulamaların ve ritüellerin unutulmaya başlandığını düşündürmektedir.

Geleneksek Türk kültüründe dağlar, dünyanın direği, Tanrı mekânı ve yaratılışın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. İncelediğimiz destanlarda dağlar ile ilgili inanışlarda dağların, üç kozmik âlemi birbirine bağladığına dair inanışlara rastlanmıştır. Geleneksel kültürde dağlar, Tanrı mekânı ve Tanrı'ya ulaşma yolu olarak görülmüştür. Dünya kültürlerinde de merkez simgeciliği açısından oldukça zengin inanç ve ritüel yeri olarak kabul edilen kutsal dağlar, inanışa göre dünyanın merkezinde yer almaktadır. Türk geleneksel dünya görüşüne göre merkezi simgeleyen ve üç âlemi birleştiren kozmik dağın zirvesi aynı zamanda yaratılışın başladığı yer olarak tasvvur edilmektedir. Dağ kültü ile ilgili tespit edilen inanışlarda kutsal kabul edilen dağların yurdu ve kahramanları koruyup kolladığına inanıldığı tespit edilmiştir. Aynı zamandan dağların ata ve ilk ecdat olarak kabul edildiği görülmektedir. Kozmik dağların ecdat ve ilk ata olarak kabul edilmesi inancının farklı bir tezahürü olarak kahramanların veya atlarının dağ ruhundan yaratılmasıyla ilgili inanışlara rastlanmıştır. Türk geleneksel dünya görüşüne göre merkezi simgeleyen ve Tanrı mekânına kadar ulaştığı düşünülen dağların üzerine çıkıldığında aranılan herşeyi görünür kılan bir gözlem mekânı olduğu tespit edilmiştir. İncelediğimiz destanlarda yüce ve ulu olarak ifade edilen dağların üzerine çıkan kahramanlar, dağın kutsallığı ve yüceği vasıtasıyla baktığı heryeri ayrıntı bir şekilde incelebilmektedir. Dağlarla ilgili tespit edilen inanışlardan bazıları iyelerle ilgilidir. İncelediğimiz destanlarda dağ iyelerinin kişinin niyet ve davranışlarına göre geçit verdiği görülmektedir. Aynı zamanda Tanrı tarafından gönderilen kahramanların dağlar vasıtasıyla dünyaya geldiği, dağların kahramanların giyim-kuşam ve silahlarını kahramanlara takdim ettiği/muhafaza ettiği ve bahadırların çeşitli sebeplerden dağa dönüştüğü tespit edilmiştir. Bununla birlikte kutsal kabul edilen dağların etrafında ölüm ve defin ile ilgili inanışların varlığına rastlanmaktadır. Anadolu'da ve pek çok kültürde ölen kişilerin ruhunun Tanrı katına yani öbür dünyaya gitmesini kolaylaştırmak adına insanlar ölümlerini Tanrı mekânı olarak gördükleri dağlara gömmüşlerdir. Böylece ruhun Tanrı'ya daha kolay ulaşacağına inanmışlardır. Bu inanışın temelinde dağların göğe yakın olması ve Tanrı mekânı olarak görülmesi olduğu gibi yerle göğün birleştiği kutsal dağların ölen kişilerin ruhlarını Tanrı katına (cennete) ulaştırdığına inanılması yatmaktadır. İncelediğimiz destanlarda dağlar etrafında yapılan bir uygulamaya rastlanılmamıştır. Kutsal dağlar etrafında gerçekleştirilen ritüellerde ise kutsal kabul edilen dağlara duaların edildiği ve kurbanların sunulduğu tespit edilmiştir.

Son olarak tabiat kùltleri içerisinde ele aldığımız taş kùltleri ile ilgili tespit edilen inanışlara, uygulamalara ve ritüellere değinecek olursak incelediğimiz destanlarda taşların da dağlar ve ağaçlar gibi dűnyanın merkezi olarak tasavvur edildiğı gűrűlmektedir. Altay Yaratılış destanına gűre taş, her yerin suyla kaplı olduğı sadece Tanrı ve insanın varolduğı ortamda yaratılan ilk unsurdur. Bu taş Tanrı'nın ve insanoğlu'nun oturup dinlendiğı ve dűnyanın yaratılışının başladığı noktadır. İncelediğimiz destanlarda kozmik taş hem merkezi hem Tanrı mekânını hem de teofaniyi simgelemektedir. İncelediğimiz destanlarda taşlar ile ilgili inanışların çoğunluğunu yada taşı ile ilgili inanışlar oluşturmaktadır. İncelediğimiz destanlarda yada taşı, kahramanın ve atlarının sahip olduğı tıslımlı nesneler arasındadır. İncelediğimiz destanlarda yada taşı ile hava şartlarının değıştirildiğı, kut sahibi kahramanların yada taşı ile doğduğı ve yada taşlarının savaş aleti olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda incelediğimiz destanlarda taşlar ile ilgili kahramanların veya atların taşlardan/kayalardan doğduğı, kutsal kabul edilen kayalar tarafından kahramanların giyim-kuşam ve silahlarının kahramanlara takdim ettiğı, çeşitli sebeplerle kahramanların tařa dűnűřtűėű ve kayaların etrafında meydana gelen ۆlűm ve defin ile ilgili inanışlar tespit edilmiştir. İncelediğimiz destanlarda kutsal kabul edilen taşlar etrafında yapılan iki uygulama tespit edilmiştir. Bu uygulamalar yada taşı ile hava olaylarının değıştirilmesi ve yada taşı ile sağaltma işlemlerinin yapılmasıdır. İncelediğimiz destanlarda taşlar ile yapılan ritűellere baktığımızda ise kutsal kabul edilen taşlara dua edildiğı ve kutsal tař veya kayalara saçı yapıldığı gűrűlmektedir.

Sonuç olarak çalışmamızda tabiat kùltlerinin inanç tarihindeki yeri ve işlevine, tabiat kùltlerini meydana getiren ۆlkűsel değerkere, inanç unsurlarına ve tabiat kùltlerinin etrafında meydana gelen pratik ve uygulamalara bakılarak tabiat kùltlerinin sahip olduğı kavramsal anlamlar ve olgusal değerkler ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

- Acun, H. (2011). “Bengü Taş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (142-144). İstanbul.
- Aça, M. (1999). “Türk Kahramanlık Destanlarında İç Mücadele ve Yakın Akrabaları Tarafından ihanete Uğrayan Kahraman”. *Millî Folklor*, 6, (44), 18-23.
- Aça, M. (2004). “Yaratılış Mitleri, Şamanizm ve Tasavvuf Bağlamında Düşüş, Mahrumiyet ve Hapis”. *Millî Folklor*, 62, 8-18.
- Aça, M. (2014). “Şamanlığa Geçişteki Ölüp Dirilme Ritüelinden Türk Destanlarındaki Ölüp Dirilmeye”. *Millî Folklor*, 54, 75- 85.
- Aça, M. (2018). “Dünya Mitolojilerinde Toprak Simgeciliği”. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1, 23-35.
- Adıbelli, R. (2011). *Mircea Eliade ve Din*, İstanbul: İz yayıncılık.
- Adıbelli, R. (2019). *Türk Kültüründe Su Kültü ve Çeşme Fenomenolojisi*, Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Akçam, H. ve Köse S. (2022). Mitolojik Ana Tasavvuru Bağlamında Toprak, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15 (38), 389-396.
- Aktaş, E. (2011). *Hakas Destanları 3 Han Orba*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Meteryaller*. (Çev. Zekeriya Karadavut, Jannet Meyermanova). Konya: Kömen Yayınları.
- Arçın, S. M. (2014). *Tuva Destanları 2 Haan-Tögüldür*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu E. ve B. Borbaanay (2007). *Tuva Destanları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2007). *Hakas Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Artun, E. (2014). *Ansiklopedik Halk Bilimi/ Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler- Motifler- Kavramlar*. Adana: Karahan Kitapevi.
- Atnur, G. (2010). “Sibirya’daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları”, *Bilig*, 55, 51-70.
- Aydoğan, T. ve Hallaç, A. T. (2021). “Türklerin Animistik İnanç Sisteminde İnsan Kemiği ve Kanının Yeri”. *Folklor Akademi Dergisi*. 4 (2), 302-320.
- Bal, H. (2016). *Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri (Uygulamalı-Örnekle)*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Bayat, F. (2005). *Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar)*. Ankara: 3ok Yayıncılık.
- Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bayat, F. (2020). *Türk Mitolojik Sistemi 1 (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*. 5. Basım. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2021). *Türk Mitolojik Sistemi 2 (Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasından İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji)*. 5. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2022). *Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri*. 7.Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Baysal, N. (2020). *Türk Halk Kültüründe Su*, Ankara: Gece Kitaplığı.

- Bekki, S. (2005). “Türk Halk Anlatılarında Ölüm Ruhu Motifi”. *Milli Folklor*, 62, 53-66.
- Bekki, S. (2007). *Maaday-Kara Destanı*, Elazığ: Manas Yayıncılık.
- Bekki, S. (1996). “Türk Mitolojisinde Kurban”. *Akademik Arştırmalar*, 1 (3), 16-28.
- Beydili, C. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- Bilgin, N. (2003). “Kült”. *Sosyal Psikoloji Sözlüğü Kavramlar-Yaklaşımlar*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Boratav, P. N. (2019). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, , Ankara: Bilgesu Yayıncılık
- Borotav, P. N. (2016). *100 Soruda Türk Folkloru*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık
- Campbell J. (2003). *Batı Mitolojisi, Tanrının Maskeleri*. (Çev. Kudret Demiroğlu), Ankara: İmge Yayınları.
- Campbell, J. (2013) *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. (Çev. Sabri Gürses). İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Chıdester, D. (2021). “Animizim”, (Çev. Tuğba Aydoğan), *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 14 (33), 427-433.
- Çelebi, M. S. (2020). “Doğaya Uyarlanma Stratejisi Olarak Orhun Abidelerindeki Türk Biyoetiği”, *Milli Folklor*, 16 (128), 5-18.
- Çeşmeli, İ. (2015). “Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçmenlerinde Dinler, Kültler, Ritüeller ile ikonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)”, *Art-Sanat*, 3, 47-96.
- Çiçek, T. (2021). “Türk Dünyasının Nağıl Bağı Masal Bahçesi”nde Su Kültü”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 3 (5), 236-252.
- Çobanoğlu, Ö. (2014). *Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. ve Çobanoğlu, S. (2015). “Türk Halk Kültüründe Konuşmalık Türler Bağlamında Sözel Nasihatler, Dua ve Beddualar”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 4 (7), 1-32.
- Çobanoğlu, Sacide (2020), “Abakan Türklerinin (Sagay) Destanlarında Halk İnançları Bağlamında ‘Dağ Kültü’”, *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1, 43-58.
- Dağ, Ü. (2021). “Türk ve İskandinav Mitolojisinde Ağaç Sembolizmi.” *Millî Folklor*, 132, 63-74.
- Davletov, T. K. (2006). *Huban Arığ Hakas Türklerinin Kadın Kahramanlık Destanı*. Ankara: Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi.
- Dilek, İ. (2002). *Altay Destanları I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007). *Altay Destanları II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007). *Altay Destanları III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2018). “Mitolojilerde ve Türk Destanlarında Köpük”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 46, 67-89.
- Dilek, İ. (2020). “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, *Bilig*, (95), s.47-77.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler (Kut, Küç, Ülüğ)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde (İdari-Askeri) Unvan-Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

- Durmuş, İ. (2019). “Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği”. *Selçuklu Medeniyet Araştırmaları Dergisi (SEMA)*, 4(4), 49-70.
- Durmuş, İ. (2021). “Türk Kültür Çevresinde At”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 1-12.
- Ekici, M. (2004). *Türk Dünyasında Köroğlu*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Din Dışı*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları.
- Eliade, M. (1992). *İmgeler ve Simgeler*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları.
- Eliade, M. (1994). *Ebedi Dönüş Mitosu*, (Çev. Ümit Altuğ), İmge Yayınları, Ankara.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), Ankara: İmge Kitapevi Yayınları
- Eliade, M. (2000). *Demirciler ve Simyacılar*. (Çev. Mehmet Emin Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*. (Çev. Sema Rifat) İstanbul: Om Yayınları.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2005). *Dinler Tarihi -İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi-*. (Çev. Mustafa Ünal), Konya: Serhat Kitapevi.
- Eliade, M. (2006). *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), Ankara: İmge Kitapevi.
- Eliade, M. (2014). *Mitlerin Özellikleri*, (Çev. Sema Rifat), İstanbul: Alfa/ Mitoloji.
- Emiroğlu, K. (2003). “Fetişizm”. *Antropoloji Sözlüğü*. E. Kudret ve A. Suavi (Ed.), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Emiroğlu, K. (2003). “Manizm”, *Antropoloji Sözlüğü*. E. Kudret ve A. Suavi (Ed.), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Ergin, M. (2008). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2015). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergun, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Ergun, P. (2010). “Türk kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü”, *Milli Folklor*, 11 (87), 113-121.
- Ergun, P. (2019). *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*, Konya: Kömen Yayınları.
- Ergun, M. ve Aça. M. (2004). *Tiva Kahramanlık Destanları 1*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, M. ve Aça. M. (2005). *Tiva Kahramanlık Destanları 2*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Freud, S. (1999). *Dinin Kökenleri -Totem ve Tabu, Musa ve Tektanrıcılık ve Diğer Çalışmalar*. (Çev. Selçuk Budak), İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Gökçe, A. ve Akgün H. C. (2020). “Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Kaya Resim Alanları”. Gökçe M.ve Eroğlu E.F. (Ed.). *Atayurttan Muğla'ya Türk Tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar*. (27-51), Muğla.
- Güç, A. (2002). “Kurban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (433-435). İstanbul.
- Gül, V. (2008). *Altayca Almış Kağan Destanı Giriş-Metin-Aktarma-Dizin*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Güleç, M. M. (2017). “Bursa’nın Dağlık Bölgelerinde Kadın Türbeleri Etrafında Oluşan Ritüeller ve Ana Tanrıça Kültü”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37, 108-121.
- Gülener, S. (2007). “Türk Siyaseti’nde Merkez Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi”, *Bilgi*, 14, 36-66.
- Güngör, H. (2010). “Şamanizm” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (325-328), İstanbul.
- Güngör, Ş. (2015). Toprak Kullanımı İle İlgili Uygulamalar ve Gelenekler, *Social Science Studies*, 3 (4), 1-14.
- Hançerlioğlu, O. (2000). “Kült”, *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Harva. U. (2014). *Altay Panteonu Mitler, -Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar-* (Çev. Ömer Suveren), İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Hassan, Ü. (1985). *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Gümüşhane: Kaynak Yayınları.
- Hayırsever, H. (2019). “Dolganlarda Ölüm ve Cenaze Uygulamaları”. A. M. Büyükkarakaya ve E. B. Aksoy (Ed.), *Memento Mori Ölüm ve Ölüm Uygulamaları* (125-136), Ege Yayınları.
- Ilgın, A. (2008). *Hakas Destanları 2 Kara Kuzgun*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Işık, S. (2019). “Hayat Ağacı ve Kutsal Ağaçlar: Türk ve Çin Mitolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma”. *Uluslar Arası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 11, 546-566.
- İnan, A. (2020). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- İnan, A. (2020). *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara: Altın Ordu Yayınları.
- Kalafat, Y. (2004). *Altaylar’dan Anadolu’ya Kamizm- Şamanizm*. İstanbul: Yedi Tepe Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2009). *Halk İnançlarından Mitolojiye -1 -Türk Kültürlü Halklarda Halk İnanışları-* Ankara: Birkan Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2010). *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri (Genişletilmiş 6. Baskı)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2018). *Türk Halk İnançları Araştırmaları -III-, Kut*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karakaş, S. (2009). “Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi Temelleri”. *Türk Halk Bilimi İnanç Araştırmaları- III Kut*, Y. Kalafat (Ed.). Ankara: Berkan Yayınevi.
- Karakaş, S. (2014). “Türklerin Orijinal Dinleri Meselesi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 13 (2), 463-477.
- Karakurt, D. (2012). *Türk Mitoloji Ansiklopedisi Açıklamalı-Resimli (Türk Söylence Sözlüğü)*. E-Kitap: Vikipedi Özgür Ansiklopedi.
- Karataş, İ. E. (2013). “Max Müller’e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri”. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (2), 54-86.
- Kıyak, A. (2011). “Eski Türk Kültüründe Taş-Kaya Kültünün Elazığ’daki Yansımaları”. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 5 (10), 129-144.
- Killi Yılmaz, G. (2013). *Hakas Destanları 4 Altın Taycı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Köprülü, M. F. (2005). *Türk Tarih-i Dinisi*, (hz. Metin Ergun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kumartaşlıoğlu, S. (2012). *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Kumartaşlıoğlu, S. (2014). “Türk Kültüründe Ateş ve Ocak İyeleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, (43), 175-190.
- Kurum, U. (2008). *Düziçi’nde Halk Hekimliği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Kuzubaş, M. (2007). “İlkellere Ait Anlatılarda Rüya Motifi”. *Turkish Studies*, 2, 306-315.
- Küçük, M. A. (2013). “Geleneksel Türk Dini’ndeki ‘Ana/Dışıl Ruhlar’a Mitolojik Açıdan Bakış”, *Iğdır University İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 105-134.
- Küçük Tuncer, M. (2020). “Türk Mitolojisi ve Şamanizm’de Tabiat Olayları”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 21, 95-108.
- Lenger, D. S. (2018). “Antikçağ’da Sikkenin Amulet ve Tasliman Olarak Kullanımı”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (3), 317-326.
- Lvova, E. L. vd. (2013a). *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri: Kainat ve Zaman, Nesneler Dünyası*. (Çev. Metin Ergun), Konya: Kömen Yayınları.
- Lvova, E. L. vd. (2013b). *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri: Simge ve Ritüel*, (Çev. Metin Ergun), Konya: Kömen Yayınları.
- Morsümbül, Ş. (2015). “Merkez-Çevre Perspektifinde Türk Toplum Yapısında Gözlemlenen Problem Alanlarına Yönelik Sosyolojik Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, 679-696.
- Ocak, A. Y. (1998). “Ab-ı Hayat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (1-3). İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2002). *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2002). *Alevi ve Bektaşî inançlarının İslam Öncesi Temelleri (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Baskı)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ochirova, B. (2013). *Türk ve Buryat Efsanelerinde Dağ Kültü*. (Yayımlanmamış Yüksek Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Okutan, N. (2017). “Hakasya’daki Kutsal Kaya İdoller Bağlamında “Ulug Hurtuyah Tas” İle İlgili İnançsal Pratikler”. I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu, Ordu Üniveristesi/ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ve Türkoloji Kulübü, 219-228.
- Olgun, H. (2016). “İbadet, Ritüel ve Kurban”, *Minel ve Nihal*, 13 (2), 82-99.
- Ögel, B. (1988). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınevi.
- Öger, A. (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme ve Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Örnek, S. V. (1971). “Kült”. *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Örnek, S. V. (2014). *100 Soruda İlklerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

- Özbudun, S. (2003). “Ritüel”, *Antropoloji Sözlüğü*, E. Kudret ve A. Suavi (Ed.), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Özdemir, S. D. (2014). *Anadolu Masallarında Su ve Ateş*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Özden, K. (2013). “V For Vendetta’da Mitolojik Ögeler, Simgeler ve Ritler”. *Gümüşhane Üniversitesi Elektronik Dergisi*, (2), 190-214.
- Özkan, F. (1997). *Altın Arığ Destanı*, Ankara: Bilig Yayınları.
- Öztekin, S. (2008). *Dinlerde Hayat Ağacı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Radlof, L. P. (2012). *Sibiry’a’dan Seçmeler*. (Çev. Ahmet Temir). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Radloff, W. (1954), *Sibiryadan I*. (Çev. Ahmet Temir). İstanbul: Maarif Basımevi.
- Roux, J. P. (1998). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sağ, M. ve Çetin Büyüktunca M. (2019). “Şamanların Göğe Yükseliş Ritlerinin Ağaç Simgesi Bağlamında İncelenmesi”. *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (43), 217-230.
- Sağır, C. (2006). *Temim İbn Bahar’ın Seyahatnamesi ile Mervezi’nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/ Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Katoloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2012). *101 Türk Efsanesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Saraç, H. (2016). “Rus ve Türk Dil Dünya Görüşünde “Dağ” Kavramı (Kültürdilbilimsel Analiz)”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 57, 1581-1598.
- Sayın Alsan, Ş. (2022). “Türk Kültüründe Ölüm Olgusu Ve Ölüm Sonrası Ritüelleri”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15 (37), 179-196.
- Seyidoğlu, B. (2007). “Sel Mitleri”, *Milli Folklor*, 19 (76), 26-29.
- Seyidoğlu, B. (2016). *Erzurum Efsaneleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Seyidoğlu, B. (2017). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar -Metin ve Tahliller-*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Seyidov, M. A. (1996). “Eski Türk Kitabelerinde Yer-Sub Meselesi”, (Çev. S. Gömeç), *Tarih Araştırma Dergisi*, 18 (29), 259-265.
- Sönmez, S. (2008). *Türklerde Dağ Kültü İnancı ve Altay, Tıva ve Şor Destanlarında Dağ*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Su, S. (2003). “Monoteizm”, *Antropoloji Sözlüğü* (609-610). E. Kudret ve A. Suavi (Ed.), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Su, S. (2003). “Politeizm”, *Antropoloji Sözlüğü* (690-692). E. Kudret ve A. Suavi (Ed.), Ankara: Bilim ve Sanat.

- Su, S. (2003). “Şamanizm”, *Antropoloji Sözlüğü* (691). E. Kudret ve A. Suavi (Ed.), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Sümbüllü, Y. Z. (2004). “Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir İnceleme” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2): 63-72.
- Şahbaz, M. (2018). “İslam Öncesi Türklerde Dağ Kültü ve İnancı”. *Social Sciences Studies Journal*, 4 (19), 2250-2261.
- Şahin, E. (2007). *Hakas Destanı Altın Çüş (Giriş-Metin-Aktarma- Dizin)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Şayhan, F. (2015). *Altay Destan Kahramanlarının Mitik Serüveni (Erginlenme-Olgunlaşma)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ardahan Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan.
- Tanyu, H. (1968). *Türklerde Taşla İlgili İnanışlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Tanyu, H. (1973). *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Taş, İ. (2017). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji*, Konya: Palet Yayınları.
- Tek R.ve Sarıaydın N. (2021). “Halk Hekimliğinde Taş Ve Ağaç Kültü: Elazığ İli Baskil İlçesi Örneği”. *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences* 16, 252-264.
- Temur, N. (2018). “Epik Anlatılarda Bir Geçiş Metaforu Olarak Uykusu”. *Millî Folklor*, 30 (117), 32-40.
- Terzi, Â. (2007). “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (24), 113-128.
- Toker, İ. (2009). “Renk Simgeciliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak- Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50 (2): 93-112.
- Torlak, H. (2009). “Anadolu ve Türk kültüründe Ardıc Ağacı”. *Yolculuk Dergisi*, 63, 94-97.
- Turan, Ş. (2014). *Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğine*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türkan, K. (2012). “Türk Dünyası Masallarında Su Kültü”, *Millî Folklor*, 24 (93), 135-148.
- Türkmen, F. (1999). “Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 3, 175-181.
- Uğurcan, F. Z. (2016). *Altay Destanları Üzerine Bir İnceleme -Yaratılış, Yaşam, Öte Dünya*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uğurcan, Z. F. (2021). “Güney Sibirya Türklerinin Halk Anlatılarında Dönüştürücü Bir Güç Olarak Rüzgâr”, *Folklor/Edebiyat*, 27 (1), 69-80.
- Uluışık, Y. P. (2021). “Hakas Türklerine Ait Kahramanlık Destanlarında Renk Sembolizmi I: Ak/ Beyaz”, *Turkish Studies*, Mart, 485-513.
- Üren. U. (2015). “Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut’taki İzleri”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15 (2), 65-74.
- Yalgın, A. R. (1949). “Türklerde Halk İnanmaları ve Tabiat: Su, Ağaç, Dağ ve Taş” *Türk Folklor Araştırmaları*, 1 (4), 58-60.

- Yıldırım, N. (2004). *Anadolu Masallarında Şamanizm İzleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Yıldız Altın, K. (2020). *Türk Kültüründe Atalar Kültü*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yıldız, A. (2020). “Eski Türk inanış ve pratiklerindeki dağ kültürünün Erzincan’daki izleri”. *Journal of Socialand Humanities Sciences Research*,7 (60), 2966-2977.
- Yıldız, S. ve Turamberk Özerden, S. (2017). “Anadolu’da Tanrıça Kültü”, Gölen, Z. ve Serbestoğlu İ. (Ed.) *Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler-2*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Yılmaz, Y. (2014). “Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 3 (9), 117-136.
- Zaripova Çetin, Ç. (2007). “Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)”, *Bilig*, (43), 1-32.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı: Havva

Soyadı: YILDIZ

EĞİTİM BİLGİLERİ

2002-2010	Çankırı Ilgaz Cumhuriyet İlköğretim Okulu.
2010-2014	Çankırı Ilgaz Şehit Nizamettin Yaman Anadolu Lisesi.
2015-2019	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
2018-2019	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Formasyon Eğitimi.
2019-	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans.

YAYINLAR

1. YILDIZ, Havva ve BEKKİ, Salahaddin (2022). “Hakas Kadın Kahramanlık Destanlarında Kişi Kültü”. *Prof. Dr. Ensar Aslan’a Armağan*. Bekki, S. ve Saygılı Savaş, Y. (Ed.), Fenomen Yayıncılık, 549-560.
2. BALIKCI, Havva (2019). “Mitolojiden Günümüze Süt Kültü.” *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi (Eskişehir, 15-16 Mayıs 2019) Bildirileri*, Haz. Sezen Güngör, 211-219.
3. YILDIZ, Havva (2019). “Bir Mitolojik Hayvan Olan Ayı Tasavvurunun Modern Anlatı Türlerindeki Kullanımı ve Dönüşümü”. *1. Uluslararası Kapadokya Sosyal Bilimler Öğrenci Kongresi (Niğde, 7-9 Kasım 2019)*, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Yayınları; 32, 283-289.